

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA XI – 2008

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA

TERRITORIALIA

XI – 2008

**Na zlomu dějin.
Studie k německým a rakouským dějinám
po roce 1945**

**SBORNÍK PRACÍ
KATEDRY NĚMECKÝCH A RAKOUSKÝCH STUDÍÍ
IMS FSV UK**

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2009

Editor: PhDr. Jan Ryjáček, Ph.D.

Recenzovali: PhDr. Ota Konrád, Ph.D.
PhDr. Miroslav Kunštát, Ph.D.

Obsah

Editorial	
JAN RYJÁČEK	7
Denacifikační proces v Rakousku v prvním poválečném roce	
MARKÉTA NĚMCOVÁ	9
Mezi politikou a nezávislostí: vztahy Spolkového ústavního soudu a exekutivy v letech 1951–1957	
PETR MLSNA	113
Odškodnění nuceně nasazených. Nucená práce pro německé hospodářství za 2. světové války a cesta k její kompenzaci: východiska – jednání – výsledky	
TOMÁŠ JELÍNEK	223
Autoři	369

EDITORIAL

JAN RYJÁČEK

Sborník „Na zlomu dějin. Studie k německým a rakouským dějinám po roce 1945“ shrnuje tři studie k dějinám Spolkové republiky Německo a Rakouska; tři studie různých autorů, zabývajících se různými problémy v různých časech. Společná jim je souvislost s rokem 1945, s jeho významem opravdového „zlomu dějin“ jak rakouských, tak německých a s rozličnými způsoby, jak se s dějinami před tímto zlomem vypořádat a jak v období po něm uspořádat nové společenské a politické podmínky.

Markéta Němcová se ve své studii zabývá situací v Rakousku v období od května 1945 do dubna 1946 a zkoumá rozdíly a styčné body procesů denacifikace v americké a sovětské okupační zóně. Práce je založena na rozsáhlém souboru archivních materiálů, detailně se zabývá jednotlivými denacifikačními opatřeními rakouské vlády, amerických a sovětských okupačních orgánů a dochází k závěru, že denacifikace jako způsob výměny elit za nové, demokraticky smýšlející a nezatížené nacismem, se v zásadě nezdařila. To je podle autorky jeden z důvodů, proč v Rakousku došlo k vytěsnění nacionálně-socialistické minulosti a proč dodnes nalézejí v Rakousku ohlas antisemitská a xenofobní hesla.

Optimističtěji vyznívá oproti tomu závěr práce **Petra Mlsny**, věnující se historii jen o něco málo novější, a sice výstavbě nezávislého ústavního soudnictví jako klíčové komponenty ochrany demokracie v Adenauerově Německu. Spojením právnícké, politologické a historické perspektivy se Mlsnovi daří podat plastický obraz konfliktů, provázejících vznik Spolkového ústavního soudu a jeho snahu o autonomii na výkonné moci a politice. Popisuje i výsledek těchto sporů: německý ústavní soud z nich vyšel doslova jako vzor sice politiky obsazovaného, ale přesto na politice nezá-

vislého ústavního soudního dvora. Autor názorně demonstruje neúspěchy (nejen, ale především) Adenauerových snah o okleštění pravomocí ústavního soudu a dává tak tušit křehkost německé demokracie bezprostředně po druhé světové válce.

Jak obdobím před rokem 1945, tak po roce 1989 se ve své práci zabývá **Tomáš Jelínek**. V první části nejprve analyzuje postavení občanů států střední a východní Evropy, nuceně nasazených za druhé světové války na území Německa, aby se v druhé, obsáhlejší části věnoval podrobnému popisu procesu, který přinesl jejich odškodnění. Autor jasně ukazuje neochotu Německa vůbec se odškodněním a dalšími tématy minulosti zabývat a význam, který pro tento postoj měl nástup rudozelené koalice v roce 1998. I poté bylo zapotřebí silného mezinárodního tlaku a hrozeb žalobami, aby se nuceně nasazení dočkali důstojného odškodnění. Jelínek ve své práci vychází z detailní znalosti procesu, získané ve funkci člena českého vyjednávacího týmu a staví svoji studii na celé řadě unikátních primárních pramenů.

Všechny práce dokládají, jak hlubokým a traumatickým zlomem je pro dějiny německy mluvících zemí rok 1945 a jakého úsilí je potřeba k jeho zpracování a pochopení. Studie v tomto sborníku dokumentují jak neúspěchy (jako v případě rakouské denacifikace), případně úspěchy velmi pozdní a tvrdě odpracované a vyjednávané (odškodnění nuceně nasazených). Příklad Spolkového ústavního soudu pak dokládá, jak nesamozřejmé budování demokracie v poválečném Německu bylo.

DENACIFIKAČNÍ PROCES V RAKOUSKU V PRVNÍM POVÁLEČNÉM ROCE

MARKÉTA NĚMCOVÁ

Obsah

I. Úvod	11
II. Stať	15
1. <i>Denacifikace prováděná v okupační zóně Spojených států amerických</i>	15
1.1 Hlavní rysy amerického plánování poválečného uspořádání v Rakousku ...	15
1.1.1 Příprava plánů	15
1.1.2 Provizorní příručka vojenské správy v Rakousku	19
1.2 Denacifikace prováděná americkými okupačními úřady (5/1945–2/1946) ...	23
1.2.1 Květen 1945–červen 1945	24
1.2.1.1 Horní Rakousy	27
1.2.1.2 Salcbursko	31
1.2.1.3 Tyroly	33
1.2.2 Červenec 1945–říjen 1945	36
1.2.2.1 Horní Rakousy	45
1.2.2.2 Salcbursko	47
1.2.3 Listopad 1945–únor 1946	49
2. <i>Denacifikace prováděná v okupační zóně Sovětského svazu</i>	51
2.1 Hlavní rysy sovětského plánování poválečného uspořádání v Rakousku ...	51
2.1.1 Příprava plánů	51
2.1.2 Provizorní nařízení o válečných komandaturách	52
2.1.3 Prozatímní státní vláda Karla Rennera a její programová prohlášení ...	53
2.2 Denacifikace prováděná rakouskými úřady státní správy (4/1945–4/1946) ...	56
2.2.1 Duben 1945–červen 1945	57

2.2.1.1 První denacifikační opatření	57
2.2.1.2 Ústavní zákon č. 13 ze dne 8. května 1945 o zákazu NSDAP ...	61
2.2.1.3 Prováděcí nařízení	66
2.2.2 Červenec 1945–listopad 1945	72
2.2.2.1 Další formální problémy	72
2.2.2.2 Výsledky denacifikačního procesu v druhé polovině roku 1945	74
2.2.2.3 Postoj povolených politických stran k denacifikaci	82
2.2.3 Listopad 1945–duben 1946	87
2.2.3.1 Změna rakouských vnitropolitických priorit	87
2.2.3.2 Změna priorit jednotlivých okupačních mocností	90
III. Závěrečné shrnutí	91
IV. Přílohy	96
V. Seznam zkratk	101
VI. Prameny a literatura	103

I. Úvod

Zpřetrhat všechny stávající vazby k nacionálněsocialistickému Německu, odpoutat se od myšlenkového světa nacionálního socialismu, od jeho překrouceného vidění lidství a zločinných praktik, odsoudit nositele zvrhlých idejí a vyzdvihnout mravní integritu těch, kteří se nenechali strhnout k adoraci zla, násilí a nenávisti, uzavřít tuto ponoukou kapitolu evropských a národních dějin – to patřilo k prvním svobodným rozhodnutím nových držitelů moci v zemích osvobozených od nacionálněsocialistické nadvlády.

Potřeba celospolečenské očisty od nacionálního socialismu (denacifikace) vyvstala, kromě Německa a Itálie, velmi naléhavě také v zemích se silnou předválečnou afiliací k tomuto politickému světonázoru. Ve 30. letech byly v zemích jako Rakousko, Maďarsko a Chorvatsko ustaveny autoritářské fašistické režimy, které se nejpozději s vypuknutím války prohlásily za Hitlerovy spojence, anebo s jeho Říší, jako v případě Rakouska, s velkým nadšením splynuly. Poválečný denacifikační proces měl být tedy přinejmenším tak rozsáhlý, jak hluboká byla ideologická kontaminace těchto zemí.

Předložená práce se zabývá charakterem a průběhem denacifikačního procesu, který byl v prvním poválečném roce, od května 1945 do dubna 1946, v Rakousku prováděn pod vedením nejen jednotlivých okupačních mocností, ale i (v sovětské okupační zóně) rakouských správních úřadů. Autorka si kladla otázku, jak si jednotliví aktéři denacifikaci představovali a jak se jejich představy splnily? Zda a proč byli nuceni ze svých plánů slevit? S jakými problémy se denacifikační úřady musely potýkat a jak je vyřešily? Jaké byly výsledky denacifikačního procesu v dubnu 1946? I když denacifikace probíhala až do roku 1949, je možné ji – vzhledem k původním plánům, z hlediska dosažených výsledků v dubnu 1946 a z pohledu dalších měsíců její realizace – označit už po roce za úspěšnou? Pokud ne, proč?

Struktura studie

Práce je vystavěna na konfrontaci dvou rozdílných denacifikačních modelů, které můžeme na rakouském území v době od května 1945 do dubna 1946 rozlišit: a) denacifikace prováděná v americké okupační zóně americkými denacifikačními úřady podle amerických denacifikačních směrnic, (b) denacifikace prováděná v sovětské okupační zóně rakouskými úřady státní správy podle denacifikačních zákonů Prozatímní státní vlády Karla Rennera. Děni v sovětské okupační zóně je věnována větší pozornost

proto, že denacifikační proces byl v listopadu 1945 formálně sjednocen a v dalších měsících na celém rakouském území realizován podle zákonů přijatých Prozatímní státní vládou Karla Rennera.

Použitá literatura

Odborná literatura, jež se váže k tématu rakouské denacifikace v prvním poválečném roce, je uvedena na konci práce. Obecně lze říci, že cenných (tj. informačně nabitých, faktograficky přesných a od aktuálních politických tlaků oproštěných) textů bylo v roce 2000 velmi málo. V této souvislosti je třeba uvést, že denacifikace se jako téma rakouského historického výzkumu objevuje až v 80. letech 20. století zprvu pod tlakem společenských skandálů souvisejících s nepřiznanými aktivitami rakouských občanů během II. světové války (*Waldheimaffäre*) a pak jako odpověď nastupující generace mladých historiků na snahy rakouských poválečných politických garnitur bagatelizovat podíl rakouských obyvatel na zločinech nacionálního socialismu.

Práce pocházející z 80. let mají tedy buď výrazně apologetické (Stiefel, *Entnazifizierung in Österreich*, Wien 1981) nebo naopak akuzační (Meissl, *Verdrängte Schuld, verfehlte Sühne*, Wien 1986) rysy. K nejhodnotnějším textům vypracovaným v této době patří disertační práce Olivera Rathkolba a jeho časopisecky uveřejněné studie, disertační práce Josefa Leidenfrost a disertační práce Güntera Bischofa. Ve všech disertacích se téma denacifikace objevuje buď jako jedna z podkapitol, nebo jako informace roztroušené v textu pojednávajícím o jiných otázkách.

V druhé vlně zájmu o denacifikační problematiku, spadající do poloviny 90. let, najdeme další zajímavé texty: Eisterer, *Französische Besatzungspolitik*, Innsbruck 1992, Tweraser, *US-Militärregierung Oberösterreich*, Linz 1995, sborníky *Niederösterreich 1945 – Südmähren 1945, Keine »Abrechnung«* a vybrané příspěvky sborníku *Inventur 45/55*.

Mnohé knihy a články, se kterými autorka pracovala a které jsou uvedeny v seznamu literatury, jsou z hlediska postupu historického výzkumu nepřínosné, protože buď opakují teze těch, kteří pracovali s archívními prameny, nebo jen jinak sestavují odstavce převzaté z jiné sekundární literatury.

Prameny

Autorka měla možnost se během přípravy textu seznámit s edicemi některých historických pramenů, z nichž k nejcennějším patřily Zápisy

z jednání Politické kabinetní rady Prozatímní státní vlády (Enderle, *Protokolle des Kabinettsrates der Provisorischen Regierung Karl Renner 1945*, Wien 1995), Dokumenty a materiály k zemským konferencím v roce 1945 (Rosner/Petrin, *Die Länderkonferenzen*, Wien 1995), Rozsudek Lidového soudu ve Vídni ve věci obžalovaných z masakru v káznici Stein (Jagschitz, *Stein, 6. April 1945*, Wien 1995).

Dále pracovala se sbírkami rakouských zákonů (Věstník státních zákonů pro Republiku Rakousko 1945, Věstníky spolkových zákonů pro Republiku Rakousko 1946–1957), s dobovými periodiky (*Neues Österreich*, 1945) a ojedinele s memoárovou literaturou (Schärf, Schöner).

Snaha využít nezveřejněné prameny americké regionální okupační správy sídlící v letech 1945–1955 v Salcburku ztroskotala na tom, že příslušné fondy byly v roce 2000 v Salcburském zemském archívu neuspořádané a navíc v takovém množství, že není v silách jednoho člověka je všechny být jen letmo projít. Dny archívního studia se zúročily v seznámení se s Provizorní příručkou vojenské správy v Rakousku a v možnosti odkázat na příslušné prameny i na jiných místech 1. kapitoly.

Poděkování

Autorka práce děkuje Ing. Radomíru Tylšovi, Ing. Davidu Kafkovi, MUDr. Ulrichu Holterovi a dalším členům Rotary clubů v Hradci Králové a ve Welsu za velkorysé zajištění ročního pobytu v Rakousku. Za cenný komentář a kritické připomínky k předloženému textu děkuje svým konzultantům Univ. Prof. Dr. Ernstu Hanischovi, PhDr. Miroslavu Kunštátovi, prof. PhDr. Jiřímu Peškovi a Univ. Doz. DDr. Oliveru Rathkolbovi.

Poznámka k vydání práce v nakladatelství Karolinum

Práce, kterou nyní držíte v ruce, je výsledkem autorčina stipendijního pobytu na Paris-Lodron Universität v Salzburku v letech 2000–2001. Text vychází z odborné literatury, která byla k tomuto tématu tehdy k dispozici. Poslední aktualizací práce prošla na konci roku 2002, krátce předtím, než byla na jaře roku 2003 na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze úspěšně obhájena jako rigorózní.

V průběhu následujících let se poválečná denacifikace v Rakousku dostala do popředí zájmu (nejen rakouských) historiků a politologů, díky němuž bylo zveřejněno několik nových studií. Zájemci o toto téma by jistě

neměli opominout práci Wolfganga Muellera vydanou v roce 2005 pod názvem *Die Sowjetische Besatzungszone in Österreich 1945–1955 und ihre politische Mission*. Pohled na sovětskou okupační zónu v Rakousku doplňuje edice pramenů *Sowjetische Politik in Österreich, 1945–1955: Dokumente aus russischen Archiven*, vydané taktéž v roce 2005. Aktuální diskuse o denacifikaci je často spojována s otázkami odškodnění nucené/otrocké práce a ari-zovaného majetku. V tomto směru doporučuji výstupy *Historikerkommission der Republik Österreich* pod vedením Clemense Jablonera, které byly publikovány od roku 2003 v celkem 32 svazcích.

1. Denacifikace prováděná v okupační zóně Spojených států amerických

„Vstupujete do Rakouska jako vítězové i jako osvoboditelé.“¹

1.1 Hlavní rysy amerického plánování poválečného uspořádání v Rakousku

1.1.1 Příprava plánů

Sledujeme-li zpětně linii vzniku konkrétních představ americké ať civilní či vojenské administrativy o budoucím poválečném uspořádání na území říšských *Donau- und Alpengauen*, zjistíme, že první návrhy tohoto charakteru začaly americké úřady vypracovávat v polovině roku 1944, krátce poté, co prezident Franklin D. Roosevelt vyjádřil souhlas se symbolickou poválečnou přítomností amerických jednotek ve Vídni. Příprava detailních plánů je spojena až s definitivním přijetím okupační zóny na rakouském území, jež prezident Roosevelt oznámil dne 8. prosince 1944.²

Příčinou strategie odkladu (*Strategy of Postponement*), uplatňované do jara 1944, byl jednak geopolitický nezájem Spojených států amerických o oblast střední a jihovýchodní Evropy podpořený snahou nezaplést se do mocenských svárů Velké Británie a Sovětského svazu (a definitivně tak nerozbít tuto jen velmi křehkou velmocenskou koalici) a jednak již tradiční izolacionismus americké společnosti a neochota jejích politických představitelů angažovat se v evropských záležitostech déle, než bude nezbytně nutné, a stát se tak policejním strážníkem tohoto věčně rozhádaného kontinentu.

Od léta roku 1944 můžeme sledovat plánovací činnost hned několika vládních institucí.³

¹ Information (Education Section MTOUSA (ed.), Austria. A Soldier's Guide (o. O., o. J.). Dle Beer, S.: Die US-amerikanische Besatzungspolitik in Österreich bis Herbst 1945. In: Rautensteiner/Etschmann, Österreich 1945, s. 211.

² Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 20.

³ Všechny americké vládní instituce, jež se zabývaly plánovací činností v době války, tak pro období poválečné, zpracovávaly informace poskytované Úřadem strategických služeb (*Office of Strategic Services, OSS*). OSS byl založen v roce 1942 a sídlil ve Washingtonu. Dne 20. září 1945 byl sice prezidentem Trumanem zrušen, ale část jeho zaměstnanců se stala základem pro Protišpionážní agenturu (*Counter Intelligence Agency, CIA*).

Úkolem OSS bylo 1. získávat, vyhodnocovat a analyzovat informace, které by mohly podpořit válečné úsilí proti mocnostem Ose; 2. napláňovat a provést akce, jež by napomohly získat informace využitelné ve válce proti Ose; 3. vést psychologickou válku s nepřátelským vojenským blokem a propagandisticky působit na obyvatelstvo v zázemí.

Plány ryze vojenské pro období válečné i poválečné byly připravovány ministerstvem války, ministerstvem válečného námořnictva a s nimi úzce spolupracujícím Spojeným sborem náčelníků štábů (*Combined Chiefs of Staff*) se sídlem ve Washingtonu, Vrchním velitelstvím spojeneckých expedičních sil (*Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces, SHAEF*) se sídlem v Londýně a Vrchním velitelstvím spojeneckých sil ve Středomoří (*Allied Forces Headquarters of Supreme Command Mediterranean Theater, AFHQ*) se sídlem v italské Casertě.

Samostatné plány připravovaly i americké civilní úřady: ministerstvo zahraničí úzce spolupracující s Evropskou poradní komisí (*European Advisory Commission*) se sídlem v Londýně, ministerstvo financí, ministerstvo hospodářství a další.

Dvě čelní ministerstva – války a zahraničí – se často dostávala kvůli poválečným plánům do velmi ostrých interních sporů, které se podařilo eliminovat až v prosinci 1944 vytvořením Výboru koordinujícího činnost ministerstva zahraničí, války a námořnictva (*State-War-Navy-Coordinating-Committee*), v rámci kterého býval jediný zde zastoupený civilní orgán (dodejme, že s tichou podporou prezidenta Roosevelta) pravidelně přehlasován. Ministerstvo zahraničí, chce se říci na oplátku, přestalo informovat úřady americké vojenské administrativy o průběhu a stavu diplomatických jednání.⁴

Zmiňme alespoň v hrubých rysech přípravu plánů a především pak plány samotné, jak byly vypracovány v rámci americké vojenské administrativy, která nejpozději od prosince 1944 získala nad civilními úřady naprostou převahu. Jak jsme již uvedli, plány vznikaly paralelně na třech místech – ve Washingtonu, v Londýně a v italské Casertě.

Federal Records of World War II, Volume II: Military Agencies (Washington, D. C. 1951), s. 14. Dle Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 56–57.

⁴ Vrchní velitel amerických vojsk v Německu gen. Lucius D. Clay vzpomíná na své poslední dny před přesunem do Evropy: „Ohlédnou-li se nazpět, považuji za překvapující, že jsem nenavštívil Ministerstvo zahraničních věcí ani jsem nemluvil s žádným jeho úředníkem. Ba ani mi nikdo nenavrhl, abych to udělal. Nikdo mě tenkrát nepoučil o vlivu tohoto ministerstva na okupační režim a na vojenskou správu a já se domnívám, že si to tenkrát nikdo neuvědomoval.“ Obdobně vrchní velitel amerických vojsk v Rakousku gen. Mark W. Clark v srpnu 1945: „Nevěděl jsem, odkud přišly moje jednotky, (...) jaká ujednání byla uzavřena s Rusy (...), že s nimi ještě musím vyjednat svůj vstup do Rakouska a získat od nich povolení k tomu, aby se moje velitelství mohlo usadit ve Vídni.“

Peterson, E. N.: *The American Occupation of Germany. Retreat to Victory*. Michigan 1977, s. 57. et Schmitt, H. A. (ed.): *U.S. Occupation in Europe after World War II*. Lawrence 1978, s. 143. Dle Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 39.

Prvním dokumentem, který se týkal přímo bývalého rakouského území, byla Spojená směrnice pro vojenskou správu v Německu před porážkou nebo kapitulací (*Combined Directive for Military Government in Germany Prior to Defeat or Surrender, CCS 551*), vypracovaná dne 28. dubna 1944 v ústředí Spojeného sboru náčelníků štábů (*Combined Chiefs of Staff*) ve Washingtonu. Jejím iniciátorem byl vrchní velitel spojeneckých pozemních vojsk gen. Dwight D. Eisenhower, který požadoval vyjasnění zásad okupační politiky pro Německo. Součástí této direktivy se stal i Dodatek B: Politický průvodce Rakouskem (*Appendix B: Political Guide for Austria*), který definoval zásady politiky západních Spojenců vůči rakouskému území.

Z tohoto dokumentu vyplývá, že Rakousko mělo být po porážce či kapitulaci Hitlerovy Říše stejně jako území předválečného Německa okupováno, přičemž cílem okupace Rakouska mělo být osvobození tohoto území ze jha německé nadvlády a příprava svobodného a nezávislého rakouského státu. Příslušníci spojeneckých jednotek měli kromě jiného zajistit, aby Rakušané poválečnou okupací netrpěli a měli jim (Rakušanům) poskytnout prostor pro vlastní politické aktivity. Za žádoucí direktiva CCS 551 označila přátelské chování vojáků spojeneckých armád vůči místnímu rakouskému obyvatelstvu.

Jako spousta jiných záležitostí se i tato direktiva a především její liberálně pojatý Dodatek B staly předmětem vyhroceného sporu v rámci americké administrativy, neboť (v této chvíli) ministerstvo financí v čele s Henry Morgenthauem požadovalo celkové zpřísnění navrhované směrnice. V Rakousku měly být zavedeny stejné direktivy jako v Německu (tzn. JCS 1067) a celé území mělo být zahrnuto do plánu radikální agrarizace. Kompromisu, že bývalé rakouské území bude oproti území německému (v hranicích z roku 1937) v plánech západních Spojenců požívat „výsadnějšího“ postavení a „jemnějšího“ zacházení, bylo dosaženo obtížně a vlastně jen pod podmínkou, že Rakousko nebude nikdy postaveno na roveň jiným osvobozeným zemím, jako např. Belgii, Dánsku, Polsku nebo Československu.

Přímo v Evropě vznikaly vojenské plány západních Spojenců v Londýně v rámci Vrchního velitelství spojeneckých expedičních sil (*SHAEF*) a v Casertě při Vrchním velitelství spojeneckých sil ve Středomoří (*AFHQ*).

V Londýně byla dne 10. dubna 1944 vytvořena společná anglo-americká Plánovací jednotka Rakousko (*Austrian Planning Unit*) jako součást tzv. Německého oddělení (*German Country Unit*). Její existence byla však po celé léto roku 1944 nejistá a hrozilo jí zrušení. Nakonec, v sou-

vislosti s tím, že Spojené státy americké převzaly zodpovědnost za jednu ze zón na obsazeném/osvobozeném rakouském území, bylo toto oddělení zachováno, rozšířeno a navíc rozděleno na dvě samostatné plánovací jednotky britskou a americkou. V lednu 1945 byla americká část Plánovací jednotky Rakousko přeměněna na Kontrolní radu Spojených států amerických pro Rakousko (*US Group Control Council for Austria, USGCC/Austria*), která začala s přípravou detailních plánů postupu jednotlivých oddělení budoucí okupační správy na ještě přesně nevymezeném rakouském území.

Od května 1944 byly plány budoucího poválečného uspořádání na rakouském území vytvářeny paralelně také v italské Casertě. V souvislosti s invazí západních Spojenců v Normandii a úspěšným postupem na francouzském území byla na přelomu července a srpna 1944 veškerá plánovací činnost v Casertě ukončena a přesunuta do Londýna. Na podzim 1944 se však fronta v západní Evropě zastavila a západní Spojenci dospěli k názoru, že rakouské území bude pravděpodobně osvobozeno/obsazeno z jihu, a tak byla plánovací činnost v Casertě obnovena. Převzetím veškeré zodpovědnosti byl dne 28. prosince 1944 pověřen vrchní velitel amerických jednotek ve Středomoří (*Mediterranean Theater of Operation USA, MTOUSA*) gen. Joseph T. McNarney.

V Casertě, kam do března 1945 dorazila z Londýna i větší část Kontrolní rady Spojených států amerických pro Rakousko (*USGCC/Austria*), byly vypracovány především Polní příručka vojenské správy (*Field Handbook on Military Governments*), 12 tzv. funkčních návodů (*Functional Manuals*), které navazovaly na kapitoly uvedené Polní příručky a podrobně je rozpracovávaly, dále Základní plán vojenské správy (*Basic Plan for Military Government*) určený velitelům jednotlivých divizí a 39 směrnic určujících politiku amerických jednotek v některých zvláštních oblastech okupační správy (*Policy Directives*)⁵.

Snad je to možné považovat za škodolibou náhodu, ale v dubnu 1945 se ukázalo, že Rakousko bude obsazeno anglo-americkými jednotkami přece jenom ze západu a severozápadu a nikoliv z jihu. Směrnice původně

⁵ Např.: Kontrola veřejných informací v Rakousku, Kontrola rakouských vzdělávacích institucí, Váleční zločinci, Kontrola cen a distribučních sítí, Zničení nacistické strany a očista nacistického personálu (*Dissolution of Nazi Party and Purge of Nazi Personnel*) etc. Status of Planning for Austria by the United States Group Control Council Austria at Caserta. 23. 4. 1945. NA-RG 59-740. 00119 Control (Austria)/4-2345 CS/MU. Dle Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 54.

určené pouze pro okupační správu německého území, které měla velení III., VI. a VII. americké armády k dispozici, byly co nejrychleji adaptovány na rakouské poměry. Během několika málo dní byla sestavena Provizorní příručka vojenské správy v Rakousku (*Provisional Handbook for Military Government in Austria, April 1945, Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force Area*) a revidována Polní rukojeť 27–5 (*Field Manual 27–5*). Prakticky okamžitě bylo započato také s přesunem důstojníků odborně připravených pro okupační správu rakouského území z italské Caserty přes Paříž k jednotlivým americkým armádám pohybujícím se v jihoněmeckém prostoru.

Přes veškerou snahu zůstaly v rozhodující fázi mnohé americké jednotky bez jakýchkoliv instrukcí, jak postupovat na právě obsazeném rakouském území. Stejně se nezdařil ani přesun důstojníků určených k výstavbě okupační správy, pouze v konvojích III. americké armády gen. George S. Pattona byla hrstka těchto odborníků přítomna. Většina z nich se na místo určení dostala teprve v červenci, resp. srpnu 1945 – tedy dva až tři měsíce po obsazení rakouského území americkými jednotkami.⁶

1.1.2 Provizorní příručka vojenské správy v Rakousku

Provizorní příručka vojenské správy v Rakousku (*Provisional Handbook for Military Government in Austria*, dále jen Provizorní příručka, resp. *Provisional Handbook*) se skládala z rozsáhlého úvodu do problematiky okupační správy a ze dvaceti kapitol, které byly věnovány jednotlivým oblastem výkonu okupačního dozoru a poskytovaly detailní instrukce, jak na obsazeném území postupovat např. v otázkách veřejné bezpečnosti, kontroly informací, správy veřejných financí, obnovy demokratického vzdělávacího systému či demokratického právního řádu apod.

Úvod Provizorní příručky zdůrazňoval základní cíle americké politiky vůči Rakousku: 1. oddělení Rakouska od Německa (*disannexation, administrative separation of Austria from Germany*); 2. zničení NSDAP a vymýcení fašistické a nacionálněsocialistické ideologie (*dissolution of the Nazi Party, eradication of Fascism and Nazism*); a 3. demokratizaci celé společnosti (*establishment of democracy*).

Cíle „(...) zničit v Rakousku nacismus, fašismus a německý militarismus a odstranit jejich veškerý vliv z veřejného, kulturního a hospodářského života

⁶ Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 15.

Rakušanů⁷ mělo být dosaženo několikerým způsobem: a) zákazem činnosti NSDAP a všech jí podřízených či s ní souvisejících organizací; b) zrušením nacionálněsocialistické a obecně diskriminační legislativy; c) a především totální výměnou společenskopolitických elit.

Citujme k poslednímu zamýšlenému opatření ustanovení Provizorní příručky: „(15.) Záměrem Nejvyššího velitele spojeneckých expedičních sil v Rakousku je odstranit a vyloučit všechny aktivní nacionální socialisty, fašisty, německé militaristy a horlivé příznivce nacionálního socialismu ze všech rakouských institucí, které disponují rozhodovací pravomocí, a z významných vládních pozic či míst ve státním úřednickém aparátu.“⁸

Provizorní příručka rozeznávala v souvislosti s plánovaným procesem politické očisty dvě základní skupiny inkriminovaných osob, jež se od sebe lišily předpokládanými sankčními opatřeními: a) skupinu osob, které musely své dosavadní postavení bezpodmínečně opustit (*Mandatory Removal Categories*), a b) osoby, o jejichž propuštění rozhodovali sami příslušníci vojenské okupační správy v daném místě (*Discretionary Removal Categories*).

Seznam stranickopolitických a dále zejména úřednických funkcí, pro které byl Provizorní příručkou stanoven okamžitý odchod z místa a na které se často vztahoval také příkaz k okamžité internaci (tzv. *Automatic Arrest List*), byl obsažen v Přehledu A (*Table A*), jenž byl připojen jako dodatek ke IV. kapitole Provizorní příručky. Mezi tzv. **Mandatory Removal Categories** patřili: 1. váleční zločinci uvedení na centrálních seznamech hledaných osob; 2. členové Nacionálněsocialistické německé strany dělnické (*NSDAP*) z doby před 13. 7. 1938 a všichni funkcionáři této strany od pozice vedoucího místní skupiny až po členy stranické kanceláře; 3. členové formací (*Gliederungen*) NSDAP: všichni členové Ochraného sboru (*Schutzstaffel, SS*) z doby před 13. 7. 1938, důstojníci částí SS: *Allgemeine SS* a vybrané důstojnické šarže *Waffen SS*, všichni ilegální členové Úderných oddílů (*Sturmabteilung, SA*) a důstojníci SA, funkcionáři Hitlerovy mládeže (*Hitlerjugend, HJ*), Svazu německých dívek (*Bund der deutschen Mädel, BDM*), Nacionálněsocialistického německého svazu studentů (*Nationalsozialistischer deutscher Studentenbund*), Nacionálněsocialistického svazu docentů (*NS-Dozentenbund*), Spolku

⁷ „An immediate objective of the Military Government of the Supreme Commander, AEF, in Austria will be to destroy Nazism, Fascism and German Militarism in Austria and to remove all of their influences from the public, cultural and economic life of the Austrian people.“

Provisional Handbook for Military Government in Austria, s. 31.

⁸ Provisional Handbook for Military Government in Austria, s. 31.

nacionálněsocialistických žen *NS-Frauenschaft*, Nacionálněsocialistického automobilového svazu (*NS-Kraftfahrkorps*, *NSKK*) a Nacionálněsocialistického leteckého sboru (*NS-Fliegerkorps*, *NSFK*); 4. funkcionáři (zde osmi uvedených) přidružených organizací (*angeschlossene Verbände*): Říšským svazem německých úředníků (*Reichsbund der Deutschen Beamten*) počínaje a Nacionálněsocialistickým svazem učitelů (*NS-Lehrerbund*) konče; 5. funkcionáři (zde osmi) organizací kontrolovaných NSDAP (*betreute Organisationen*): od Hnutí německých žen (*Deutsches Frauenwerk*) po Říšský svaz docentů (*Reichs-Dozentenschaft*); 6. funkcionáři (osmnácti) NSDAP ovlivňovaných organizací: od Říšské pracovní služby (*Reichsarbeitsdienst*, *RAD*) po organizaci označenou v Provizorní příručce pouze anglickým názvem bez německého ekvivalentu *The Austrian League* (snad Vlastenecká fronta, pozn. M. N.); 7. nositelé stranických ocenění a řádů; 8. vysoká a vyšší centrální a regionální byrokracie, členové Tajné státní policie (*Geheime Staatspolizei*, *GESTAPO*), Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*, *SD*); 9. v oblasti justice: lidé, kteří v době od 1. září 1933 (sic!) stanuli – byť jen velmi krátce – na nejvyšších postech justičního aparátu až po předsedy zemských soudů a vrchní státní návladní; 10. zaměstnanci vojenské a civilní administrativy okupovaných území; 11. vysoce postavení funkcionáři organizace *Todt*; 12. v hospodářství: šest skupin; 13. v říšské branné moci (*Wehrmacht*): důstojníci generálního štábu a důstojníci ve vedoucím postavení.⁹

Tzv. **Discretionary Removal Categories**, uvedené v Přehledu B (*Table B*) Provizorní příručky, zahrnovaly tři skupiny osob – militaristy (*militarists*), horlivé příznivce nacionálního socialismu (*ardent Nazi sympathizers*), fašisty (*Fascists*) – o jejichž propuštění z funkce či úřadu rozhodovali příslušní důstojníci americké vojenské správy na základě toho, jak dalece byly tyto osoby involvovány do systému nacionálněsocialistické diktatury.¹⁰ Na tyto tři skupiny osob se již nevztahovalo nařízení o okamžité internaci.

Za militaristy měli být považováni ti rakouští důstojníci, kteří by mohli představovat pokračování „německé militaristické tradice“¹¹. Zatímco mezi horlivé příznivce nacionálního socialismu patřilo 14 skupin osob (od úředníků v nejvyšších vládních pozicích zaměstnaných na těchto místech po 13. březnu 1938 až po učitele-důvěrníky na školách základního stupně)¹²,

⁹ Provisional Handbook for Military Government in Austria, s. 38–45.

¹⁰ Provisional Handbook for Military Government in Austria, s. 33–34.

¹¹ Provisional Handbook for Military Government in Austria, s. 45.

¹² Provisional Handbook for Military Government in Austria, s. 45–46.

za fašisty měli být podle autorů Provizorní příručky považováni příslušníci pouze dvou organizací.

Citujme vlastně jediný odstavec, kterým se denacifikační direktiva určená pro Rakousko podstatně odlišovala od té, jež byla vypracována pro Německo. „Termín fašista (*Fascist*), jak se užívá v této Provizorní příručce, se vztahuje, kromě všech cizorodých fašistických prvků v Rakousku, také na členy či příznivce rakouských totalitárních organizací vyznávajících ideologie či programy, které se svým obsahem blíží programu nacistické strany v Německu anebo fašistické strany v Itálii. Příkladem jsou rakouské paramilitární organizace **Domobrana** (Heimwehr) a **Vlastenecká fronta** (Vaterländische Front). Vládní úředníci jmenovaní do funkce v letech 1934–1938, v období Dollfusova-Schuschniggova režimu, by měli být, dříve než jim bude znovu dovoleno získat významnou vládní funkci, postavení v některé z institucí, jež disponuje rozhodovací pravomocí, či místo ve státním úřednickém aparátu, velmi pečlivě prověřeni kvůli možným fašistickým afiliacím.“¹³ Zřejmě ani není třeba upozorňovat na to, že pokud by byl právě jen tento odstavec důsledně realizován, tak by pravděpodobně došlo k zcela zásadní, strukturální proměně budoucí rakouské vnitropolitické scény.

Zamyslíme-li se nad právě uvedenými americkými směrnicemi, neunikne nám, jak nevyváženě měli být postihováni příslušníci jednotlivých společensko-politických a profesních skupin. Pozornost americké okupační správy se měla soustředit především na strukturu NSDAP a z ní vycházející politické a byrokratické funkce. Klauzule rekriminalizující příznivce austrofašistického režimu – s úmyslem sankcionovat střední vrstvy za jejich širokou, třebaže mnohdy jen pasivní, podporu nedemokratických režimů ustavených na rakouském území v první polovině 20. století – dále rozšířila dosah zamýšlené politické očisty.

Oproti tomu mělo být jak hospodářství, tak vojsko očištěno pouze na nejvyšších postech; ve své podstatě nebyly tyto oblasti denacifikačním procesem významně zasaženy. Pravděpodobným důvodem pro tak shovívavý postup zejména v hospodářské sféře byla snaha Spojených států amerických podpořit ekonomickou obnovu země a uspíšit odchod amerických okupačních jednotek z Rakouska.¹⁴ V případě potrestání příslušníků nepřátelských

¹³ Provisional Handbook for Military Government in Austria, s. 46.

¹⁴ „Západní spojenci usilovali v Rakousku – více než v Německu – o rychlou ekonomickou obnovu, aby vyvážili hospodářskou nestabilitu po I. světové válce. Z těchto důvodů proběhla

armád předpokládali autoři Provizorní příručky internaci ve formě držení v zajetí (jako váleční zajatci). Tato úvaha umožnila, že velká skupina rakouských obyvatel byla z denacifikačního programu předem vyloučena.

Srovnáme-li výše uvedený koncept se závěry podrobné studie o denacifikačním procesu v americké okupační zóně v Německu z pera německého historika Lutze Niethammera¹⁵, nezbyvá než konstatovat, že jak v případě Německa, tak Rakouska se program individuálně pojaté a zároveň zcela formální politické očisty stal náhražkou za celospolečenské anti-fašistické reformy, na kterých se během kontroverzní a nakonec bezvýsledné debaty o cílech Spojených států amerických vůči oběma poraženým státům ve Střední Evropě nedokázali její jednotliví aktéři shodnout.

1.2 Denacifikace prováděná americkými okupačními úřady (květen 1945–únor 1946)

Průběh denacifikačního procesu prováděného na rakouském území americkou okupační mocností během prvního poválečného roku můžeme rozdělit do několika fází, které se od sebe vzájemně liší způsobem, jakým byla denacifikační opatření prováděna, a dále jejich celkovou intenzitou.

První období jsem vymezila od května 1945 do června, resp. počátku července t. r.; tj. od příchodu amerických jednotek na území severozápadního a západního Rakouska do podpisu Smlouvy o okupačních zónách a správě města Vídně (*Abkommen betreffend die Besatzungszonen und die Verwaltung der Stadt Wien*), která přesně vymezovala rozsah americké okupační zóny na rakouském území. Toto období můžeme na základě postupu a dosažených výsledků nazvat obdobím nesystematické denacifikace.

Teprve s konsolidací celé zóny na počátku července 1945 mohli začít důstojníci americké okupační správy s opatřeními systematictějšími a důslednějšími. Druhá fáze denacifikace rakouského území pod americkou správou končí dnem 10. listopadu 1945, kdy Spojenecká rada (*Allierter Rat*) ve Vídni schválila rozšíření působnosti denacifikačních zákonů Prozatímní státní

„dekartelizace“ jen v náznacích, a to i navzdory tomu, že v Rakousku byly vybudovány velké komplexy zbrojního průmyslu. Změna majetkových a výrobních vztahů ve smyslu společenského přerozdělení se týkala pouze tzv. německého majetku, jenž byl Američany zabaven a postaven pod správu divize „Kontrola majetku“. Odhlédneme-li od dočasných konfiskací, zůstala instituce soukromého majetku jako taková nedotčena.“

Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 306.

¹⁵ Zejména viz Niethammer, Entnazifizierung in Bayern, s. 654.

vlády (*Provisorische Staatsregierung*) Karla Rennera na celé rakouské území. V této době je patrná (zřejmě v souvislosti s tlakem informované veřejnosti ve Spojených státech amerických) snaha jednotek americké okupační správy zpřísnit celý denacifikační proces, ale zároveň (na žádost amerického ministerstva zahraničí a díky vlivu některých vysoce postavených důstojníků regionálních zastoupení americké okupační správy) také tendence jej, resp. jeho důsledky pro vysoce postavené rakouské úředníky, zmírnit. První výjimky měly charakter precedentu a jejich udílení en masse se stalo takřka symbolem následujícího období.

Jak již bylo řečeno, dne 10. listopadu 1945 rozšířila Spojenecká rada ve Vídni platnost denacifikační legislativy přijaté Rennerovou Prozatímní státní vládou na celé rakouské území. Zatímco v ostatních zónách (sovětské, britské a francouzské) byl tak oficiálně potvrzen již delší dobu trvající stav, kdy byly tyto zákony užívány jako platné denacifikační normy, akceptovaly americké okupační úřady rozhodnutí Spojenecké rady jen velmi neochotně a až do dubna 1946 se v této zóně denacifikační řízení provádělo jak podle amerických denacifikačních směrnic, tak podle rakouských zákonů. A to v zásadě i poté, co dne 11. února 1946 předala Spojenecká rada veškerou zodpovědnost za provedení politické očisty státního aparátu a hospodářské sféry rakouské spolkové vládě Leopolda Figla a prohlásila celou denacifikaci za rakouskou výhradně vnitropolitickou záležitost.

Rozdělení této kapitoly sleduje právě vymezené fáze denacifikačního procesu tak, jak byly na území obsazeném americkými jednotkami prováděny americkými okupačními úřady.

1.2.1 Květen 1945–červen 1945

Ačkoliv se okupační správa jednotlivých rakouských zemí obsazených jednotkami III., VI. a VII. americké armády v prvních týdnech po obsazení vzájemně lišila, je možné, především na té nejnižší lokální úrovni, najít několik shodných rysů, které jsou typické pro správu celého rakouského území obsazeného americkými jednotkami a které ji zásadně odlišují především od správy území osvobozeného jednotkami Rudé armády. Dříve než uvedeme situaci, která panovala v jednotlivých zemích, zmiňme tyto charakteristické rysy.

Americké jednotky, které obsadily rakouské území v prvních květnových dnech roku 1945, nebyly předem vůbec určeny k dobytí právě rakouského území. Jednotky VII. armády, které obsadily Tyrol, byly určeny k okupaci

dnešního Bádenska-Würtemberska.¹⁶ Oddíly VI. americké armády, které měly původně obsadit pouze oblast Bavorska, se v důsledku posunu fronty a posledních vojenských akcí dostaly až do Salcburku. Jedinou výjimku tvořila III. americká armáda, jejíž vrchní velitel gen. George S. Patton dostal v polovině dubna 1945 rozkaz gen. Dwighta D. Eisenhowera nepostupovat směrem na Prahu, ale soustředit veškeré síly, které se tehdy nacházely na území Bavorska, na dobytí severozápadního Rakouska. Dne 26. dubna 1945 vstoupily první hlídky 11. pancéřové divize XII. sboru III. americké armády v blízkosti Pasova na rakouské území. O tři dny později překročily jednotky (13. pancéřové divize) XX. sboru téže americké armády řeku Isar u Landau a 30. dubna 1945 dosáhly Braunau an der Inn.¹⁷

Zmatky posledních válečných týdnů a neočekávaný směr dobývání německého, resp. rakouského území způsobily, že navzdory rozsáhlé plánovací činnosti budoucí americké okupační správy rakouského území neměla převážná část amerických jednotek, které toto území skutečně obsadily, žádné směrnice, jak postupovat v prvních dnech po osvobození. Pokud byly k dispozici, byly využívány ty, jež byly určeny pro Německo. Jedině v konvojích III. americké armády gen. George S. Pattona bylo přítomno asi 60 (z celkového počtu cca 600) důstojníků odborně připravených pro správu rakouského území, kteří se v dubnu 1945 přesunuli z italské Caserty přes Paříž do jižního Německa, kde se připojili k III. americké armádě. Ti v prvních dnech částečně nahradili tak závažný nedostatek, jako je neexistence jednotných rozkazů.

Rakouské území obsazené kteroukoli z amerických armád nelze v prvních poválečných týdnech vnímat jako jednotlý celek efektivně řízený vrchním velením příslušné armády. Právě naopak. Horní Rakousy a především Salcbursko se skládaly z mnoha navzájem izolovaných územních jednotek, které vždy zahrnovaly několik obcí či větší město.¹⁸ Dočasně byly

¹⁶ Fritz Molden, člen rakouského odbojového hnutí, ve svých pamětech vzpomíná: „(...) v pracovním generálu, jehož vojska obsadila Innsbruck, visela na stěně fungl nová, z Ameriky právě dovezená mapa Stuttgartu a důstojníci celého štábu si zpočátku nedokázali vysvětlit, jak to, že okolo „Stuttgartu“ jsou tak vysoké hory.“

Molden, F.: *Fepolinski und Waschlapski auf dem berstenden Stern. Bericht einer unruhigen Jugend*. Wien 1976, s. 398. Dle Leidenfrost, *Die amerikanische Besatzungsmacht*, s. 15.

¹⁷ Tweraser, *US-Militärregierung Oberösterreich*, s. 41.

¹⁸ Tato extrémní decentralizace moci trvala (třebaže se stále klesající intenzitou, resp. stoupajícím významem regionálních vojenských správ jako určujících decision-making-centres) prakticky do počátku července 1945, kdy došlo jednak k přesnému vymezení americké okupační zóny a jednak k její celkové konsolidaci související především s příjezdem rozhodující

ustaveny konzervativní, autoritativní vojenské režimy¹⁹, jejichž velící důstojníci byli méně a méně schopni udržet mezi řadovými vojáky ještě stále potřebnou disciplínu.²⁰

Prioritou všech těchto vojenských okupačních režimů bylo zajištění veřejné bezpečnosti, obnovení fungující správy a zásobování daného území potravinami a elektrickým proudem. Již během prvních týdnů okupační správy, kdy se americké jednotky vůbec neorientovaly v prostoru, který měly spravovat, a byly odkázány pouze na tlumočníky, se ukázalo, že naplnění vytčených priorit se neobejde bez spolupráce s domácím obyvatelstvem.

Ačkoli řešení jakýchkoli otázek politického charakteru – zejména podpory demokratických politických aktivit domácího obyvatelstva a denacifikace – bylo americkou vojenskou okupační správou a priori odmítáno, v praxi se jim jednotliví velící důstojníci nevyhnuli. Většina z nich dala otevřeně najevo svou neochotu spolupracovat s představiteli levicového či levicově-liberálního politického proudu, a tak v úřadech zůstávali „nepříliš kompromitovaní“ nacionálněsocialističtí starostové, anebo byli na jejich místa dosazováni stoupcem politického katolicismu, neboť takřka výhradním konzultantem pro obsazení právě těchto míst byl katolický klérus, který v očích mnoha lokálních velitelů amerických jednotek garantoval to, že na daná místa nebudou navrhováni žádní „političtí radikálové či extrémisté“. Jen v několika okresech²¹ se podařilo sociálnědemokratickým čle-

části jednotek odborně vyškolených pro výstavbu okupační správy, včetně jejího nejvyššího představitele gen. Marka W. Clarka.

Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 123–133.

¹⁹ Viz Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 306–307.

²⁰ Za flagrantly porušení vojenského nařízení „*Non-fraternization*“ byl považován sexuální styk s osobou německé či rakouské národnosti. Výmluvný je v této souvislosti případ příslušníků 506. výsadkářského-pěšího pluku, kteří, aby se vyhnuli potupnému disciplinárnímu řízení před kárnou komisí za nedodržení výše uvedeného nařízení, se před oslavami amerického národního svátku předzásobili náramky s vyraženými písmeny DP (*displaced person*, vysídlenec), neboť na vysídlenec se takový zákaz nevztahoval. O tom, do jaké míry bylo právě *Non-fraternization* nařízení řadovými vojáky respektováno, svědčí hlášení úklidové čety ze dne 7. července 1945, která den po oslavách, jež byly ze 4. července přesunuty kvůli dešti na 6. červenec 1945, našla v místě a zejména v zalesněném okolí oslav kromě jiného i nebyvalé množství ztracených vysídlenecských náramků. Není bez zajímavosti, že rakouské území obsazené/osvobozené americkými vojáky zachvátila epidemie venerických chorob, kterou se podařilo zastavit obrovskými dávkami antibiotik až v roce 1949.

Beer, S.: Die US-amerikanische Besatzungspolitik in Österreich bis Herbst 1945. In: Ruchensteiner/Etschmann, Österreich 1945. Ein Ende und viele Anfänge, s. 220–223.

²¹ Např. v Horních Rakousích to byly okresy Ried im Innkreis, Bad Ausee a Bad Ischl. De: Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 128.

nům rakouského odbojového hnutí navázat kontakt s americkou okupační správou.

Přesuňme se nyní na rovinu jednotlivých zemí a zmiňme zde panující situaci při vytváření centrální zemské správy a první denacifikační opatření.

1.2.1.1 Horní Rakousy

Hornorakouský Linec byl dobyt jednotkami Pattonovy III. americké armády dne 5. května 1945.²² Krátce poté zde byla vytvořena ústřední vojenská správa pod vedením pluk. Russela A. Snooka, která disponovala pravomocí (i když v prvních týdnech šlo spíše o deklarovaný nárok) spravovat nejen město Linec, ale i celé Horní Rakousy.

Právě Snookova regionální vojenská správa patřila z hlediska personálního složení a politického přesvědčení svých nejvýznamnějších členů k nekonzervativnějším týmům americké armády působícím na rakouském území vůbec.²³ Jejím výlučným zájmem bylo zajištění veřejné bezpečnosti obsazeného území a vytvoření fungující regionální správy. Ke koloritu americké okupační správy hornorakouského (ale i salcburského) území během prvních poválečných měsíců patřil zákaz vyvěšování červeno-bílo-červených vlajek a zákaz jakéhokoliv styku amerických vojáků s domácím obyvatelstvem (*Non-Fraternization*). Integrovanou součástí okupační politiky byla úplná eliminace jakékoliv politické činnosti domácího obyvatelstva a jen liknavě prováděná denacifikační opatření. V prvních měsících došlo pod vedením amerických vojenských důstojníků k potlačení té nejpřirozenější demokratizační tendence – samostatné politické činnosti domácího obyvatelstva – a k ustavení demokratizační diktatury – ovšem za aktivní spolupráce těch, kteří přinejmenším svou profesní biografií zosobňovali všechny nedemokratické režimy ustavené na rakouském území v první polovině 20. století.

Ambicí americké vojenské regionální správy v Linci bylo vytvoření fungujícího, zcela apolitického nejvyššího zemského úřadu, který by formálně zastával funkci prozatímní vlády, ale ve skutečnosti by pouze přesně vykonával příkazy vydané americkými velícími důstojníky. Jak již bylo řečeno, takřka výhradním konzultantem americké okupační správy se v personálních otázkách stal katolický klérus – na regionální úrovni to byl linecký

²² Beer, S.: Die US-amerikanische Besatzungspolitik in Österreich bis Herbst 1945. In: Ruchensteiner/Etschmann, Österreich 1945. Ein Ende und viele Anfänge, s. 209.

²³ Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 310–313.

světící biskup Josef Fließner, který na post prozatímního hornorakouského hejtmána doporučil dr. Adolfa Eigla. Obdobným, zcela „apolitickým“ způsobem došlo k vytvoření celého kabinetu: designovaný zemský hejtmán Eigl vypracoval návrh řešení celé personální otázky, který předložil jak biskupu Fließnerovi, tak plk. Snookovi, jenž na Fließnerovo doporučení celý návrh schválil. Prozatímní hornorakouská zemská vláda (*Provisorische Oberösterreichische Landesregierung*) nastoupila do svého úřadu dne 15. května 1945.²⁴

První a vlastně jediný pokus představitelů rakouského odbojového hnutí upozornit regionální americké vojenské vedení na závažné nedostatky (mj. na nedostatečný proces politické očisty i na těch nejvyšších místech zemské správy)²⁵ okupačního režimu ztroskotal, neboť pluk. Snook jakou-

²⁴ „Rozdělení křesl v Eiglově kabinetu (politické přesvědčení doplnil K. Tweraser podle znalostí, které měl o níže uvedených lidech sám dr. Adolf Eigl): 1. Zdravotnictví: Dr. Ferdinand Reinhart, zřejmě příznivec velkoněmectví, nebyl členem NSDAP; 2. Finance: Dr. Franz Lorenzoni, křesťanský sociál, pronásledován nacionálními socialisty, nebyl členem NSDAP; 3. Hospodářství: Dr. Josef Mahal, velkoněmecké smýšlení, člen NSDAP; 4. Spravedlnost: Dr. Hermann Garhofer, nebyl členem NSDAP; 5. Přesídlení: Dr. Victor Guttmann, pronásledován nacionálními socialisty, nebyl členem NSDAP; 6. Doprava: Dr. Josef Schlegl, křesťanský sociál, nebyl členem NSDAP; 7. Výživa: Ing. Dr. Hans Frenzel, sociální demokrat v odboji, nebyl členem NSDAP; 8. Veřejná bezpečnost: Dr. Herbert Krögler, policejní důstojník, v odboji, členem NSDAP; 9. Zemědělství: Dr. Heinrich Gleißner, křesťanský sociál, vysoká pozice v období rakouského stavovského státu, pronásledován nacionálními socialisty; 10. Restituce: Dr. Ernst Lyro, spíše křesťanský sociál, nebyl členem NSDAP; 11. Telekomunikace: Dr. Karl Oettl, nebyl členem NSDAP; 12. Sociální péče: Dr. Anton Russegger, nebyl členem NSDAP; 13. Dohled: Dr. Josef Walk, křesťanský sociál, nebyl členem NSDAP; 14. Průmysl: Dr. Alois Hobelsperger, velkoněmecké smýšlení, člen NSDAP.“
Tweraser, *US-Militärregierung Oberösterreich*, s. 143–144.

²⁵ Dne 9. června 1945 formulovaný Minimální program obsahoval kromě dalšího následující požadavky:

1. Hornorakouská vláda musí být přetvořena tak, aby reprezentovala všechny protifašistické demokratické síly a aby neustrnula ve fázi pouhé státní administrativy.
 2. Zákaz jakékoliv politické činnosti poškozujez zdravý vývoj demokratické Republiky Rakousko.
 3. K úspěšné denacifikaci je zapotřebí spolupráce mezi okupační správou a odbojovými skupinami.
 4. Žádoucí je okamžitá denacifikace zemských a obecních úřadů a privátní hospodářské sféry, stejně jako náhrada těch, jež budou muset odejít, těmi, kteří požívají důvěry demokraticky smýšlejícího obyvatelstva.
 5. Z důvodu rychlé obnovy hospodářství je třeba povolit vytvoření demokratických zemědělských svazů, odborů, průmyslových, obchodních a živnostenských komor a dalších hospodářských korporací.
 6. Je nutné povolit tisk demokratických novin.
- Dle Tweraser, *US-Militärregierung Oberösterreich*, s. 146–147.

koli takovou snahu striktně odmítl a na konci června 1945 činnost tohoto (v jeho očích, ale také v očích dr. Eigla beztak jen škodlivého) hnutí s příznačnými slovy: „(...) ještě se musí vyřešit spousta naléhavých problémů, než bude možné v Rakousku povolit demokracii“²⁶ úplně zakázal.

Zaměříme se nyní na denacifikační opatření prováděná americkou okupační správou na území Horních Rakous v prvních poválečných týdnech. Impulsem k jejich provádění se stal Dekret č. 1 (*Decret No. 1*)²⁷ vydaný gen. Dwightem D. Eisenhowerem, jež velící důstojníky vyzýval k zajištění veřejného pořádku a bezpečnosti na právě obsazeném území.

Prvním opatřením, jež je možno sekundárně chápat i jako denacifikační, bylo zadržování významných představitelů nacionálněsocialistického režimu, kteří se skrývali na území Horních Rakous. Navzdory nesporným úspěchům – např. dne 15. května 1945 byl v blízkosti Aussee zadržen Ernst Kaltenbrunner – probíhalo zatýkání bývalých nacionálních socialistů velmi chaoticky. Jednak proto, že se na něm podílelo hned několik bezpečnostních oddělení americké okupační správy (*OSS, CIC, WCB*)²⁸ a dále americké jednotky stacionované v daném místě, a jednak proto, že postup všech těchto skupin nebyl nijak efektivně (tj. z jednoho místa) koordinován a ony si vzájemně spíše konkurovaly, než spolupracovaly.

Jak vypadala situace prvních týdnů po obsazení, popisuje referent pro otázky zdravotnictví linecké úřednické vlády dr. Ferdinand Reinhart, který navštívil na své inspekční cestě ve dnech 11.–15. května 1945 velkou část Horních Rakous: „ (...) čím dále na západ se dostával, tím idyličtější tam panovaly poměry pro naduté stranické funkcionáře a vůdce SS, kteří se sice neozbrojili, ale přesto v dobré náladě volně promenovali po náměstí. Měl dojem, jako by se nenacházel v právě osvobozeném Rakousku, ale v nějakém přechodném stadiu k blahobytnému životu SS, funkcionářů NSDAP a »místních Hitleříčků«²⁹.

Výmluvný je i příklad situace v Bad Aussee. Zde právě v den, kdy do města vstoupily americké jednotky, zadrželo tamější odbojové hnutí pod

²⁶ Beer, S.: Die US-amerikanische Besatzungspolitik in Österreich bis Herbst 1945. In: Ruchensteiner/Etschmann, Österreich 1945. Ein Ende und viele Anfänge, s. 214.

²⁷ „Erlaß No. 1., Militärregierung-Österreich. In: STAL B 68, kein Datum.“
Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 175, pozn. 8.

²⁸ OSS (*Office of Strategic Services*) (Úřad strategických služeb),
CIC (*Counter Intelligence Corps*) (Protišpionážní sbor),
WCB (*War Crimes Board*) (Komise pro válečné zločiny).

²⁹ Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 176.

vedením pozdějšího starosty Albrechta Gaiswinklera přibližně 200 představitelů místního nacionálněsocialistického režimu. Zhruba 170 jich američtí velící důstojníci den nato propustili s odůvodněním, že tyto osoby nespĺňují americká kritéria pro internaci.³⁰

V souvislosti se zmiňovaným Eisenhowerovým Dekretem č. 1 vydala regionální vojenská okupační správa nařízení č. 3 a 4, kterými na území Horních Rakous rozpouštěla NSDAP a rušila všechny nacionálněsocialistické zákony. Podkladem pro systematickou denacifikaci zaměstnanců veřejné správy se staly směrnice vypracované členy Eiglova kabinetu z pověření regionální americké vojenské správy. V platnost vstoupily dne 29. května 1945.³¹

Jejich naplňování bylo ovšem velmi liknavé a výsledky nepříliš impozující. Ze zpráv z inspekčních cest vykonaných jak zástupci americké regionální správy, tak členy Prozatímní zemské vlády během června 1945 po celém území Horních Rakous mj. vyplývá, že v okresech Gmunden a Vöcklabruck spolupracovali američtí velící důstojníci přímo s exponenty bývalého režimu, v okrese Ried im Innkreis byli Eiglovou Prozatímní zemskou vládou na vedoucí místa městské správy dosazeni bývalí vysoce postavení nacionální socialisté, v okresech Grieskirchen, Schärding a Braunau měla denacifikace administrativního personálu snad již začít, ale protože nebyla k dispozici náhrada, tito lidé na svých místech „prozatím“ zůstali.³²

Statistiky sestavené důstojníky americké okupační správy uvádějí, že během prvních devíti týdnů americké vojenské správy Horních Rakous bylo ze zaměstnání propuštěno nebo přímo internováno cca 5000 osob.³³ Tento údaj je však třeba brát s rezervou, neboť všechny statistiky zachycující stav prvních, krátce poválečných týdnů jsou extrémně nespolehlivé, protože byly vytvářeny teprve o několik měsíců později a zakládají se spíše na odhadech, než na přesně ověřených datech.³⁴

³⁰ Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 493.

³¹ Odejít měli: 1. staří bojovníci (*alte Kämpfer*) NSDAP a s ní spojených organizací; 2. úředníci, kteří byli zároveň členy Rakouské legie (*Österreichische Legion*); 3. vyšší úředníci, kteří byli v úřadě od března 1938; 4. úředníci, kteří se podíleli na realizaci obzvláště zavržených činů; 5. všichni, kteří kromě svého zaměstnání ve státní správě zastávali funkci v NSDAP, za kterou byli placeni z říšských zdrojů.

Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 176.

³² Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 176–177.

³³ Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 175.

³⁴ Na extrémní nespolehlivost těchto statistik upozorňuje jednak Oliver Rathkolb (Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 308.) a jednak Kurt Tweraser (Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 175.).

1.2.1.2 Salcbursko

Předání bývalé říšské župy Salcbursko proběhlo bez větších problémů poté, co jednotky VI. americké armády pod vedením gen. Wadea H. Haislipa a gen. Franka W. Milburna dobyly v noci ze 3. na 4. května 1945 bývalé hlavní župní město Salcburk.³⁵

Stejně jako v případě amerických jednotek, které obsadily území severních Tyrol, nešlo o jednotky připravené na správu rakouského území. Představitelé americké regionální vojenské správy, ustavené po několika dnech plných logistických zmatků v Salcburku, postupovali podle nařízení, jež měli k dispozici – těch, která byla určena pro okupační správu německého území. Kromě jiného zakázali vyvěšování červeno-bílo-červených vlajek, vyžadovali striktní dodržování *Non-Fraternization* nařízení a v prvních dnech odmítali kontakty se salcburskou politickou reprezentací.

Dne 10. května 1945 – přes veškeré pochyby a nedůvěru – uznal vojenský velitel města Salcburku dr. Adolfa Schemela, vysoce postaveného člena právě založené salcburské skupiny Rakouské lidové strany (*Österreichische Volkspartei, ÖVP*) a společného kandidáta obou nejsilnějších politických stran na post budoucího salcburského zemského hejtmana, za svého poradce pro řešení všech záležitostí, jež se měly týkat země Salcbursko. Tento první úspěch posílil snahu čelních představitelů Lidové strany a Socialistické strany Rakouska (*Sozialistische Partei Österreichs, SPÖ*) vytvořit Prozatímní zemskou vládu a prosadit její uznání u amerických vojenských představitelů. Dne 23. května 1945 byla Prozatímní salcburská zemská vláda (*Provisorische Salzburger Landesregierung*) pod vedením dr. Adolfa Schemela a Alberta Neumayra v pozici zemského hejtmana-zástupce za SPÖ americkými okupačními úřady skutečně ustavena, oficiální jmenovací dekret však z rukou plk. Russela Janzana obdržela o čtrnáct dní později.³⁶

Jak je patrné, nepostupovaly úřady americké okupační správy v Salcburku vůči zemské politické reprezentaci tak striktně a nekompromisně jako regionální vedení okupační správy v Linci. Vytvoření Prozatímní salcburské zemské vlády však ani v tomto případě nelze chápat jako oficiální uznání politických stran působících na tomto území, resp. podporu samostatných politických aktivit domácího obyvatelstva. Politické strany se

³⁵ Gurley, L. F.: Der Einmarsch der amerikanischen Armee in Westösterreich, April/Mai 1945. In: Rauchensteiner/Etschmann, Österreich 1945. Ein Ende und viele Anfänge, s. 151.

³⁶ Beer, S.: Die US-amerikanische Besatzungspolitik in Österreich bis Herbst 1945. In: Rauchensteiner/Etschmann, Österreich 1945. Ein Ende und viele Anfänge, s. 217.

i nadále pohybovaly v jen obtížně definovatelném vakuu – nebyly ani povoleny, ani zakázány, byly trpěny. Třebaže americké úřady poskytly Prozatímní salcburské zemské vládě jistý prostor k vlastní aktivitě, byl jen velmi malý a Schemelova vláda byla hlavně nejvyšším rakouským úřadem, který zajišťoval bezproblémový výkon americké okupační správy na salcburském území.

Toto (z hlediska politických stran naprosto neudržitelné) provizorium, kdy zemská vláda disponovala jen velmi omezenými pravomocemi a fungovala spíše jako pouhý překladatel a vykonavatel předložených nařízení, začaly dvě nejsilnější politické strany v polovině června 1945 kritizovat a dne 21. června 1945 zaslaly regionální americké vojenské správě memorandum s názvem Program k rozšíření a stabilizaci role politických stran v zemi a k urychlení reorganizace a denacifikace vlády (*Programm zur Ausweitung und Stabilisierung der Rolle der politischen Parteien im Land und zur Beschleunigung der Reorganisation und Entnazifizierung der Regierung*), ve kterém požadovaly: 1. uznání politických stran a zajištění jejich plnoprávného postavení; 2. reorganizaci zemské a obecní správy podle demokratických zásad; 3. podporu při vyslání zástupce Prozatímní salcburské zemské vlády do Vídně.³⁷ Na tuto žádost vojenská správa v Salcburku bezprostředně vůbec nereagovala, první rozhodnutí v tomto ohledu lze zaznamenat teprve na konci července, resp. v první polovině srpna 1945.

Denacifikace probíhala v Salcbursku podle stejného schématu jako v Horních Rakousích a v Tyrolích – nejdříve byli zatýkáni bývalí vysoce postavení nacionální socialisté a později se začalo se systematickou denacifikací zaměstnanců veřejné správy. Situace prvních týdnů po obsazení vypadala však v Salcburku poněkud konfuzněji než na ostatním území obsazeném jednotkami amerických armád. Neustále se střídající personál jak regionální vojenské okupační správy, tak především jednotlivých do denacifikačního procesu zapojených míst neměl přibližně do 3. srpna 1945 k dispozici směrnice, které by upřesnily denacifikační postup na rakouském území, a užíval těch, které byly sestaveny pro Německo.

Mediálně velmi úspěšné bylo zatýkání nacionálněsocialistických prominentů. V blízkosti Kitzbühelu byl 9. května 1945 dopaden Hermann Göring, na bavorsko-salcburském pomezí se na jednom selském dvoře skrýval Julius Streicher, který byl zatčen 24. května 1945. K prvním internovaným patřil

³⁷ Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 273.

rovněž salcburský župní vůdce Gustav Scheel a nacionálněsocialistickým režimem velmi ceněný spisovatel Karl Springenschmid.³⁸

S velkými problémy byl spojen proces systematického prověřování politické minulosti jednotlivých zaměstnanců veřejné správy. Především proto, že vedení americké vojenské správy v Salcburku vytrvale prosazovalo směrnice určené pro denacifikační proces v Německu, a dále proto, že jejich naplnění bránilo rozbujelé podvádění, udavačství a politický intervencionismus.

Svou výpovědní hodnotu mají četné stížnosti zaslané regionální vojenské správě v Salcburku jak jednotlivými rakouskými obyvateli, tak pozorovateli OSS, jež shodně upozorňují na vleklou a víceméně jen selektivně prováděnou denacifikaci úředníků všech úrovní veřejné správy a tlumočnicků zaměstnaných přímo americkými okupačními úřady.³⁹

1.2.1.3 Tyroly

Severní Tyroly a především město Innsbruck představují na rakouském území jakousi osvobozovací výjimku. Když jednotky VII. americké armády genpor. Alexandra M. Patche dne 4. května 1945 vstoupily do bývalého hlavního města říšské župy Tyroly-Vorarlbersko, byl Innsbruck již osvobozen, ulice byly zaplněné jásajícím antifašisticky smýšlejícím obyvatelstvem a všude visely rakouské státní vlajky. Dne 1. května 1945 se totiž tyrolské odbojové skupině pod vedením dr. Karla Grubera podařilo ochromit moc významných představitelů regionálního nacionálněsocialistického režimu a neutralizovat vliv župní správy. Dne 4. května 1945 předal Karl Gruber jménem Výkonného výboru (*Exekutivausschuß*) gen. Edwardu H. Brooksovi, velícímu důstojníkovi VI. sboru VII. americké armády, moc nad celým městem. O den později byly VII. americké armádě oficiálně předány severní Tyroly, část spolkové země Salcbursko a část Vorarlberska.⁴⁰

V krátkém období – od 1. do 4. května 1945 – rozhodl Výkonný výbor o zákazu činnosti NSDAP a všech s ní přímo spojených organizací, o rozpuštění stranických struktur a zabavení veškerého majetku. Všichni politicky zatížení funkcionáři NSDAP a členové SS měli být zadrženi a internováni v pracovním táboře Reichenau bei Innsbruck. Dne 11. května 1945

³⁸ Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 485.

³⁹ Viz dále Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 486–489.

⁴⁰ Gurley, L. F.: Der Einmarsch der amerikanischen Armee in Westösterreich, April/Mai 1945. In: Rauchensteiner/Etschmann, Österreich 1945. Ein Ende und viele Anfänge, s. 149–150.

vyhlásil Výkonný výbor pracovní povinnost pro bývalé politické vůdce NSDAP a pro všechny příslušníky oddílů SS a SA. Ještě do konce května 1945 bylo navrženo propuštění všech osob z vedoucích postavení v centrální zemské administrativě, z vedení významných firem a z institutů Innsbrucké univerzity.⁴¹

Americké jednotky, které do Innsbrucku 4. května 1945 přišly, a zvláště ty, které zde zůstaly jako součást vojenské správy, byly ohromeny jednak samotnou existencí Výkonného výboru a jeho (nejen v případě denacifikace) rozsáhlou aktivitou. Protože se během května 1945 jen v Innsbrucku vystřídal tři vojenské správy, byl Výkonný výbor vlastně jediným orgánem, který zajišťoval soustavný výkon správy daného území – z tohoto důvodu nebyl nikdy zrušen a dne 23. května 1945 jej podplk. Watts přeměnil na Prozatímní tyrolskou zemskou vládu (*Provisorische Tiroler Landesregierung*) a dr. Karla Grubera jmenoval prozatímním zemským hejtmánem.

Na konci května 1945 se však americká vojenská správa ustavila mnohem pevněji a začala mnohé dosavadní pravomoci prozatímní zemské vlády přebírat a v celém rozhodovacím procesu jednoznačně dominovat. To s sebou neslo i revizi některých dřívějších rozhodnutí rakouských úřadů. Někteří Výkonným výborem či Prozatímní zemskou vládou dosazení úředníci byli americkými úřady „kvůli své činnosti před květnem 1945“ propuštěni, a naopak někteří bývalí nacionální socialisté na svých (často vlivných) postech na příkaz americké vojenské správy zůstali, anebo na taková místa dokonce znovu nastoupili.

S upevňováním americké vojenské správy na tyrolském území souviselo i nařízení vydané na konci května 1945, které přikazovalo odzbrojení pořádkových milic rakouského odbojového hnutí, jediných bezpečnostních sborů Prozatímní tyrolské zemské vlády. Tam, kde jednotky CIC nedostatečně zastaly svou úlohu anebo vůbec nespolupracovaly s místními úřady, jako např. v silně nacifikovaném okrese Kufstein⁴², využili zadržení nacionální socialisté a vysídlení situace ve svůj prospěch a během asi desetidenního bezpečnostního vakua zmizeli. Rakouské policii ani četnictvu se už nikdy nepodařilo všechny bývalé internované zpátky zajistit.

Prvním ryze americkým denacifikačním opatřením na obsazeném rakouském území bylo zatýkání vysoce postavených představitelů bývalého režimu. Podle zprávy vypracované Paulem R. Sweetem bylo v polovině června

⁴¹ Eisterer, *Französische Besatzungspolitik. Tirol und Vorarlberg 1945/46*, s. 184.

⁴² Eisterer, *Französische Besatzungspolitik. Tirol und Vorarlberg 1945/46*, s. 185.

1945 na území obsazeném jednotkami VII. americké armády zadrženo mezi 500–1000 bývalých nacionálních socialistů, jejichž jména byla uvedena na Seznamu automatických zatčení.⁴³

Tyto nepřilíš imponující statistické údaje lze opět vysvětlit především tím, že na tomtéž úkolu pracovaly kromě několika bezpečnostních oddělení americké vojenské správy (*Public Safety Branch, CIC, OSS, WCB*)⁴⁴ také jednotky rakouské policie a četnictva a nyní téměř poloilegálně působící milice rakouského odbojového hnutí. Aktivita jednotlivých organizací se překrývaly a v atmosféře vzájemné konkurence nemohly být ani výsledky příliš přesvědčivé.

Tristní poměry panovaly v polovině června 1945 mezi zaměstnanci tyrolské veřejné správy. Kupříkladu z celkového počtu 250 úředníků innsbrucké městské administrativy bylo k 15. červnu 1945 starostou města dr. Antonem Melzerem propuštěno pouze 20 osob a 5 internováno. Přitom sám Melzer uvedl, že by přibližně 40 % celého personálu mělo ještě projít denacifikačním řízením. Téměř nedotčena zůstala i bývalá nacionálněsocialistická župní správa, jejížž cca 500 úředníků až na výjimky převzala tyrolská zemská správa.

Kromě toho, že sama vojenská správa akceptovala mnohé bývalé nacionálněsocialistické funkcionáře z vlastní vůle, za zbylé se – téměř vždy úspěšně – přimluvil prozatímní zemský hejtman dr. Gruber. Snad není třeba ani dodávat, že dr. Gruber držel svou ochrannou ruku nejen nad zemskými úředníky, ale také nad politicky zatíženými podnikateli a spousta bývalých řadových členů NSDAP.

Tato situace se výrazně nezměnila ani po 9. červenci 1945, kdy rakouské území severních Tyrol připadlo pod správu Francie.

Jak zhodnotit první fázi denacifikace rakouského obyvatelstva tehdy žijícího pod správou amerických vojenských jednotek? Kromě zatýkání prominentů bývalého režimu⁴⁵ se období obsazení západního a severozá-

⁴³ Privatsammlung Paul R. Sweet, Austrian R&A Report No. 11, Political Development in Land Tirol, 15. Juni 1945, s. 13. Dle Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 313.

⁴⁴ *Public Safety Branch* – Veřejná bezpečnost.

⁴⁵ Kromě již uvedených byli americkými jednotkami zatčeni župní vedoucí Tyrol a Vorarlberska Franz Hofer, salcburský župní vedoucí Gustav Adolf Scheel a župní vedoucí Horního Podunají August Eigruber. Zatýkání bylo součástí kampaně, která se do jisté míry stala soutěží mezi CIC, WCB a OSS o to, která z těchto organizací získá „největší válečnou trofej“, přičemž byly interně rozdělovány body podle toho, jak vysokou hodnotu měl zadrženy.

Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 481–482.

padního Rakouska a dočasné americké vojenské správy, resp. pozvolné konstituce správy okupační, vyznačuje prakticky nekoordinovanou, velmi laxně a jen selektivně prováděnou denacifikací s (jak jinak než) omezenými výsledky. Do konce června 1945 bylo na území obsazeném americkou armádou propuštěno či zadrženo cca 8000 osob.⁴⁶

Vysvětlení spočívá především v tom, že jednotky amerických armád nebyly připraveny ani na obsazení rakouského území, ani na provádění rozsáhlého denacifikačního programu. Některé z nich byly v prvních chvílích bez jakýchkoliv příkazů. Většina amerických velících důstojníků na denacifikaci rezignovala a jednoznačně upřednostnila obnovení zásobování potravinami a elektrickou energií na daném území, zajištění lékařské péče a dále zajištění válečných zajatců a vysídlenců z různých částí Evropy. Naléhavé denní úkoly zastínily stejně tak potřebnou obnovu demokratických politických poměrů.

1.2.2 Červenec 1945–říjen 1945

V prvních dvou červencových týdnech roku 1945 přistoupila nejvyšší administrativa Spojených států amerických k několika významným krokům, jež vedly ke konsolidaci americké zóny v Rakousku a k vytvoření institucionálního rámce, mj. i pro systematickou denacifikaci.

Dne 5. července 1945 byl gen. Mark W. Clark⁴⁷ pověřen, aby převzal zodpovědnost za správu de iure ještě neexistující americké okupační zóny v Rakousku a aby vykonával jak funkci vrchního velitele amerických ozbrojených sil stacionovaných na tomto území, tak funkci vysokého komisaře zastupujícího Spojené státy americké ve Spojenecké radě⁴⁸ ve Vídni.

O čtyři dny později, dne 9. července 1945, byla podpisem mezi spojenecké Smlouvy o okupačních zónách a správě města Vídně (*Abkommen, betreffend die Besatzungszonen und die Verwaltung der Stadt Wien*) přesně vymezena americká zóna. Spojené státy americké na základě této smlouvy postoupily velkou část území obsazeného/osvobozeného svými jednotkami

⁴⁶ Tento údaj je opět jen přibližný, přesné údaje se nezachovaly. Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 308.

⁴⁷ K osobě gen. M. W. Clarka a jeho činnosti v Rakousku viz Bischof, Mark W. Clark und die Aprilkrise 1946, s. 229–252.

⁴⁸ Vídeňská Spojenecká rada (*Allierter Rat*) vznikla dne 4. července 1945 na základě Smlouvy o spojenecké kontrole v Rakousku, tzv. První kontrolní dohodě. (*Abkommen über die Allierte Kontrolle in Österreich, vom 4. Juli 1945*) In: Rauchensteiner, Der Sonderfall, s. 339–342.

ostatním okupačním mocnostem a ponechaly si pouze Salcbursko a část Horních Rakous ležící na pravém břehu Dunaje (*Oberösterreich-Süd*). Ve Vídni jim byly přiděleny okrsky Neubau, Josefstadt, Hernals, Alsergrund, Währing a Döbling.⁴⁹

Dne 14. července 1945 byla inaktivována VI. americká armáda, která byla přeměněna na jednotky Ozbrojených sil Spojených států amerických v Rakousku (*United States Army Forces in Austria, USFA*). Tyto jednotky měly nahradit dosavadní působení obou demobilizovaných amerických armád, i.e. měly garantovat bezpečnost celé americké okupační zóny. Součástí USFA bylo také Zastoupení Spojených států amerických při Spojenecké komisi pro Rakousko (*U.S. Element, Allied Commission for Austria, USACA*), kde působili důstojníci odborně připravení pro výstavbu americké okupační správy v Rakousku. USACA se dělila do třinácti zvláštních divizí⁵⁰, jejichž úkolem bylo prosazovat v dané oblasti příslušnou okupační politiku. Uvedme instituce americké okupační správy, jež byly do procesu politické očisty rakouské společnosti zapojeny.

Denacifikační problematika spadala do působnosti Vnitropolitické divize. Toto oddělení bylo nejvyšší americkou institucí, která byla do celého procesu zapojena. Zde byly připravovány již kompletní kvantitativní přehledy. Hlavní tíhu celého programu měly nést jednotky Zvláštního oddělení Veřejné bezpečnosti, které působily jak na úrovni lokální, tak regionální. Úkolem místních jednotek Zvláštního oddělení bylo získat úřední a osobní akta župní správy a dále veškeré záznamy pořízené policejními jednotkami, jež se týkaly trestné činnosti páchané na území bývalých říšských žup, nebo „podezřelých“ aktivit monitorovaných bezpečnostními jednotkami bývalého režimu. Tyto informace sloužily k ověření dat, která uváděli sami prošetřovaní lidé v denacifikačních dotaznících. Administrativní část zajiš-

⁴⁹ Abkommen, betreffend die Besatzungszonen und die Verwaltung der Stadt Wien, vom 9. Juli 1945. Punkt 2. Nordwestliche (amerikanische) Zone. In: Rauchensteiner, Der Sonderfall, s. 342–343.

⁵⁰ „1. Legal Division (Právní divize), 2. Finance Division (Finanční divize), 3. Internal Affairs Division (Vnitropolitická divize), 4. Economics Division (Hospodářská divize), 5. Naval Division (Lodní divize), 6. Political Division (Politická divize), 7. Reparations, Deliveries, Restitution Division (Divize pro reparační, demontážní a restituční otázky), 8. Social Administration Division (Divize pro sociální otázky), 9. Displaced Persons Division (Divize pro vysídlenec), 10. Civilian Supply Division (Divize pro veřejné zásobování), 11. Communications and Transport (Komunikace a doprava), 12. Air Division and Military Division (Letecká a vojenská divize), 13. Education Division (Divize pro vzdělávání).“
Liebl, Die Umerziehung der österreichischen Bevölkerung, s. 38–39.

tovaly zemské úřady Zvláštního oddělení, které dotazníky rozesílaly, zpětně shromažďovaly a vyhodnocovaly. Pokud bylo nutné některý případ zvláště prověřit, podílely se na následných šetřeních jednotky CIC a OSS.⁵¹

Položení pevných institucionálních základů americké okupační správy v Rakousku a především její dosavadní více než chaotický výkon přímo vyzývaly americké důstojníky ke změně charakteru okupační politiky ve smyslu postupu řízeného z jednoho místa a jednotnými směnicemi, vzájemně provázanému a v neposlední řadě o poznání důslednějšímu. Všechny tyto požadavky platily v plné míře zejména pro denacifikaci rakouského obyvatelstva, na kterém se liknavost a neochota amerických velících důstojníků, ovládajících rakouské území v prvních dvou poválečných měsících, pouštět se do řešení složitých a citlivých politických otázek podepsaly asi nejvíce. Ani na počátku července 1945 však nevzešel ze strany amerických okupačních úřadů jednoznačný signál, jak celý (denacifikační) problém řešit. Jak jsme uvedli již dříve, tato otázka se stala předmětem bouřlivé debaty o cílech a prioritách Spojených států amerických vůči poraženým státům, do které se zapojila kromě dřívějších aktérů (americké vojenské struktury vs. civilní administrativa) také zainteresovaná veřejnost Spojených států amerických. Diskuse proběhla bezvýsledně, a tak se mnohá závažná rozhodnutí neopírala o jednu jedinou zavazující koncepci amerického působení v Rakousku, ale byla spíše výsledkem rozložení politických sil ve Spojených státech amerických v poslední minutě před vyhlášením konečného verdiktu v té či oné záležitosti.

K rozhodnutím tohoto typu patřila i dne 27. června 1945 vydaná Směrnice pro velitele amerických okupačních sil týkající se vojenské správy v Rakousku (*Directive to Commander-in-Chief of US Forces of Occupation Regarding the Military Government of Austria*).⁵² Tato nová denacifikační direktiva vycházela z instrukcí Provizorní příručky (*Provisional Handbook*) a z Protišpionážního nařízení pro Rakousko č. 6 (*Counter Intelligence Instruction (Austria) No. 6*) zveřejněné dne 24. května 1945, ale oproti svým zdrojům zaváděla dvě významné změny. Především rušila dvě dřívější základní skupiny⁵³ osob, jež podléhaly sankcím, a nahradila je novými: a) skupinou osob, jež musely své

⁵¹ Standard Operating Procedure for Denazification, 3. August 1945. Salzburger Landesarchiv, US-Akten, Mikrofilm Nr. 1184, Aufnahme 305–306. et Liebl, Die Umerziehung der österreichischen Bevölkerung, s. 38–39.

⁵² Directive JCS 1369/1 to the Commander-in-Chief of US Forces of Occupation Regarding the Military Government of Austria. 27. Juni 1945.

⁵³ Mandatory Removal Categories & Discretionary Removal Categories.

dosavadní postavení bezpodmínečně opustit a měly být okamžitě internovány (*Mandatory Arrest and Removal Categories*) a b) skupinou osob, jež musejí své dosavadní zaměstnání opustit a jeho další výkon jim byl zakázán (*Removal and Exclusion Categories*). V této souvislosti došlo také ke změnám ve struktuře jednotlivých kapitol, ale jejich obsah zůstal téměř nedotčen – s výjimkou redefinice některých pojmů. Největší posun nastal v interpretaci termínu fašista (*Fascist*), resp. nyní austrofašista (*Austro-Fascist*), kde můžeme hovořit o změně celkového pohledu na období let 1934–1938.

Staronové tzv. **Mandatory Arrest and Removal Categories** zahrnovaly tříступňový plán zadržení osob, které by mohly ohrozit bezpečnost buď příslušníků americké okupační správy nebo civilního obyvatelstva.⁵⁴ V první řadě měli být zadrženi a internováni příslušníci Tajné státní policie (*GESTAPO*), Bezpečnostní služby (*SD*), Hlavního říšského bezpečnostního úřadu (*Reichssicherheitshauptamt*), vojenské kontrašpionáže (*militärische Abwehr*), Tajné polní policie (*Geheime Feldpolizei*), Ministerstva zahraničních věcí pod vedením Joachima von Ribbentropa, jedné z částí SS – Svazů umrlčí lebky (*SS-Totenkopfverbände*) aj. Dále vybrané skupiny funkcionářů organizací: Obecný ochranný sbor (*Allgemeine SS*), Zbraně ochranného sboru (*Waffen SS*), Pomocnice ochranného sboru (*SS-Helferinnen*), Úderné oddíly (*SA*), Hitlerova mládež (*HJ*), Svaz německých dívek (*BDM*), Ochranná policie (*Schutzpolizei*), Správní policie (*Verwaltungspolizei*), Technická nouzová výpomoc (*Technische Nothilfe*). Třetí část této skupiny tvořily 24 kategorie, do kterých patřily osoby zastávající např. úřad říšského ministra, říšského komisaře, univerzitního rektora, vrchního státního návladního, zemského rady, starosty či zástupce starosty obce s více než 10 000 obyvateli a v NSDAP funkci vedoucího místní skupiny a výše.⁵⁵ Rozdělení na tři na sobě nezávislé plány nebylo motivováno časovým rozvrhem těchto akcí, ale odhadovou mírou potenciálního ohrožení těmito skupinami osob.

⁵⁴ „The problem of de-Nazification divides itself into two categories: a) the apprehension and detention of such Nazis or Fascists who constitute a threat to military or civil security and b) (...)“

„Problém denacifikace se sám o sobě dělí do dvou částí: a) zadržení a uvěznění těch nacistů nebo fašistů, kteří by mohli představovat ohrožení vojenské nebo civilní bezpečnosti a b) (...)“

Standard Operating Procedure for Denazification on 3. August 1945, Salzburger Landesarchiv, US-Akten, Mikrofilm Nr. 1184, Aufnahme 305. Tato direktiva opět navazovala na všechny předchozí.

⁵⁵ CI/Security Instruction (Austria) No. 6, 24. Mai 1945, Inclosure I-III. Dle Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 308.

Tzv. **Removal and Exclusion Categories** přinášely jednu z největších změn. Týkala se pojmu fašista (*Fascists*), resp. austrofašista (*Austro-Fascists*). Takřka v poslední chvíli se totiž zástupcům amerického ministerstva zahraničních věcí podařilo prosadit zmírnění stávající klauzule a zásadně změnit dosud platné pojetí tohoto ustanovení. Nové znění: „Z následujících pozic (...) odstraníte a vyloučíte všechny osoby, které se aktivně podílely na nedemokratickém austrofašistickém režimu a zaujímaly v této době prominentní postavení nebo byly členy jeho paramilitárních organizací jako **Domobrana** (Heimwehr) a **Úderné oddíly Východní marky** (Ostmärkische Sturmscharen)“⁵⁶ totiž zásadně zužovalo okruh osob, které na základě tohoto článku podléhaly sankci, a v zásadě připouštělo zachování personální kontinuity na úrovni ministerské a vyšší, především zemské byrokracie.

Uvědomíme-li si, že důstojníci OSS dlouho před přijetím této direktivy upozorňovali na úskalí zamýšlené politické očisty rakouské správy, především na vysokou míru sebenacifikace rakouské státní správy v období austrofašistického režimu⁵⁷, působí prohlášení vedoucího středoevropského oddělení amerického ministerstva zahraničí Francise T. Williamse: „Pokusili jsme se zaujmout realistické stanovisko k období let 1934–1938, během kterého měl průměrný rakouský státní úředník značně zúženou volbu mezi loajalitou k Dollfusovu režimu a faktickou smrtí hladem, a došli jsme k názoru, že s austrofašisty by se nemělo zacházet přísněji než s nacionálními socialisty v Německu.“⁵⁸ jímž v březnu 1946 obhajoval stanovisko ministerstva vůči jeho kritikům⁵⁹ z řad vojenské administrativy, jako zcela

⁵⁶ Directive JCS 1369/1 to the Commander-in-Chief of US Forces of Occupation Regarding the Military Government of Austria. 27. Juni 1945, Part I, Paragraph 6a. Dle Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 413, resp. Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 308.

⁵⁷ „Personální otázka představuje (v Rakousku, pozn. M. N.) zřejmě větší problém než v Německu, neboť nacifikaci státní správy předcházelo samostatné austrofašistické období, během kterého byli mnozí demokraticky smýšlející úředníci nahrazeni příznivci autoritářského režimu, obzvláště pak v administrativě města Vídně.“

War Department, Civil Affairs Guide: The Administrative Separation of Austria from Germany. (War Department Pamphlet No. 31–229), Washington D. C. 1945, p. 33. Dle Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 308.

⁵⁸ Brief des Leiters der Division of Central European Affairs, State Department, Francis T. Williamson an John G. Erhardt, U. S. Political Adviser on Austrian Affairs, Vienna, vom 26. März 1946. NA-RG 84-Box 2360, File 610 to 800, Secret Material 1946, p. 2. Dle Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 412.

⁵⁹ „Vzhledem k velmi přísným požadavkům, jež Spojený sbor náčelníků štábů stanovil pro odchod nacistů z pozic v Německu, je mimo pochyby, že příjemně nenucené tempo denacifikace v Rakousku je neslýchané a naprosto nepřijatelné. Neměli bychom snad spíše hovořit o „postupném loučení se s nespolehlivými úředníky?“

mylný odhad předválečné situace založený na překvapujícím nedostatku pravdivých informací. Ministerstvo zahraničí svým přístupem, který je možné označit buď za shovívavý, nebo za čistě pragmatický, jen podporovalo autoexkulpační tendence staronových rakouských politických elit.

Ale přenesme se od popisu institucionálních předpokladů, k nimž patří ustavení americké okupační správy a přijetí nových směrnic, k samotnému denacifikačnímu procesu, přesněji k jeho administrativní části.

Hlavním nástrojem a v podstatě symbolem celé denacifikace se jak v Německu, tak v Rakousku staly podrobně rozpracované dotazníky, které měly na základě přibližně 130 plně standardizovaných otázek prověřit minulost každého zaměstnance rakouské správy, americké okupační správy a významných představitelů průmyslu a obchodu.

Ovšem již v prvních červencových týdnech se projevíly některé zcela zásadní nedostatky. V první řadě šlo o samotnou podstatu dotazníkového projektu. Naprosto formální schéma totiž nijak nereflektovalo lidský osud, který se za předkládaným souborem kolonek skrýval; nevypovídalo nic o důvodech, kvůli kterým dotyčný do té či oné organizace vstoupil. Mnozí z těch, kterým hrozilo, že budou muset opustit své zaměstnání nebo budou internováni, vyplnili dotazník nepravdivě. Třebaže to bylo pod pohrůžkou vysokých trestů zakázáno, byly formuláře falšovány často a vcelku úspěšně, neboť mnohá osobní akta takřka přes noc zmizela a další cenné informační zdroje jako kartotéka Státní policie ve Vídni a Kartotéka členů NSDAP v Berlíně byly zpřístupněny teprve později⁶⁰; data uváděná v denacifikačních dotaznících tedy nebylo možné nijak ověřit. Mezi nesčetnými udáními mohli vojenští důstojníci jen ztěží rozlišit ta, která se snad zakládala na pravdě, od těch, která byla vedena snahou pomstít se.

Důvěrou domácího obyvatelstva ve smysluplnost a efektivitu celého opatření však začal poznenáhlu otrásat jiný fakt, a tím bylo opakované zasílání stejných dotazníků na prakticky tatáž místa. První formuláře (v malém množství cca 5000 ks) byly distribuovány již na počátku června 1945, ty příslušné úřady Zvláštního oddělení v červenci převzaly a zároveň rozeslaly nové, a to dokonce v několika vlnách. Po několikerém vyplnění v zásadě téhož dotazníku získal denacifikační proces v očích

NA RG 59, 740.0019 Control (Austria)/I-2045, Hilldring an Matthews, 20. Jänner 1946, 2. Dle Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 307.

⁶⁰ V září 1945 a v případě Kartotéky členů NSDAP ve formě Berlínského dokumentačního centra (Berlin Document Center) až v roce 1946.

i agilní části rakouského obyvatelstva přidech pochybné papírové války s větrnými mlýny, jejíž podpora začala nejpozději od září 1945 nezadržitelně klesat.

K naznačenému trendu přispěly i obrovské prodlevy při vyhodnocování dotazníkových formulářů. Ačkoliv jsme uvedli, že došlo k významnému personálnímu posílení americké okupační správy, v souvislosti s procesem denacifikace je příznačnější spíše výraz „kapka v moři“. Vždyť na vyhodnocení (při střízlivém odhadu cca) 120 000 dotazníkových formulářů pracovaly v obou zemských úřadech Zvláštního oddělení týmy složené ze tří odborníků americké okupační správy, dvou amerických řadových vojáků a přibližně padesáti rakouských civilistů, kteří uměli anglicky! Uvážíme-li navíc, že rakouský administrativní personál se vyznačoval nadprůměrnou fluktuací a že se jen v době od června do října 1945 dvakrát změnila denacifikační směrnice a s nimi samozřejmě i prováděcí nařízení, je představa rychlého zvládnutí této obří agendy zcela mimo realitu.

Aniž bychom chtěli zamýšlený proces politické očisty nějak systematicky diskvalifikovat, je třeba konstatovat, že ani sankční opatření nebyla zvolena příliš šťastně. Obě se minula účinkem a obě (jedno dříve a druhé později) definitivně ztroskotala.

Snaha důsledně prosadit odchod inkriminovaných osob z dosavadního zaměstnání byla především zpočátku, tj. v prvních červencových týdnech 1945, korunována úspěchem. Nelze v této souvislosti nezmínit případ skupiny prominentních členů Eiglova úřednického kabinetu v Linci, kteří museli na počátku července 1945 opustit své posty.⁶¹ Nebyli to jen někteří

⁶¹ Dne 4. července 1945 byl ze svého místa referenta pro otázky veřejné bezpečnosti propuštěn dr. Herbert Krögler, neboť se zjistilo, že byl vysoce postaveným důstojníkem vídeňské Ochranné policie a že je hledán jako válečný zločinec. Krátce nato, dne 9. července 1945, byli propuštěni dr. Josef Mahal, referent hospodářské oblasti, a dr. Alois Hobelsperger, referent pro otázky průmyslu. Oba na základě aktivního členství v NSDAP.

Dr. Krögler byl po propuštění z internačního tábora v roce 1948 reaktivován a vstoupil opět do vysokých státních služeb. Dr. Mahal byl po nuceném odchodu z Prozatímní hornorakouské zemské vlády ještě několik týdnů činný v Hornorakouské obchodní komoře, ale i z té na počátku srpna 1945 (se zpřísněním denacifikačních směrnic) odešel a několik let žil v ústraní, a to tak dokonale, že se americké okupační správě nepodařilo jej zadržet a internovat. V roce 1949 dosáhl rehabilitace a byla mu přiznána státní penze, do které byly započteny i roky nacionálního socialismu. Dr. Hobelsperger byl dlouholetým jednatelem Svazu rakouských průmyslníků. Tuto funkci byl ale nucen – po odchodu z Eiglovy úřednické vlády – složit, nicméně ji nahradil vedením Svazu rakouských závodů na výrobu čepelí a srpů. Ani on nebyl americkými úřady nikdy internován.

Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 154, 184.

vysoce postavení úředníci, ale také administrativní personál, učitelé, právníci a inženýři ve státních službách a další.

Brzy se však ukázalo, že rozsáhlé propouštění (např. ze správy města Salcburku odešlo do března 1946 celkem 92 % z dosud zaměstnaných osob; okresní hejtmanský úřad Salcburk-okolí odhadlo v létě roku 1945 počet nacionálních socialistů mezi učiteli základních škol na 70 %; mezi 44 soudci Salcburska bylo 30 (tj. 68 %) členů NSDAP)⁶² politicky nespolehlivých zaměstnanců, ochromí některé instituce natolik, že nebude možné dále zajistit jejich chod. Jelikož za vysoce kvalifikované pracovníky nebyla dostatečná náhrada, byli tito lidé propouštěni jen formálně a vzápětí znovu zaměstnáváni. I když uvedená praxe vyvolávala nesouhlas těch amerických důstojníků, kteří byli pověřeni provedením politické očisty rakouské společnosti, staly se různé neoficiální výjimky (stejně jako už dříve) do jisté míry pravidlem. Pravidlem, které však v těch skutečně propuštěných zanechávalo pachutí dvojí (ne)spravedlnosti a které se pro ně stalo jedním ze symbolů nového politického řádu.

S podobným působením se setkáme i u těch, kteří byli kvůli své politické minulosti americkými okupačními úřady internováni. Třebaže izolace vysoce postavených a vlivných představitelů nacionálněsocialistického režimu prokazatelně zvýšila bezpečnost prvních, krátce poválečných týdnů, v delším časovém horizontu rozhodně nepatřila k těm nejlepším způsobům demokratické převýchovy. Memoárová literatura internovaných nacionálních socialistů⁶³ dokazuje, že žádné vážně míněné převýchovné programy zavedeny nebyly a že kontakt se stranickými soudruhy naopak upevnil a leckdy i rozšířil rasistické (negři-bachaři) a antisemitské (židovští emigranti jako důstojníci kontrarozvědky) předsudky těchto lidí. Sebestylizace do role mučedníků z přesvědčení a neoprávněně stíhaných jim umožnily úspěšně potlačit veškeré pocity (spolu)viny za nacionálněsocialistickou vyhlazovací politiku a vojenskou agresi vůbec.⁶⁴

⁶² Hanisch, E.: Braune Flecken im Goldenen Westen. Die Entnazifizierung in Salzburg. In: Meissl/Mulley/Rathkolb, Verdrängte Schuld, verfehlt Sühne, s. 322–323.

⁶³ Např.: Joseph Hiess: Glasenbach. Wels 1953. Erich Kern: Herz im Stacheldraht. Salzburg 1949. Franz Langoth: Kampf um Österreich. Erinnerungen eines Politikers. Wels 1951. Gustav Stöckelle: Vom Ende zum Anfang. Erlebnisse und Bekenntnisse eines Nationalsozialisten. Graz 1949. (etc.)

⁶⁴ Citováno dle Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 309.

Přímo internační tábor Glasenbach u Salcburku popisuje (o poznání méně kritičtější než Rathkolb) Svoboda, „...vorbehaltslos meine Pflicht erfüllt.“, s. 3–29.

Poslední červencový týden roku 1945 se v Salcburku konala konference důstojníků americké kontrarozvědky, na níž byli přítomni také vedoucí představitelé Zvláštního oddělení. Ti byli nuceni konstatovat, že denacifikace zejména mezi úředníky prozatímních zemských vlád postupuje velmi pomalu a že je zapotřebí celý proces zpřísnit a zrychlit, přičemž napomoci tomu měla nová denacifikační direktiva.

Směrnice Standardní operační postup při denacifikaci (*Standard Operating Procedure for Denazification*)⁶⁵ zveřejněná 3. srpna 1945 opět vycházela z dosud užívaných norem, které jen zčásti měnila. Abychom se vyhnuli zavádějícím podrobnostem, zmiňme pouze ta opatření, která vyvolala jeden z největších konfliktů rakouské politické reprezentace s představiteli americké okupační mocnosti během prvních poválečných měsíců. Důsledkem této kontroverze byla kvalitativní změna denacifikačního procesu v americké okupační zóně v Rakousku.

Spor byl vyvolán souborem ustanovení sankcionujících období let 1934–1938–1945, pokud tuto kontinuitu zajišťovala jedna a tatáž osoba. Liberálně koncipovaný pojem austrofašisty (*Austro-Fascist*)⁶⁶, zařazený v červnu 1945 stejně jako nyní mezi tzv. *Mandatory Removal and Exclusion Categories*, byl však doplněn o klauzuli běžně patřící mezi tzv. *Mandatory Arrest and Removal Categories*: „(12.) Všechny osoby, které ve vysoké a vyšší státní službě v době od 13. března 1938 získaly profesní titul, jako např. báňský rada (*Bergrat*), zdravotní rada (*Medizinalrat*), školní rada (*Schulrat*) etc., tj. všechny tituly s příponou „rat“, je třeba zadržet a vzít do vazby. Zvláštní pozornost je nutné věnovat osobám, které byly v důsledku nacifikace Rakouska ze státní správy propuštěny, ale kvůli svým schopnostem byly nacistickou vládou opět zaměstnány na některém z výše uvedených míst. Tyto případy necht jsou předány k posouzení členům kontrarozvědky G-2 působící v rámci USFA.“⁶⁷

⁶⁵ Howard, E. B.: Standard Operating Procedure for Denazification, 3. August 1945. Headquarters United States Forces in Austria, Office of the AC of S, G-2, APO 77, USFA. Salzburger Landesarchiv, US-Akten, Mikrofilm Nr. 1184, Aufnahme 305–320.

⁶⁶ „Austro-Fascists: All persons who took an active and prominent part in the undemocratic measures of the pre-Nazi Fascist regime or in any of its paramilitary organization such as the Heimwehr and the Ostmaerkische Sturmsharen will be removed and excluded from the positions enumerated in § 2 above.“

Howard, E. B.: Standard Operating Procedure for Denazification, 3. August 1945. Headquarters United States Forces in Austria, Office of the AC of S, G-2, APO 77, USFA. Salzburger Landesarchiv, US-Akten, Mikrofilm Nr. 1184, Aufnahme 313.

⁶⁷ Howard, E. B.: Standard Operating Procedure for Denazification, 3. August 1945, Headquarters United States Forces in Austria, Office of the AC of S, G-2, APO 77, USFA. Salzburger Landesarchiv, US-Akten, Mikrofilm Nr. 1184, Aufnahme 309.

Na základě právě citovaného článku požadovali příslušníci Zvláštního oddělení, OSS a CIC internaci mnoha vysoce postavených osob, které dosud jakýmkoliv postihům unikaly. Snad není ani třeba zdůrazňovat, že úsilí o udělení výjimky z nyní platných denacifikačních směrnic pro prominenty dřívějších politických režimů se stalo charakteristickým rysem nadcházejících týdnů denacifikačního procesu na území celé americké okupační zóny.

1.2.2.1 Horní Rakousy

V Horních Rakousích vzbudilo dne 22. srpna 1945 velké rozhořčení konzervativních kruhů propuštění a následná internace prozatímního zemského hejtmana dr. Adolfa Eigla. Den nato byl zatčen také Eiglův zástupce dr. Anton Russegger. Oběma jmenovaným totiž jednotky OSS a CIC prokázaly nejen to, že byli vysoce postavenými úředníky hornorakouské zemské správy v letech 1934–1938, ale také pozdější župní správy Horního Podunají⁶⁸, a to i přesto, že se nikdy oficiálně nestali⁶⁹ členy NSDAP. Je příznačné, že dr. Eigl byl ve své funkci nahrazen dr. Heinrichem Gleißnerem, bývalým hornorakouským zemským hejtmanem z let 1934–1938 a nyní zemědělským referentem Prozatímní hornorakouské zemské vlády.⁷⁰

V souvislosti s případem dr. Josefa Walka se v říjnu 1945 rozhořel konflikt nejen mezi zemskou politickou reprezentací (vedoucími osobnostmi právě založené hornorakouské ÖVP) a představiteli americké okupační správy, ale také v rámci americké okupační administrativy samotné. Zúčastnění se rozdělili na dvě skupiny, kdy jedna poukazovala na Walkovu politickou minulost a druhá na neméně bohaté zkušenosti finančního experta – nyní ve službách Prozatímní hornorakouské zemské vlády.

Dr. Josef Walk patřil na podzim roku 1945 k zakládajícím členům hornorakouské ÖVP. Již v minulosti bylo jeho mnohdy velmi vysoké společenské postavení podmíněno členstvím v některé z politických organizací. Jako člen Vlastenecké fronty (*Vaterländische Front*) se stal starostou Steyeru, kde poprvé prokázal své mimořádné schopnosti finančního odborníka, když se mu podařilo během několika let sanovat městské finance. V období

⁶⁸ „Dvorní rada (*Hofrat*) dr. Eigl byl v roce 1939 jmenován ředitelem vlády (*Regierungsdirektor*) a dr. Russegger v téže době získal titul vrchní vládní rada (*Oberregierungsrat*).“

Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 157.

⁶⁹ Oba sice o členství požádali, ale jejich žádosti byly zamítnuty. Viz Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, č. 9/10, s. 311.

⁷⁰ Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 138, 144, 162–163.

nacionálního socialismu byl vedoucím referentem rozpočtového odboru Úřadu říšského místodržitele v Linci a zároveň členem Nacionálněsocialistické organizace pro sociální výpomoc a dobročinnost (*NS-Volkswohlfahrt*), Advokátní komory (*Rechtswahrerbund*) a Říšského koloniálního svazu (*Reichskolonialbund*). Jako uznání za činnost v Úřadu říšského místodržitele mu byl v roce 1942 udělen titul vrchního vládního rady (*Oberregierungsrat*), který se v říjnu 1945 stal prvním vodítkem k jeho zadržení a důvodem k internaci.⁷¹

Proti tomuto opatření protestovali nejen čelní představitelé hornorakouské ÖVP, ale také někteří vysoce postavení důstojníci regionální americké správy v Linci, především podplk. Robert C. Hendrickson (zastupující vojenský velitel a zároveň právní expert americké vojenské správy v Linci) a plk. Russel A. Snook (velitel americké okupační správy tamtéž), který se na Hendricksonovo naléhání pokusil ve Walkově případě zavést instanci odvolacího soudu. Podotkneme, že v podstatě úspěšně, neboť Walkova akta byla zaslána k přezkoumání do Vídně, do Právní divize USACA, kde v květnu 1946 rozhodli o předčasném propuštění z internace.⁷²

Walkovo zatčení je v historiografické literatuře pojednávající o krátce poválečném vývoji v severozápadním Rakousku chápáno jako určitý předěl. Sice ještě na konci října byl vydán Rozkaz⁷³ č. 46, který nařizoval okamžitou registraci všech bývalých členů NSDAP a s ní spojených organizací, ale již 14. listopadu 1945 byla vydána Návodná směrnice č. 3, jež reflektovala kauzu Walk a umožňovala udělit výjimku a tím odvrátit trest internace hrozící těm „úředníkům, kteří byli v daném úřadě zaměstnáni před 13. březnem 1938 a jejichž pozdější kariérní postup nebyl nepřiměřený a úřední spisy dokládají jejich protinacistické aktivity.“⁷⁴

V souvislosti s tímto nařízením navrhlo regionální vedení americké okupační správy v Linci Hornorakouské zemské vládě, aby vypracovala jmenný seznam osob, které byly podle jejího uvážení americkými úřady neoprávněně internovány a vyzvala ji, aby požádala o jejich propuštění z vazby. Jedinou podmínku, kterou si nyní představitelé americké okupační

⁷¹ Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 310.

Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 158–159.

⁷² Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 159.

⁷³ Vollzugsbefehl No. 46, 25. Oktober 1945. LReg. Präs. 2130/1–45, OÖLA. Dle Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 187.

⁷⁴ Intelligence Directive No. 3, 14. November 1945. STAL B 68, OÖLA. Dle Tweraser, US-Militärregierung Oberösterreich, s. 188.

správy v Linci kladli, byla politická a trestněprávní (ve smyslu denacifikačních zákonů Prozatímní státní vlády Karla Rennera ve Vídni) bezúhonnost těchto osob.

Od této doby při každém setkání s představiteli americké okupační správy, především s plk. Lloydem M. Hannou⁷⁵, intervenoval zemský hejtmán dr. Gleißner za údajně protiprávně propuštěné a zadržené členy Hornorakouské zemské vlády. Úspěšně; opětné dosazení těchto lidí do úřadu zemské či státní správy a jejich následná rehabilitace nebyly od podzimu 1946 žádným problémem.⁷⁶

1.2.2.2 Salcbursko

Stejného výsledku dosáhla zemská politická reprezentace také v Salcbursku. Ještě než se budeme věnovat nástinu poněkud dramatických událostí salcburské předvolební kampaně v druhé polovině října 1945, musíme upozornit na změnu postoje americké okupační mocnosti vůči domácímu rakouskému obyvatelstvu.

Poté, co model striktně „apolitické“ správy obsazeného území pod dohledem nebo snad lépe řečeno pod poručnictvím velících důstojníků amerických armád definitivně ztroskotal, byla v americké okupační zóně 11. září 1945 oficiálně povolena činnost demokratických politických stran. Ty byly vyňaty z poloilegality a směly se, pokud měly své zástupce v prozatímních zemských vládách, podílet na rozhodovacím procesu ještě před listopadovými volbami. Povoláním politických stran dosáhla politická liberalizace v americké okupační zóně svého možného vrcholu, neboť již 27. července byl zrušen zákaz vyvěšovat červeno-bílo-červené rakouské vlajky, dne 31. července byly povoleny odbory a zaměstnanecké svazy, 11. srpna organizace dělnických komor a 3. září bylo oficiálně zrušeno tzv. *Non-Fraternization* nařízení.⁷⁷

V situaci uvolnění okupačního režimu nebyvale vzrostlo postavení politických stran, které si začaly osobovat právo nejen spolupodílet se na rozhodnutích americké okupační správy, ale také revidovat některá ustanovení dřívější, k nimž patřily mj. i denacifikační normy. Každá snaha amerických úřadů zostřit proces politické očisty tedy musela nutně narazit na odpor obou největších povolených politických stran. Především ÖVP, které

⁷⁵ Nástupce pluk. Russela A. Snooka na postu velitele regionální americké okupační správy v Linci.

⁷⁶ Tweraser, *US-Militärregierung Oberösterreich*, s. 189–190.

⁷⁷ Leidenfrost, *Die amerikanische Besatzungsmacht*, s. 258, 274.

se směrnice Standardního operačního postupu při denacifikaci některými svými články obzvláště citelně dotýkala, usilovala o dalekosáhlé změny.

Protichůdné názory na rozsah politické očisty přerostly ve spor mezi zemskou ÖVP a americkou okupační správou, který se dne 20. října 1945 vyhroutil natolik, že salcburská ÖVP hrozila bojkotem blížících se voleb do Národní rady. ÖVP ostře protestovala proti tomu, aby na seznamech osob, které měly kvůli svému členství v organizacích **Domobrana** (Heimwehr) nebo **Úderné oddíly Východní marky** (Ostmärkische Sturmsharen) opustit státní správu, byli uvedeni i její členové. Cena za to, že ÖVP upustila od svého úmyslu, byla velmi vysoká. Prostředník mezi oběma znesvářenými stranami dr. Karl Gruber přiměl představitele amerického ministerstva zahraničí, aby ustoupili od dosavadní interpretace austrofašismu, tj. od sankčních opatření vůči bývalým členům organizací **Domobrana** (Heimwehr) a **Úderné oddíly Východní marky** (Ostmärkische Sturmsharen), a omezili se na symbolický výklad sporné pasáže. Gruberovi se během jednání podařilo prosadit nový výklad amerických denacifikačních direktiv, na základě kterého ze státní správy odešlo pouze sedm (sic!) úředníků z předpokládaných tří set. Ministerstvo zahraničí Spojených států amerických ani představitelé americké okupační správy v Rakousku neměli na možných dalších konfliktech s rakouskou politickou reprezentací nejmenší zájem a omezili své denacifikační úsilí pouze na vyslovené nacionální socialisty a připustili tak restauraci byrokratických elit.⁷⁸

Shrňme hlavní rysy denacifikačního procesu prováděného na rakouském území v období od července do října 1945. Snaha o systematický a mnohem přísnější postup vyplývala z nanejvýš neuspokojivých výsledků dosažených v této oblasti do začátku července 1945, zároveň se úsilí o důslednou denacifikaci stalo jádrem sváru jak v rámci americké administrativy, tak později mezi rakouskými politiky a americkými důstojníky pověřenými denacifikační agendou. Řešení vyplynulo ze situace samé, a to v říjnu 1945 přitažlivým příkladem výjimky pro vysoce postavené osoby.

Na počátku července 1945 začal fungovat štíhlounký úřednický aparát, který byl během několika týdnů doslova zahlcen obrovskou dotazníkovou agendou. Díky tomu, že se dvakrát v tomto období – i když jen nepatrně – změnily denacifikační směrnice, objem práce spojený s vyhodnocováním „nových“ formulářů jen narostl. Oproti tomu však křivka úspěšnosti klesa-

⁷⁸ Rathkolb, U.S.-Entnazifizierung in Österreich, s. 313.

Detailní popis viz Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 422–430.

la: uváděné údaje nebylo možné nikde ověřit, a tak mnohé dotazníky byly falšovány a jejich majitelé zůstávali na svých místech; vlastně stejně jako ti, kteří možná popravdě uvedli, že se v minulých letech angažovali ve prospěch nacionálního socialismu, ale ze svého místa neodešli, protože ve svém zaměstnání byli pro chod celé společnosti nepostradatelní. Mezi takové patřili zejména lékaři specialisté, právníci, inženýři a učitelé. Na svých místech zůstali také mnozí zejména vyšší úředníci, za které se postavila ta či ona politická strana. Jako precedens, který de facto spustil proces restaurace předválečných a částečně rovněž válečných elit, můžeme označit případ dr. Walka z hornorakouského Lince a střet salcburské ÖVP s představiteli americké okupační správy v říjnu 1945.

Denacifikační proces se v americké okupační zóně na konci října 1945 dostal do patové situace, kdy bylo jasné, že buď musí dojít ke zcela zásadní reformě celého systému, jejíž změny do něj vnesou daleko větší míru spravedlnosti a zároveň pružnosti, anebo že vše zůstane při starém a celý denacifikační projekt pomalu dospěje do stadia agónie a potom se na odkládišti dějin důstojně zařadí mezi nepovedené společenské reformy per decret. Jak se záhy ukázalo, pro nové radikální denacifikační koncepty se mezi rakouským obyvatelstvem už nenašla nejmenší podpora; zřejmě proto, že se tento tolik potřebný politický kapitál takřka všechen vyčerpal (ne-li promrhal) během prvních poválečných měsíců na vyplňování stále stejných dotazníkových formulářů.

1.2.3 Listopad 1945–únor 1946

Pod tíhou výše uvedených skutečností začali o úspěšnosti vlastního denacifikačního programu pochybovat také nejvyšší představitelé americké okupační správy, a tak (ostatně jako poslední ze čtyř okupačních mocností) podpořili snahu rozšířit platnost denacifikačních zákonů Prozatímní státní vlády Karla Rennera na celé rakouské území. Díky tomu patřily Ústavní zákon č. 13 o zákazu NSDAP (*Verfassungsgesetz No. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP. Verbotsgesetz*) a Ústavní zákon č. 32 o válečných zločinech a jiných nacionálněsocialistických zločinech (*Verfassungsgesetz No. 32 vom 26. Juni 1945 über Kriegsverbrechen und andere nationalsozialistische Untaten. Kriegsverbrechergesetz*) k vůbec prvním rakouským zákonům, které Spojenecká rada (na svém mimořádném zasedání dne 10. listopadu 1945) povolila.⁷⁹

⁷⁹ Eisterer, *Französische Besatzungspolitik. Tirol und Vorarlberg 1945/1946*, s. 209.

Třebaže měl být nyní celý proces prováděn na základě rakouských denacifikačních zákonů a v zásadě rakouskými orgány státní správy, v americké okupační zóně, na rozdíl od zón ostatních, fungovala až do března 1946 paralelně síť regionálních úřadů Zvláštního oddělení, které nadále neúnavně rozesílaly, shromažďovaly a vyhodnocovaly registrační formuláře.

Dne 19. ledna 1946 byla v americké okupační zóně vyhlášena Návodná směrnice č. 33, která zrušila tzv. *Mandatory Arrest Categories* s výjimkou válečných zločinců a funkcionářů organizací označených Mezinárodním vojenským tribunálem v Norimberku za zločinecké: mj. Tajné státní policie (*GESTAPO*), Bezpečnostní služby (*SD*), Zbraní SS (*Waffen SS*), SS-Svazů umrlčí lebky (*Totenkopfbände SS*), Obecné SS (*Allgemeine SS*) a NSDAP.⁸⁰

Dne 11. února 1946 předala Spojenecká rada rakouské spolkové vládě Leopolda Figla plnou zodpovědnost za provedení politické očisty státního aparátu a hospodářské sféry na celém rakouském území. Pro sebe si vyhradila pouze kontrolní pravomoc, jejíž agendu vysocí komisaři delegovali na Čtyřstranný spojenecký denacifikační úřad (*Quadrupartite Allied Denazification Bureau*), resp. na vídeňský Úřad vnitra (*Internal Affairs Directorate*).⁸¹

Celkem bylo v období od července 1945 do 1. dubna 1946 v rámci amerických denacifikačních opatření zatčeno přibližně 9700 osob a cca 8000 osob opustilo vedoucí místa ve veřejné správě a v průmyslu. V americké zóně bylo k tomtéž datu registrováno 110 000 členů NSDAP, popř. členů přidružených organizací.⁸² Ještě po 1. dubnu 1946 působili důstojníci americké okupační správy jako tiší pozorovatelé poměrů ve státní správě, namátkově kontrolovali průběh denacifikace⁸³ a čas od času požadovali revizi toho či onoho rozhodnutí. Do 12. října 1946 prosadili propuštění, popř. penzionování ještě asi 950 osob. Během stejného období CIC zatkla a vzala do vazby ještě 2723 osoby s odvoláním na denacifikační směrnice okupačních mocností.⁸⁴

⁸⁰ G-2 Intelligence Summary No. 33, 19 January 1946. In: NA, RG 260/7/53 H. Dle: Tweraser, *US-Militärregierung Oberösterreich*, s. 190.

⁸¹ Rathkolb, *U.S.-Entnazifizierung in Österreich*, s. 314.

⁸² NA RG 260, Box 17, Folder 12, Zaring, *The Present Status of Denazification in Austria*, 1. Dle Rathkolb, *U.S.-Entnazifizierung in Österreich*, s. 308.

⁸³ Vnitřní návodná směrnice (*Interim Intelligence Directive*) ze dne 11. března 1946 nařizovala kontrolu minimálně 10 % z celkového počtu případů vyřízených rakouskou stranou v rámci americké okupační zóny.

Tweraser, *US-Militärregierung Oberösterreich*, s. 213.

⁸⁴ Rathkolb, *U.S.-Entnazifizierung in Österreich*, s. 314.

2. Denacifikace prováděná v okupační zóně Sovětského svazu

2.1 Hlavní rysy sovětského plánování poválečného uspořádání v Rakousku

2.1.1 Příprava plánů

Oproti precizním americkým plánům správy okupační zóny v Rakousku je možné sovětskou aktivitu v tomto směru označit za minimální. Přestože přesná datace přípravy konkrétních sovětských plánů nebyla do roku 2000 v rakouské historiografické literatuře zachycena, lze se na základě nepřímých odkazů⁸⁵ domnívat, že tyto plány vznikly až v březnu 1945.

Vysvětlení překvapivě neangažovaného přístupu Sovětského svazu k poválečnému vnitropolitickému vývoji v jedné ze středoevropských zemí zřejmě spočívá v sovětských zahraničněpolitických prioritách, ke kterým patřily porážka nacistického Německa a zamezení vzniku mocenskopolitického bloku zaměřeného proti Sovětskému svazu. Samostatné Rakousko zaujímalo v koncepci zahraniční politiky Sovětského svazu druhořadé, od hlavních cílů pouze odvozené postavení. Myšlenka rakouské samostatnosti, resp. snaha Sovětského svazu tuto samostatnost prosadit, úzce souvisela se sovětskými představami územního, hospodářského a politického oslabení poválečného Německa a s úsilím téže mocnosti aktivně vystoupit proti britským federalizačním, resp. konfедераčním plánům středoevropského prostoru.⁸⁶

Poté, co se sovětskému vedení na přelomu let 1943–1944 podařilo u obou klíčových spojenců prosadit myšlenku obnovy rakouské nezávislosti⁸⁷, mů-

⁸⁵ Srov. Aichinger, *Sowjetische Österreichpolitik*, s. 100, 239.

⁸⁶ V představách britského ministerského předsedy Winstona Churchilla mělo být Rakousko součástí federace buď středoevropských států (spolu s Polskem, Československem a Maďarskem), nebo jihoněmeckých států (tvořenou Bavorskem, Bádenskem, Württemberskem). Poté, co Stalin tyto návrhy v dubnu 1942 rozhodně odmítl, přistoupila sice Velká Británie na samostatnost Rakouska, ale jeho další existenci spatřovala pouze v konfederaci s dalšími státy, a to buď s Polskem, Československem, Maďarskem nebo s Bavorskem, Bádenskem a Württemberskem.

Aichinger, *Sowjetische Österreichpolitik*, s. 24–40.

⁸⁷ K prosazení myšlenky samostatného rakouského státu došlo částečně během teheránského setkání představitelů tří spojeneckých velmocí – J. V. Stalina, W. Churchilla a F. D. Roosevelta – na přelomu listopadu a prosince roku 1943. Stalin zde opět důrazně odmítl britské konfедераční návrhy a jako protinávrh znovu prezentoval myšlenku samostatného Rakouska jako součást politiky oslabení poválečného Německa. Prezident Roosevelt, který obecně odmítal diskutovat o jakýchkoli plánech poválečného politického uspořádání v Evropě, se v této chvíli přiklonil na stranu Sovětského svazu. V únoru 1944 na zasedání Evropské

žeme na straně Sovětského svazu sledovat poměrně vysokou míru vstřícnosti vůči americkým, resp. britským požadavkům, jež souvisely s rakouskými záležitostmi.⁸⁸ Stalin si uvědomoval citlivost rakouské otázky pro britské politické kruhy a nechtěl ideologickou konfrontaci uvnitř spojenecké koalice stupňovat.

2.1.2 Provizorní nařízení o válečných komandaturách

Tomuto úmyslu odpovídá obsah Provizorního nařízení o válečných komandaturách na rakouském území obsazeném sovětskými jednotkami (*Provisorische Verordnung über Kriegskommandaturen auf dem durch sowjetische Truppen eingenommenen Territorium Österreichs*, dále jen Provizorní nařízení), které představovalo teoretický základ okupační správy rakouského území osvobozeného Rudou armádou stejně jako Provizorní příručka (*Provisional Handbook*) na území obsazeném/osvobozeném jednotkami americkými, britskými a částečně rovněž francouzskými.

Směrnice uvedené v Provizorním nařízení nebyly ani zdaleka tak rozsáhlé jako direktivy americké. Omezovaly se na normalizaci místních poměrů (zajištění pravidelného zásobování potravinami, vodou a elektrickým proudem), obnovu komunálních služeb (zejména městské hromadné dopravy, odvozu odpadků, odklizení sutin, zajištění poštovního a telefonního spojení), fungování nemocnic, škol a dalších veřejných institucí, kterou měli pod dohledem příslušné sovětské vojenské komandatury, představitelky sovětské okupační mocnosti, zajistit sami Rakušané. V otázkách politického charakteru (rozpuštění NSDAP, denacifikace atd.) měli sověťští komandanti vystupovat jako iniciátoři, ale koncepční zpracování a realizaci přenechat rakouským politikům. Striktně byly v Provizorním nařízení formulovány požadavky na zajištění bezpečnosti obsazeného rakouského území, jejichž

poradní komise v Londýně vyjádřila svůj souhlas s vytvořením samostatného rakouského státu také Velká Británie.

Aichinger, *Sowjetische Österreichpolitik*, s. 57–92.

⁸⁸ Sovětský svaz dával od roku 1943 soustavně najevo, že nemá zájem na tom, aby byla po válce v Rakousku instalovaná nějaká výrazně prosovětsky orientovaná vláda. Sovětské vedení neudržovalo trvalé kontakty s rakouskou politickou emigrací v Moskvě a nikdy jí nevytvořilo takové zázemí jako např. komunistům polským nebo československým. Jeden z návrhů zonálního členění rakouského území, který předložil v Evropské poradní komisi sovětský zástupce Fedor T. Gusev, předpokládal, že nejatraktivnější oblast, tj. průmyslovou zónu Horních Rakous, budou spravovat Spojené státy americké.

Aichinger, *Sowjetische Österreichpolitik*, s. 45–56, 80–81.

nedodržení se mělo trestat podle válečného práva.⁸⁹ Směrnice byly na právě dobytém území zveřejňovány formou letáků a plakátů spolu s proklamacemi politického charakteru⁹⁰, jež vedení II. a III. Ukrajinského frontu (maršál Rodion J. Malinovskij a maršál Fedor I. Tolbuchin) adresovala rakouskému obyvatelstvu.

2.1.3 Prozatímní státní vláda Karla Rennera a její programová prohlášení

Analogicky k principu okupační správy na nižší úrovni usilovali představitelé Sovětského svazu na dobytém rakouském území o vytvoření centrální rakouské instituce, která by de facto převzala správu celé sovětské okupační zóny. Tato nejvyšší rakouská instituce měla odpovídat za svou činnost nejvyššímu velení jednotek Rudé armády stacionovaným na rakouském území. Protože tato instance, jíž se dne 27. dubna 1945 stala Prozatímní státní vláda (*Provisorische Staatsregierung*) Karla Rennera ve Vídni, sehrála klíčovou úlohu v denacifikačním procesu v sovětské okupační zóně a od 10. listopadu 1945 také na celém rakouském území, zmiňme alespoň v hrubých rysech její vznik a charakteristické rysy.

Prozatímní státní vláda vznikla z velké části díky osobní iniciativě dr. Karla Rennera, který ještě jako řadový penzista v Gloggnitz sám kontaktoval důstojníky sovětské komandatury a nabídl jim svou pomoc při správě rakouského území. Na přímý Stalinův rozkaz jej sověťští zástupci v Rakousku podpořili a dr. Renner se (s odvoláním na svou funkci posledního prezidenta poslední svobodně zvolené rakouské Národní rady) plně ujal iniciativy obnovit politické poměry v zemi a vytvořit rakouskou vládu. Bezprostředně se spojil s představiteli Rakouské lidové strany (ÖVP)⁹¹ Leopoldem Kunschakem a Leopoldem Figlem, s dalšími členy Socialistické

⁸⁹ Aichinger, *Sowjetische Österreichpolitik*, s. 239.

⁹⁰ V svoláních Obyvatelům Rakouska (*An die Bevölkerung Österreichs*) ze 4. dubna 1945, Občanům města Vídně (*An Bürger von Wien*) ze dne 6. dubna 1945 a Prohlášení sovětské vlády (*Erklärung der Sowjetregierung*) ze dne 9. dubna 1945 byly zachyceny základní cíle působení Rudé armády na rakouském území – konečná porážka nepřátelských německých jednotek, osvobození Rakouska ze závislosti na Německu a podpora obnovy demokratických institucí a poměrů v zemi.

Aichinger, *Sowjetische Österreichpolitik*, s. 112–116, 240–244.

⁹¹ Rakouská lidová strana (*Österreichische Volkspartei*) byla založena dne 17. dubna 1945 ve Vídni. Jejím prvním předsedou se stal Leopold Kunschak, místopředsedy pak představitelé jednotlivých svazů: za Svaz rakouských dělníků a zaměstnanců Lois Weinberger, za Svaz průmyslu Julius Raab a za Svaz zemědělců Leopold Figl. Berchtold, *Österreichische Parteiprogramme*, s. 65.

strany Rakouska (SPÖ)⁹², zejména Adolfem Schärfem, a s předními politiky dne 13. dubna 1945 nově založené Komunistické strany Rakouska (*Kommunistische Partei Österreichs*, KPÖ) Johannem Koplenigem a Ernstem Fischerem. Výsledkem intenzivních politických jednání bylo sestavení vládního kabinetu dne 27. dubna 1945.

Prozatímní státní vláda měla celkem 33 členů a byla sestavena ze zástupců politických stran, které byly v sovětské okupační zóně povoleny. ÖVP měla 11 zástupců, SPÖ rovněž 11, KPÖ měla zástupců pouze 9 a dva členové vlády (dr. Josef Gerö a dr. Georg Zimmermann) byli bez stranické příslušnosti. V čele vlády stál státní kancléř (*Staatskanzler*) dr. Karl Renner, který kumuloval nejvyšší exekutivní funkce (byl předsedou Prozatímní státní vlády jako exekutivního orgánu a vedl Politickou kabinetní radu, jež měla vykonávat prezidentské funkce⁹³) a nejvyšší post v legislativě, neboť Prozatímní státní vláda představovala také zákonodárny sbor. V čele každého Státního úřadu (*Staatsamt*) stál státní tajemník (*Staatssekretär*) s pravomocí ministra a dva státní podtajemníci (*Unterstaaatssekretäre*), kteří zastupovali vždy jinou politickou stranu než státní tajemník a měli zajišťovat vyřizování jednotlivých správních úkolů.

Oproti Rennerovu očekávání nebyla Prozatímní státní vláda okamžitě uznána mocnostmi protihitlerovské koalice. Uznání se jí dostalo pouze ze strany vrchního velení III. Ukrajinského frontu Rudé armády, a to hned

⁹² Socialistická strana Rakouska (*Sozialistische Partei Österreichs*) byla založena dne 14. dubna 1945, kdy se sloučili Sociální demokraté a Revoluční socialisté v jeden politický subjekt. Berchtold, *Österreichische Parteiprogramme*, s. 43.

⁹³ Tzv. Politická kabinetní rada (*Politischer Kabinettrat*) byla původně zamýšlena jako orgán, který bude kolektivně vykonávat prezidentskou funkci. Radu tvořili tři státní tajemníci bez portfeje – Leopold Figl (ÖVP), Adolf Schärf (SPÖ), Johann Koplenig (KPÖ) a státní kancléř Karl Renner, který Radě předsedal. V praxi se však z Rady stalo užší politické grémium, kde se „předrozhodovaly“ otázky, které měly být v nejbližší době řešeny na zasedání celé vlády. Zbytek Prozatímní státní vlády se tak do jisté míry stával pouhým aklamačním sborem.

Není jistě bez zajímavosti, že dr. Renner si jak v rámci Kabinetní rady, tak často na zasedáních celé vlády počínal velmi autoritářsky. Exemplárním případem byly rozpory v tzv. ústavní otázce (*Verfassungsfrage*). Komunističtí členové Prozatímní vlády totiž namítali, že vláda není nijak zmocněna a oprávněna přijímat ústavní zákony a navrhovali tak zásadní politické rozhodnutí, jako je přijetí ústavní listiny, přenechat Národní radě, která vzejde z demokratických voleb. Státní kancléř Renner však rázně umlčel námitky tím, že pokud (zejména) Johann Koplenig a Ernst Fischer nesouhlasí s činností Prozatímní vlády, mohou z ní okamžitě odejít. Oba se zdrželi hlasování a díky tomu byla přijata ústavní listina z roku 1920 ve znění novely z roku 1929.

Enderle-Burcel, *Protokolle des Kabinettsrates*, Bd 1., s. III-XI, 66. (KRP Nr. 6)

27. dubna 1945. Všechny čtyři mocnosti o oficiálním uznání až do konce srpna 1945 vůbec neuvažovaly a později, dne 20. října 1945, došlo k uznání pouze de facto, nikoliv de iure. Velká Británie a s ní Spojené státy americké a Francie považovaly Rennera za loutku umně vedenou Stalinem a s jeho „rudou“ vládou odmítaly navázat jakékoliv kontakty, přičemž Sovětský svaz byl v otázce oficiálního uznání vázán na tyto tři mocnosti.

Ani u samotných Rakušanů se Rennerova vláda nesetkala jen s bezvýhradnou podporou. Rakouské veřejnosti nemohl uniknout fakt, že se mezi členy vlády nachází celá řada politiků, kteří v dobách první republiky usilovali o připojení Rakouska k Německu anebo anšlus v roce 1938 – jako např. státní kancléř Renner – nadšeně přivítali.⁹⁴ Prohlášení starých politických elit o novém počátku vyvolávala spíše skeptický úsměšek než pocit národní hrdosti a nezměrného nadšení budovat „nové“ Rakousko.

Stejně rozporuplně musely na obyvatele tehdejšího Rakouska působit i první veřejné texty Prozatímní státní vlády. V Provolání samostatnosti Rakouska (*Proklamation über die Selbständigkeit Österreichs*), vydaném Prozatímní vládou 27. dubna 1945, se v pasážích interpretujících nedávnou minulost setkáváme s úmyslným zamlčením následujících aspektů historického vývoje: a) také rakouského charakteru nacionálněsocialistického panství, neboť období let 1938–1945 je označováno výhradně jako cizí panství; b) nedemokratických poměrů v Rakousku již v letech 1934–1938. Vůdčí osobnosti ÖVP, mnohdy čelní představitelé austrofašismu, mohli po válce vystoupit jako antifašisté; c) přitažlivosti myšlenky připojení Rakouska k Německu před rokem 1938 v republikánském, obzvláště v sociálnědemokratickém, politickém táboře. Karl Renner – v roce 1938 velký propagátor anšlusu – podepsal v roce 1945 Provolání samostatnosti Rakouska.⁹⁵

Obdobnou shovívavost vůči prohřeškům z minulosti vykazuje rovněž vládní prohlášení Prozatímní státní vlády z 28. dubna 1945 v otázce politické očisty rakouského obyvatelstva. Nechtě je následující citát chápán jako programový postoj Rennerovy vlády k denacifikaci: „Ti, kteří v opovržení demokracií a demokratickými svobodami ustavili a udržovali v Rakousku režim násilí, špiclování, pronásledování a utlačování a dále ti, kteří zemi uvrhli do dobrodružné války a vystavili ji zničení, nemohou počítat s mírným potrestáním. Naloží se s nimi podle téhož výjimečného práva, podle kterého oni sami soudili jiné. (...) Ovšem ti, kteří se nechali nacionálními

⁹⁴ Schöner, Wiener Tagebuch 1944/1945, s. 182–184.

⁹⁵ Pelinka, A.: Der verdrängte Bürgerkrieg. In: Pelinka/Weinzierl, Das große Tabu, s. 145.

socialisty strhnout pod tlakem hospodářské situace, z veřejných ohledů či z nedostatku osobní vůle a kteří se nepodíleli na zločinech fašistů, by se měli vrátit do národního společenství a nemají se čeho obávat.“⁹⁶

Uvedená slova vyjadřují jen částečně přiznanou *historickou pravdu* a jsou dokladem oficiální politické autoprojekce, jež velmi pohodlně umožňovala přesunout zodpovědnost za tehdejší tristní stav na někoho jiného. Domnívám se, že odhodlání potrestat „nacisty, neboť oni za to všechno mohou“ je možné vnímat také jako způsob psychické obrany proti vtíravým otázkám vlastního svědomí většiny rakouského obyvatelstva.

2.2 Denacifikace prováděná rakouskými úřady státní správy (duben 1945–duben 1946)

Denacifikační proces prováděný rakouskými úřady v sovětské okupační zóně během prvního poválečného roku můžeme rozdělit na několik fází, které se od sebe vzájemně liší charakterem prováděných opatření, jejich celkovou intenzitou a v neposlední řadě také ochotou obyvatelstva podřídit se denacifikačnímu řízení a vůli rakouských politických stran další nařídit.

První období jsem vymezila od dubna 1945 do června, resp. počátku července tr.; tj. od vstupu jednotek Rudé armády na území východního Rakouska do podpisu Smlouvy o okupačních zónách a správě města Vídně (*Abkommen betreffend die Besatzungszonen und die Verwaltung der Stadt Wien*), která přesně vymezila rozsah sovětské okupační zóny v Rakousku na území Burgenlandu, Dolních Rakous, části Horních Rakous na levém břehu Dunaje a vídeňské městské okrsky Leopoldstadt, Brigittenau, Floridsdorf, Wieden a Favoriten.⁹⁷ V tomto období vznikly dva nejdůležitější zákony zabývající se problematikou politické očisty rakouské společnosti od nacionálního socialismu, tj. ústavní zákon č. 13 o zákazu NSDAP (*Verfassungsgesetz No. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP. Verbotsgesetz*) a ústavní zákon č. 32 o válečných a jiných nacionálněsocialistických zločinech (*Verfassungsgesetz No. 32 vom 26. Juni 1945 über Kriegsverbrechen und andere nationalsozialistische Untaten. Kriegsverbrechergesetz*). První ze zákonů, který je tématem předložené práce, byl do konce června

⁹⁶ Kocensky, Dokumentation zur österreichischen Zeitgeschichte, s. 31.

⁹⁷ Abkommen, betreffend die Besatzungszonen und die Verwaltung der Stadt Wien, vom 9. Juli 1945. In: Rauchensteiner, Der Sonderfall, s. 342–343.

1945 doplněn o prováděcí nařízení. Přesto (nebo právě proto) můžeme tento časový úsek nazvat obdobím nesystematické denacifikace.

Od července 1945 byly zákonné poklady pro denacifikační proces rozšiřovány kromě města Vídně i ve všech okresech Dolních Rakous a Burgenlandu a úřady místní správy podle nich měly postupovat. Během tohoto období, jež končí návrhem 2. novely ústavního zákona o zákazu NSDAP v listopadu 1945, můžeme sledovat nejen naplňování přijatých právních norem, ale také proces opačný – podávání žádostí o udělení milosti, žádostí o deregistraci nebo žádostí o zastavení a přezkoumání registračního řízení v důsledku nových skutečností.

Třetí fáze počínající listopadem 1945 a končící dubnem 1946 je významná ze dvou důvodů: dne 10. listopadu 1945 rozšířila Spojenecká rada platnost zákonů přijatých Prozatímní státní vládou na území všech okupačních zón v Rakousku. Tento tolik potřebný unifikační krok byl v případě denacifikace relativizován návrhem 2. novely ústavního zákona o zákazu NSDAP, který vznikl krátce před spolkovými a zemskými volbami 25. listopadu 1945 ještě v Rennerově Prozatímní státní vládě. Zákon předjímající amnestii určitých skupin bývalých nacionálních socialistů sice nebyl díky vetu Spojenecké rady platnost, ale i tak vypovídá mnohé o posunu rakouských vnitropolitických priorit. Další návrh na omilostnění vybraných skupin bývalých nacionálních socialistů byl rakouskou politickou reprezentací Spojenecké radě předložen dne 30. března 1946.

2.2.1 Duben 1945–červen 1945

2.2.1.1 První denacifikační opatření

Poté, co jednotky III. Ukrajinského frontu Rudé armády pod velením maršála Fedora I. Tolbuchina dne 29. března 1945 překročily u Klostermarienbergu maďarskorakouskou hranici, došlo k jejich rozdělení: pravé křídlo postupovalo přes Wiener Neustadt na sever, kde 6. dubna 1945 dosáhlo jižních předměstí Vídně, resp. 10. dubna 1945 vnitřního okruhu města, levé křídlo III. Ukrajinského frontu se probíjelo směrem na Štýrský Hradec, kterého dosáhlo 8. května 1945.⁹⁸ Na osvobozeném rakouském území byly podle směrnic Provizorního nařízení vytvářeny vojenské komandatury, k jejichž hlavním úkolům patřilo zajištění bezpečnosti daného místa, sta-

⁹⁸ Aichinger, *Sowjetische Österreichpolitik*, s. 111.
Rauchensteiner, *Der Sonderfall*, s. 84.

bilizace válkou a osvobozením rozvrácených poměrů a předání správy do rukou domácího obyvatelstva.

K prvním problémům, které na osvobozeném rakouském území pod správou sovětských jednotek vyvstaly, patřila především otázka personálního složení rakouských správních úřadů. Jak se ukázalo, sověští vojenští komandanti často spolupracovali s nacionálněsocialistickými starosty, kteří byli teprve postupně nahrazováni úředníky propuštěnými ze služebního poměru v roce 1938, resp. 1934. Vezmeme-li v úvahu, že v posledních dnech války vyvrcholil nacistický teror také vůči rakouskému obyvatelstvu vlnou zcela nesmyslných nařízení k udržení režimu, jež doprovázely i stanné soudy a masové vraždy, není divu, že další setrvání nacionálních socialistů na mnohdy vysokých postech místní správy vzbudilo mezi obyvatelstvem velké pobouření a vedlo k akcím osobní msty.

V prvních týdnech po osvobození závisela veškerá řízená denacifikační opatření jednak na rozhodnutí příslušného sovětského komandanta a aktivitě jeho policejních oddílů a jednak na rozhodnutí rakouských úřadů místní správy, resp. činnosti jim podřízených policejních jednotek. Avšak nevyjasněné kompetence a vzájemně nekoordinovaný postup uvedených sborů vedly místo spolupráce a součinnosti k jejich někdy až nevráživé konkurenci. Dobře je to patrné na situaci ve Vídni v dubnu a květnu 1945, kde sovětský vojenský komandant gen. Blagodatov denacifikaci oficiálně přenechal rakouským úřadům, s nímž starosta města Theodor Körner mezi zaměstnanci městské správy začal prakticky okamžitě, dne 17. dubna 1945.⁹⁹

K 1. květnu 1945 působilo ve Vídni 5 velkých a více než 20 menších bezpečnostních organizací, které se kromě jiného musely takřka denně zabývat i denacifikační problematikou. K největším patřily: Pomocná policejní služba (*Polizeilicher Hilfsdienst*), která byla podřízena gen. Blagodatovovi; Vídeňská policie (*Wiener Polizei*) řízená Theodorem Körnerem; Vídeňská státní policie (*Wiener Staatspolizei*) pod vedením dr. Heinricha Dürmayera a konzultující svou činnost se Státním úřadem vnitra Franze Honnera; Spolková státní policie (*Bundesstaatspolizei*) v čele s Maximilianem Pammerem a úzce spolupracující se státním kancléřem dr. Karlem Rennerem. Na zajištění bezpečnosti ve Vídni a v Dolních Rakousích se podílela také část II. Rakouského osvobozenického praporu, který se v posledních

⁹⁹ Körner, T.: Die Tätigkeit der Wiener Gemeindeverwaltung Mitte April bis Mitte Juni 1945. Wien 1945, s. 4. Die Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 511.

měsících války účastnil po boku Titových partyzánských jednotek bojových operací ve Štýrsku. Jako příklad zmiňme činnost Pomocné policejní služby a Vídeňské státní policie.

Pomocná policejní služba sestávala v polovině května 1945 z cca 7200 mužů a podléhala přímo gen. Blagodatovovi. Jejím hlavním úkolem bylo zabránit drancování a znásilňování. Dne 27. května 1945 vydal její ředitel Rudolf Hautmann na žádost sovětské komandatury Příkaz č. 3 ve znění: „Okamžitá zatčení: 1. získat vhodné a nanejvýš spolehlivé osoby, které by mohly účinně spolupracovat při zatýkání; 2. zajistit místo, popř. místa, kde by mohly být zadrženi přechodně umístěni; 3. držet internované v provizorní vazbě do té doby, dokud je nebude možné všechny shromáždit na jednom centrálním místě; 4. zadržet je třeba: veřejné mandataře, vedoucí nacionální socialisty, příslušníky Ochranných sborů (SS), Úderných oddílů (SA), Tajné státní policie (GESTAPO) a denuncianti.“¹⁰⁰ Během této akce provedené následující den bylo zadrženo přibližně 5500 lidí. Ti z nich, kteří byli zadrženi ve vídeňském okrsku Hernals, byli v zástupu odváděni k budově Zemského soudu, kde byli v soudním vězení internováni. Zadrženi z jiných okrsků byli umístěni v improvizovaných vězeních (např. školních budovách) a denně odváženi na nucené práce. Někteří byli krátce po zadržení propuštěni, ale museli se o práci sami denně hlásit a k rozeznání od ostatních obyvatel nosit k oblečení připevněnou plaketu s hákovým křížem.

Obdobné razie prováděla i Vídeňská státní policie, kterou vedl dr. Heinrich Dürmayer a která formálně podléhala Honnerovu Státnímu úřadu vnitra. Vídeňská státní policie disponovala po celém městě řadou internačních táborů, kde byli zadržováni nacionální socialisté známí svým krutým zacházením s politickými odpůrci. Tábory Vídeňské státní policie byly proslulé svými hrubými převýchovnými metodami, což mnozí z dozorců – zvláště když byl některý bývalý nacionální socialista ubit k smrti – omlouvali vlastními zkušenostmi z nacionálněsocialistických koncentračních táborů.

Zmírnění projevů nenávisti vůči nacionálním socialistům, eliminace aktů osobní msty a institucionalizace procesu vypořádání se s nositeli nacionálně-socialistických myšlenek formou přijetí retribučního zákonodárství se stalo prvním z naléhavých úkolů Prozatímní státní vlády, neboť na jeho splnění závisel také úspěch tolik propagované výstavby „nového“ Rakouska.

Již na II. zasedání Prozatímní státní vlády dne 30. dubna 1945 navrhl státní tajemník bez portfeje dr. Adolf Schärff (SPÖ), aby byl vypracován

¹⁰⁰ Dle Portisch, Österreich II. Die Wiedergeburt unseres Staates, s. 46.

zákon, který by zakazoval činnost NSDAP na území Rakouské republiky. K tomuto tématu se rozproudila živá diskuse, během níž se ukázalo, že návrhy mnohých členů vlády jsou příliš různorodé a není možné je během zasedání sumarizovat do nějaké přijatelné podoby.¹⁰¹ Byl tedy vytvořen užší výbor, který měl do příští schůze celého kabinetu rozpracovat návrh zákona a předložit jej členům Prozatímní státní vlády k posouzení. Tento výbor se skládal ze čtyř členů: státního tajemníka bez portfeje dr. Adolfa Schärfa (SPÖ), státního tajemníka pro otázky spravedlnosti dr. Josefa Geröa (nestraní), státního tajemníka vnitra Franze Honnera (KPÖ) a státního tajemníka pro obchod a dopravu Eduarda Heinla (ÖVP). Dr. Schärf ve svých pamětech vzpomíná, že státní kancléř Karl Renner předal členům výboru pro přípravu retribučních zákonů vlastní písemně zpracované představy o podobě budoucího zákona, kde navrhoval, aby nacionálněsocialistické právní normy připravené s úmyslem postihovat politické odpůrce zůstaly v platnosti i po 27. dubnu 1945 a byly užívány (jako odplata) pro potrestání bývalých nacionálních socialistů. Jak poznamenává dr. Schärf, všechny Rennerovy návrhy se splnit nepodařilo.¹⁰²

Na následující schůzi vlády, dne 4. května 1945, přednesl dr. Schärf návrh zákona, jenž nesl název „Zákon o zákazu NSDAP“ s podtitulem „Zákon o odplatě“ (*Vergeltungsgesetz*). Z mnoha připomínek, jež se během diskuse nad osnovou zákona vznesly, zmiňme odsouhlasení velmi důležité části tohoto zákona – doby, po kterou měla být činnost NSDAP na území rakouského státu označena za ilegální. Původní návrh zněl od 30. ledna 1933 do 13. března 1938, ale na návrh státních sekretářů Eduarda Heinla

¹⁰¹ Enderle-Burcel, *Protokolle des Kabinettsrates*, Band 1., s. 9–10. (KRP Nr. 2)

¹⁰² Schärf, *Zwischen Demokratie und Volksdemokratie*, s. 100.

Za zásady uváděné Adolfem Schärfem lze pravděpodobně považovat manuskript dr. Rennera, který je deponován v Rakouském institutu soudobých dějin, v Rennerově pozůstalosti, popř. poznámky vycházející ideově z tohoto manuskriptu. Spis *Problémy I: Politika (Probleme I: Politik)* Renner vypracoval zřejmě ještě před 19. dubnem 1945. Nastínil v něm obnovu rakouského státu a nových, demokratických politických poměrů v zemi, jejichž součástí byla i eliminace „všech fašistů“, která sestávala z následujících opatření: „Všem fašistům (příslušníkům Domobrany, klerikálním a nacionálním fašistům), kteří nebyli pouhými režimními pěšáky, musí být na dobu 10 let odňata všechna demokratická práva. (...) Jedním z prvních opatření je zjistit jejich příslušnost. (...) Ve všech právních odvětvích pro ně platí právní principy z období diktatury, včetně internačních táborů a trestu smrti. (...) Ať se jim dostane takového práva, podle kterého chtěli sami žít a které vnucovali ostatním.“

Österreichisches Institut für Zeitgeschichte, Wien, Nachlaß Karl Renner, NL 1–3, DO 721, Mappe 9: Manuskript *Probleme I: Politik*, s. 2. Dle Leidenfrost, *Die amerikanische Besatzungsmacht*, s. 503. Poprvé zkráceně uvedeno In: Aichinger, *Sowjetische Österreichpolitik*, s. 187–188.

(ÖVP) a Johanna Böhma (SPÖ) bylo toto období zkráceno na dobu od 1. července 1933 do 13. března 1938.

Dne 8. května 1945 byl zákon již definitivně schválen, mj. proto, že tato otázka získávala zejména z bezpečnostních důvodů stále více na významu.¹⁰³ I těsně před schválením byl však návrh zákona opět podroben námitkám celého vládního pléna. Kromě mnohých, které koncepci připraveného návrhu zákona spíše znejasnily a rozmělnily¹⁰⁴, byl odsouhlasen konečný název „Ústavní zákon o zákazu NSDAP“ s novým podtitulem „Zákon o zákazu“ (*Verbotsgesetz*), přičemž původně navrhovaný podtitul „Zákon o odplatě“ byl většinou přítomných zamítnut. Na návrh státního tajemníka dr. Ernsta Fischera (KPÖ) bylo přijato interní usnesení, že „Zákon o zákazu“ bude doplněn dalším zákonem postihujícím nejtěžší zločince nacionálněsocialistického režimu.

2.2.1.2 Ústavní zákon č. 13 ze dne 8. května 1945 o zákazu NSDAP

Čl. I. rozpouštěl na území Rakouské republiky Nacionálněsocialistickou německou stranu dělnickou (NSDAP), její branné oddíly (SS, SA, NSKK, NSFK), její formace a k ní přidružené organizace a jejich obnovu zakazoval. Jakákoli činnost ve prospěch těchto organizací či jejich cílů byla napříště zakázána. Všichni ti, kteří byli dále členy výše zmíněných organizací či se angažovali v jejich prospěch nebo obecně ve prospěch nacionálněsocialistických cílů, se dopouštěli zločinu a měli být potrestáni smrtí a konfiskací veškerého majetku.¹⁰⁵

Na základě ustanovení čl. II. všichni ti, kteří měli v době vyhlášení zákona trvalé bydliště, popř. povolení k trvalému pobytu, na území Rakouské republiky a byli v období od 1. července 1933 do 27. dubna 1945 členy NSDAP

¹⁰³ Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 1., s. 15–16. (KRP Nr. 3)

¹⁰⁴ Nejzřetelnější je to na úpravě § 19 návrhů tohoto zákona ke dni 8. 5. 1945 (ve schváleném zákoně jde o § 17). Ten definoval okruh lidí, kteří měli být na základě skutečností vyplývajících z registračního prohlášení postaveni pod jistá sankční opatření. Paragraf schváleného zákona je směsicí původní předlohy a výsledku debaty vedené na zasedání vlády, ze které bohužel nevyplývá jasný záměr zákonodárce, což je u jedné z nejdůležitějších pasáží více než politováníhodné. Srovnání bylo provedeno na základě:

Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 1., s. 30, příloha 7 (text návrhu zákona ke dni 8. 5. 1945). (KRP Nr. 3, 4)

Verfassungsgesetz Nr. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz). StGBI, Jahrgang 1945, Stück 4, Seite 19–22. Wien 1945.

¹⁰⁵ Verfassungsgesetz Nr. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz). Art. I., §§ 1, 3. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 4, Seite 19. Wien 1945.

nebo jejich branných oddílů (SS, SA, NSKK, NSFK), popř. čekatelů na plné členství (*Parteiwärter*)¹⁰⁶, podléhali registrační povinnosti¹⁰⁷ a zákon jim nařizoval, aby se sami přihlásili na nejbližší úřad státní správy. Registrační listiny měly být sestavovány podle místních obvodů měst a obcí a měly být po ukončení celého registračního řízení veřejně vystaveny. Opomenutí přihlašovací či registrační povinnosti (např. falšování dat) označoval zákon za podvod a umožňoval uložit trest odnětí svobody na dobu až pěti let.¹⁰⁸ Ze zachovaných podkladů k přípravě tohoto zákona vyplývá, že registrační povinnost byla zavedena jako vědomá paralela přihlašovací povinnosti, které na základě norimberských rasových zákonů podléhali Židé.¹⁰⁹

Zákonodárce z celkového množství těch, kteří podléhali registrační povinnosti, vybral jisté skupiny osob, které na základě jejich vztahu k NSDAP či jiným uvedeným organizacím ex lege sine iudicio sankcionoval. Patřili sem: 1. tzv. ilegální členové NSDAP a jejich branných oddílů; 2. příznivci NSDAP, kteří stranu a s ní spojené organizace v době její politické ilegality (1. 7. 1933–13. 3. 1938) především finančně podporovali; 3. příslušníci Ochranného sboru (SS); 4. funkcionáři NSDAP, popř. branných oddílů (SA, NSKK, NSFK)¹¹⁰.

¹⁰⁶ NSDAP byla od jistého počtu členů pro další žadatele uzavřenou organizací. Podle jednoho z Hitlerových rozkazů nesměl počet členů NSDAP přesáhnout 10 procent celkového počtu obyvatelstva dané země. V lednu 1933, kdy se Hitler v Německu chopil moci, měla NSDAP v Rakousku 43 129 členů. Do listopadu 1938 se tento počet zvýšil na 207 095. Protože však do stranických kanceláří přicházely stále další a další žádosti o členství, byla v Rakousku od listopadu 1938 zavedena instituce čekatelství na plné členství v NSDAP (členství s omezenými členskými právy) pro ty žadatele, kteří mohli své nacionálněsocialistické přesvědčení doložit i konkrétními činy.

Dle Stiefel, *Entnazifizierung in Österreich*, s. 87.

¹⁰⁷ Registrace se skládala ze dvou částí – z přihlášení (*Anmeldung*) a zanesení jména daného člověka do seznamu nacionálních socialistů (*Verzeichnung, Registrierung*).

¹⁰⁸ *Verfassungsgesetz Nr. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz)*. Art. II., §§ 4, 5, 6, 8. *StGBI, Jahrgang 1945, Stück 4, Seite 19*. Wien 1945.

¹⁰⁹ Rennerovy, Schärfovy, Gerövy, Heinlovy, Koplenigovy, Enslinovy, Figlovy, Honnerovy a Fischerovy rukopisné koncepty. In: Enderle-Burcel, *Protokolle des Kabinettsrates*, Band 1., s. 9. (KRP Nr. 2)

¹¹⁰ „§ 7. Za funkcionáře ve smyslu § 17 Zákona o zákazu je třeba považovat: a) členy strany a čekatele na plné členství, kteří působili jako političtí vedoucí v postavení vedoucích stranických buněk a výše; b) členy SA, NSKK a NSFK, kteří byli činní jako vedoucí od pozice untersturmführera výše.“

Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern Nr. 131 vom 22. August 1945 zur Durchführung des Verbotsgesetzes und der Verbotsgesetznovelle (3. Durchführungsvorordnung zum Verbotsgesetz). Abschnitt III., § 7. *StGBI, Jahrgang 1945, Stück 30, Seite 165*. Wien 1945.

Tito lidé měli být okamžitě propuštěni ze státních služeb a z korporací veřejnoprávního charakteru. Zákon jim dočasně zakazoval disponovat movitým i nemovitým majetkem a připouštěl, že nesoudní orgány státní správy mohou rozhodnout o uložení dalších opatření, jimiž tito lidé budou muset odčinit svoji vinu. Tyto osoby mohly být dále dočasně omezeny ve výkonu svých občanských práv, mohly jim být uloženy zvláštní daňové odvody, nucené práce a mohly být z důvodu veřejné bezpečnosti postaveny pod policejní dozor.

Ústavní zákon o zákazu NSDAP obsahoval i ustanovení, jimiž z některých trestných činů vyvozoval trestněprávní zodpovědnost. O výši trestu nerozhodovali úředníci státní správy jako v předchozím případě, ale zvláštní soudní instance, které během individuálního soudního řízení posoudily vinu daného člověka. S tímto procedurálně odlišným typem denacifikačních opatření se setkáváme v §§ 10, 11, 12 ústavního zákona o zákazu NSDAP a zejména v později vydaném ústavním zákoně o válečných zločinech a jiných nacionálněsocialistických zločinech.

Čl. III ústavního zákona o zákazu NSDAP ustanovením § 10 definoval pojem „ilegálního“ člena NSDAP, resp. jejích branných oddílů. Byla tak označena každá osoba, která v období od 1. července 1933 do 13. března 1938 dosáhla věku 18 let a zároveň přináležela k NSDAP nebo k uvedeným branným oddílům. Všichni ti, kteří zmíněné dvě podmínky splňovali, se svým chováním dopustili velezrady ve smyslu § 58 rakouského trestního zákona a měli být potrestáni těžkým žalářem na dobu 5 až 10 let.¹¹¹ Trestní stíhání mělo ovšem nastat až tehdy, pokud by se dotýčný znovu angažoval ve prospěch zakázaných organizací anebo by stíhání en masse z bezpečnostních důvodů nařídila Prozatímní státní vláda.¹¹² Nad každým řadovým „ilegálním“ členem NSDAP či branných oddílů se tak stále vznášela hrozba, že může být někdy potrestán.

Podle § 11 měli být těžkým žalářem na dobu 10 až 20 let a konfiskací veškerého majetku potrestáni všichni „ilegální“ členové NSDAP, kteří působili jako političtí vedoucí v postavení vedoucích místních skupin a výše, všichni „ilegální“ členové branných oddílů (SS, SA, NSKK, NSFK) činní jako vedoucí od pozice untersturmführera a výše, nositelé Řádu krve nebo

¹¹¹ Verfassungsgesetz Nr. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz). Art. III., 10. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 4, Seite 20. Wien 1945.

¹¹² Verfassungsgesetz Nr. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz). Art. III., 10. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 4, Seite 20. Wien 1945.

jiného zvláštního stranického vyznamenání, všichni „ilegální“ členové NSDAP nebo branných oddílů, pokud se v souvislosti se svým působením v NSDAP nebo v některém z uvedených branných oddílů dopustili obzvláště zavržených činů proti lidskosti.

Stejným způsobem měli být podle § 12 potrestáni ti, kteří NSDAP, její branné oddíly nebo kteroukoliv z nacionálněsocialistických formací či přidružených organizací v době od 1. července 1933 do 13. března 1938 finančně podporovali. Obdobně měl být potrestán i ten, kdo ve prospěch nacionálněsocialistických cílů poškozoval rakouské hospodářství, a tak usiloval o zánik samostatného Rakouska.

Vyhlášení amnestie pro odsouzené podle § 10, 11, 12 nebo udělení individuální milosti v těchto kauzách nebylo podle § 13 ústavního zákona o zákazu NSDAP možné.¹¹³

Vedení trestního řízení a rozhodnutí o výši trestu přináleželo na základě čl. V. §§ 24–26 Lidovým soudům.

Instituce Lidových soudů disponovala zvláštní soudní pravomocí, která by se dala velmi neobratně definovat jako střed mezi pravomocí, kterou zpravidla disponují řádné soudy, a zmocněním, jímž jsou nadány soudy mimořádné. Lidové soudy soudily zvláštní druh zločinů, soudily podle zvláštních zákonů a ve zkráceném trestněprávním řízení. Podle § 24 ústavního zákona o zákazu NSDAP nebylo možné využít některých prostředků trestněprávního procesu jako např. námítky proti obžalobě, odvolání, zmateční stížnosti a stížnosti proti závěrům soudu. Trestry měly být bez odkladu vykonány. Výjimečnost tohoto typu zákonodárství potvrzoval § 25, který vylučoval užití ustanovení trestního zákona, trestního procesního řádu a novely trestního procesního řádu z roku 1918 o mimořádných polehčujících okolnostech.¹¹⁴

Senát Lidového soudu se skládal ze dvou soudců z povolání, z nichž jeden porotě předsedal, a tří soudců z lidu. Seznamy soudců z lidu byly sestavovány ve Státním úřadě spravedlnosti podle návrhu tří politických stran zastoupených v Rennerově Prozatímní státní vládě. Senáty Lidových soudů byly zřízeny při Zemských soudech; v sovětské okupační zóně ve Vídni v roce 1945, v zónách západních Spojenců v roce 1946 ve Štýrském

¹¹³ Verfassungsgesetz Nr. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz). Art. III., §§ 11, 12, 13. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 4, Seite 20. Wien 1945.

¹¹⁴ Verfassungsgesetz Nr. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz). Art.V., §§ 24, 25. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 4, Seite 21. Wien 1945.

Hradci (pro zónu britskou), v Linci (pro americkou) a v Innsbrucku (pro francouzskou). Dva mimořádné senáty byly později ještě vytvořeny v Klagenfurtu a v Leoben.¹¹⁵

Čl. VI. tvořil pouze jeden odstavec, § 27: „Udělit výjimku ze sankčních ustanovení čl. III a IV je v ojedinělých případech možné, pokud dotýčný své členství v NSDAP nebo některém z branných oddílů (SS, SA, NSKK, NSFK) nikdy nezneužil a z jeho chování před osvobozením Rakouska lze s jistotou usoudit na jeho pozitivní smýšlení o rakouské nezávislosti; o těchto případech rozhoduje Prozatímní státní vláda.“¹¹⁶

Dříve než uvedeme poslední (již jen technickoprávní) ustanovení ústavního zákona o zákazu NSDAP, zmiňme ještě jeden konkrétní paragraf důležitý pro pozdější výklad.

Podle § 21 se měli všichni jmenovaní nacionální socialisté (členové NSDAP, čekatelé na plné členství, mecenáši NSDAP z doby ilegality a členové branných oddílů SS, SA, NSKK a NSFK) zaměstnaní ve státních službách a veřejnoprávních korporacích, nevztahovala-li se na ně jiná opatření tohoto zákona, podrobit „zkoušce“ svého nového politického přesvědčení. Pokud neposkytovali dostatečnou záruku, že budou bezvýhradně hájit zájmy nezávislého Rakouska, měli být do šesti měsíců od vyhlášení ústavního zákona o zákazu NSDAP propuštěni.¹¹⁷

Podle čl. VII. zákon vstupoval v platnost dnem vyhlášení. Protože v této době ještě nebyla v provozu státní tiskárna¹¹⁸, kde později býval tištěn Věstník státních zákonů pro Republiku Rakousko (*Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich*), resp. od roku 1946 Věstník spolkových zákonů pro Republiku Rakousko (*Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich*), a v něm otiskovány, a tak vyhlášovány přijaté zákony a vládní nařízení, byl ústavní zákon o zákazu NSDAP dne 9. května 1945 zveřejněn v novinách Neues

¹¹⁵ První soudní řízení před Lidovým soudem bylo vedeno od 14. do 17. srpna 1945 ve Vídni. Kuretsidis-Haider, C.: Die Volksgerichtsbarkeit als Form der politischen Säuberung in Österreich. In: Garscha/Kuretsidis-Haider, Keine 'Abrechnung', s. 20.

¹¹⁶ Verfassungsgesetz über das Verbot der NSDAP. Art. VI., 27. Neues Österreich, 1, 1945, č. 16, 9. 5. 1945, s. 3.

Ustanovení VG § 27 čl. VI., tak jak bylo otištěno v listu Neues Österreich a jak ho na tomto místě uvádí autorka diplomové práce, se liší od znění téhož paragrafu, které bylo později, dne 6. 6. 1945, otištěno ve Věstníku státních zákonů pro Republiku Rakousko.

¹¹⁷ Verfassungsgesetz Nr. 13 vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz). Art. V., § 21. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 4, Seite 21. Wien 1945.

¹¹⁸ Jednotky Rudé armády ji uvolnili na písemnou žádost státního kancléře Rennera až 24. května 1945.

Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 1., s. 24. (KRP Nr. 4)

Österreich. Dalším způsobem, jak se šířily informace, bylo rozhlasové vysílání a kurýrní služba nahrazující poštovní spojení.

2.2.1.3 Prováděcí nařízení

Ovšem již na počátku června 1945, na XI. zasedání Prozatímní státní vlády, upozornil státní tajemník ing. Figl na množství se stížnosti na vleklé uskutečňování tohoto zákona a na nejasnosti, které mezi obyvatelstvem jeho první prováděcí nařízení¹¹⁹ zveřejněné dne 13. května 1945 v listu Neues Österreich vyvolává. Důsledkem toho podle Figlových zpráv prý je, že v mnohých okresech Dolních Rakous a v různých vídeňských okrscích místní úřady postupují rozdílně. Požadoval proto co nejdříve vydat jednotná a přesná prováděcí nařízení.

Se stejným požadavkem vystoupil i dr. Adolf Schärf a přednesl návrh rozšířit platnost § 27 ústavního zákona o zákazu NSDAP i na II. článek zákona a tím zavést možnost prominutí registrace.¹²⁰ Upozornil na to, že by prominutí registrace – kvůli své politické závažnosti – bylo možné jen ve výjimečných případech a o odpuštění registrace by rozhodovala komise, která by (1) byla složená paritně ze tří politických stran; (2) konečný verdikt přijala jednomyslně; a protože předkladatelé tohoto návrhu (Schärf, Hurdes a Koplénig) předpokládali velké množství takovýchto žádostí; (3) byla zřízena při každém okresním hejtmanství, přičemž odvolací instancí by byla k tomuto účelu zvlášť zřízená komise při příslušném hejtmanství zemském.¹²¹

Oba návrhy – na vypracování detailních prováděcích nařízení ústavního zákona o zákazu NSDAP a na rozšíření platnosti § 27 na článek II – byly Prozatímní státní vládou schváleny.¹²² Vypracováním příslušných směrnic byl

¹¹⁹ Registrierung der Nazi. Verordnung über die Registrierung der Nationalsozialisten. Neues Österreich, 1, 1945, č. 20, 13. 5. 1945, s. 1.

¹²⁰ „Zpravodaj státní tajemník dr. Schärf vysvětluje: Při pozdějších diskuzích o ústavním zákonu o zákazu NSDAP se ukázal jako závažný nedostatek fakt, že se ustanovení § 27 o možnosti udělit výjimku vztahuje pouze na čl. III a IV a ne na čl. II. Podle prvního návrhu zákona se měla možnost udělit výjimku vztahovat také na registrační povinnost. § 27 by měl být změněn tak, aby první věta zněla „ustanovení čl. II–IV.“ Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 1., s. 182–183. (KRP Nr. 11)

¹²¹ NÖLA Nachlaß Figl: Niederschrift über die Behandlung der Gesuche um die Nachsicht von der Registrierungspflicht vom 26. 6. 1945. Die Mulley, K.-D.: Von der „Entnazifizierung“ zur „Entregistrierung“. Bemerkungen zur Entnazifizierung in Niederösterreich 1945–1958. In: Bezemek/Rosner, Niederösterreich 1945–Südmähren 1945, s. 235.

¹²² Znění § 27 rozšířené o čl II. bylo 6. června 1945 otištěno ve Věstníku státních zákonů pro Republiku Rakousko.

pověřen Úřad státního kancléře, kam Schärf, Hurdes a Kopleinig předali návrh konkrétního postupu při osvobození od registrační povinnosti.

Registrační nařízení (*NS-Registrierungsverordnung*)¹²³ vydané Státním kancléřstvím 11. června 1945 bylo zejména pro Lidovou stranu velkým překvapením, neboť jejím generálním tajemníkem Hurdesem vypracovaný návrh postupu prominutí registrace nebyl při přípravě textu registračního nařízení zohledněn, byl nahrazen postupem jiným, a jak se ukázalo, naprosto nevyhovujícím.

Podle nyní platného registračního nařízení měl starosta každé obce vyhláškou, popř. jiným v obci obvyklým způsobem oznámit, kde a kdy se mají lidé, jichž se týká ustanovení § 4 čl. II. ústavního zákona o zákazu NSDAP, přihlásit a vykonat uloženou registrační povinnost. Obvykle šlo o zvlášť k tomuto účelu vyčleněné oddělení úřadu místní správy či pracovní úřad, kde byly k dispozici přihlašovací formuláře.

Přihlášení mělo být vykonáno osobně a úředním dokumentem měla být ověřena totožnost přihlašovaného.¹²⁴ Přihlášení neznalo výjimky a týkalo se i osob nemocných a stářím sešlých. Opomenutí přihlašovací povinnosti mohlo být potrestáno odnětím svobody na dobu 1 roku až 5 let, stejně jako zatajení důležitých osobních údajů či uvedení nesprávných dat o osobě vlastní nebo cizí. Čtrnáct dní po vydání tohoto registračního nařízení (tedy dne 27. června 1945) bylo v Neues Österreich otisknuto oznámení, které připomínalo, že registrace nacionálních socialistů podléhá od 11. června novým registračním směrnicím, že jakákoliv dříve provedená registrace je považována za neplatnou a že všichni, kteří se již zaregistrovali, musí tak učinit znovu.¹²⁵

Po ukončení celého řízení měly být sestaveny a veřejně vystaveny Seznamy příslušníků NSDAP a jejich branných oddílů, čekatelů na plné členství a osob, které se ucházely o členství v ochranných sborech (SS) v obci ... (*Liste der Angehörigen der NSDAP und ihrer Wehrverbände, der Parteianwärter und der Personen, die sich um die Aufnahme in die SS (Schutzstaffel) beworben*

¹²³ Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern Nr. 18 vom 11. Juni 1945 über die Registrierung der Nationalsozialisten (NS.-Registr.-Vdg.). StGBI, Jahrgang 1945, Stück 6, Seite 27–35. Wien 1945.

¹²⁴ Při pochybnostech o identitě dotyčné osoby mohl příslušný úředník požádat o předvedení svědků, kteří povrdí totožnost dotyčného. Pokud tak inkriminovaná osoba neučinila, nebylo možné přihlášení považovat za vykonané.

Registrierung der Nazi. Verordnung über die Registrierung der Nationalsozialisten. Neues Österreich, 1, 1945, č. 20, 13. 5. 1945, s. 1.

¹²⁵ Die Registrierung der Nazi. Neues Österreich, 1, 1945, č. 57, 27. 6. 1945, s. 2.

haben, in der Ortsgemeinde ...), přičemž jména „ilegálních“ členů NSDAP měla být červeně podtržena. Tento seznam měl být dále vyhotoven ve třech opisech, jež měly být, každý doplněn abecedním registrem všech zapsaných, zaslány úřadu okresní správy, nejbližšímu úřadu státní policie a spolu s opisem přihlašovacího formuláře Státnímu úřadu vnitra, jehož úředníci zanesli jména a data „ilegálních“ členů NSDAP do centrálního Rejstříku trestů. Jména těch, kteří se podle §§ 11, 12 ústavního zákona o zákazu NSDAP dopustili svým jednáním trestného činu, byla předána úřadu státního návladního, který zvážil další postup v trestněprávním řízení.

Ten, kdo svoji příslušnost k NSDAP či jejím branným oddílům (SS, SA, NSKK, NSFK) nikdy nezneužil a byl schopen to prokázat stejně jako své pozitivní smýšlení o nezávislosti Rakouska ještě před jeho faktickým osvobozením, mohl podle tohoto registračního nařízení podat žádost o prominutí registrační povinnosti ve smyslu § 27 ústavního zákona o zákazu NSDAP. Podal-li dotýčný takovou žádost, byla tato skutečnost zaznamenána do přihlašovacího formuláře a se zapsáním jména do seznamu národních socialistů měl příslušný registrační úřad vyčkat, dokud nebylo o této žádosti (ať už jakkoli) rozhodnuto.

Poslední částí tohoto paragrafu, která se právě podstatně lišila od původního Hurdesova návrhu, bylo rozdělení rozhodovacích kompetencí během deregistračního procesu. Obecní úřad, u kterého byla žádost o odpuštění registrační povinnosti podána, ji zaslal Úřadu zemského hejtmána, resp. Magistrátu města Vídně, který disponoval předrozhodovací pravomocí, jež byla ze strany žadatele nenapadnutelná. Zemské hejtmanství vyhotovilo k žádosti dobrozdání, které k žádosti přiložilo, a celou záležitost předložilo k posouzení Prozatímní státní vládě, resp. přímo Úřadu státního kancléře, kde padlo konečné rozhodnutí.¹²⁶ Rozhodnutí závislé často na velmi dobré znalosti místních poměrů bylo tak delegováno na nejvyšší představitele státu.

Každý (včetně úřadů, jež se zabývaly vyřizováním registrační i deregistrační agendy) mohl vznést námitku, popř. stížnost proti zápisu osob, na něž se registrace nevztahovala, nebo proti opomenutí těch, kteří byli povinni se nechat zaregistrovat, popř. proti nesprávnému zápisu či nezapsání poznámek o délce členství v proskribovaných organizacích, o funk-

¹²⁶ Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern Nr. 18 vom 11. Juni 1945 über die Registrierung der Nationalsozialisten (NS.-Registr.-Vdg.). § 9., Abs. 1, 3, 5. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 6, Seite 28. Wien 1945.

cích a stranických oceněních.¹²⁷ K tomu jej opravňovaly předpisy všeobecného zákona o správním řízení (AVG). Pokud nebyla námitka vyřízena na úrovni obce, dalšími instancemi bylo zemské hejtmanství a Komise státního úřadu vnitra pro vyřizování stížností.¹²⁸

Shrňme všechny (alespoň částečně) exkulpační možnosti, které výše uvedené registrační nařízení poskytovalo: 1. již dříve garantovaná možnost podat žádost o udělení výjimky na základě § 27 ústavního zákona o zákazu NSDAP ve znění z 9. května 1945; 2. na základě § 27 téhož zákona ovšem ve znění ze dne 6. června 1945 a především na základě § 9 registračního nařízení ze dne 11. června 1945 možnost zpochybnit registrační povinnost jako takovou; 3. na základě § 16 téhož registračního nařízení vznést námitku proti registraci určitých dat; 4. podle předpisů všeobecného zákona o správním řízení mohl být v důsledku nových skutečností celý registrační proces započat úplně znovu. Právě toto ustanovení, kdy nositelé stranických funkcí tvrdili, že svěřený úřad spravovali jen z dočasného pověření a nikdy s plnou zodpovědností, se využívalo nejvíce.¹²⁹

Přestože zneužití možnosti podat jednu z výše uvedených žádostí bylo sankcionováno jako maření úředního výkonu¹³⁰, byly již v prvních dnech po vyhlášení registračního nařízení příslušné úřady na všech stupních touto agendou doslova zavaleny. Dne 19. června 1945 na XIII. schůzi Prozatímní státní vlády konstatoval státní kancléř Renner, že různé typy žádostí souvisejících s ústavním zákonem o zákazu NSDAP se v jeho úřadu doslova hromadí.¹³¹ V této chvíli se na adresu státního kancléřství snesla obrovská kritika, protože, jak vyplývá z další debaty, Úřad státního kancléře konečně

¹²⁷ Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern Nr. 18 vom 11. Juni 1945 über die Registrierung der Nationalsozialisten (NS.-Registr.-Vdg.). § 9., Abs. 1, 3, 5. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 6, Seite 28. Wien 1945.

¹²⁸ Komisi státního úřadu vnitra pro vyřizování stížností (*Beschwerdekommission*) tvořili minimálně čtyři lidé: dva soudci navrženi Státním úřadem spravedlnosti a alespoň dva správní úředníci zastupující Státní úřad vnitra. Rozhodnutí většiny členů komise bylo rozhodnutím konečným.

Mulley, K.-D.: Von der „Entnazifizierung“ zur „Entregistrierung“. Bemerkungen zur Entnazifizierung in Niederösterreich 1945–1958. In: Bezemek/Rosner, Niederösterreich 1945–Südmähren 1945, s. 246.

¹²⁹ Mulley, K.-D.: Von der „Entnazifizierung“ zur „Entregistrierung“. Bemerkungen zur Entnazifizierung in Niederösterreich 1945–1958. In: Bezemek/Rosner, Niederösterreich 1945–Südmähren 1945, s. 247.

¹³⁰ Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern Nr. 18 vom 11. Juni 1945 über die Registrierung der Nationalsozialisten (NS.-Registr.-Vdg.). 31. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 6, Seite 30. Wien 1945.

¹³¹ Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 1., s. 241. (KRP Nr. 13).

znění registračního nařízení v podstatě nekonzultoval s dalšími vládními institucemi.¹³² Kabinet se se vši rozhodností usnesl na ustavení tříčlenného vládního podvýboru, který měl celou situaci prozkoumat a navrhnout vhodné řešení.¹³³

Dne 30. června 1945 přijatá novela registračního nařízení (*II. NS-Registrierungsverordnung*)¹³⁴ sice zavedla při úřadech okresních hejtmanství Hurdesem navrhované politické komise, ale právo rozhodnout o předkládaných žádostech jim jako první instanci nepřiznala. Zůstalo i nadále Úřadu zemského hejtmana a Úřadu státního kancléře.

Úkolem politických komisí bylo na základě znalosti místních poměrů připravit ke každé žádosti dobrozdání, které se pak stalo podkladem pro předrozhodnutí Úřadu zemského hejtmana a konečné rozhodnutí Úřadu státního kancléře. Jako zneužití členství v NSDAP či některém z jejích branných oddílů mělo být chápáno: prokazatelné osobní výhody ze členství v NSDAP, obohacení ve jménu nacionálního socialismu (arizace), potírání politických nepřátel psychickým nebo fyzickým nátlakem na jejich osobu, denunziací či jejich veřejnou difamací, poškozováním soukromého majetku apod. Stejně měla být hodnocena také propagace nacionálního socialismu, na odívavě stavené nacionálněsocialistické přesvědčení a jednání v tomto duchu.¹³⁵ Pouhé výroky proti bývalému nacionálněsocialistickému

¹³² „Podtajemník dr. A l t m a n n: Muselo vám být jasné, že ustanovení § 9 povede k tomu, že velké procento osob, které podléhají registraci, se do seznamů vůbec nezapíše a že tím celá registrace ztratí smysl.

Podtajemník S c h n e i d m a d l: Když jsem viděl prováděcí nařízení s jeho § 9, tak jsem k svému úděsu zjistil, že k žádné registraci ani nedojde, neboť jen naivní člověk by se nechal zaregistrovat a všichni ostatní – ať oprávněně či nikoliv – podají žádost, aby byli od registrace osvobozeni. Prováděcí nařízení a obzvláště § 9 jsou podle mého názoru výborným nástrojem jak zcela ochromit celý správní aparát.

Státní tajemník H o n n e r: Jakmile získal Státní úřad vnitra na pouhé dvě hodiny návrh prováděcích nařízení k vyjádření, vyslovil nad § 9 své pochyby. Předpověděli jsme, že příslušné úřady budou zaplaveny spoustou žádostí o prominutí registrační povinnosti. Úřad státního kancléře na naše připomínky nebral ohledy.“

Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 1., s. 244, 245, 247. (KRP Nr. 13)

¹³³ Podle zprávy uvedeného podvýboru bylo k 19. červnu 1945 přímo Úřadu státního kancléře podáno cca 1200 až 1500 žádostí o prominutí registrační povinnosti podle čl. II ústavního zákona o zřizování NSDAP.

Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 1., s. 315–317. (KRP Nr. 14)

¹³⁴ Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern Nr. 40 vom 30. Juni 1945 über die Registrierung der Nationalsozialisten (2. NS.-Registr.-Vdg.). StGBI, Jahrgang 1945, Stück 11, Seite 60–61. Wien 1945.

¹³⁵ Richtlinien für die Beurteilung von Ansuchen um Nachsicht von der Registrierung gemäß §4 Verbotsgesetz. Beilage zur NÖLA BHG I–4/45: Erlaß der Landeshauptmannschaft

režimu, poslech neněmeckých rádií a obdobné formy politického odporu nezakládaly nárok na osvobození od registrační povinnosti.¹³⁶

Srovnáme-li denacifikační směrnice americké okupační správy a rakouský ústavní zákon o zákazu NSDAP, zjistíme shodu v individuálním přístupu ke všem definovaným bývalým nacionálním socialistům – v podobě buď denacifikačního dotazníku či registračního prohlášení. Na rozdíl od amerických směrnic sankcionoval rakouský ústavní zákon o zákazu NSDAP užší skupinu obyvatel, pouze tzv. ilegální členy NSDAP či jejich branných oddílů SS, SA, NSFK, NSKK, mecenáše této strany v době její ilegality na rakouském území a stranické funkcionáře. Zákon, byl-li by v této podobě naplňován, by zřejmě vedl k rychlému (otázkou by bylo, jestli i efektivnímu) řešení celé otázky. V červnu 1945 přijatými prováděcími nařízeními se ale dostal (minimálně z formálního hlediska) na rovinu amerických denacifikačních směrnic. Rozsah administrativních prací spojených především s deregistračním řízením byl nezvladatelný.

Jak potvrzuje záznam z debaty na XIV. zasedání Prozatímní státní vlády ve Vídni dne 26. června 1945, působení přijatých zákonných opatření nebylo ještě v této době nijak výrazné:

„Podtajemník H e l m e r: Rád bych poprosil kabinetní radu, aby upřesnila, komu přináležejí pravomoc zřizovat koncentrační tábory pro nacionální socialisty. Víím o tom, že existuje mnoho táborů, kde jsou šikanováni bý jen čekatelé na plné členství v NSDAP. Nejsem obhájcem těchto lidí, ale Prozatímní státní vláda nemůže takové zvuili jen nečinně přihlížet.

Státní tajemník H o n n e r: Otázku koncentračních táborů a táborů nucených prací řeší ústavní zákon o zákazu NSDAP jednoznačně, jsou k tomu zmocněna okresní hejtmanství a policejní úřady. Musíte pochopit, že lidé tu a tam sáhnou k násilí, zvláště na venkově, kde nacionální socialisté opět získávají ztracená postavení. Ve dvou vídeňských okrcích dokonce rozhodili z plechu podomácku vyrobené hákové kříže a pomalovali zdi. Pravda, někde jsou nacionálním socialistům stříhány hlavy, to by se nemělo dít, ale oni sami dělali vězňům v koncentračních táborech daleko horší věci.

Podtajemník H e l m e r: Hodně nacistů už také podalo žádost o deregistraci.

NÖ betreffend Verbotsgesetz – Behandlung von Nachsichtsansuchen vom 16. Juli 1945, Zl. L.A. 1/4-1/2-NR. Die Mulley, K.-D.: Von der „Entnazifizierung“ zur „Entregistrierung“. Bemerkungen zur Entnazifizierung in Niederösterreich 1945–1958. In: Bezemek/Rosner, Niederösterreich 1945–Südmähren 1945, s. 248.

¹³⁶ Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 1., s. 316. (KRP Nr. 14)

Státní tajemník H e i n l: V některých vídeňských okrscích (v 6., 7. a 8.) se již dlouho udělují výjimky z registrační povinnosti. Zprvu zcela proti-zákonně.

Státní kancléř dr. R e n n e r: Ale pak takové potvrzení neplatí. (Souhlas)

Státní tajemník dr. S c h ä r f: (...) V posledních dnech jsou hranice jen málo propustné, ale přesto se mnohým nacistickým prominentům podařilo uprchnout z Vídně do Horních Rakous nebo ještě dále na západ, kde byli Američany a Brity dosazeni často do velmi vysokých funkcí. Se zájmem jsem si přečetl jedno číslo *Welser Zeitung*, kde si americké okupační úřady o denacifikaci nalhávají víc než je zdrávo.¹³⁷

2.2.2 Červenec 1945–listopad 1945

2.2.2.1 Další formální problémy

Od července 1945 se ve všech okrscích města Vídně a ve všech městech a obcích Dolních Rakous začalo s denacifikací znovu a jednotně – podle ústavního zákona o zákazu NSDAP a prováděcích nařízení přijatých k 30. červnu 1945. Citelná časová prodleva mezi osvobozením a energicky započatou a podle stejných nařízení prováděnou denacifikací zvýšila nedůvěru ve smysluplnost těchto opatření nejen mezi těmi, kdo se přihlašovali a vyplňovali prakticky tytéž formuláře poněkolkáté, ale mezi nejširší veřejností.

Dříve, než budeme na vybraných profesních skupinách státního sektoru dokumentovat rozsah denacifikace rakouského obyvatelstva sovětské okupační zóny v roce 1945, zmiňme ještě jeden problém formálněproce-suálního charakteru, jenž přispěl k tomu, že v této době nebylo možné provádět výše uvedená nařízení v plném rozsahu.

Šlo o otázku „ilegálních“ členů NSDAP a jejich branných oddílů. Připomeňme, že činnost těchto osob, které v období od 1. 7. 1933 do 13. 3. 1938 na území rakouského státu příslušely k NSDAP či jejím branným oddílům, zákonodárce označil za protistátní, velezrádnou a sankcionoval ji nejtvrďšími opatřeními ústavního zákona o zákazu NSDAP.¹³⁸ Problémy byly spojeny s tím, že lidé sami svoji ilegální politickou činnost neudávali a musela jim být nejprve prokázána. Bohužel však v prvních týdnech po osvobození nebyla

¹³⁷ Enderle-Burcel, *Protokolle des Kabinettsrates*, Band 1., s. 308–310. (KRP Nr. 14)

¹³⁸ Fakt, že nejvíce potrestáni měli podle ústavního zákona o zákazu NSDAP být „ilegální“ členové NSDAP, velmi úzce souvisel s vytvářením představy o Rakousku jako první Hitle-rově oběti (*Opfermythos*).

prakticky nikde učiněna dostatečná opatření k tomu, aby byly spisy župní správy a různé dokumenty místních či regionálních organizací NSDAP zajištěny a shromážděny nejlépe na jednom střeženém místě.¹³⁹ Bylo tedy nutné vytvořit objektivní a formálně nenapadnutelná kritéria, kterých by bylo možné užít jak pro samotnou definici „ilegality“, tak pro zdůvodnění případného obvinění ze spáchání tohoto trestného činu.

Směrnice, které vypracoval Státní úřad vnitra a které dne 3. července 1945 zaslal všem policejním jednotkám ve Vídni a v Dolních Rakousích, se zakládaly na Hitlerových pokynech z 28. dubna 1938 k vytváření členské struktury NSDAP v Rakousku. Podle „Vůdcova“ nařízení byli všichni, kdo k 1. květnu 1938 již byli členy NSDAP či se o členství ucházeli, rozděleni do tří skupin, v rámci kterých jim byla podle rozdílného klíče udělována členská čísla.

Do první skupiny byli zařazeni ti, kdo byli členy NSDAP už před rokem 1933 a po 19. červnu 1933, kdy byla činnost této strany na rakouském území pozastavena, ilegálně i nadále. Těm bylo po 1. květnu 1938 členství prodlouženo a zůstalo jim i jejich (nízké) členské čísla.

Třebaže po 19. červnu 1933 nebylo možné členství NSDAP zákonnou cestou získat, bylo možné se ve prospěch nacionálněsocialistických cílů angažovat. Lidé, kteří NSDAP v této době podporovali a mohli to rovněž doložit, byli při podání žádosti o členství v březnu 1938 před svými rakouskými spoluobčany formou předběžné stranické legitimace zvýhodněni, přičemž plnohodnotné členství jim bylo oficiálně uděleno k 1. květnu 1938. Pro tuto druhou skupinu osob byla rezervována členská čísla 6,100.001 až 6,600.000.

Třetí skupinu tvořili ti, kteří v březnu 1938 podali žádost o členství v NSDAP ani ne tak z přesvědčení jako z vypočítavosti. Rovněž od nich stranické orgány požadovaly doklad o jejich nacionálněsocialistickém smýšlení a konkrétních činech ve prospěch nacionálněsocialistického hnutí v Rakousku. Obě vlastnoručně podepsaná prohlášení pak byla spolu s žádostí o členství uložena v osobních aktech daného člena NSDAP, popř. čekatele na plné členství.

¹³⁹ Pokud by se tak stalo, nebylo by nutné podrobit bývalé nacionální socialisty samopřihlašovací povinnosti. Později vyšlo najevo, že část spisů župní správy Dolního Podunají se zachovala. Všechny byly v posledních dnech války nacpány do čtyř obrovských vytápěcích zařízení budovy Parlamentu, kde je někdo těsně před příchodem jednotek Rudé armády do centra Vídně zapálil. Oheň však nedostatkem vzduchu sám zhasnul. Přibližně 400 000 poměrně zachovalých osobních spisů našli příslušníci Pammerovy Spolkové státní policie, ale jejich existence byla na základě dohody mezi Pammerem a Rennerem z politických důvodů až do ledna 1946 utajena.

Portisch, Österreich II. Die Wiedergeburt unseres Staates, s. 54–56.

Na základě informací o udílení členství v NSDAP považovaly rakouské bezpečnostní orgány za „ilegálního“ člena NSDAP toho, kdo sám přiznal, že byl v období od 1. 7. 1933 do 13. 3. 1938 členem NSDAP, anebo toho, jehož stranickou legitimaci se členským číslem v rozmezí 6,100.001 až 6,600.000 policie získala. Pokud dotyčný ilegality sám nepřiznal a ani mu ji nebylo možné výše uvedeným způsobem dokázat, ale takový člověk byl v dané obci či městě známý svým politickým přesvědčením a svou činností ve prospěch nacionálního socialismu již před 13. březnem 1938, přináleželo rozhodnutí o jeho „ilegalitě“ správním úřadům, v poslední instanci Státnímu úřadu vnitra.

2.2.2.2 Výsledky denacifikačního procesu v druhé polovině roku 1945

Protože v této době ještě nebyly na území sovětské okupační zóny sestavovány měsíční přehledy kvantitativního postupu denacifikace, zmiňme alespoň nepřímé hodnotící odkazy.

Z dokumentů Dolnorakouského policejního ředitelství v Sankt Pöltenu vyplývá, že mezi obyvatelstvem panovala už na konci července 1945 velká nespokojenost s postupem a výsledky denacifikačního procesu. Podle stížností pocházejících z tohoto období nebyli mnozí politicky velmi zatížení nacionální socialisté kvůli své minulosti do té doby vůbec stíháni, naopak začasť získali povolení provozovat živnost, jež vyžadovala zvláštní obezřetnost a důvěryhodnost. Zato „malé ryby“ byly k zodpovědnosti popotahovány až zbytečně důsledně.¹⁴⁰

Ve Vídni byl denacifikační proces na počátku července 1945 ztížen tím, že okrsky města byly Smlouvou o okupačních zónách a správě města Vídně rozděleny na čtyři správní celky.¹⁴¹ Každá z okupačních mocností nařídila

¹⁴⁰ NÖLA BHG I/30–7/45, Schreiben der Sicherheitsdirektion Niederösterreich, S.D. 88 v. 23. 7. 1945 betr. Vorgehen gegen Nationalsozialisten. Dle Mulley, K.-D.: Von der „Entnazifizierung“ zur „Entregistrierung“. Bemerkungen zur Entnazifizierung in Niederösterreich 1945–1958. In: Bezemek/Rosner, Niederösterreich 1945–Südmähren 1945, s. 250.

¹⁴¹ Smlouva o okupačních zónách a správě města Vídně (*Abkommen betreffend die Besatzungszonen und die Verwaltung der Stadt Wien*) z 9. července 1945 město rozdělila na následující sektory: okrsky Leopoldstadt, Brigittenau, Floridsdorf, Wieden a Favoriten měly být spravovány Sovětským svazem; Neubau, Josefstadt, Hernals, Alsergrund, Währing a Döbling Spojenými státy americkými; Mariahilf, Penzing, Fünfhaus (včetně okrsku Rudolfsheim), Ottakring Francií a okrsky Hietzing, Margareten, Meidling, Landstraße a Simmering Velkou Británií. Vnitřní město, 1. okrsek, spravovali Spojenci společně. Abkommen, betreffend die Besatzungszonen und die Verwaltung der Stadt Wien, vom 9. Juli 1945. In: Rauchensteiner, Der Sonderfall, s. 342–343.

ve své části města provádět denacifikaci podle stejných pravidel, podle kterých tento proces probíhal v kmenové okupační zóně, což zejména v prvních týdnech po rozdělení města vedlo jak mezi obyvatelstvem, tak mezi rakouskými úředníky a policisty k velkým zmatkům a dokonalému administrativnímu chaosu, během kterého asi nebylo příliš těžké se jakýmkoli denacifikačním opatřením úplně vyhnout.¹⁴²

Při schůzce státního kancléře Rennera, státního tajemníka spravedlnosti Geröa a státního tajemníka vnitra Honnera s nejvyššími představiteli sovětské okupační správy dne 6. srpna 1945 ve Vídni upozornil zástupce sovětského vysokého komisaře genplk. Alexej Želtov na to, že navzdory mimořádně dobrým denacifikačním zákonům celý proces vážne a jeho výsledky jsou nanejvýš neuspokojivé. Želtov tlumočil názor vedení sovětské okupační zóny, podle kterého bylo do té doby zadrženo, internováno či na nucené práce odesláno málo nacionálních socialistů a kriticky se vyjádřil také o příliš pomalé politické očistě rakouských úřadů. Na závěr všem třem zodpovědným osobám doporučil větší razanci při řešení této otázky.¹⁴³

Státní kancléř Renner byl ovšem poněkud odlišného názoru. Na XX. schůzi Prozatímní státní vlády se nad celou problematikou zamýšlel: „Naše situace je tak vážná, že vážnější už být nemůže. (...) Měli bychom

¹⁴² Příznačně celou situaci zhodnotil v jednom interview dr. Heinrich Dürmayer, ředitel Státní policie, k němuž byly adresovány denacifikační požadavky pěti instancí: „Kdybych se měl řídit všemi směrnicemi, asi bych se z toho brzy zbláznil. Bylo to jednoduše nemožné, neboť každá z okupačních mocností vydala pro svou část města vlastní nařízení. A poté přišly ještě příkazy od Helmera. Neřídil jsem se žádnými z nich. Bylo to nemyslitelné. Vezměme si kupříkladu Mariahilferstraße. Bydlel-li někdo na americké straně Mariahilferstraße, měli jsme ho zatknout a internovat, pokud by ovšem stejně zatížený člověk bydlel ve francouzské části ulice, stihán být neměl, protože francouzské směrnice nebyly tak přísné jako americké. Američani zatýkali nacisty, příslušníky Domobranu a dokonce i organizace Úderné oddíly Východní marky. Proti tomu jsem se postavil. Vysvětlil jsem Američanům, že si odporují, když mi jednou předhazují příliš málo zatčených a jindy zase přeplněné internační tábory. Rozhodl jsem se zatknout jen toho, o kom jsem byl přesvědčen, že zatčen být má, a ne toho, koho mi předspsali. Byl jsem kvůli tomu i na koberečku, ale řekl jsem jim O. K. zítra pošlu své hochy na Úřad vlády a nechám zatknout státního tajemníka (a pozdějšího spolkového kancléře) Raaba a státního tajemníka (a pozdějšího kancléře) Figla. A oni, že to ne, že jsem se zbláznil. A já, že vůbec ne, že Raab zastával vysokou funkci v Domobraně a Figl v Úderných oddílech Východní marky a když mají být podle vašeho Seznamu automatických zatčení zatčeni, tak je hned zítra zavřu. Ne, to proboha ne, to bychom museli konzultovat s vysokým komisařem. Tak jsem se jich zeptal, jestli už pochopili, oč mi jde.“

Dle Portisch, Österreich II. Der lange Weg zur Freiheit, s. 74.

¹⁴³ Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 2., s. 220–221. (KRP Nr. 23)

se zbavit iluze, že nucenými pracemi bývalých nacistů hospodářsky získáme. Pokud si to někdo myslí, tak se mýlí. (...) Když převedeme lékárníka, advokátního koncipienta nebo obyčejného domovníka z jeho pracovního místa na nucené práce, přeházejí několik hromad sutin, ale aby mohli jít urovnávat ulice, musí lékárník zavřít svoji lékárnou etc. To znamená, že normální pracovní proces je narušen a nikdy tuhle ztrátu nevyrovná o něco dříve upravená cesta. Nucené práce jsou jen optickým sebeklamem, hospodářsky není ztráta pracovní síly nucenou prací vůbec vyrovnána. Kdyby okolnosti nebyly tak závažné, kdyby vina nacistů nebyla tak velká, tak by bylo lepší celou tuhle kapitolu uzavřít. Národ, který neustále vede soudní procesy a staví koncentrační tábory, nic nevytváří. (...) Kéž by registrace už byla skončila a nutný počet nacistů konečně visel. Ať navrhujeme cokoliv, vždycky řeknou: „Nejdřív musíte zlikvidovat nacisty!“ Popravme je tedy všechny, ať to všechno skončí, jednou se společnost už přece musí uklidnit.“¹⁴⁴

Na výtku, že i ve státních úřadech probíhá denacifikace mimořádně pomalu, reagovala Prozatímní státní vláda 20. srpna 1945 novelou ústavního zákona o zákazu NSDAP, jež další denacifikaci státního sektoru pověřila tzv. zvláštní komise. Ty byly (podle prováděcího nařízení z 22. srpna 1945) sestaveny ve všech úřadech státní, zemské a místní veřejné a finanční správy, při pracovních úřadech, na všech úrovních vzdělávacího systému, justice a bezpečnostních složek, dále také v privátním sektoru – v zemědělských, průmyslových a obchodních komorách, v bankách a v pojišťovnách.¹⁴⁵

Úkolem tzv. zvláštních komisí bylo podle § 21 ústavního zákona o zákazu NSDAP přezkoumat politickou minulost všech na daném pracovišti registrovaných nacionálních socialistů a příznivců strany, kteří NSDAP v době její „ilegality“ finančně podporovali, a na základě dosavadního chování posoudit jejich další setrvání na pracovišti.¹⁴⁶

Pokud se členové komise – sestavené např. v úřadu veřejné správy – shodli na tom, že dotyčný svým chováním nezaručuje odhodlání hájit

¹⁴⁴ Enderle-Burcel, Protokolle des Kabinettsrates, Band 2., s. 136. (KRP Nr. 20)

¹⁴⁵ Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern Nr. 131 vom 22. August 1945 zur Durchführung des Verbotsgesetzes und der Verbotsgesetznovelle (3. Durchführungsverordnung zum Verbotsgesetz). Abschnitt VII., § 14. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 30, Seite 166. Wien 1945.

¹⁴⁶ Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern Nr. 131 vom 22. August 1945 zur Durchführung des Verbotsgesetzes und der Verbotsgesetznovelle (3. Durchführungsverordnung zum Verbotsgesetz). Abschnitt III., § 7. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 30, Seite 165. Wien 1945.

zájmy nezávislého Rakouska, měl být tento nejpozději do 30. června 1946¹⁴⁷ z pracovního poměru ve státní správě propuštěn a měla mu být přiznána pouze třetina státem obvykle vypláceného důchodu, tedy cca 150 šilinků měsíčně.

Přibližme si postup denacifikačního procesu v sovětské okupační zóně v druhé polovině roku 1945 na příkladu několika profesních skupin typických pro státní sektor.

Podle zprávy Prozatímní státní vlády sestavené už ke konci června 1945 bylo z celkového množství téměř 60 000 zaměstnanců veřejné správy sovětské okupační zóny propuštěno přibližně 16 000 lidí.¹⁴⁸ Zmíňme situaci ve Vídni, jak o ní informoval starosta města Theodor Körner člena americké okupační správy ve Vídni Lorda Mayora 20. srpna 1945. Körner uvedl, že k tomuto datu je mezi 30 000 zaměstnanci správy města ještě cca 5000 národních socialistů, a zároveň upozornil na to, že tito lidé na svých místech zůstali a zůstanou ze dvou důvodů, jednak za ně není dosud vhodná a kvalifikovaná náhrada a pak nejsou příliš zatížení a bezpáteřnost se trestá jen těžko.¹⁴⁹

Rovněž ve školství nebylo možné propustit všechny nacionální socialisty beze zbytku. Na počátku září 1945 státní tajemník dr. Ernst Fischer otevřeně přiznal, že denacifikace je v jeho resortu prováděna záměrně povrchně a bez hlubších zásahů do personální struktury, protože jinak by došlo ke kolapsu celého vzdělávacího systému. Podle údajů uvedených ve zprávě vypracované důstojníky americké okupační správy ve Vídni dne 2. listopadu 1945 bylo do 1. září 1945 propuštěno z učitelského místa na některé ze škol ve Vídni celkem 266 osob, z vídeňské univerzity odešlo ke stejnému datu 24 řádných a 15 mimořádných profesorů, 4 docenti a 8 asistentů. Tatáž zpráva dále uvádí, že již od 3. září téhož roku byly udělovány výjimky těm, kteří byli pro chod školy ve školním roce 1945/1946 nepostradatelní.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Verfassungsgesetz Nr. 127 vom 15. August 1945 über die Änderung und Ergänzung des Verbotsgesetzes vom 8. Mai 1945, St. G. Bl. Nr. 13. (Verbotsgesetznovelle). § 4. StGBI, Jahrgang 1945, Stück 29, Seite 161. Wien 1945.

¹⁴⁸ Stiefel, Entnazifizierung in Österreich, s. 136.

¹⁴⁹ Vienna R & A Field Report No. 4, (20. August 1945), Interview with Theodor Koerner, Lord Mayor of Vienna, p. 4, NA-RG-226-XL 15078. Die Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 510.

¹⁵⁰ Vienna R & A Field Report No. 7, The Present Status of the Denazification of Austria (2. November 1945), p. 14 ff, NA-RG-226-XL 35036. Die Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 514.

Justiční aparát patřil z personálního hlediska k nejproblematictějšímu oblastem vůbec. Už proto, že prakticky neexistovala živá tradice nezávislé rozhodující justice, neboť v letech 1914–1918, 1933–1938 a 1938–1945 byla rakouská justice pouhým (a dodejme, že mnohdy velmi úslušným) nástrojem těch, kteří byli právě u moci.¹⁵¹

Ve zprávě, kterou státní tajemník spravedlnosti dr. Josef Gerö přednesl před zástupci americké okupační správy ve Vídni 3. září 1945, se uvádí, že v zásadě prý byli všichni ilegální členové NSDAP, funkcionáři NSDAP od vedoucích stranických buněk výš a další zaměstnanci známí svým nacionálněsocialistickým přesvědčením postaveni mimo státní službu. Byli buď propuštěni, nebo penzionováni. Gerö dále upozornil na to, že je nepřijatelné, aby ve vedoucím postavení zůstal být jen řadový člen NSDAP. Ti členové, kteří nevykonávali žádnou stranickou funkci, mají být prověřeni tzv. zvláštní komisí působící na daném pracovišti, jež rozhodne o jejich možném dalším setrvání v pracovním poměru. Podle informací státního tajemníka je v samotné justici politická očista z větší části již provedena. U Vrchního zemského soudu ve Vídni je zaměstnáno 265 soudců, z toho 76 bývalých řadových členů NSDAP, všichni však působí na nevýznamných místech a veřejně pouze v kauzách civilněprávních. Z politických důvodů bylo 84 soudců a 11 státních návladních již propuštěno.¹⁵²

Zpráva vypovídá mnohé o personální politice prosazované v resortu spravedlnosti, uvedme však ještě další důležitá fakta, jež státní tajemník Gerö ve svém referátu nezmínil.

Především to, že nové poměry v justici nebyly zcela demokratické. Snahou dr. Geröa bylo navázat na období krátce před rokem 1938, vytvořit zde silnou personální kontinuitu a předem vyloučit každý pokus či nutnost povolání k rozhodování nové nezkušené soudce. Výsledkem úspěšných restauračních snah byl fakt, že se na vedoucích pozicích kupř. ve Státním úřadu spravedlnosti objevili lidé, kteří zde zaujímali vedoucí pozice v ob-

¹⁵¹ K období let 1918–1933 zmiňme, že „(...) rakouští ministři spravedlnosti do roku 1933 byli většinou velkoněmci. Personální politiku Nejvyššího soudního dvora určovaly do roku 1938 interní »árijské paragrafy«.

Weinzierl, E.: Die Anfänge des Wiederaufbaus der österreichischen Justiz 1945. In: Protokolle des wissenschaftlichen Symposions „Justiz und Zeitgeschichte“ 24. und 25. Oktober 1980, „Die österreichische Justiz – die Justiz in Österreich 1933 bis 1955“, s. 15.

¹⁵² Weinzierl, E.: Die Anfänge des Wiederaufbaus der österreichischen Justiz 1945. In: Protokolle des wissenschaftlichen Symposions „Justiz und Zeitgeschichte“ 24. und 25. Oktober 1980, „Die österreichische Justiz – die Justiz in Österreich 1933 bis 1955“, s. 19.

dobí let 1934–1938. Kromě samotného státního tajemníka dr. Gerö, který byl od srpna 1934 do března 1938 prvním státním návladním Spolkového ministerstva spravedlnosti, to byli sekční šéf dr. Guido Strobele, senátní předseda dr. Antoni, ministerský rada dr. Maximilian Engel, sekční rada dr. Josef Widmann, státní návladní dr. Viktor Hoyer, soudce dr. Viktor Weinzetl a sekční rada dr. Karl Schumann.¹⁵³

Dalším rysem rakouské krátce poválečné justice byl její sice ne nacionálněsocialistický, ale extrémně velkoněmecký charakter. Zůstaňme ve Státním úřadu spravedlnosti. Třebaže se dr. Gerövi víceméně podařilo z okruhu konceptních právníků jeho ministerstva vyloučit bývalé členy NSDAP (v září 1945 zbyli mezi celkem 32 zaměstnanci Státního úřadu spravedlnosti jen dva), byl obdivuhodně tolerantní vůči těm, kteří byli známí svým velkoněmečtím a fanatickým antisemitismem.¹⁵⁴ Z již uvedeného celkového počtu 32 právníků tohoto úřadu bylo sedm vyslovených velkoněmců, kteří se v tomto smyslu i ve prospěch NSDAP angažovali a dokonce se, jako dr. Engel, podíleli na nacionálněsocialistických mimořádných soudních procesech, a další dva byli nacionálněsocialistickým režimem svého času označeni za naprosto loajální.¹⁵⁵ Díky tomu, že tito lidé do NSDAP nikdy nevstoupili (připomeňme si princip činnosti tzv. zvláštních komisí založený na hodnocení výhradně bývalých členů NSDAP), nebyli nuceni vyvodit ze svého jednání v období 1938–1945 žádné (alespoň) právní důsledky a s pomocí přátel se jim podařilo získat místo právě na ministerstvu spravedlnosti. Podle Olivera Rathkolba si prominentní politikové s odpovídající justiční praxí, jako např. dr. Adolf Schärf, byli tohoto rysu „nové“ rakouské justice vědomi, ale omezili se jen na to, aby ovlivnili obsazení klíčových pozic na ministerstvu.¹⁵⁶

V březnu roku 1946 žádal Čtyřstranný spojenecký denacifikační úřad, aby z celkového počtu 231 ve Vídni působícího soudce, odešlo ještě 72 mužů. Pokud by se tak skutečně stalo, došlo by k úplnému ochromení činnosti trestněprávního a civilněprávního soudnictví a soudní správy, kde byl již

¹⁵³ Weinzierl, E.: Die Anfänge des Wiederaufbaus der österreichischen Justiz 1945. In: Protokolle des wissenschaftlichen Symposions „Justiz und Zeitgeschichte“ 24. und 25. Oktober 1980, „Die österreichische Justiz – die Justiz in Österreich 1933 bis 1955“, s. 14–15.

¹⁵⁴ K takovým patřil např. Hugo Suhomel, který působil v Říšském ministerstvu spravedlnosti v Berlíně, kde se podílel na přípravě projektu euthanasie.

Rathkolb, O.: Anatomie einer Entnazifizierung. In: Akzente, 1989, č. 1/2, s. 25.

¹⁵⁵ Rathkolb, O.: Anatomie einer Entnazifizierung. In: Akzente, 1989, č. 1/2, s. 25.

¹⁵⁶ Rathkolb, O.: Anatomie einer Entnazifizierung. In: Akzente, 1989, č. 1/2, s. 26.

předtím akutní nedostatek kvalifikovaných a politicky nezatížených osob.¹⁵⁷ Přesto bylo okamžitě propuštěno 10 soudců, 27 předběžně zproštěno úřadu a o zbylých 35 začala tvrdá vyjednávání, do kterých se zapojil především spolkový ministr spravedlnosti Gerö a další členové rakouské spolkové vlády s kancléřem Figlem v čele. Díky podpoře amerických okupačních důstojníků byla jejich snaha korunována úspěchem, a tak stále častějšímu zaměstnávání méně politicky zatížených osob nestálo nic v cestě.¹⁵⁸

Oproti tomu rakouský bezpečnostní aparát sovětské okupační zóny, který musel být po osvobození Vídně a Dolních Rakous vytvořen prakticky znovu, mohl být sestaven bez větších problémů do dvou měsíců již jako téměř 100 % denacifikovaný. Sama Prozatímní státní vláda vydala ohledně přijímání do bezpečnostních složek mimořádně přísná nařízení: „(...) v úvahu přicházejí jen osoby, o jejichž pozitivním smýšlení o samostatném a demokratickém Rakousku není pochyb. Nacistický personál musí být bez odkladu propuštěn.“¹⁵⁹ Mezi 8652 příslušníky (a členy administrativního aparátu) všech policejních jednotek působících na území města Vídně zbylo v červnu 1945 pouze 15 nacionálních socialistů a 320 nacionálněsocialistických úředníků, kteří byli bývalým režimem označeni za nespolehlivé. Podle téže zprávy Státního úřadu vnitra bylo mezi 2618 příslušníky (včetně administrativního personálu) četnictva sovětské okupační zóny 677 bývalých členů NSDAP, resp. čekatelů na plné členství a 53 úředníků, kteří byli zaměstnáni již dříve v administrativě nacionálněsocialistických bezpečnostních složek.¹⁶⁰

Denacifikace vysoce kvalifikovaných profesních skupin jako jsou právníci, lékaři, učitelé či technická inteligence narazila na to, že za politicky zatížené profesionály nebyla v roce 1945 početně dostatečná, odborně rovnocenná a politicky žádoucí náhrada. Tím se bývalí nacionální socialisté stali pro chod úřadu, instituce či závodu prakticky nepostradatelní a především jim byly udíleny v průběhu denacifikačního procesu rozsáhlé výjimky. V povoláních, jež nevyžadují rozsáhlou teoretickou přípravu a následně dlouholetou odbornou praxi, bylo možné nahradit personální ztráty

¹⁵⁷ Optimální počet soudců pro trestněprávní a civilněprávní agendu odhadovalo v březnu 1946 Spolkové ministerstvo spravedlnosti na 443 osoby.

Stiefel, Entnazifizierung in Österreich, s. 153.

¹⁵⁸ Rathkolb, O.: Anatomie einer Entnazifizierung. In: Akzente, 1989, č. 1/2, s. 26.

¹⁵⁹ Österreichisches Jahrbuch 1946–1947, s. 141. Dle Stiefel, Entnazifizierung in Österreich, s. 155.

¹⁶⁰ Staatsamt für Inneres, Juni 1945, 60.216–1/2, NA. Dle Stiefel, Entnazifizierung in Österreich, s. 156.

způsobené denacifikací prakticky okamžitě (jako např. v bezpečnostních jednotkách) nebo alespoň přiměřeně rychle (na nižších stupních veřejné správy). Přesto ani zde, jak je patrné z příkladu vídeňské městské správy a jejích bezpečnostních jednotek, nebyli nacionální socialisté propuštěni beze zbytku.

V září 1945 obdrželi starostové všech obcí Dolních Rakous a okrsků sovětského sektoru ve Vídni pokyn uzavřít k 1. říjnu 1945 přihlašovací řízení, a následně (po dobu čtyř týdnů) zveřejnit mezitím sestavené seznamy nacionálních socialistů, jejich opisy zaslat okresnímu hejtmanství, nejbližšímu úřadu státní policie a Státnímu úřadu vnitra a těmto institucím také oznámit jakékoliv změny, které by se týkaly kteréhokoliv záznamu v zaslaných seznamech. O tom, že registrace nebyla ve všech obcích sovětské okupační zóny prováděna se stejnou pečlivostí (tj. přesně podle právních předpisů a vůle Prozatímní státní vlády), svědčí mimo jiné fakt, že starostové některých dolnorakouských obcí zaslali seznamy místních nacionálních socialistů pouze na obecních hlavičkových papírech a na adresu Úřadu zemského hejtmána, odkud byli zpětně poučeni, že pro celý proces politických čistek existují odpovídající formuláře, které jsou na vyžádání k dostání ve Státní tiskárně ve Vídni, a taky odpovídající právní normy, podle kterých je celý proces jednotně řízen.¹⁶¹

V bývalé župě Dolní Podunají, která ovšem nebyla zcela totožná s dnešní spolkovou zemí Dolní Rakousy, měla NSDAP v roce 1942 přibližně 180 000 členů. Do konce roku 1945 se zaregistrovalo přibližně 90 000 osob – z toho 60 000 členů strany a 30 000 čekatelů na plné členství.¹⁶² V bývalé župě Velká Vídeň bylo v roce 1942 registrováno přibližně 170 000 členů NSDAP, do konce roku 1945 ovšem své členství potvrdilo pouze přibližně 100 000 osob, z toho cca 70 000 plnohodnotných členů strany a 30 000 čekatelů na plné členství.¹⁶³

Dieter Stiefel, do roku 2000 autor jediné monografie o rakouské denacifikaci, uvádí, že velká část všech do konce roku 1945 v sovětské okupační zóně registrovaných nacionálních socialistů, cca 85 až 90 %, požádala okamžitě

¹⁶¹ Mulley, K.-D.: Von der „Entnazifizierung“ zur „Entregistrierung“. Bemerkungen zur Entnazifizierung in Niederösterreich 1945–1958. In: Bezemek/Rosner, Niederösterreich 1945–Südmähren 1945, s. 252.

¹⁶² Mulley, K.-D.: Von der „Entnazifizierung“ zur „Entregistrierung“. Bemerkungen zur Entnazifizierung in Niederösterreich 1945–1958. In: Bezemek/Rosner, Niederösterreich 1945–Südmähren 1945, s. 252.

¹⁶³ Stiefel, Entnazifizierung in Österreich, s. 93–98.

o deregistraci.¹⁶⁴ Zcela se tedy potvrdily obavy vyjádřené některými členy Prozatímní státní vlády již v červnu 1945, že prováděcími nařízeními přijatými dne 11., resp. 30. června 1945 se registrace (*conditio sine qua non* celého denacifikačního procesu) stane zcela nesmyslnou.¹⁶⁵ Na rozdíl od úřadů americké okupační správy se rakouské úřady sovětské okupační zóny neutápěly v nevyhodnocených dotaznících, ale v nevyhodnocených žádostech o osvobození přímo od registrační povinnosti či od důsledků vyplývajících pro daného člověka z dalších ustanovení ústavního zákona o zákazu NSDAP.

Celým registračním a především deregistračním řízením se podařilo Prozatímní státní vládě celou denacifikaci dokonale odpolitizovat. O žádoucím převýchovném efektu jejích opatření nemůže být ani řeč. Naopak, v průběhu celého registračního řízení, kdy byli především méně zatížení nacionální socialisté důsledně stíháni, zatímco „velké ryby“ jakýmkoli opatřením úspěšně unikaly, změnilo se naladění obyvatelstva z původně velmi rozšířeného antifašistického naladění v soucit s nevýznamnými nacionálními socialisty, kteří pykají za zločiny bývalého režimu.¹⁶⁶ Již v listopadu 1945 dospěla Prozatímní státní vláda k názoru, že nejlepším řešením této systémově téměř bezvýchodné situace bude udělit místo individuální amnestie amnestii kolektivní – pro vládou vybrané a přesně vymezené skupiny obyvatelstva.

2.2.2.3 Postoj povolených politických stran k denacifikaci

Dalším faktorem, který výrazně přispěl k neúspěchu denacifikace na rakouském území, bylo jednání povolených politických stran. Původní odhodlání potrestat všechny bývalé nacionální socialisty *en masse*, vyjádřené především v diskusích o konečném znění ústavního zákona o zákazu NSDAP na počátku května 1945, bylo již o měsíc později relativizováno prováděcími nařízeními tohoto zákona a s nimi spojeným, zcela nekontrolovatelným politickým intervencionismem. Se stále postupujícím sjednocovacím procesem celého rakouského území a se stále reálnější možností uspořádat první poválečné volby si nejpozději v srpnu 1945 všechny politické strany uvědomily, že voličský potenciál více než 500 000 bývalých

¹⁶⁴ Stiefel, *Entnazifizierung in Österreich*, s. 97.

¹⁶⁵ Viz pozn. č. 166.

Enderle-Burcel, *Protokolle des Kabinettsrates*, Band 1., s. 244, 245, 247. (KRP Nr. 13)

¹⁶⁶ Mulley, K.-D.: *Von der „Entnazifizierung“ zur „Entregistrierung“*. Bemerkungen zur Entnazifizierung in Niederösterreich 1945–1958. In: Bezemek/Rosner, *Niederösterreich 1945–Südmähren 1945*, s. 237.

nacionálních socialistů nelze jen tak přehlédnout a začaly – minimálně na vnitrostranické úrovni – diskutovat o tom, že je nutné rozlišovat mezi skutečně zatíženými nacionálními socialisty a mezi řadovými, neaktivními bývalými členy NSDAP.

Prubířským kamenem postojů jednotlivých politických stran k denacifikaci se stala otázka, zda přiznat či nepřiznat bývalým nacionálním socialistům právo účastnit se nadcházejících listopadových voleb do Národní rady a do zemských sněmů. Domnívám se, že vůbec položení takové otázky (odhlédneme-li od tristní skutečnosti, že v zásadě všechny politické strany se v této době minimálně skrytě snažily integrovat tzv. *Mitläufer*, tj. apolitické, pasivní, vnějšími tlaky proti vlastnímu vnitřnímu přesvědčení ke vstupu do NSDAP donucené a ve své podstatě nevinné nacionální socialisty, do svých řad) v zásadě neguje myšlenku široké očisty rakouské společnosti od nacionálního socialismu.

Zajímavý je vývoj **Komunistické strany Rakouska** (KPÖ). Stejně jako ÖVP se i KPÖ v květnových debatách Prozatímní státní vlády zasadila o mnohé zpřísnění navrhovaného znění ústavního zákona o zákazu NSDAP. Již v červnu ale začalo nejvyšší vedení KPÖ uvažovat o posílení členské základny právě bývalými řadovými členy NSDAP. Zmiňme spis dr. Ernsta Fischera *Náš postoj k otázce nacionálních socialistů*¹⁶⁷, který lze v tomto období chápat jako programové prohlášení KPÖ k této problematice.

Všichni bývalí členové NSDAP byli ve Fischerových představách historicky vinní za zlo, které bylo během minulých sedmi let spácháno. Ovšem podíl na vině nebyl u všech stejný. Fischer upozorňoval na to, že je nutné rozlišovat mezi těmi, na kterých spočívá kromě historické také vina kriminální – jak byla definována již částečně ústavním zákonem o zákazu NSDAP a zejména ústavním zákonem o válečných zločinech a jiných nacionálněsocialistických zločinech, a mezi těmi, kteří se provinili pouze tím, že byli řadovými členy NSDAP. Toto dělení obrovské masy bývalých členů NSDAP nabývá ve Fischerově spisu až dichotomického charakteru. Na jedné straně je demonizována skupina „bezohledných organizátorů, kšeftářů a prospěchářů, chladnokrevných katů a jejich pomocníků“ a proti ní jsou postaveni ti, kteří jim podlehli, tedy: „zaslepení a oklamaní nezaměstnaní, zbídačelí zemědělci a živnostníci, slabošští a úzkostliví úředníci a všichni politicky naivní a nevědomí“¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Fischer, E.: *Unsere Stellung zur Nazifrage*. Graz 1945.

¹⁶⁸ Fischer, *Unsere Stellung zur Nazifrage*, s. 2, 7.

Podle Fischera byl návrat bývalých členů NSDAP do řad rakouských patriotů a antifašistů možný jen tehdy, pokud svým nynějším jednáním a především svou tvrdou prací odčiní vinu, která na nich ulpěla. Tím prokáží, že prohlédli, a stvrdí svůj politický obrat.¹⁶⁹ V případě těch, kteří byli podle ústavního zákona o zákazu NSDAP a ústavního zákona o válečných a jiných nacionálněsocialistických zločinech označeni za zločince, byla tato odplata jasně určena přímo zákonem. Oproti tomu pro již zmíněné *Mitläufer* zákon žádá opatření obdobného charakteru nepředpokládal. Jak uvádí Fischer, mezi obyvatelstvem však byla vůle potrestat všechny nacisty bez rozdílu velmi silná a natolik rozšířená, že často nahrazovala jakákoliv zákonná opatření. Akce osobní msty na řadových členech NSDAP označil Fischer za nesmyslné a nespravedlivé a varoval před tím, že odvádějí pozornost od dopadení a potrestání opravdových zločinců a že odvracejí řadové členy od snahy o nápravu a konečného odpoutání se od své politické minulosti.

Nejdůležitějším bodem celého spisu byl návrh dalšího postupu KPÖ vůči bývalým nacionálním socialistům: „Je naší povinností získat mnohé svedené opět pro rakouskou věc, pomoci jim najít opět správnou cestu a přesvědčit je, že se dočkají nikoli odplaty, ale spravedlnosti. Naše heslo zní: Smrt válečným a nacistickým zločincům! Návrat nezatížených členů NSDAP mezi rakouské patrioty!“¹⁷⁰ To, že nejvyšší vedení KPÖ skutečně usiluje o získání nezatížených nacionálních socialistů, potvrdil Ernst Fischer během rozhovoru s mjr. Martinem F. Herzem, důstojníkem politického oddělení americké okupační správy ve Vídni, dne 2. srpna 1945.¹⁷¹

Tato politika vzbudila mezi členy KPÖ velké pohoršení a delegáti stranické konference, která se konala dne 6. srpna 1945 v sále vídeňského Koncertního domu, odsouhlasili rezoluci, jež odsuzovala všechny bývalé nacionální socialisty bez rozdílu.¹⁷² Právě tento (staro)nový postup vůči bývalým nacionálním socialistům byl později prezentován představiteli KPÖ na II. Zemské konferenci, konané ve Vídni ve dnech 9. a 10. října 1945, během debat o (ne)přiznání volebního práva nacionálním socialistům. Konečné stanovisko KPÖ k této otázce vyjadřuje Prohlášení této strany připojené k závěrům konference. [viz příloha č. 2]

¹⁶⁹ Fischer, *Unsere Stellung zur Nazifrage*, s. 3.

¹⁷⁰ Fischer, *Unsere Stellung zur Nazifrage*, s. 3, 7.

¹⁷¹ Wagnleitner, *Understanding Austria*, s. 22.

¹⁷² Leidenfrost, *Die amerikanische Besatzungsmacht*, s. 507.

Jak již bylo řečeno, přispěla i **Rakouská lidová strana (ÖVP)** při projednávání znění ústavního zákona o zákazu NSDAP k tomu, že některá opatření této zákonné normy byla výrazně zpřísněna.¹⁷³ V souladu s tím pak přibližně do srpna 1945 svědčily výroky vedoucích představitelů ÖVP (Leopolda Figla, Felixe Hurdese a Hanse Pertnera) o tom, že se ÖVP vnitřně ztotožnila s ustanoveními, o jejichž přijetí se v květnu zasadila.¹⁷⁴

Avšak ve chvíli, kdy se ukázalo, že zřejmě na podzim 1945 nebo na přelomu roku 1945/46 budou uspořádány první poválečné volby, se rétorika Lidové strany radikálně proměnila. Její koncept morální obnovy rakouského státu napříště sestával z tlusté čáry za černou minulostí a z široce pojatého odpuštění v podobě generální amnestie všech „malých“ nacionálních socialistů, ovšem za předpokladu, že se přímo nepodíleli na nacionálněsocialistických zločinech.¹⁷⁵ Kromě jiného tento svůj postoj zdůvodňovala nedostatkem kvalifikované pracovní síly.

Jen pod tlakem souhlasila ÖVP na II. Zemské konferenci s tím, že se prvních poválečných voleb, stanovených na 25. listopad 1945, nezúčastní členové NSDAP či jejich branných oddílů, včetně čekatelů na plné členství. Svě pochyby o správnosti tohoto rozhodnutí vyjádřila v Prohlášení, které bylo připojeno k závěrům konference. [viz příloha č. 2]

Pozici vnitřně roztržitého středu zaujímal **Socialistická strana Rakouska (SPÖ)**.

Právě ona byla iniciátorkou zde tolikrát zmiňovaného ústavního zákona o zákazu NSDAP. To také odpovídalo i základní linii SPÖ, kterou bychom mohli dále přiblížit slovy jednoho z jejích pozdějších poslanců Alfreda Migsche: „Každý, kdo podlehl nacionálněsocialistické propagandě, politicky pochybil a musí usilovat o nápravu.“¹⁷⁶ Součástí procesu převýchovy bylo i to, že se všichni bývalí nacionální socialisté nesmí zúčastnit prvních poválečných voleb.

Toto rozhodnutí bylo ovšem výsledkem dlouhé vnitrostranické diskuse mezi umírněným menšinovým křídlem vedeným Karlem Rennerem a většinou SPÖ. Zástupci korutanské a štyrské SPÖ, která tvořila mino-

¹⁷³ Schärf, *Zwischen Demokratie und Volksdemokratie*, s. 104.

¹⁷⁴ „Podle Neues Österreich ze dne 24. července 1945 ing. Figl prohlásil: Kdo se přinejmenším jednou zúčastnil politického školení nebo zastával v NSDAP funkci, ten určitě není „čistý“. Pro takové nemáme žádné místo, neboť je přidělujeme dostatečně dobrým a zaslužitelným Rakušanům.“

Dle Schärf, *Zwischen Demokratie und Volksdemokratie*, s. 105–106.

¹⁷⁵ Stiefel, *Entnazifizierung in Österreich*, s. 68.

¹⁷⁶ Stiefel, *Entnazifizierung in Österreich*, s. 71.

ritní názorový proud, argumentovali tím, že jim se podaří vyhrát zemské volby jen tak, že osloví i bývalé nacionální socialisty. To ovšem ostatní představitelé SPÖ označili za nepřijatelné, takové a obdobné úvahy ostře odsoudili (stejně jako chování ÖVP) a trvali na vyloučení nacionálních socialistů z listopadových voleb. Při projednávání této otázky na II. Zemské konferenci se SPÖ přiklonila na stranu KPÖ, její návrh vyloučit všechny bývalé nacionální socialisty z těchto voleb podpořila a vůči ÖVP prosadila. Prohlášení SPÖ připojené k závěrům konference [viz příloha č. 2] dokládá názorovou situaci panující uvnitř této strany.

Jakkoli se SPÖ do listopadu 1945 snažila zachovat a alespoň v hlavních obrysech dodržet myšlenku politické očisty, resp. politické převýchovy, po prohraných volbách (SPÖ získala 45 % hlasů oproti 50 % ÖVP) převážil i v této straně již zmíněný názorový proud, který prosazoval větší flexibilitu a otevřenost vůči bývalým nacionálním socialistům. Citujme úryvky z projevu dvou regionálních socialistických politiků, kteří vystoupili na prvním řádném stranickém sjezdu SPÖ konaném ve Vídni ve dnech 14. a 15. prosince 1945:

Erwin Linhart (SPÖ Bruck an der Mur): „Nejsem žádným obhájcem nacionálních socialistů, ale způsob, jak se SPÖ k problému staví, je nejednoznačný a mnohé opomíjí. ÖVP jasně řekla, že chce nacionální socialisty získat pro myšlenku samostatného a demokratického Rakouska, a proto chce, aby měli i tito lidé volební právo. Na II. Zemské konferenci hlasovali naši soudruzi s komunisty, aby nacionálním socialistům bylo volební právo odňato. A jaké jsou důsledky? Už jsme to pocítili: mnoho lidí spojených s nacionálními socialisty hlasovalo proti nám, zcela jistě proto, že jsme nebyli schopni předložit jasný a jednoznačný koncept řešení této otázky. Řekli si: Raději budeme hlasovat pro ÖVP, která pro nás něco udělá.“

Ignaz Hinterleithner (SPÖ Lambach): Víme, že hodně lidí prožilo štedrovečerní noc velmi smutně za ostatným drátem (šum v sále). Mezi nimi i tací (a nebylo jich málo), kteří by si podle dobrého rakouského smyslu pro spravedlnost zasloužili svobodu. (výkřiky) Mluvím ve jménu lidskosti a tudíž socialismu. Staňme se showivavými, těmi, kteří budou mít pochopení a budou prosazovat spravedlnost a racionální přístup. Těm, kdo se provinili, patří zasloužený trest, ale řadové členy a neškodné vypočítavce bychom měli omilostnit.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Protokoll des SPÖ-Parteitages 1945. 14.–15. Dezember 1945, Festsaal Wimberger (Wien 1945), s. 106, 118. Dle Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 530–531.

Domnívám se, že značně umírněný postoj mezi rakouskými socialisty nakonec převážil proto, že SPÖ se stala (ve své historii vlastně poprvé plnohodnotnou) vládní stranou a pokud jí chtěla zůstat i nadále, nebylo možné, aby oddělovala část obyvatel od ostatních, naopak, musela se snažit reprezentovat zájmy co největšího počtu potenciálních voličů.¹⁷⁸

Myšlenka politické očisty či politické převýchovy, jež bude mezi obyvatelstvem důsledně propagována politickými stranami, narazila na samotná pravidla liberální demokracie. Více než půl milionu voličských hlasů (přibližně dalších 12 %) určených k potenciálnímu přerozdělení byl příliš vysoký počet na to, než aby se dal jen tak, bez povšimnutí přejít. Nacionální socialisté byli z prvních poválečných voleb vyloučeni jen díky tomu, že se rakouská politická reprezentace obávala sankčních opatření (zákazu voleb a trvalého rozdělení státu) ze strany okupačních mocností, pokud by její postup vůči této skupině obyvatel byl nejednotný či příliš mírný. To však nezabránilo tomu, aby politické strany, sice prozatím v tichu, avšak o to usilovněji, dál nepracovaly na strategiích, jak přilákat nacionální socialisty do svých řad.¹⁷⁹

2.2.3 Listopad 1945–duben 1946

2.2.3.1 Změna rakouských vnitropolitických priorit

Souhra všech zmíněných okolností (špatných prováděcích nařízení, jež umožňovala jejich snadné zneužití, nemožnost ověřit a právně nenaopatřitelně prokázat „ilegální“ činnost ve prospěch NSDAP, nedostatek politicky nezatížených kvalifikovaných pracovních sil, klesající ochota obyvatelstva spolupracovat při denacifikaci a konečně prozaický algoritmus svobodných voleb) dovedla Prozatímní státní vládu Karla Rennera ještě těsně před ukončením její činnosti před prvními poválečnými volbami konanými 25. listopadu 1945 k návrhu amnestie pro jisté přesně vymezené skupiny obyvatel.

¹⁷⁸ „Jakkoli ostře odmítáme každou formu fašismu, považujeme za nutné udělat za minulostí tlustou čáru. Nechceme neustále bojovat s pochybnými živly nebo je vychovávat. Počítáme s tím, že se lidé sami zamyslí nad svou minulostí, odčiní svou vinu a zařadí se jako plnohodnotní členové do demokratického společenství nového Rakouska. Nikomu, kdo se vydal směrem k nápravě sebe sama, nesmí být tato cesta zatarasena.“

Koref, SPÖ, 28. Sitzg., 24. 7. 1946, s. 596 ff. Dle Stiefel, Entnazifizierung in Österreich, s. 74.

¹⁷⁹ K tomuto tématu dále viz Rathkolb, O.: NS-Problem und politische Restauration: Vorgeschichte und Etablierung des VdU. In: Meissl/Mulley/Rathkolb, Verdrängte Schuld, verfehlte Sühne, s. 73–99.

Tento byl v podobě 2. novely ústavního zákona o zákazu NSDAP rovněž ještě Prozatímní státní vládou 16. listopadu 1945 schválen, ovšem otištěn ve Věstníku spolkových zákonů pro Republiku Rakousko byl teprve 23. ledna 1946, tedy v době, kdy jeho realizaci garantovala již spolková vláda Leopolda Figla. Připomeňme, že nařízení této novely nebyla ve skutečnosti nikdy naplněna, neboť Spojenecká rada je neschválila – kromě amnestijních nařízení¹⁸⁰ tak zapadl návrh právně přesnější definice „ilegálního“ člena NSDAP¹⁸¹ – a naopak vystoupila před novou spolkovou vládou s požadavkem urychlení a úspěšného dokončení politických čistek podle stávajících právních norem.

Rakouská spolková vláda Leopolda Figla však ideově plně navázala na amnestijní návrh Rennerovy vlády a v tomto směru se zamýšlela dále angažovat. Citujme z vládního prohlášení předneseného Leopoldem Figlem (ÖVP) před Národní radou dne 21. prosince 1945:

„(...) Nacionální socialisté musí ze státní správy odejít a nacionálněsocialistický duch musí být beze zbytku vymýcen. Nejde nám o řadové členy NSDAP, kteří se k hnutí přidali jen z obavy o vlastní existenci, ale o potrestání těch osob, které začasté stranickou legitimaci ani neměly, ale oddané

¹⁸⁰ „§ 6. Paragraf 27 zní:

- (1) Prozatímní státní vláda může nařídit, aby byly určité skupiny osob figurujících na seznamech nacionálních socialistů z těchto listin škrtnuty. (...)
- (2) Udělit výjimku ze sankčních ustanovení čl. III. a IV. nebo ze sankčních ustanovení zákonů, které se váží na §§ 4, 10 nebo 17, je v ojedinělých případech možné, pokud dotýčný své členství v NSDAP nebo v některém z branných oddílů (SS, SA, NSFK, NSKK) nikdy nezneužil a z jeho chování před osvobozením Rakouska lze s jistotou usoudit na pozitivní smýšlení o rakouské nezávislosti; o těchto případech rozhoduje Politická kabinetní rada.
- (3) Ustanovení volebního zákona č. 198/1945 Věstníku státních zákonů zůstává obsahem odst. 1 a 2 nedotčeno.“

Verfassungsgesetz Nr. 16 vom 16. November 1945 über die Änderung und Ergänzung des Verbotsgesetzes vom 8. Mai 1945, St. G. Bl. Nr. 13. (2. Verbotsgesetznovelle). Art. I., § 6. BGBl, Jahrgang 1946, Stück 5, Seite 12. Wien 1946.

¹⁸¹ „§ 1. Ods. (1) § 10 ústavního zákona o zákazu NSDAP zní:

„Každého, kdo v období od 1. července 1933 do 13. března 1938 dosáhl věku 18 let a zároveň v této době přináležel k NSDAP nebo k některému z uvedených branných oddílů (SS, SA, NSKK, NSFK) anebo mu NSDAP za jeho zásluhy přiznala titul „starý soudruh“ (*Altparteigenosse*) nebo „starý bojovník“ (*Alter Kämpfer*)“, je třeba považovat za „ilegálního“ člena NSDAP nebo branných oddílů. Nechtě jsou tyto osoby, jež se dopustily zločinu velezrady ve smyslu § 58 rakouského trestního zákona, potrestány těžkým žalářem na dobu 5 až 10. let.“

Verfassungsgesetz Nr. 16 vom 16. November 1945 über die Änderung und Ergänzung des Verbotsgesetzes vom 8. Mai 1945, St. G. Bl. Nr. 13. (2. Verbotsgesetznovelle). Art. I., § 1. BGBl, Jahrgang 1946, Stück 5, Seite 11. Wien 1946.

a přesvědčeně, s vědomím vlastní nadřazenosti konaly ve prospěch nacionálněsocialistických imperialistických cílů. Nová vláda je toho názoru, že není třeba dělat z malých a svedených souputníků NSDAP mučedníky, zato se zaměří na svůdce samotné, na válečné zločince, na „ilegální“ členy a funkcionáře NSDAP, jež potrestá několikanásobně více, aby přemohla a vymýtla duch nacionálního socialismu.“¹⁸²

Ještě v posledních prosincových týdnech roku 1945 Čtyřstranný spojenecký denacifikační úřad znepokojeně konstatoval, že denacifikační proces prováděný nynější rakouskou vládou probíhá jen na území města Vídně o poznání pomaleji a oproti dřívějšímu velmi benevolentně.¹⁸³ Znepokojení je zcela pochopitelné, uvědomíme-li si, že ve Spojenecké radě byly již delší dobu diskutovány návrhy předat spolkové vládě plnou zodpovědnost za provedení celé denacifikace.

Na začátku ledna 1946 vyzvali zástupci americké okupační správy spolkového kancléře Leopolda Figla a vicekancléře Adolfa Schärfa k úplné očistě všech ministerstev od nacionálních socialistů a určili též nejzazší datum – do 15. února 1946.

Vláda vytvořila 19. ledna 1946 tzv. ministerský výbor, jemuž se podařilo do určené lhůty zpracovat na úrovni tří nejvyšších služebních tříd všechny nevyřízené případy „ilegálních“ členů NSDAP a tyto osoby propustit. Zbýlé případy předal již zmíněným tzv. zvláštním komisím.¹⁸⁴

Na základě prvních úspěchů denacifikace nejvyšších státních úředníků vyslovili zástupci americké okupační správy v Rakousku – jako poslední – souhlas s předáním plné zodpovědnosti za dokončení denacifikace Rakušanům. Od 11. února 1946, kdy k předání kompetencí došlo, se Spojenecká rada ve Vídni omezila pouze na dozor nad celým procesem, třebaže si vyhradila právo v případě nesouhlasu s postupem rakouských úřadů prostřednictvím Čtyřstranného spojeneckého denacifikačního úřadu požadovat propuštění konkrétních osob zaměstnaných jak ve státním, tak soukromém sektoru, a to i v případě, pokud by se na ně nevztahovala žádná ustanovení ústavního zákona o zákazu NSDAP.

Ještě tentýž den, 11. února 1946, pověřila Spojenecká rada rakouskou spolkovou vládu dokončením denacifikace k (jak se brzy ukázalo, zcela ilu-

¹⁸² Kocensky, Dokumentation zur österreichischen Zeitgeschichte 1945–1955, s. 254.

¹⁸³ Report of the U. S. Commissioner, Austria, 12/1945, s. 3. Die Leidenfrost, Die amerikanische Besatzungsmacht, s. 534.

¹⁸⁴ Stiefel, Entnazifizierung in Österreich, s. 95.

zornímu) datu 1. března 1946. Lhůta byla samozřejmě záhy prodloužena, do 30. června 1946. Ovšem ani k tomuto datu nebyly tzv. zvláštní komise s to všechny nevyřízené případy uzavřít a politicky nežádoucí osoby propustit¹⁸⁵, což Spojenecká rada ostře kritizovala.

Aby se spolková vláda Leopolda Figla vyhnula další nepříjemné kritice, zvolila strategii výhradně pozitivních hlášení o mimořádných úspěších rakouské denacifikace. Součástí předkládaného dokumentačního materiálu se tak často stávaly mrtvé duše; úředníci již zemřelí, beze stopy zmizelí či kvůli věku nebo nemoci již dávno suspendovaní. Když Spojenecká rada dne 4. července 1946 vznesla dotaz týkající se výsledků denacifikace, spolkový kancléř ji informoval následovně: „V rámci rakouského denacifikačního procesu bylo propuštěno 36 000 osob z privátní sféry a z celkového počtu 299 420 státních zaměstnanců ztratilo své místo 70 818 lidí. Celkově byl od konce války pracovní poměr (ať už ve státní službě či soukromém sektoru) rozvázán s 270 000 nacionálními socialisty. To, že denacifikace ještě neskončila, ba ani výrazně nepostoupila, lze vysvětlit nedostatkem kvalifikovaných zaměstnanců zejména v oblasti justice. Tam poklesl počet zaměstnanců o polovinu a z tohoto počtu se jen 75 % zabývá denacifikační problematikou.“¹⁸⁶

Uvážíme-li, že všechny vládní strany ÖVP, SPÖ a KPÖ již od prosince 1945 pracovaly na přípravě nového, vůči bývalým nacionálním socialistům mnohem mírnějšího zákona, nabývá chování čelních rakouských politiků téměř schizofrenních rysů.

2.2.3.2 Změna priorit jednotlivých okupačních mocností

Obdobně by se dal ovšem charakterizovat i postoj okupačních mocností. Spojenecká rada sice navenek vystupovala jednotně a vždy požadovala důsledné a nekompromisní prosazování rakouských zákonů, ale zaměříme-li se na každou z okupačních mocností zvlášť, zjistíme u všech čtyř obrovský názorový vývoj a po listopadových volbách roku 1945 téměř sto procentní změnu původního postoje; mezi mocnostmi navzájem pak často až nepřeklenutelné rozdíly.

¹⁸⁵ Spolkový zákon č. 177/1946 Věstníku spolkových zákonů prodloužil činnost tzv. zvláštních komisí do 30. června 1947.

Bundesverfassungsgesetz Nr. 177 vom 24. Juli 1946, womit die Verbotsgesetznovelle vom 15. August 1945, St. G. Bl. Nr. 127, abgeändert wird. BGBl, Jahrgang 1946, Stück 54, Seite 359. Wien 1946.

¹⁸⁶ FO 371/55191, PRO. Dle Stiefel, Entnazifizierung in Österreich, s. 96–97.

Především nejvyšší představitelé britské a zejména americké okupační správy opustili svůj dřívější tvrdý postoj. Naopak, sestavení nové spolkové vlády přivítali jako příležitost zbavit se problematického úkolu denacifikovat a skeptickým hlášením vlastních či cizích důstojníků o skutečném stavu politické očisty nevěnovali pozornost. Představitelé americké okupační správy navíc udržovali ostentativně vřelé kontakty s Figlovou vládou, její postup schvalovali a všechny její návrhy v souvislosti s denacifikací na zasedáních Spojenecké rady bez výhrad podporovali.

Oproti tomu Sovětský svaz, zřejmě v souvislosti s volební porážkou KPÖ, svůj původně nezajímavý postoj k denacifikaci radikálně změnil. Od prosince 1945 důrazně trval na rychlém, efektivním a komplexním řešení celého problému ze strany spolkové vlády a neplnění svého požadavku sankcionoval tím, že odmítal diskutovat o uzavření mírové smlouvy s Rakouskem. Tento postoj na jednáních Spojenecké rady zpravidla podporovala také Francie.

Tímto dvojakým chováním na všech stranách nejvíce utrpěla myšlenka očisty rakouské společnosti od nacionálního socialismu. Již od prosince 1945 se pravým cílem až frenetického úsilí rakouských spolkových vlád stalo uzavření mírové smlouvy s vítěznými mocnostmi druhé světové války, ukončení okupačního režimu a získání plné státní suverenity. Denacifikace se stávala problémem pouze tehdy, pokud její povrchní a nedostatečné provádění blokovalo dosažení výše uvedených rakouských priorit. V důsledku zjevných a nepopíratelných neúspěchů vnímaly obdobně celý proces také všechny okupační mocnosti prokazatelně nejpozději od dubna 1946. Proto nejpozději od této doby nemůžeme ani přes různé více či méně přesvědčivě sestavené statistiky mluvit o úspěšně provedené denacifikaci rakouského obyvatelstva. Původní úmysl a odhodlání naplnit jej se zcela vytratily.

Závěrečné shrnutí

Denacifikační proces probíhající v Rakousku v prvním poválečném roce lze hodnotit ze dvou vzájemně se překrývajících úhlů pohledu. Z hlediska jeho průběhu a výsledků dosažených do dubna 1946 a z hlediska významu denacifikace pro rakouskou politickou kulturu.

Zaměřme se na první aspekt. Denacifikace jako způsob výměny nacionálněsocialistických elit za nové, demokraticky smýšlející vůdčí vrstvy

a vymýcení nacionálního socialismu ze státní správy se nezdařil. Příčin je více, shrňme ty nejdůležitější.

Projekt individuálně pojaté, a přesto navýsost formální politické očisty ztroskotal nejenom na rozsáhlosti denacifikačních směrnic, ale také a především na neschopnosti zodpovědných osob přiměřeně a včas reagovat na hromadící se stohy denacifikačních a deregistračních formulářů.

Denacifikace nebyla koncipována jako program zaměřený na reorientaci a osvětu, ale na potrestání. Tresty ve formě dočasné politické (ztráta volebního práva), hospodářské (propuštění ze zaměstnání, finanční postihy, nucené práce) a sociální (společenská stigmatizace, internace) diskriminace se však v mnoha ohledech minuly účinkem. Odnětí volebního práva nacionální socialisty nepřesvědčilo o výhodách demokratického právního řádu, k nimž patří možnost podílet se na rozhodnutí, jakým směrem se další čtyři roky bude společnost ubírat. Ekonomické sankce, zejména nucený odchod ze zaměstnání, byly zprvu u vysoce kvalifikovaných osob, později stále častěji předčasně odvolávány, neboť údajně chyběla pracovní síla a proces výstavby rakouského státu by mohl být ohrožen. A nakonec pobyt v internačním táboře mnohé bývalé nacionální socialisty v jejich přesvědčení a předsudcích jen utvrdil, místo aby je přivedl na správnou cestu.

Důležitým faktorem ovlivňujícím denacifikační proces byl postoj jednotlivých okupačních mocností, nálada rakouského obyvatelstva a z ní vyplývající pozice nejvyšší rakouské politické reprezentace k procesu politické očisty. V průběhu sledovaného období se u všech jmenovaných subjektů názor na denacifikační proces téměř stoprocentně změnil a lze říci, že v závislosti na vzrůstající časové prodlevě od konce války a v závislosti na změně rakouských vnitropolitických priorit a zcela zásadní proměně mezinárodní politické scény.

Zastavme se nejdříve u změny vnímání procesu denacifikace rakouským obyvatelstvem v období od května 1945 do dubna 1946. Připomeňme si, že připojení Rakouska k Německé říši 13. března 1938 rakouské obyvatelstvo nadšeně přivítalo a dne 10. dubna 1938 je v lidovém hlasování potvrdilo 99 % oprávněných voličů. Nacionální socialismus tedy bezesporu našel v Rakousku živnou půdu a podřízení jednotné linii nebylo nutné násilím zvláště prosazovat, neboť mnohé instituce prošly dřívější autonomní fází sebenacifikace. O to zářející je touha mnohých Rakušanů po různé denacifikaci v květnu 1945.

Adolfa Hitlera bychom mohli – v tom nejlepší smyslu – nazvat otcem rakouské národní identity. V době, kdy bylo Rakousko součástí jeho

Německé říše, vykryštovala na základě tristních zkušeností z tohoto svazku rakouská národní identita a zde můžeme také hledat základ zahraničněpolitické koncepce Rakouska jako první Hitlerovy oběti, jež se na jaře 1945 transformovala v mýtus o založení druhé rakouské republiky a stala se oficiální rakouskou státní doktrínou až do 80. let 20. století. Pod jejím vlivem vnímalo rakouské obyvatelstvo denacifikaci ne jako potrestání sebe sama, ale těch, kteří zemi uvrhli do Hitlerových spárů a vydali ji všanc devastaci II. světové války.

Rakouská politická reprezentace dokázala využít nejen původní záměr denacifikačního procesu, ale i jeho neúspěchy k posílení rakouské národní identity a rakouského patriotismu. Z mnohých nacionálních socialistů se na podzim roku 1945 stali prostí řadoví členové NSDAP, jejichž politická, hospodářská a sociální reintegrace byla údajně v zájmu uklidnění společnosti a výstavby rakouské republiky. Vládní prohlášení Leopolda Figla (viz kap. 2.2.3.1) je příkladem toho, jak byl podíl rakouských občanů na nacionálním socialismu oficiálně bagatelizován. Proti nepřiměřeně tvrdým trestům pro bezvýznamné nacionální socialisty se postavila také rakouská veřejnost a vstřícně až soucitně reagovala na amnestijní návrhy Rennerovy, resp. Figlovy vlády.

Omezenost uvedené politické konstrukce se projevila latentní přítomností fašistického a autoritářského potenciálu v rakouské společnosti a existencí neonacistických formací na území Rakouské republiky, o nichž jsme se letmo zmínili v kapitole 2.1.3. Jiný než verbální zájem tyto tendence potlačit neprokázala žádná z povolených politických stran (ÖVP, SPÖ, KPÖ), neboť všechny se nejspíše od listopadových voleb v roce 1945 snažily nacionální socialisty integrovat do svých řad.

Primát v tomto směru držela Rakouská lidová strana. Smířlivý tón ÖVP vůči bývalým nacionálním socialistům udal sám kandidát této strany na post kancléře Leopold Figl, když se na předvolebním setkání s občany Salcburku v listopadu 1945 vyslovil v tom smyslu, že pro mnohé emigranty bylo jistě pohodlnější sedět v klubovkách amerických hotelů než trpět doma pro vlast. Poté, co ÖVP upevnila svou předválečnou strukturu svazů a zbavila se nežádoucích levicověliberálních elementů (Raoul Bumbala), přišli její významní členové, např. Alfons Gorbach, s návrhem vytvořit stranické výbory pro bývalé nacionální socialisty, kde by se tyto lidé mohli angažovat a prosazovat své zájmy na parlamentní úrovni i bez volebního práva. Tento návrh sice jako celek realizován nebyl, ale byly vytvořeny stranické „NS-referáty“, které za příspěvek do pokladny ÖVP pomáhaly nacionálním socialistům

vyřizovat jejich žádosti o milost adresované prezidentu Rakouské republiky. Jen v Korutanech ÖVP úspěšně vyřídila asi 8000 žádostí.¹⁸⁷

Vrcholem snahy ÖVP získat hlasy bývalých nacionálních socialistů, potenciálních voličů v roce 1949 založeného Svazu nezávislých (*Verband der Unabhängigen*, VdU), bylo setkání s osobami blízkými vedení této nové politické strany ve vesničce Oberweis bei Gmunden dne 28. května 1949. Vedení ÖVP zastoupené Juliem Raabem, Karlem Brunnerem a Alfredem Maletou jednalo s prominenty bývalého režimu Tarasem Borodajkewyčzem, Waltrem Pollakem, Theo Wührerem a Franzem Langothem o začlenění „národní (nacionální) skupiny“ do Lidové strany a vytvoření „vůdcovské rady národního (nacionálního) tábora“, která by se společně s vedením ÖVP podílela na koordinaci předvolební kampaně ÖVP. Třebaže schůzka díky nerealistickým požadavkům vedení VdU (na zrušení §§ 10 a 11 ústavního zákona o zákazu NSDAP, zastavení všech stíhání na základě těchto ustanovení, odvolání ministra spravedlnosti Geröa ještě před volbami, přidělení 25 poslaneckých mandátů kandidátům VdU a podporu ÖVP kandidatuře Heinricha von Srbika na post prezidenta) skončila neúspěšně, vzájemné kontakty přerušeny nebyly, jen se odvíjely na jiné úrovni. Kupř. v úřadu předsedy vídeňské ÖVP Fritze Polcara vznikl referát, jehož úkolem bylo napomáhat mladistvým bývalým členům NSDAP v jejich integraci do společnosti, přičemž vedením odboru byl pověřen bývalý vedoucí Hitlerovy mládeže ve Východní marce Ludwig Jedlicka.

Podíl SPÖ, původně iniciátorky denacifikační legislativy, na neúspěchu procesu politické očisty, restauraci tradičních společenských struktur a petrifikaci z doby nacionálního socialismu zažitých vzorců myšlení a chování je značný. V textu jsme naznačili názorovou situaci panující v této straně na podzim roku 1945. V prosinci 1946 můžeme zaznamenat první úvahy rakouských socialistů (Bruno Pittermann) o potřebě rozšířit politické spektrum o „čtvrtou stranu“, která by vyhovovala potřebám sice konzervativních, ale antiklerikálních voličů. SPÖ se do roku 1949 díky svým kontaktům na britskou labouristickou vládu podařilo přesvědčit všechny západní Spojence o nutnosti povolit pravicovou, antiklerikální, národní stranu pro liberály a bývalé nacionální socialisty, kteří by se údajně jinak voleb neúčastnili, protože by jim žádná ze stran (ÖVP, SPÖ, KPÖ) nebyla názorově blízká. Na vnitropolitické scéně dokonce SPÖ jednala zakladateli VdU

¹⁸⁷ Rathkolb, O.: NS-Problem und politische Restauration: Vorgeschichte und Etablierung des VdU. In: Meissl/ Mulley/Rathkolb, Vedrängte Schuld, verfehlt Sühne, s. 81.

Herbertem Krausem a Viktorem Reimannem o vytvoření vládní koalice (SPÖ, ÖVP, VdU) s tím, že by Svazu nezávislých připadlo zřejmě ministerstvo školství.

Rozhodující roli při povolení Svazu nezávislých a tím de facto při ukončení denacifikace sehrály jednak Spojené státy americké, okupační mocnost, která v roce 1945 do Rakouska přišla s plánem rozsáhlé politické očisty od nacionálního socialismu, a jednak Sovětský svaz, jenž od jara 1946 neustále prosazoval důslednou denacifikaci. Jak jsme již uvedli dříve, v roce 1946 se denacifikační problematika stala na jednáních Spojenecké rady obětí vzájemných nevráživostí a animozit jednotlivých okupačních mocností, které přispěly k ustrnutí procesu politické očisty a odsunutí diskusí o mírové smlouvě s Rakouskem a ukončení okupace ad acta. Dodejme, že o tři roky později, v roce 1949, už světové dění vůbec neurčovaly vzpomínky na II. světovou válku, nýbrž aktuální zkušenosti ideologické studené války, přičemž otázka rakouské denacifikace se stala její integrální součástí. Ochotu povolit VdU jako čtvrtou rakouskou politickou stranu je třeba na straně Spojených států amerických a obou zbylých západních Spojenců Velké Británie a Francie chápat jako snahu posílit antikomunistický blok v této zemi a v případě Sovětského svazu pokus o détente tam, kde by to Stalina nestálo příliš politické prestiže.

Demokratizační program, který byl koncipován jako byrokratická statistika propuštěných a internovaných nacionálních socialistů, o jejíž úplnost navíc nikdo (kromě obětí nacionálního socialismu) od jara roku 1946 vážně neusiloval, nemohl působit než jako překážka hospodářské obnovy a výstavby „nového“ Rakouska. V zájmu těchto domněle vyšších cílů bylo třeba vytěsnit tíživé vzpomínky na nacionálněsocialistickou minulost a uzavřít denacifikaci, která je jen zbytečně vyvolávala. Není proto divu, že ještě dnes zaznívají během rakouských předvolebních kampaní xenofobní, rasistická a antisemitská hesla, a nacházejí ohlas.

**Denacifikační opatření v jednotlivých okupačních zónách mimo města Vídně od začátku okupace do 7. 4. 1946
(údaje o francouzské zóně k 10. 11. 1945 a o sovětské zóně do září 1946)**

	USA	VB	FR	SSSR	Celkem
Obyvatelstvo	953 376	1 320 362	479 747	1 932 119	4 685 604
Registrovaní nacionální socialisté	108 367	139 481	65 543	114 858	428 249
Zatčení	12 599	7 200	2 967	10 110	32 876
Propuštění	13 000	12 447	8 842	7 692	41 981
Registrovaní nacionální socialisté v % obyvatelstva	11,4 %	10,6 %	13,7 %	6,0 %	9,1 %
Zatčení v % registrovaných nacionálních socialistů	11,6 %	5,2 %	4,5 %	8,8 %	7,7 %
Propuštění v % registrovaných nacionálních socialistů	12,0 %	8,9 %	13,5 %	6,7 %	9,8 %

Citováno dle:
Denazification General, November 1946, 60258-2/033. 2, Entlassung-Entfernung aus dem Amt oder vom Arbeitsplatz. Die Stiefel, D.: Entnazifizierung in Österreich. Wien 1981, s. 34.

Příloha č. 2

Resolutionen der zweiten Länderkonferenz, von 9. bis 10. Oktober 1945

Politische Kommission

Resolutionen:

I.

„Die Länderkonferenz appelliert an die Vertreter der Besatzungsmächte, den von ihnen gefaßten Beschluß über die Wiederherstellung der Versammlungs- und Pressefreiheit in allen Gebieten des Staates einheitlich durchzuführen und die erforderlichen Weisungen an die nachgeordneten Stellen zu erlassen.

II.

Die Provisorische Staatsregierung wird aufgefordert, bei den Vertretern der Besatzungsmächte die erforderlichen Schritte zu unternehmen, damit diese die freie Beweglichkeit der Wahlwerber, der Parteienfunktionäre und der behördlichen Organe, die mit der Durchführung der Wahlen betraut sind, im ganzen Staatsgebiet in gleicher Weise garantieren.

III.

Die dritte Resolution befaßt sich mit dem Wahlgesetzentwurf und stellt zu diesem einige Grundsätze auf. Die Beschlußfassung über den Wahlgesetzentwurf erfolgt dann im Kabinettsrat.

Die Länderkonferenz beschließt zur Durchführung der ersten Wahlen zum Nationalrat und zu den Landtagen der befreiten Republik Österreich nachstehende Grundsätze:

1. Den ehemaligen Nationalsozialisten (Mitgliedern der Partei oder eines ihrer Wehrverbände und Parteianwärtern) wird das Wahlrecht entzogen. Nur den Mitgliedern der NSKK und NSFK wird das Wahlrecht zugebilligt, wenn sie nicht Mitglieder der NSDAP waren. Die Begründung für diese Zubilligung des Wahlrechtes liegt in der Tatsache, daß die Beitritte zu diesen Formationen hauptsächlich erfolgten, um einem Beitritt zur NSDAP auszuweichen. Das Wahlrecht erhalten weiters Mitglieder der NSDAP oder Parteianwärter, welche aus politischen Gründen

durch die staatlichen Behörden des dritten Reiches Verfolgung zu dulden hatten.

2. Zur Durchführung des Reststimmen-Wahlverfahrens werden wie bei der Wahlordnung 1923 Wahlkreisverbände gebildet.

3. Die Wahlbehörde treffen ihre Entscheidungen mit Stimmeneinhelligkeit.

4. Kriegsgefangenen und KZ-lern, die in der Zeit zwischen Anlage der Wählerverzeichnisse und einem noch zu bestimmenden Tag vor der Wahl heimkehren, ist die Ausübung ihres Wahlrechtes durch eine Ergänzung der Wählerverzeichnisse zu ermöglichen.

5. Die Wahlkreisabgrenzung zwischen Wien und Niederösterreich wird der näheren Vereinbarung der beiden Bundesländer und der Beschlußfassung des Kabinettsrates zugewiesen.

6. Wahlberechtigte, die nicht im Wählerverzeichnis ihres ordentlichen Wohnsitzes, sondern in dem einstweiligen Aufenthaltsortes eingetragen sind, üben ihr Wahlrecht zwar im Niederlassungsort aus, ihre Stimmen werden aber dem Wahlkreis ihres ordentlichen Wohnsitzes zugerechnet.

Zu diesen Resolutionen haben die politischen Parteien folgende Deklarationen abgegeben:

Deklaration der SPÖ

„Die Sozialistische Partei ist von dem Grundsatz ausgegangen, daß zu diesen ersten Wahlen in der zweiten Republik Nationalsozialisten kein Wahlrecht besitzen sollen. Da gegenteilige Auffassungen in den Kommissionsberatungen vertreten worden sind, haben wir uns bereit gefunden, in einigen Fragen Entgegenkommen zu zeigen, um eine einheitliche Entschließung der Länderkonferenz zu ermöglichen. Da das angestrebte volle Einvernehmen nicht zustandegekommen ist, haben sich die Vertreter der Sozialistischen Partei auf den ursprünglichen Beschluß des Parteivorstandes zurückgezogen.“

Deklaration der ÖVP

„Die Österreichische Volkspartei sieht in der Zuerkennung des Wahlrechtes die erste Voraussetzung wahrer demokratischer Freiheitsrechte. Sie

begrüßt es deshalb, daß allen Gegnern eines freien demokratischen und unabhängigen Österreich das Wahlrecht entzogen und damit jeder Versuch einer Hemmung der demokratischen Entwicklung unseres Heimatlandes verhindert wird.

Die ÖVP bekennt sich aber auch zu dem Standpunkt, daß allen jenen Österreichern, die sich seit vielen Jahren vorbehaltlos und ohne Einschränkung auf den Boden des neuen Österreich stellen, die Mitarbeit in diesem neuen Österreich ermöglicht wird. Dies gilt auch für jene Kreise, die unter Zwang und Terror der NSDAP als Mitglieder oder Anwärter beigetreten sind, ohne sich jemals nationalsozialistisches Ideengut angeeignet zu haben.

Die ÖVP hält es aus Gründen der allgemeinen Menschlichkeit für untragbar, daß diese Männer und Frauen auf eine Stufe gestellt werden mit politischen Verbrechern, Hetzern und Funktionären, die die Schuld tragen an dem furchtbaren Geschehen der letzten Jahre in Österreich und Europa.

Gerade für die Überwindung des nationalsozialistischen Geistes in Österreich erscheint es erforderlich, eine klare Unterscheidung zwischen den aktiv tätigen und damit schuldigen Nationalsozialisten und jenen Parteiangehörigen, die unter Zwang gegen ihre innere Überzeugung zur Partei gepreßt wurden, vorzunehmen.

Die ÖVP lehnt es ab, Haß mit Haß zu vergelten. Die schwierige Lage unseres Heimatlandes und die Erfordernisse des Aufbauwerks verlangen es, daß jedem aufbauwilligen Österreicher die Mitarbeit ermöglicht wird. Wer sich an Österreich, an seinem Volke, seiner Freiheit und Selbständigkeit vergangen hat, muß ausgeschaltet bleiben. Jedem unbelasteten Österreicher aber, der mitarbeiten will, muß die Hand zu gemeinsamer Arbeit geboten werden. An Stelle von Haß muß wieder das Wissen und die Zusammengehörigkeit und die Bereitschaft zur Zusammenarbeit treten.“

Deklaration der KPÖ

„Die Kommunistische Partei Österreichs steht rückhaltslos hinter dem Beschluß der Länderkonferenz, daß die Nationalsozialisten bei den ersten demokratischen Wahlen in Österreich kein Stimmrecht haben. Wir sind überzeugt, daß dieser Beschluß dem Willen der überwältigenden Mehrheit des österreichischen Volkes und den grundlegenden Interessen der Errichtung und Festigung einer wahrhaft demokratischen und unabhängigen österreichischen Republik entspricht.

Die Kommunistische Partei Österreichs denkt nicht daran, alle Mitglieder der NSDAP dauernd vom politischen Leben auszuschließen und eine unüberbrückbare Kluft zwischen ihnen und dem österreichischen Volke aufrechtzuhalten. Wir haben bereits vor Monaten auf die Notwendigkeit einer Differenzierung hingewiesen und den beiden anderen Parteien eine gemeinsame und endgültige Regelung der Nazifrage vorgeschlagen. Jedoch bei diesen ersten demokratischen Wahlen, einige Monate nach der Befreiung, mitten im Prozeß der Reinigung vom Nazifaschismus, ohne gesicherte Kontrolle und Überprüfung, wäre ein Werben um ehemalige Mitglieder der NSDAP das faktische Ende des Kampfes gegen den Faschismus und damit eine ernste Gefahr für den Aufbau eines demokratischen Österreich.

Die Kommunistische Partei Österreichs gibt der Überzeugung Ausdruck, daß ungeachtet der Meinungsverschiedenheiten, die sich in dieser Frage gezeigt haben, die Zusammenarbeit der drei demokratischen Parteien die Grundlage des neuen Österreich ist und bleibt.“

Citováno dle:

Resolutionen der zweiten Länderkonferenz, 9. bis 10. Oktober 1945. In: Rosner, W./Petrin, S. (Hrsg.): Die Länderkonferenzen 1945. Dokumente und Materialien. Wien 1995, s. 77–80.

Seznam zkratk a přepis cizojazyčných názvů

anglické

AFHQ	Allied Forces Headquarters of Supreme Command Mediterranean Theater	Vrchní velitelství spojeneckých sil ve Středomoří
	Ardent Nazi Sympathizers	Horliví příznivci nacionálního socialismu
	Austrian League	zřejmě Vlastenecká fronta
	Austrian Planning Unit	Plánovací jednotka Rakousko
	Automatic Arrest List	Seznam automatických zatčení
	Basic Plan for Military Government	Základní plán vojenské správy
CCS	Combined Chiefs of Staff	Spojený sbor náčelníků štábů
	Combined Directive for Military Government in Germany Prior to Defeat or Surrender	Spojená směrnice pro vojenskou správu v Německu před porážkou nebo kapitulací
CIC	Counter Intelligence Corps	Protišpionážní sbor
	Directive to Commander-in-Chief of U.S. Forces of Occupation Regarding the Military Government of Austria	Směrnice pro velitele amerických okupačních sil týkající se vojenské správy v Rakousku
	Discretionary Removal Categories	Skupiny osob, o jejichž odchodu operativně rozhodnou američtí důstojníci pověřeni denacifikací
DP's	Displaced Persons	Vysídlení
EAC	European Advisory Commission	Evropská poradní komise
	Fascists	Fašisté
	Field Handbook on Military Governments	Polní příručka vojenské správy
	Field Manual	Polní rukojeť
	Functional Manuals	Funkční návody
	German Country Unit	Německé oddělení
	Mandatory Removal Categories	Skupiny osob, jež musely povinně opustit dosavadní místo
MTOUSA	Mediterranean Theater of Operation USA	Americké jednotky operující ve Středomoří
	Militarists	Militaristé
	Intelligence Directive	Návodná směrnice
	Internal Affairs Directorate	Úřad vnitra
JCS	Joint Chiefs of Staff	Společný sbor náčelníků štábů
OSS	Office of Strategic Services	Úřad strategických služeb
	Policy of Austerity	Politika síly
	Policy Directives	Směrnice okupační politiky
	Provisional Handbook for Military Government in Austria	Provizorní příručka vojenské správy v Rakousku

	Public Safety Branch	Oddělení veřejné bezpečnosti
	Quardripartite Allied Denazification Bureau	Čtyřstranný spojenecký denacifikační úřad
	Strategy of Postponement	Strategie odkladu
SHAEF	Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces	Vrchní velitelství spojeneckých expedičních sil
SWNCC	State-War-Navy-Coordinating-Committee	Výbor koordinující činnost ministerstva zahraničí, války a námořnictva
USACA	U.S. Element, Allied Commision for Austria	Zastoupení Spojených států amerických při Spojenecké komisi pro Rakousko
USFA	U. S. Army Forces in Austria	Ozbrojené síly Spojených států amerických v Rakousku
USGCC/A	US Group Control Council for Austria	Kontrolní rada Spojených států amerických pro Rakousko
WCB	War Crime Board	Komise pro válečné zločiny

německé

	Allgemeine SS	Obecný ochranný sbor
	Angeschlossene Verbände der NSDAP	Přidružené organizace
BDM	Bund der deutschen Mädels	Svaz německých dívek
BGBI	Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich	Věstník spolkových zákonů pro Republiku Rakousko
	Betraute Organisationen	Organizace, na jejichž činnost NSDAP dohlížela
	Deutsches Frauenwerk	Hnutí německých žen
	Geheime Feldpolizei	Tajná polní policie
GESTAPO	Geheime Staatspolizei	Tajná státní policie
	Generalstabsoffiziere	Důstojníci generálního štábu
	Gliederungen der NSDAP	Formace NSDAP
	Heimwehr	Domobrana
HJ	Hitlerjugend	Hitlerova mládež
	Kriegsgefangene	Váleční zajatci
	Landesgerichtspräsident	Předseda zemského soudu
	Militärische Abwehr	Vojenská kontrašpionáž
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei	Nacionálněsocialistická německá dělnická strana
	NS-Dozentenbund	Nacionálněsocialistický svaz docentů
NSFK	NS-Fliegerkorps	Nacionálněsocialistický letecký sbor
	NS-Frauenschaft	Spolek nacionálněsocialistických žen
	NS-Führungsoffiziere	Vedoucí důstojníci
NSKK	NS-Kraftfahrerkorps	Nacionálněsocialistický automobilový svaz
	NS-Lehrerbund	Nacionálněsocialistický svaz učitelů
	NSD-Studentenbund	Nacionálněsocialistický německý svaz studentů

	Oberstaatsanwalt	Vrchní státní návladní
	Ostmärkische Sturmsharen	Úderné oddíly Východní marky
	Ortsgruppenleiter	Vedoucí místní skupiny
	Partei-Kanzlei	Stranická kancelář
RAD	Reichsarbeitsdienst	Říšská pracovní služba
	Reichsbund der deutschen Beamten	Říšský svaz německých úředníků
	Reichs-Dozentenschaft	Říšský svaz docentů
RSHA	Reichsicherheitshauptamt	Hlavní říšský bezpečnostní úřad
StGBI	Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich	Věstník státních zákonů pro Republiku Rakousko
SA	Sturmabteilung	Úderné oddíly
SchuPo	Schutzpolizei	Ochranná policie
SS	Schutzstaffel	Ochranný sbor
	SS-Helferinnen	Pomocnice SS
SD	Sicherheitsdienst	Bezpečnostní služba
	SS-Totenkopfverbände	SS-Svazy umrlčí lebky
TENO	Technische Nothilfe	Technická nouzová výpomoc
	Todt	Organizace Todt
VF	Vaterländische Front	Vlastenecká fronta
	Waffen SS	Zbraně ochranného sboru
	Wehrmacht	Německá branná moc
	Verwaltungspolizei	Správní policie

Prameny a literatura

Literatura

a) knihy, sborníky

Aichinger, W.: *Sowjetische Österreichpolitik 1943–45*. Wien 1977.

Aspetsberger, F. (Hrsg.): *Literatur der Nachkriegszeit und der fünfziger Jahre in Österreich*. Wien 1984.

Berchtold, K. (Hrsg.): *Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*. Wien 1967, s. 11–105, 376–379.

Bezemek, E./Rossner, W. (Hrsg.): *Niederösterreich 1945 – Südmähren 1945*. Vorträge des vierzehnten Symposions des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde. Wien 1996, s. 229–259.

Bischof, G.: *Between Responsibility and Rehabilitation: Austria in International Politics, 1940–1950*. Cambridge 1989, s. 1–78.

Dachs, H./Gerlich, P./Gottweis, H. (Hrsg.): *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Die Zweite Republik*. Wien 1997. (vybraná hesla)

Dachs, H./Gerlich, P./Müller, W.: *Die Politiker. Karrieren und Wirken bedeutender Repräsentanten der Zweiten Republik*. Wien 1995. (vybraná hesla)

David, D.: *Problematik der Durchführung und Wirkung der Entnazifizierung in Wien*. Wien 1992.

- Eisterer, K.: *Französische Besatzungspolitik. Tirol und Vorarlberg 1945/46*. Innsbruck 1992, s. 11–26, 163–237.
- Garscha, W./Kuretsidis-Haider, C.: *Die Nachkriegsjustiz als nicht-bürokratische Form der Entnazifizierung: Österreichische Justizakten im europäischen Vergleich. Überlegungen zum strafprozessualen Entstehungszusammenhang und zu den Verwertungsmöglichkeiten für die historische Forschung*. Wien 1995.
- Garscha, W./Kuretsidis-Haider, C. (Hrsg.): *Keine »Abrechnung«: NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*. Wien 1998, s. 1–129, 333–383.
- Hanisch, E.: *Im Schatten des Staates*. Wien 1994.
- Hankel, G./Stubny, G. (Hrsg.): *Strafgerichte gegen Menschheitsverbrechen. Zum Völkerstrafrecht 50 Jahre nach den Nürnberger Prozessen*. Hamburg 1995, s. 15–72, 98–123.
- Haydn, L.: *Die Österreichischen Wiedergutmachungsgesetze. Das Kriegsverbrechergesetz*. Wien 1945.
- Henke, K.-D./Woller, H. (Hrsg.): *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*. München 1991.
- Karner, S.: *Die Steiermark im Dritten Reich 1938–1945. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung*. Graz 1986, s. 425–455.
- Kaukoreit, V. (Hrsg.): *Otto Basil und die Literatur um 1945*. Wien 1998.
- Kos, W./Rigele, G. (Hrsg.): *Inventur 45/55. Österreich im ersten Jahrzehnt der Zweiten Republik*. Wien 1996.
- Leidenfrost, J.: *Die amerikanische Besatzungsmacht und der Wiederbeginn des politischen Lebens in Österreich 1944–1947*. Wien 1986, s. 1–563.
- Liebl, T.: *Die Umerziehung der österreichischen Bevölkerung zu demokratischen Grundsätzen durch die US-amerikanischen Besatzer*. Salzburg 1997.
- Marschall, K.: *Volksgerichtsbarkeit und Verfolgung von nationalsozialistischen Gewaltverbrechen in Österreich 1945–1972. Eine Dokumentation*. Wien 1977.
- Meissl, S./Mulle, K.-D./Rathkolb, O. (Hrsg.): *Verdrängte Schuld, verfehlte Sühne. Entnazifizierung in Österreich 1945–1955*. Wien 1986.
- Pelinka, A./Weinzierl, E.: *Das große Tabu. Österreichs Umgang mit seiner Vergangenheit*. Wien 1997, 143–195.
- Portisch, H.: *Österreich II. Der lange Weg zur Freiheit*. Wien 1986, s. 66–85.
- Portisch, H.: *Österreich II. Die Wiedergeburt unseres Staates*. Wien 1986, s. 42–56.
- Protokolle des wissenschaftlichen Symposions „Justiz und Zeitgeschichte“ 24. und 25. Oktober 1980, „Die österreichische Justiz – die Justiz in Österreich 1933 bis 1955“*. IV. Band der Reihe „25 Jahre Staatsvertrag“. Wien 1981, s. 1–45, 114–131.
- Rathkolb, O.: *Politische Propaganda der amerikanischen Besatzungsmacht*. Wien 1981. (vybrané části)
- Rauchensteiner, M.: *Der Sonderfall. Die Besatzungszeit in Österreich 1945 bis 1955*. Wien 1979, s. 63–101, 339–359.
- Rauchensteiner, M./Etschmann, W. (Hrsg.): *Österreich 1945. Ein Ende und viele Anfänge*. Wien 1997.
- Sternfeld, A.: *Betrifft: Österreich. Von Österreich betroffen*. Wien 2001, s. 75–90.
- Stiefel, D.: *Entnazifizierung in Österreich*. Wien 1981.
- Talos, E./Neugebauer, W. (Hrsg.): *„Austrofaschismus“. Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934–1938*. Wien 1984, s. 53–119.
- Tweraser, K.: *US-Militärregierung Oberösterreich. Sicherheitspolitische Aspekte der amerikanischen Besatzung in Oberösterreich-Süd 1945–1950*. Band 1. Linz 1995.

- Veigh, J.Mc.: *Kontinuität und Vergangenheitsbewältigung in der österreichischen Literatur nach 1945*. Wien 1987.
- Walzl, A.: *Kärnten 1945. Vom NS-Regime zur Besatzungsherrschaft im Alpen-Adria-Raum*. Klagenfurt 1985, s. 247–249, 276–289.
- Weyrer, U.: *Das Silberboot*. Innsbruck 1984.
- Wiesenthal, S.: *Spravedlnost, nikoli pomstu. Paměti*. Ostrava 1994.
- Wisinger, M.: *Über den Umgang der österreichischen Justiz mit nationalsozialistischen Gewaltverbrechern*. Wien 1991.
- Wodak, R. (Hrsg.): *Nationale und kulturelle Identitäten Österreichs*. Wien 1995.
- Wodak, R. (Hrsg.): *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*. Frankfurt/Main 1998.
- Wüschensbart, R.: *Literarisches Wiederaufbau in Österreich 1945–49*. Frankfurt/Main 1983.
- Zlabinger, E.: *Literarische Zeitschriften in Österreich 1945–1964*. Innsbruck 1965.

b) články

- Bischof, G.: *Die Instrumentalisierung der Moskauer Erklärung nach dem II. Weltkrieg*. Zeitgeschichte, 20, 1993, č. 11/12, s. 345–366.
- Bischof, G.: *Mark W. Clark und die Aprilkrise 1946: das erste Jahr des amerikanischen Hochkommissars in Österreich*. Zeitgeschichte, 13, 1986, č. 7, s. 229–252.
- Grabitz, H.: *Die Verfolgung von NS-Verbrechen aus juristischer Sicht*. Zeitgeschichte, 14, 1986, č. 6, s. 244–258.
- Knight, R.: *Die britische Entnazifizierungspolitik 1945–1949*. Zeitgeschichte, 11, 1983–1984, č. 9/10, s. 287–301.
- Rathkolb, O.: *Anatomie einer Entnazifizierung*. Akzente, ročník neuveden, 1989, č. 11/12, s. 24–28.
- Rathkolb, O.: *U.S.-Entnazifizierung in Österreich zwischen kontrollierter Revolution und Elitenrestauration (1945–1949)*. Zeitgeschichte, 11, 1983–1984, č. 9/10, s. 302–325.
- Rathkolb, O.: *Zur Kontinuität antisemitischer und rassistischer Vorurteile in Österreich 1945–1955*. Zeitgeschichte, 16, 1988–1989, č. 4, s. 167–179.
- Strotzka, H.: *Wie wirksam war die Entnazifizierung in Österreich*. Zeitgeschichte, 15, 1987–1988, č. 2, s. 84–87.
- Svoboda, W.: *„...vorbehaltlos meine Pflicht erfüllt.“ Das Internierungslager Glasenbach (Camp „Marcus W. Orr“)*. Zeitgeschichte, 22, 1995, č. 1, s. 3–29.

c) slovníky

- Poldauf, I. et kol.: *Anglicko-český, česko-anglický slovník*. Praha 1994.
- Siebenschein, H. et kol.: *Deutsch-tschebisches Wörterbuch, Band I. A–L*. Praha 1988.
- Siebenschein, H. et kol.: *Deutsch-tschebisches Wörterbuch, Band II. M–Z*. Praha 1988.
- Sinclair, J. et kol.: *Collins Cobuild English Dictionary*. London 1999.

Prameny

a) archívní

- Enderle-Burcel, G./Jeřábek, R./Kammerhofer, L. (Hrsg.): *Protokolle des Kabinettsrates der Provisorischen Regierung Karl Renner 1945*. Band I. („...im eigenen Haus Ordnung schaffen“). Protokolle des Kabinettsrates 29. April 1945 bis 10. Juli 1945) Wien 1995.

- Enderle-Burcel, G./Jeřábek, R. (Hrsg.): *Protokolle des Kabinettsrates der Provisorischen Regierung Karl Renner 1945*. Band II. („Right or wrong – my country!“). Protokolle des Kabinettsrates 17. Juli 1945 bis 5. September 1945) Wien 1999.
- Jagschitz, G./Neugebauer, W.: *Stein, 6. April 1945. Das Urteil des Volksgerichts Wien (August 1946) gegen die Verantwortlichen des Massakers im Zuchtsbaus Stein*. Wien 1995.
- Microfilms Nr. 1167, 1184. National Archives, College Park, USA, Record Group 260. (SLA) *Provisional Handbook for Military Government in Austria*. Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force Area, 1945, s. 1–40, Annex 6. (Salzburger Landesarchiv, SLA)
- Rosner, W./Petrin, S. (Hrsg.): *Die Länderkonferenzen 1945. Dokumente und Materialien*. Wien 1995.
- Wagnleitner, R. (ed.): *Understanding Austria*. The Political Reports and Analyses of Martin F. Herz Political Officer of the US Legation in Vienna 1945–1948. Salzburg 1984, s. 1–93.

b) tištěné

- Verfassungsgesetz über das Verbot der NSDAP. (Sitzung der Provisorischen Regierung, Der Wortlaut des Gesetzes.)* Neues Österreich, 1, 1945, č. 16, 9. 5. 1945, s. 3.
- Gefangene Naziminister.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 20, 13. 5. 1945, s. 1.
- Registrierung der Nazi.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 20, 13. 5. 1945, s. 1.
- e. f.: *Zur Lösung des Naziproblems. Eine erste Antwort auf ungezählte Zuschriften.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 43, 10. 6. 1945, s. 2.
- Die Kartothek der „Ostmark“-Pg. gefunden. Unterlagen für die Kontrolle der Registrierungen.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 46, 14. 6. 1945, s. 1.
- Wiederherstellung der Straffjustiz. Österreichische Gerichte nehmen ihre Tätigkeit auf.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 47, 15. 6. 1945, s. 1.
- Fischer, E.: *Das brennende Naziproblem. Der Widerball unseres ersten Artikels.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 51, 20. 6. 1945, s. 2.
- Gegen Kriegsverbrecher und für Volksgerichte. Eisenbahner und Straßenbahner demonstrieren.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 51, 20. 6. 1945, s. 2.
- Vorbereitung der Strafverfahren gegen Kriegsverbrecher. (Beratungen und Beschlüsse der Provisorischen Regierung. Das Volk richtet. Mithilfe der Bevölkerung.)* Neues Österreich, 1, 1945, č. 52, 21. 6. 1945, s. 1.
- Die Registrierung der Nazi beginnt.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 53, 22. 6. 1945, s. 1.
- Graz erholt sich von der Naziherrschaft. Gauleiter Uiberreithers letzte Tage.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 53, 22. 6. 1945, s. 1.
- Das Gesetz über Kriegsverbrechen beschlossen.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 57, 27. 6. 1945, s. 1.
- Die Registrierung der Nazi.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 57, 27. 6. 1945, s. 2.
- Die Registrierung der Nazi.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 58, 28. 6. 1945, s. 1.
- Gespräch über das Kriegsverbrechergesetz.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 58, 28. 6. 1945, s. 1–2.
- Scharfe Abrechnung mit den Naziführern. Vertreter der demokratischen Parteien sprachen in Baden.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 58, 28. 6. 1945, s. 2.
- Die Meldung der Nazi beim Arbeitsamt.* Neues Österreich, 1, 1945, č. 59, 29. 6. 1945, s. 1.

* * *

- Fischer, E.: *Unsere Stellung zur Nazifrage*. Graz 1945.
- Plan* (Hrsg. von Otto Basil). Jahrgang I. (1945–47), Wien 1945–1947.
- Plan* (Hrsg. von Otto Basil). Jahrgang II. (1947–48), Wien 1947–1948.

c) memoáry

Schärf, A.: *Zwischen Demokratie und Volkesdemokratie*. Wien 1950.

Schöner, J.: *Wiener Tagebuch 1944/1945*. (hrsg. von Csáky, E.-M.) Wien 1992.

d) zákony a vládní nařízení

1852

117. *Kaiserliches Patent vom 27. Mai 1852, wodurch eine neue, durch die späteren Gesetze ergänzte, Ausgabe des Strafgesetzbuches über Verbrechen und schwere Polizeiübertretungen vom 3. September 1803, mit Aufnahme mehrerer neuer Bestimmungen, als alleiniges Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Übertretungen für den ganzen Umfang des Reiches, mit Ausnahme der Militärgränze, fundgemacht, und vom 1. September 1852 angefangen in Wirksamkeit gesetzt wird*. Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich ausgegeben und versendet am 2. Juni 1852, Stück XXXVI, s. 493–496, Wien 1852.

Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen. Erster Theil. Von den Verbrechen. ReichsGesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich ausgegeben und versendet am 2. Juni 1852, Stück XXXVI, s. 497–537, Wien 1852.

1907

26. *Gesetz vom 5. Februar 1907 betreffend die Abänderung und Ergänzung der Gewerbeordnung*. Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder ausgegeben und versendet am 16. Februar 1907, Stück XVI, s. 219–257, Wien 1907.

1945

4. *Verfassungsgesetz vom 1. Mai 1945 über das neuerliche Wirksamwerden des Bundesverfassungsgesetzes in der Fassung vom 1929 (Verfassungs-Überleitungsgesetz. V-ÜG)*. Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich ausgegeben am 1. Mai 1945, Stück 2, s. 7–8, Wien 1945.

5. *Verfassungsgesetz vom 1. Mai 1945 über die vorläufige Einrichtung der Republik Österreich (Vorläufige Verfassung)*. StGBI, Stück 2, s. 8–12, Wien 1945.

6. *Verfassungsgesetz vom 1. Mai 1945 über die Wiederherstellung des Rechtslebens in Österreich (Rechts-Überleitungsgesetz. R-ÜG.)*. StGBI, Stück 2, s. 12, Wien 1945.

13. *Verfassungsgesetz vom 8. Mai 1945 über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz)*. StGBI, Stück 4, s. 19–22, Wien 1945.

14. *Kundmachung der Provisorischen Staatsregierung vom 13. Mai 1945 über die Aufhebung der „Nürnberger Rassengesetze“ (1. Kundmachung über die Aufhebung von Rechtsvorschriften des Deutschen Reiches)*. StGBI, Stück 4, s. 22–24, Wien 1945.

18. *Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern vom 11. Juni 1945 über die Registrierung der Nationalsozialisten (NS-Registr.-Vdg.)*. StGBI, Stück 6, s. 27–35, Wien 1945.

25. *Gesetz vom 12. Juni 1945 über die Wiederherstellung des österreichischen Strafrechtes*. StGBI, Stück 9, s. 45–48, Wien 1945.

32. *Verfassungsgesetz vom 26. Juni 1945 über Kriegsverbrechen und andere nationalsozialistische Untaten (Kriegsverbrechergesetz)*. StGBI, Stück 10, s. 55–57, Wien 1945.

40. *Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern vom 30. Juni 1945 über die Registrierung der Nationalsozialisten (2. NS-Registr.-Vdg.)*. StGBI, Stück 11, s. 60–61, Wien 1945.

61. Gesetz vom 10. Juli 1945, womit für Ansuchen um Nachsicht gemäß § 27 des Verfassungsgesetzes vom 8. Mai 1945, St. G. Bl. Nr. 13, über das Verbot der NSDAP (Verbotsgesetz) eine Gebühr eingeboben wird. StGBI, Stück 16, s. 84, Wien 1945.
72. Verordnung des Staatsamtes für Finanzen vom 16. Juli 1945 über die Einhebung einer Gebühr für Ansuchen um Nachsicht gemäß § 27 des Verbotsgesetzes. StGBI, Stück 18, s. 93, Wien 1945.
94. Gesetz vom 20. Juli 1945 über die Überleitung der Verwaltungs- und Justizeinrichtungen des Deutschen Reiches in die Rechtsordnung der Republik Österreich (Behörden-Überleitungsgesetz. Behörden-ÜG.). StGBI, Stück 23, s. 115–121, Wien 1945.
127. Verfassungsgesetz vom 15. August 1945 über die Änderung und Ergänzung des Verbotsgesetzes vom 8. Mai 1945, St. G. Bl. Nr. 13 (Verbotsgesetznovelle). StGBI, Stück 29, s. 161, Wien 1945.
131. Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit den beteiligten Staatsämtern vom 22. August 1945 zur Durchführung des Verbotsgesetzes und der Verbotsgesetznovelle (3. Durchführungsverordnung zum Verbotsgesetz). StGBI, Stück 30, s. 165–169, Wien 1945.
134. Gesetz vom 22. August 1945 zur Wiederherstellung österreichischen Beamtenums (Beamten-Überleitungsgesetz). StGBI, Stück 31, s. 173–175, Wien 1945.
138. Gesetz vom 22. August 1945, betreffend die Anforderung und Vergebung von Wohn- und Geschäftsräumen (Wohnungsanforderungsgesetz). StGBI, Stück 33, s. 179–186, Wien 1945.
177. Verfassungsgesetz vom 19. September 1945 über das Verfahren vor dem Volksgericht und den Verfall des Vermögens (Volksgerichtsverfahrens- und Vermögensverfallsgesetz). StGBI, Stück 44, s. 269–274, Wien 1945.
199. Verfassungsgesetz vom 18. Oktober 1945, betreffend eine Ergänzung des Kriegsverbrechergesetzes (Kriegsverbrechergesetznovelle). StGBI, Stück 52, s. 349, Wien 1945.
211. Verordnung der Staatskanzlei im Einvernehmen mit dem Staatsamt für Inneres vom 27. Oktober 1945, betreffend die Stellung von Nationalsozialisten unter Polizeiaufsicht (NS-Polizeiaufsichts-VO.). StGBI, Stück 54, s. 369, Wien 1945.
- 1946**
3. Gesetz vom 23. November 1945 über die Bereinigung von Schriftstücken wegen Aufhebung von aus sogenannten rassistischen Gründen erlassenen Vorschriften (Schriftstücke-Bereinigungsgesetz). BGBl, Stück 1, s. 2, Wien 1946.
6. Verfassungsgesetz vom 30. November 1945, betreffend die Anwendung des Gesetzes zum Schutze der persönlichen Freiheit vom 27. Oktober 1862, R. G. Bl. Nr. 87, in dem Verfahren vor dem Volksgericht. BGBl, Stück 2, s. 4, Wien 1946.
14. Bundesgesetz vom 21. Dezember 1945, betreffend die Einstellung von Strafverfahren und die Nachsicht von Strafen für Kämpfer gegen Nationalsozialismus und Faschismus. BGBl, Stück 4, s. 9, Wien 1946.
15. Bundesgesetz vom 21. Dezember 1945, womit ein Verbot des Tragens von Uniformen der deutschen Wehrmacht erlassen wird (Uniform-Verbotsgesetz). BGBl, Stück 4, s. 9, Wien 1946.
16. Verfassungsgesetz vom 16. November 1945 über die Änderung und Ergänzung des Verbotsgesetzes vom 8. Mai 1945, St. G. Bl. Nr. 13 (2. Verbotsgesetznovelle). BGBl, Stück 5, s. 11–12, Wien 1946.
20. Gesetz vom 16. November 1945 über die Einhebung einer Abgabe für die Registrierung gemäß § 4 des Verbotsgesetzes. BGBl, Stück 7, s. 15, Wien 1946.
24. Verordnung der Bundesregierung vom 24. Jänner 1946 über die Registrierung der Nationalsozialisten (4. Durchführungsverordnung zum Verbotsgesetz). BGBl, Stück 8, s. 17–18, Wien 1946.

66. Bundesgesetz vom 30. Jänner 1946 über die Rechtshilfe, die Auslieferung und Durchlieferung in Strafsachen, für die nach österreichischem Recht das Volksgericht zuständig wäre. BGBl, Stück 20, s. 68, Wien 1946.
79. Bundesgesetz vom 6. März 1946 über die Einstellung von Strafverfahren, die Nachsicht von Strafen und die Tilgung von Verurteilungen aus Anlaß der Befreiung Österreichs (Befreiungsamnestie). BGBl, Stück 24, s. 91–94, Wien 1946.
82. Verordnung des Bundesministeriums für Finanzen vom 30. März 1946 über die Einbebung einer Gebühr für die Registrierung gemäß §4 des Verbotsgesetzes. BGBl, Stück 25, s. 98, Wien 1946.
106. Bundesgesetz vom 15. Mai 1946 über die Nichtigerklärung von Rechtsgeschäften und sonstigen Rechtsbehandlungen, die während der deutschen Besetzung Österreichs erfolgt sind. BGBl, Stück 34, s. 141, Wien 1946.
124. Bundesgesetz vom 18. Juni 1946 über die erweiterte Anwendung des vereinfachten Verfahrens in Verbrechen- und Vergehensfällen. BGBl, Stück 40, s. 183, Wien 1946.
140. Bundesverfassungsgesetz vom 24. Juli 1946 über die Rechtshilfe, die Auslieferung und Durchlieferung in Strafsachen, für die nach österreichischem Recht das Volksgericht zuständig wäre. BGBl, Stück 46, s. 303, Wien 1946.
141. Bundesgesetz vom 24. Juli 1946 über die Anwendung der Todesstrafe und das Schwurgerichtsverfahren. BGBl, Stück 46, s. 303, Wien 1946.
177. Bundesverfassungsgesetz vom 24. Juli 1946, womit die Verbotsgesetznovelle vom 15. August 1945, St. G. Bl. Nr. 127, abgeändert wird. BGBl, Stück 54, s. 359, Wien 1946.
- 1947**
25. Bundesverfassungsgesetz vom 6. Februar 1947 über die Behandlung der Nationalsozialisten (Nationalsozialistengesetz). BGBl, Stück 8, s. 277–303, Wien 1947.
45. Verordnung der Bundesregierung vom 18. Februar 1947 über die Sühneabgabe. BGBl, Stück 12, s. 329–330, Wien 1947.
64. Verordnung der Bundesregierung vom 10. März 1947 zur Durchführung des Verbotsgesetzes 1947. BGBl, Stück 17, s. 433–446, Wien 1947.
67. Bundesverfassungsgesetz vom 26. Februar 1947, womit das Volksgerichtsverfahrens- und Vermögensverfallsgesetz abgeändert wird. BGBl, Stück 19, s. 449, Wien 1947.
104. Bundesverfassungsgesetz vom 21. Mai 1947, womit die Geltungsdauer der Vorschriften über die Anwendung der Todesstrafe und das Schwurgerichtsverfahren vorübergehend verlängert wird. BGBl, Stück 27, s. 609, Wien 1947.
113. Bundesverfassungsgesetz vom 21. Mai 1947 zur Durchführung der Bestimmungen des Nationalsozialistengesetzes über die Ausübung von Berufen und den Betrieb von Unternehmungen durch minderbelastete Personen. BGBl, Stück 28, s. 627–628, Wien 1947.
119. Verordnung der Bundesregierung vom 13. Mai 1947 zur Durchführung der Bestimmungen des Nationalsozialistengesetzes, betreffend die Anforderung von Wohnungen. BGBl, Stück 28, s. 631–632, Wien 1947.
193. Bundesgesetz vom 2. Juli 1947 über die Zulässigkeit der gerichtlichen Geltendmachung verjährter Rechte. BGBl, Stück 40, s. 836, Wien 1947.
195. Bundesgesetz vom 3. Juli 1947, betreffend die Anhaltung staatsgefährlicher Nationalsozialisten in Lagern (Anhaltelagergesetz). BGBl, Stück 40, s. 842–845, Wien 1947.
198. Verordnung des Bundesministeriums für Justiz vom 23. Juli 1947 über die Wiederverlautbarung des Verfassungsgesetzes über Kriegsverbrechen und andere nationalsozialistische Untaten (Kriegsverbrechergesetz). BGBl, Stück 40, s. 850–853, Wien 1947.

213. *Verordnung des Bundesministeriums für Justiz vom 23. Juli 1947 über die Wiederverlautbarung des Verfassungsgesetzes über das Verfahren vor dem Volksgericht und den Verfall des Vermögens (Volksgerichtsverfahrens- und Vermögensverfallsgesetz)*. BGBl, Stück 43, s. 885–891, Wien 1947.

1948

70. *Bundesverfassungsgesetz vom 22. April 1948 über die vorzeitige Beendigung der im Nationalsozialistengesetz vorgesehenen Sühnfolgen für jugendliche Personen*. BGBl, Stück 16, s. 331, Wien 1948.

85. *Verordnung der Bundesregierung vom 18. Mai 1948 zur Durchführung des Verbotsgesetzes 1947 (Zweite Durchführungsverordnung zum Verbotsgesetz 1947)*. BGBl, Stück 19, s. 425–426, Wien 1948.

99. *Bundesverfassungsgesetz vom 21. April 1948 über die vorzeitige Beendigung der im Nationalsozialistengesetz vorgesehenen Sühnfolgen für minderbelastete Personen*. BGBl, Stück 22, s. 449, Wien 1948.

100. *Bundesverfassungsgesetz vom 12. Mai 1948, betreffend die Geltungsdauer der Vorschriften über die Anwendung der Todesstrafe und das Schwurgerichtsverfahren*. BGBl, Stück 23, s. 451, Wien 1948.

101. *Bundesgesetz vom 12. Mai 1948 über das außerordentliche Milderungsrecht des Schwurgerichtes bei den mit dem Tode bedrohten Verbrechen*. BGBl, Stück 23, s. 451–452, Wien 1948.

129. *Bundesgesetz vom 2. Juli 1948, womit das Bundesgesetz vom 2. Juli 1947, B. G. Bl. Nr. 193, über die Zulässigkeit der gerichtlichen Geltendmachungen verjährter Rechte abgeändert wird*. BGBl, Stück 30, s. 503, Wien 1948.

182. *Kundmachung des Bundeskanzleramtes vom 8. Juli 1948, betreffend die Aufhebung einer vom Verfassungsgerichtshof als gesetzwidrig erkannten Bestimmung einer Verordnung*. BGBl, Stück 38, s. 687, Wien 1948.

1949

106. *Bundesverfassungsgesetz vom 18. Mai 1949, betreffend die Geltungsdauer der Vorschriften über das Schwurgerichtsverfahren*. BGBl, Stück 24, s. 601, Wien 1949.

162. *Bundesverfassungsgesetz vom 13. Juli 1949 über die Streichung minderbelasteter Personen aus den Registrierungslisten*. BGBl, Stück 35, s. 787, Wien 1949.

1950

38. *Kundmachung des Bundeskanzleramtes vom 22. Dezember 1949, betreffend die teilweise Aufhebung einer als gesetzwidrig erkannten Bestimmung eines Rundschreibens des Bundeskanzleramtes zur Durchführung des Verbotsgesetzes 1947 durch den Verfassungsgerichtshof*. BGBl, Stück 7, s. 75, Wien 1950.

1952

128. *Bundesgesetz vom 25. Juni 1952 über die Aufhebung ehemals deutscher Rechtsvorschriften auf dem Gebiete der Rechtspflege*. BGBl, Stück 29, s. 424–426, Wien 1952.

157. *Bundesverfassungsgesetz vom 16. Juli 1952, womit das Volksgerichtsverfahrens- und Vermögensverfallsgesetz 1947, BGBl. Nr. 213, neuerlich abgeändert wird*. BGBl, Stück 34, s. 475, Wien 1952.

221. *Verordnung der Bundesregierung vom 11. November 1952, womit die Verordnung der Bundesregierung vom 10. März 1947, BGBl. Nr. 64, zur Durchführung des Verbotsgesetzes 1947, abgeändert wird*. BGBl, Stück 51, s. 603, Wien 1952.

1953

178. *Verordnung der Bundesregierung vom 13. November 1953 zur Durchführung des Bundesverfassungsgesetzes vom 17. Dezember 1951, BGBl. Nr. 159/1953, über die Befreiung der*

Spätheimkehrer von der Verzeichnungs- und Sühnepflicht, die Einstellung von Strafverfahren und die Nachsicht von Strafen gegen solche Personen. BGBl, Stück 39, s. 977–978, Wien 1953.

1954

76. *Verordnung der Bundesregierung vom 16. März 1954, womit die Verordnung der Bundesregierung vom 10. März 1947, BGBl. Nr. 64, zur Durchführung des Verbotsgesetzes 1947 neuerlich abgeändert wird.* BGBl, Stück 17, s. 437–438, Wien 1954.

1955

57. *Bundesgesetz vom 31. März 1955 über eine Amnestie aus Anlaß der zehnten Wiederkehr des Tages, an dem die Unabhängigkeit Österreichs wiederhergestellt wurde (Amnestie 1955).* BGBl, Stück 19, s. 465–466, Wien 1955.
261. *Bundesverfassungsgesetz vom 6. Dezember 1955 über die Aufhebung des Bundesverfassungsgesetzes vom 24. Juli 1946, BGBl. Nr. 140, über die Rechtshilfe, die Auslieferung und Durchlieferung in Strafsachen, für die nach österreichischem Recht das Volksgericht zuständig wäre.* BGBl, Stück 71, s. 1453–1454, Wien 1955.
262. *Bundesgesetz vom 6. Dezember 1955 über die Aufhebung des Bundesgesetzes vom 30. Jänner 1946, BGBl. Nr. 66, über die Rechtshilfe, die Auslieferung und Durchlieferung in Strafsachen, für die nach österreichischem Recht das Volksgericht zuständig wäre.* BGBl, Stück 71, s. 1454, Wien 1955.
283. *Bundesgesetz vom 20. Dezember 1955 über die dienstrechtliche Maßnahmen für vom Nationalsozialistengesetz betroffene öffentliche Bedienstete.* BGBl, Stück 72, s. 1478–1479, Wien 1955.
285. *Bundesgesetz vom 20. Dezember 1955 über die Aufhebung der Volksgerichte und die Ahndung der bisher diesen Gerichten zur Aburteilung zugewiesenen Verbrechen.* BGBl, Stück 72, s. 1479–1480, Wien 1955.

1956

24. *Bundesverfassungsgesetz vom 8. Feber 1956, womit staatsbürgerschaftsrechtliche Bestimmungen geändert werden.* BGBl, Stück 8, s. 291, Wien 1956.
155. *Bundesverfassungsgesetz vom 18. Juli 1956, womit Gruppen ehemaliger Nationalsozialisten in Ansehung der Strafe des Vermögensverfalls amnestiert werden (Vermögensverfallsamnestie).* BGBl, Stück 43, s. 1375–1378, Wien 1956.

1957

82. *Bundesverfassungsgesetz vom 14. März 1957, womit die Bestimmungen des Nationalsozialistengesetzes, BGBl. Nr. 25/1947, abgeändert oder aufgehoben werden (NS-Amnestie 1957).* BGBl, Stück 24, s. 607–616, Wien 1957.
83. *Bundesgesetz vom 14. März 1957 über die Amnestie für politische Straftaten (Amnestie 1957).* BGBl, Stück 24, s. 616–618, Wien 1957.
123. *Verordnung der Bundesregierung vom 4. Juni 1957 zur Durchführung der NS-Amnestie 1957.* BGBl, Stück 37, s. 772, Wien 1957.

Anotace

Práce srovnává charakter a průběh denacifikačního procesu, jak byl v prvním poválečném roce, od května 1945 do dubna 1946, v Rakousku prováděn v americké a sovětské okupační zóně. Jsou analyzovány představy a očekávání aktérů denacifikace, průběh procesu a problémy, jakož i jeho výsledky.

Abstract

The study deals with the process of denazification in Austria in the first post-war year (May 1945 – April 1946). The similarities and differences in the denazifications in both Soviet and American occupation zones are compared. Expectations of the actors of the denazification process, its course, problems and results are subject of the analysis.

Klíčová slova

denacifikace, Rakousko

Keywords

denazification, Austria

Název v AJ

Denazification process in Austria in the first post-war year

MEZI POLITIKOU A NEZÁVISLOSTÍ: VZTAHY SPOLKOVÉHO ÚSTAVNÍHO SOUDU A EXEKUTIVY V LETECH 1951–1957¹

PETR MLSNA

Obsah

Úvod	115
1. Pojem ústavního soudnictví	116
2. Prosazování statutu SÚS	121
2.1 Několik poznámek k „boji“ SÚS o jeho nový statut	129
3. Etablování ústavního soudnictví ve světě – historický exkurz	136
4. SÚS a jeho vztah k politice	139
5. SÚS a konflikty s výkonnou mocí v letech 1951–1957	144
5.1 Nástroje výkonné moci v „boji“ se SÚS	145
5.2 Odstranění SÚS a limity takového postupu zakotvené v Základním zákoně	152
5.3 SÚS v soustavě ústavních orgánů	159
5.4 Možnosti nahrazení SÚS jinými orgány	164
6. Spory SÚS a spolkových vlád v letech 1949–1957	169
6.1 Ratifikace Smlouvy o Evropském obranném společenství	171
6.2 SÚS a vztah k výkonné moci na případu ratifikačního řízení Smlouvy o EOS ...	173
6.3 Politické dozvuky ratifikačního sporu	181
6.4 Spor o novelu zákona o volbě soudců	183
7. Stranická politika a SÚS v letech 1951–1957	188
7.1 Odkaz Heinricha Triepela	190

¹ Tato studie vznikla v rámci Výzkumného záměru MSM0021620841 *Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika*, zpracovávaného v rámci Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

7.2 Obecné problémy právní úpravy volby soudců	191
7.3 Soudci na čas a soudci na doživotí	197
7.4 Volba soudců v letech 1951 až 1957	199
7.5 Krizové situace při volbách soudců	206
Závěr	210
Seznam použitých zkratek	215
Seznam literatury	216

Úvod

Spolkový ústavní soud (dále jen SÚS) začal vykonávat reálně svou činnost dne 7. září 1951, kdy sídlem tohoto soudního orgánu je Karlsruhe. Úkolem SÚS je vykonávat soudní kontrolu ústavnosti na území Spolkové republiky Německo. Ačkoliv se SÚS stal inspiračním vzorem pro budování ústavního soudnictví i v jiných státech poválečné Evropy, nebylo jeho silné postavení, jakého požívá v současné době, naprostou samozřejmostí. SÚS sváděl v první dekádě své existence výrazné politické spory zejména s vládami Konráda Adenauera, které odmítaly uznat existenci a kompetenci orgánu soudního typu, který by byl oprávněn ke kontrole činnosti moci výkonné a zákonodárné. Cílem této statě není poskytnout ucelený pohled na SÚS a jeho zařazení do soustavy ústavních orgánů na území Spolkové republiky Německo, nýbrž zhodnotit jednak zásadní problematické střety SÚS a vlády (spor o Statut SÚS, spor o ratifikaci Smlouvy o Evropském obranném společenství, spor o jmenování soudců v první dekádě) a učinit úvahu nad smyslem ústavního soudnictví jako integrální součásti poválečného demokratického Německa. Stať obsahuje také teoretickou úvahu nad možnostmi prostředků, jež má výkonná a zákonodárná moc v případném „boji“ se SÚS k dispozici. Jsou to většinou prostředky politické povahy, nicméně úvahy nad tím, že by v Německu mohlo být ústavní soudnictví zrušeno a nahrazeno jinými orgány kontrolujícími ústavnost, se objevovaly zejména v počátečních letech fungování SÚS.

Ústavní soudnictví, či lépe řečeno kontrola ústavnosti, může mít řadu podob, od silného postavení ústavního soudu (model německý) až po slabé postavení s velmi omezenými kompetencemi (model rakouský). Není tedy samozřejmostí, že by každý stát byl ochoten podřizovat téměř veškerý výkon „politické moci a politického rozhodování“ kontrole moci soudní. Boj o emancipaci SÚS byl vzorem i pro ústavní soudy vytvářející se po roce 1989 ve střední a východní Evropě. Zde jenom poznamenávám, že český Ústavní soud je vzorem silného ústavního soudu, který za svůj velký vzor považuje právě SÚS, popřípadě Supreme Court Spojených států amerických. Odvážný boj o postavení SÚS je vítězstvím nejenom teoretického významu, neboť významná působnost SÚS rozhodovat o ústavních stížnostech fyzických osob z důvodu porušení základních práv a svobod byla vzorem pro svěření této působnosti i českému Ústavnímu soudu do vlnku jeho kompetencí, což je vítězství ducha práva nad duchem politiky a kabinetního rozhodování o právech nás všech jako nositelů přirozených práv

a svobod. Vždyť kdo z nás by si odvážil tvrdit, že politici budou naše práva a svobody chránit za všech okolností. Za všech okolností, osvědčeno historickými zkušenostmi – včetně zkušeností s fungováním SÚS, chrání naše práva a svobody vůči politicky účelovému a mnohdy i „selskému rozumu“ se vymykajícímu rozhodování právě SÚS, potažmo ústavní soudy zřízené po jeho vzoru. Budiž tedy ústavní soudnictví považováno za podstatnou součást našich demokratických právních řádů a strážce ústavnosti, z níž největším výdobytkem jsou naše práva a svobody, jejichž ochrany se nám ultima ratio (nesjedná-li nápravu porušení práv a svobod soudy obecné soustavy soudů) dostává od soudů ústavních.

1. Pojem ústavního soudnictví

Je nutné zdůraznit, že by bylo iluzí se domnívat, že existuje obecná instituce ústavního soudnictví, která by byla společná v nějaké podobě všem společenským řádům a která by byla součástí dělby moci či psaných ústav.² Takovouto obecnou instituci lze samozřejmě právně dogmaticky zkonstruovat, což se také ve většině případů děje, nicméně politická realita je jiná. Máme zde co do činění s nejrůznějšími politickými institucemi, které sebe samé označují za ústavní soudy.³ Všem těmto ústavním soudům je společné, že je zřizuje ústava, že jsou jim normativním způsobem poskytnuty kompetence a jejich funkční obsazování a ústavní rámec pro jejich jednání. Tyto instituce nejsou ovšem zřízeny ve všech státech, v některých zemích plní funkci ústavního soudu nejvyšší soudní orgány dané země.⁴ Je nutné se také zmínit o orgánech, které nejsou jako soudy organizovány, nicméně se ve své podstatě chovají jako soudní orgány kontroly ústavnosti a mají pravomoci přezkoumávat ústavnost zákonných norem.⁵ Tyto výše uvedené instituce je nutné označit za jednotlivé instituce (singulární) a jejich srovnání s jinými ústavními orgány

² *Friesenbahn, Ernst* Wesen und Grenzen der Verfassungsgerichtsbarkeit, in: *ZfSchweiz.R.* NF sv. 73, s. 129.

³ Např. Bundesverfassungsgericht Spolkové republiky Německo, Verfassungsgerichtshof Rakouska, Corte Costituzionale Itálie, Anayasa Mahkemesi Turecka či Supreme Constitutional Court Kypru.

⁴ Např. Bundesgericht Švýcarska, Supreme Court Spojených států amerických, nejvyšší soudní dvůr Japonska, říšské soudy v Dánsku a Norsku, Supreme Court Indie či Privy Councils Austrálie a Nového Zélandu.

⁵ Např. Conseil Constitutionnel V. Francouzské republiky, Bundesversammlung ve Švýcarsku.

je velmi omezené. Další členění ústavních soudů je proto z tohoto hlediska obtížně proveditelné. Z této zkušenosti pramení pochybnost, v jaké míře lze provést vědecké srovnání politických orgánů a zda vůbec právní komparatistika může v této oblasti pokročit dále, pokud se nebude zabývat pouze čistou deskripcí těchto orgánů a sběrem srovnávacího materiálu.⁶

Pojem ústavního soudnictví je možné označit za funkční pojem, který je vytvořen jako rámec pro rozhodování jemu příslušných otázek. Pro definici všeobecně použitelného pojmu ústavního soudnictví je nutné vyjít zejména z kombinace typu organizace instituce a druhu řízení. Podle názoru Ernsta Friesenhahna náleží ústavní soudnictví k institucionálnímu porozumění. Podle názoru Hermanna Moslera je nutné vycházet z druhu soudního řízení, v jehož rámci se ústavnost poměřuje a jenž garantuje dodržení ústavy, proto je vyžadována také analýza množství takovýchto druhů řízení. Z těchto důvodů je vhodné chápat ústavnost jako druh soudního řízení, které je ve všech svých formách vázáno na ústavu.

Kontrola zákonodárné moci se uskutečňuje zejména přezkumem ústavnosti zákonů. Přezkum této ústavnosti je realizován všemi orgány, které aplikují právo. Výkonné orgány jsou stejně jako soudní moc vázány pouze zákony, které jsou slučitelné s ústavou (čl. 20 odst. 3 ZZ). Všechny státní orgány tak porušují své povinnosti, pokud aplikují zákony, které jsou protiústavní. Přezkum ústavnosti zákonů sám o sobě ještě neznamená kontrolu zákonodárce, neboť teprve v případě konstatování protiústavnosti dochází k tomu, že určitá norma nemůže být aplikována a dochází tak ke korigování práce zákonodárce. Přezkum bez možnosti omezení aplikovatelnosti normy není kontrolou ve vlastním slova smyslu. S ohledem na výše uvedené přezkum správními orgány není kontrolou zákonodárce.⁷ Příslušný správní orgán totiž může pouze pozastavit řízení a sdělit své pochybnosti o ústavnosti dané normy svému nadřízenému orgánu. Vlastně pouze vláda ve funkci správního orgánu může vyvolat řízení před SÚS.⁸ Ve stejném duchu nelze také přezkum obecnými soudy označit za samotnou kontrolu zákonodárce. Podle čl. 100 odst. 1 ZZ mají obecné soudy pouze mož-

⁶ *Macridis, Roy C.* The Study of Comparative Government, Random House, 1905, s. 1–6.

⁷ *Alberts, Hans-Werner* Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld. Bönecke, 1972, XXV, s. 103–106.

⁸ *Herzog, R.* In: *Maunz, Theodor, Dürig, Günter* Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 20, marg. č. 30–31.

nost pozastavit řízení a dát podnět k zahájení řízení před SÚS. SÚS tak má monopol na zjišťování protiústavnosti zákonů.

Jiná situace ovšem nastává před nabytím účinnosti zákonných norem. Před vstupem zákona v platnost je možné realizovat dvojí kontrolu. Zákon jako takový je nejprve podepsán členem spolkové vlády a poté vyhotoven prezidentem Spolkové republiky. Před podpisem rezortním ministrem nebo spolkovým kancléřem je norma přezkoumávána z hlediska její ústavnosti, obdobný postup se odehrává také před podpisem prezidentem. Příslušný ministr má podle obecně zastávaného názoru formální i materiální právo přezkumu.⁹ Oba orgány mohou před podpisem vznést pochybnost, zda je daná norma ústavně konformní. Takový případ se ovšem v dějinách poválečné SRN stal pouze jednou.¹⁰ Tato statistika tak jenom dosvědčuje, že tento způsob kontroly ústavnosti není pravým kontrolním mechanismem. Spolková vláda navíc není nezávislým a neutrálním kontrolorem zákonodárného procesu. Základním úkolem vlády či vládní koalice v parlamentu je prostřednictvím vládní většiny prosazovat zákony, kterými bude vláda či vládní koalice naplňovat svůj volební program. Většina přijatých zákonů jsou navíc vládní předlohy a tak podpis oprávněného ministra není pravou kontrolou.

Jiná situace nastává u podpisu spolkovým prezidentem. Spolkový prezident má podle ústavní praxe a judikatury SÚS formální i materiální právo přezkoumávat před podpisem ústavnost zákonů a nepodepsat takové zákony, o nichž by měl pochybnosti, že jsou slučitelné se Základním zákonem.¹¹ Spolkový prezident se narozdíl od vlády nepodílí na přípravě daného zákona a je také nezávislý na parlamentní většině. Spolkový prezident tak může vykonávat neutrální kontrolu. Lze konstatovat, že spolkový prezident a SÚS jsou v systému dělby moci nejdůležitějšími orgány kontroly

⁹ Herzog, R. In: Maunz, Theodor, Dürig, Günter Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 82, marg. č. 3; Maurer, H. In: Dolzer, R. (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz, Loseblattausgabe, komentář k čl. 82, marg. č. 60–65; Seifert, K./Hömig, D. Grundgesetz, 7. vydání, 2003, komentář k čl. 82, marg. č. 2; Jarass, Hans. D., Piroth, Bodo Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 3. vydání, Mnichov, 1995, komentář k čl. 82, marg. č. 4; opačného názoru je např. Bryde, B.-O. In: Münch, Ingo von, Kunig, Philipp Grundgesetz-Kommentar, sv. III (čl. 70–146), 4. a 5. vydání, 2003, čl. 82, marg. č. 8.

¹⁰ Ministr spravedlnosti Dehler v roce 1953 odmítl podepsat zákon o amnestii; k tomu více Maurer, H. In: Dolzer, R. (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz, Loseblattausgabe, komentář k čl. 82, marg. č. 61; Schneider, H. Gesetzgebung, Heidelberg, 2002, § 3, marg. č. 40.

¹¹ Všichni spolkoví prezidenti takové právo pro sebe „reklamovali“ a SÚS jej ve svých nálezech také uznal-viz BVerfGE 1, 396 (413–414); 2, 143 (169); 34, 9 (22–23). Doktrinální výklad vede pouze spor o to, v jakém rozsahu spolkoví prezidenti požívají práva přezkumu.

vůči zákonodárci. V souvislosti s činností spolkového prezidenta vyvstává otázka, zda v systému dělby moci nepostačuje pouze jedna instituce, která by vykonávala kontrolu ústavnosti. Lze tedy soudní kontrolu ústavnosti odstranit, aniž by tak byl porušen čl. 79 odst. 3 ZZ?¹²

Z modelu „cheks and balances“ nevyplývá, že by zákonodárce musel podléhat dvojité kontrole. Kontrola musí být uskutečňována pouze nezávislým orgánem s možností prosadit výkon svých rozhodnutí. Smyslem čl. 79 odst. 3 ZZ je zabránit situaci, kdy se ústavodárce rozhodne nepověřit žádnou instituci pravomocí přezkoumávat ústavnost zákonných norem. Zůstává proto sporným bodem v případě, kdy by byl odstraněn SÚS, zda by spolkový prezident mohl účinně prosazovat svá rozhodnutí. I skutečnost, že spolkoví prezidenti v letech 1949 až 1989 pouze v 5 případech odmítli zákony pro jejich protiústavnost podepsat, spíše nasvědčuje tomu, že ani takový model kontroly ústavnosti není dostačující.¹³ I přes svou nezávislost totiž spolkový prezident nemá takový prostor pro svobodnou úvahu jako soudní orgán. Spolkoví prezidenti ve většině případů byli členy politických stran, které tvořily vládní koalice. Nelze vyloučit, že možnost opakované volby by prezidenta limitovala v jeho svobodném rozhodování, zda je norma protiústavní nebo nikoliv. Spolkový prezident z řad opozičních stran si nemůže navíc dovolit vystupovat v konfliktu se spolkovou vládou, neboť podle článku 58 ZZ¹⁴ má prezident povinnost zastupovat spolek navenek ve spolupráci se spolkovým kancléřem a spolkovým ministrem zahraničí. Spolkový prezident má být integračním pojítkem mezi nejrůznějšími skupinami a má se vyvarovat sporů s parlamentem. Spolkový prezident tak nemůže být institucí kontrolující ústavnost, neboť není nezávislým na politické situaci ve Spolku. Navíc spolkový prezident jako jednotlivec nemá dostatečný potenciál k tomu, aby takovouto činnost mohl vykonávat. Prezidentský úřad v Německu má poměrně málo zaměstnanců.

¹² Ustanovení čl. 79 odst. 3 ZZ bývá označováno jako *Ewigkeitsklausel* neboli „věčná kausule“, jedná se o vymezení nezměnitelných náležitostí německého demokratického státu. Ačkoliv čl. 79 odst. 3 ZZ vyjmenovává nezměnitelné náležitosti *expressis verbis*, je tato kategorie základních prvků fungujícího demokratického systému hodnotově otevřenou kategorií, do níž lze v souladu s historickým a celospolečenským vývojem subsumovat i jiné materiálně nezměnitelné kategorie.

¹³ *Schlaich, K.* Handbuch des Staatsrechts, sv. II, 3. vydání, 2004, § 49, marg. č. 31.

¹⁴ Citace čl. 58 Základního zákona: „K platnosti nařízení a opatření spolkového prezidenta se vyžaduje spolupodpis spolkového kancléře nebo příslušného spolkového ministra. To neplatí pro jmenování a propouštění spolkového kancléře, Spolkového sněmu podle článku 63 a žádost podle článku 69 odstavce 3.“

V praxi tak spolkový prezident zpochybní ústavnost zákonné normy, pokud se pochybnosti o její ústavnosti objevily již v zákonodárném procesu.¹⁵ Efektivita prezidentského přezkumu je navíc zatížena okolností, že spolkový prezident se na přípravě zákonů vůbec nepodílí. Spolkoví prezidenti v mnohých případech ani ústavnost zákonů nenapadli, protože se domnívali, že protiústavností byla zatížena pouze malá část zákona a nechtěli tak zhatit některá „legislativní díla“. Z výše uvedeného lze vyvodit, že pouze soudní kontrola ústavnosti dokáže efektivně a dostatečně nezávisle v systému dělby moci posoudit, zda je či není norma protiústavní. Soudní kontrolu ústavnosti tak lze subsumovat pod čl. 79 odst. 3 ZZ jako nezrušitelnou součást demokratické dělby moci ve státě.

Nutnost soudní kontroly ústavnosti a jejího zařazení pod čl. 79 odst. 3 ZZ¹⁶ nevypovídá nic o tom, zda lze tuto kompetenci vykonávat pouze v rámci řízení před SÚS. Přejedání kompetencí kontroly ústavnosti na jiné soudní orgány je možný a nelze jej vyloučit. Podle čl. 20 odst. 3 ZZ¹⁷ je takový přechod v zásadě možný, protože Základní zákon předpokládá, že protiústavní normy nemohou být aplikovány, a tudíž musí v právním řáde existovat instituce, která by takovou protiústavnost konstatovala. Stejně jako v období Výmarské republiky by tak o případné protiústavnosti mohly rozhodovat nejvyšší soudy.¹⁸

Pro nemožnost odstranění SÚS jako instituce by hovořilo pouze to, že ve spojení čl. 20 a 79 odst. 3 ZZ by odstraněním centrálního ústavního soudnictví došlo k právní nejistotě a roztržštění judikatury. Jednotnost judikatury obecných soudů je v současné době zajištěna čl. 95 odst. 3 ZZ, který stanoví povinnost sjednocování judikatury senátům nejvyšších soudů Spolku. Je zpochybnitelné, zda jsou vůbec spolkové nejvyšší soudy schopny prosadit své názory proti jiným ústavním orgánům, neboť samy nepožívají statutu ústavního orgánu, ale jsou pouze součástí soudní moci. Nejvyšší spolkové soudy jsou podle čl. 97 ZZ věcně a osobnostně odděleny od

¹⁵ Stern, K. Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, sv. II, 1980; s. 235.

¹⁶ Citace čl. 79 odst. 3 Základního zákona: „Změna tohoto Základního zákona, která se dotýká členění Spolku do zemí, zásadního spolupůsobení zemí při zákonodárství nebo zásad stanovených v člácích 1 a 20 je nepřípustná.“

¹⁷ Citace čl. 20 odst. 3 Základního zákona: „Zákonodárství je vázáno ústavním řádem, výkoná moc a soudnictví zákonem a právem.“

¹⁸ Spanner, H. Notstandsrecht und Bundesverfassungsgericht, in: DöV, Jg. 16, 1963, s. 650; Knöpfle, F. Berufung des Bayerischen Verfassungsgerichtshofs zum Schutze der verfassungsmäßigen Ordnung, in: BayVBl, Jg. 11, 1965, s. 76.

parlamentu a vlády a mohou svou judikaturu prosazovat pouze prostřednictvím soudů nižší instance. Obecné soudy pak ve velmi omezených případech ústavně právní judikaturu aplikují. Tyto argumenty by svědčily v nemožnost zrušení SÚS, aniž by nebyl nahrazen jiným centrálním orgánem pověřeným kontrolou ústavnosti v rámci Spolku.

2. Prosazování statutu SÚS

Již několik měsíců po konstituování SÚS vytvořili soudci ze svých členů výbor, který se měl zabývat otázkou ústavněprávního a správního postavení SÚS a jeho soudců. Úkolem výboru bylo posouzení toho, jaká opatření by měla být v zákonodárné oblasti a praxi přijata. Zajímavou je již samotná skutečnost, že SÚS se k řešení této otázky odhodlal velmi krátce po svém konstituování.¹⁹

Po vzniku Spolkové republiky se obecně prosazovala tendence všech soudů na území Spolkové republiky po osamostatnění.²⁰ V této souvislosti ji vyjádřil již předseda OVG (Oberverwaltungsgericht) Helmurth Loenning, když konstatoval, že je nepřípustné a zároveň rozporné se Základním zákonem, aby soudní moc byla pojmána jako součást moci výkonné a aby soudy byly kvalifikovány jako státní úřady, zejména pokud stojí pod služebním dohledem ministerstva spravedlnosti. Podle jeho názoru bylo třeba soudy vymanit ze služební závislosti na výkonné moci a vytvořit takové předpoklady, aby se soudy mohly samy organizovat a tím se vymanit z područí ministerského dohledu.²¹ Další předseda OVG Paulus van Husen dokonce hovořil o „Entfesselung der dritten Gewalt“²², byl toho názoru, že pokud bude jmenování soudců a jejich materiální zabezpečení nadále v rukách výkonné moci, nelze v žádném případě dosáhnout nezávislosti soudců. Obdobný názor se objevil také v tehdejší literatuře a názorech ústavních právníků.²³ Budování nezávislého soudnictví, a to nejenom po stránce neza-

¹⁹ Viz posudek *Richarda Thomy*, in: JÖR, sv. 6, s. 162.

²⁰ *Sattler, Andreas* Rechtsstellung des BVerfG als Verfassungsorgan und Gericht, Göttingen, 1955, s. 138.

²¹ K problematice emancipace soudní moci *Giese, Friedrich* Die Konzentrierung der „Dritten Gewalt“ in der Bundesrepublik, s. 21 a násl.

²² AÖR, sv. 78, 1952, s. 49–62.

²³ Viz *Kern, Eduard* Geschichte des Gerichtsverfassungsrechts, München-Berlin 1954; *Eschenburg, Theodor* Verfassung und Verwaltungsaufbau des Südweststaates, Stuttgart 1952; *Bachof, Otto* Die Vereinheitlichung der Verwaltungsgerichtsbarkeit durch eine Verwaltungsgerichtsordnung des Bundes, in: DReZ, Jg. 5, 1950.

sahování do rozhodování soudů, ale i po stránce materiální, probíhalo jako jeden z mnoha kroků na cestě budování nové německé demokracie.

SÚS se pokusil v rámci boje o svoji vlastní nezávislost a řešení otázky svého statutu o odbourání závislosti SÚS na jiných institucích, SÚS byl přesvědčen, že pokud by k takové emancipaci nedošlo, byl by zpochybněn smysl a význam vytvoření ústavního soudnictví v Základním zákoně jako celku.²⁴ Snahou ústavních soudců nebylo sledovat právně politické cíle, ale vytvoření ústavně garantovaného statutu SÚS.²⁵ SÚS pocítoval tento úkol jako mimořádně naléhavý, a to zejména s přihlédnutím ke skutečnosti, že otázka postavení SÚS nebyla předmětem zájmu zákonodárce ani úvah při tvorbě Základního zákona v konventu v Herrenchiemsee a Parlamentární radě v takovém rozsahu, že by bylo postavení SÚS a jeho vztah k dalším ústavním orgánům dostatečným způsobem definován. Ústavní soudci od počátku pocítovali napětí mezi situací SÚS, ve které se nacházel, a ústavně teoretickým modelem koncepce ústavního soudnictví. Toto napětí bylo ve Spolkové republice o to více citelnější, že koncepce ústavního soudnictví a ochrana ústavnosti na území Německa má dlouholetou tradici. Napětí mezi ústavně právní doktrínou a reálným postavením SÚS vedlo k mnoha střetům s orgány výkonné moci, ale i zákonodárcem. Výsledkem těchto střetů je postavení SÚS jako jednoho z nejsilnějších, ale také z hlediska judikatury nejnepříznivějších ústavních soudů v Evropě. Na úvod této statě se musím zaměřit na historické konsekvence budování tohoto postavení a problémy, se kterými se od počátku své existence SÚS potýkal.

Podle čl. 97 odst. 1 ZZ jsou soudci ve Spolkové republice nezávislí a jsou vázáni pouze zákonem. Tento princip, na kterém je postavena demokracie jako celek, byl zakotven již ve Výmarské ústavě, nicméně jeho reálné naplňování bylo v počátečních letech Spolkové republiky velmi omezené. Garantování soudcovské nezávislosti bylo od počátku chápáno jako garantování nezávislosti soudce při jeho rozhodování. Soudci byli v souladu s názorem zastávaným hojně v období Výmarské republiky považováni za součást státního systému a měli jakýsi statut „soudního úředníka“.

Statut ústavních soudců jako úředníků velmi jasně deklaroval i § 10 zákona o SÚS, který stanovil, že ústavní soudci jsou jmenováni spolkovým prezidentem a z rukou spolkového prezidenta dostávali jmenovací dekret

²⁴ *Leibholz, Gerhard* Einleitung zur Veröffentlichung der Materialien zum Statusbericht des BVerfG, JÖR, sv. 6, s. 117.

²⁵ Denkschrift des BVerfG, JÖR, sv. 6, s. 144.

s odkazem na § 27 zákona o úřednících.²⁶ Ustanovení § 9 odst. 2 zákona o úřednících u jmenovaných úředníků stanovilo, že úředník je jmenován a umístěn na obsazované místo rozhodnutím, toto ustanovení bylo používáno i ve vztahu k ústavním soudcům. Se soudci SÚS bylo i přes jejich soudcovskou nezávislost zacházeno jako s úředníky, tzn. byli de facto podřízeni resortnímu ministerstvu, pokud se nejednalo o soudní činnost.

SÚS v podstatě nemohl vykonávat svou vlastní správu. Veškerou správní činnost vykonávalo ministerstvo spravedlnosti. Se vznikem Spolkové republiky byla snaha zavést praxi, narozdíl od názoru Parlamentární rady, že SÚS je soudem postaveným naroveň nejvyšším spolkovým soudům, což by znamenalo v souladu s principem parlamentarismu, že správa tohoto soudu musí být vykonávána orgány výkonné moci, neboť pouze ministr jako představitel ministerstva má politickou odpovědnost za výkon veřejné správy. Správa SÚS se skládá ze správy soudu ve vlastním slova smyslu (vnitřní rozdělení agendy) a obecné soudní správy (rozpočet, dovolená, uvolnění z práce, odměňování apod.), v obou těchto oblastech správy byl SÚS podřízen ministerstvu.²⁷ Ministerstvo tak vykonávalo jakýsi „úřední dohled“. Veškerý personál, vyjma soudců, byl přidělován, popřípadě jmenován ministerstvem spravedlnosti, které také rozhodovalo o propouštění z pracovního poměru (ministerstvo jmenovalo také právníky přidělené SÚS jako vědecké pracovníky). Tento pomocný aparát byl zaměstnáván ministerstvem spravedlnosti a nikoliv SÚS. Ačkoliv ministr spravedlnosti provádění tohoto dozoru přenesl na předsedu SÚS, na právní stránce věci se nic nezměnilo, protože o všech služebních postupech muselo rozhodovat ministerstvo. Naproti tomu je možné uvést řadu případů, kdy si ústavní soudy autonomně rozhodují o tom, kdo bude v rámci soudu zaměstnán (např. Supreme Court ve Spojených státech, Ústavní soud ČR). Situace ve Spojených státech je inspirující o to více, že Supreme Court má dokonce vliv na ministerstvo spravedlnosti (Administrative Office) v rozsahu, ve kterém se jedná o správu ostatních vyšších soudů.²⁸

²⁶ *Sattler, Andreas* Rechtsstellung des BVerfG als Verfassungsorgan und Gericht, Göttingen, 1955, s. 196, 198.

²⁷ *Geiger, Willi* Gesetz über das Bundesverfassungsgericht, Kommentar, Berlín-Frankfurt nad Mohanem, 1952, poznámka č. 4 k § 1, s. 5; *Sattler, Andreas* Rechtsstellung des BVerfG als Verfassungsorgan und Gericht, Göttingen, 1955, s. 145 n.

²⁸ Správa soudů ve Spojených státech je prováděna Administrative Office of the United States a je jím také dozorována, nicméně ředitele a zástupce ředitele pro správu soudů jmenuje a odvolává Supreme Court.

Nejvýrazněji se závislost SÚS na výkonné moci projevovala v oblasti tvorby rozpočtu SÚS. Až do konce roku 1953 neobsahoval zákon o státním rozpočtu žádnou zvláštní kapitolu sumarizující rozpočtové prostředky SÚS, ale prostředky na činnost SÚS byly součástí kapitoly spolkového ministerstva spravedlnosti.²⁹ SÚS tak své rozpočtové požadavky uplatňoval prostřednictvím návrhu zasílanému spolkovému ministerstvu spravedlnosti, přičemž ministerstvo mohlo tyto požadavky korigovat a pak je teprve postoupit ministerstvu financí. Ministr spravedlnosti tak měl přímý vliv na vybavení SÚS, přičemž jeho rozpočtovými zásahy mohlo dojít k přímému ovlivnění pracovních možností SÚS. V mnoha případech ke sporům mezi oběma orgány také fakticky docházelo, pokud nebyly v rozpočtu ministerstva spravedlnosti dostatečně zohledněny požadavky SÚS. Na zasedání spolkového sněmu dne 11. června 1952 interpeloval³⁰ mluvčí frakce SPD Greve vládu dotazem, jak zabezpečuje pracovní záležitosti SÚS. Nepřímo obvinil vládu z toho, že nedostatečným financováním činnosti SÚS brání praceschopnosti tohoto orgánu a jeho organizační výstavbě. SÚS měl v této době nedostatek pomocného personálu, např. nebyl zajištěn chod knihovny apod. Za vládu na interpelaci odpověděl státní tajemník Strauss, který opozici ujistil, že spolková vláda zajistí, aby se pracovní možnosti SÚS zlepšily a uvedl, že dosavadní problémy jsou způsobeny prakticky celou reorganizací německého soudnictví. V otázkách rozpočtu nebyl SÚS ovšem závislý pouze na ministerstvu spravedlnosti, ale také na ministerstvu financí. SÚS sice mohl vynakládat rozpočtové prostředky v souladu se zákonem, nicméně dozor nad dodržováním rozpočtových pravidel provádělo ministerstvo financí. Ministerstvo financí tak vykonávalo značný vliv na organizační budování struktury SÚS a jeho pracovní náplň, neboť veškeré mimořádné výdaje a především předběžné financování některých činností muselo schválit ministerstvo financí. Oproti rozpočtové správě Supreme Court ve Spojených státech působila rozpočtová správa SÚS komicky. Supreme Court totiž podává rozpočtové návrhy prostřednictvím předsedy soudu ministerstvu spravedlnosti, které je povinno tyto návrhy bez dalšího zahrnout do svého rozpočtu. Návrh na rozpočet Supreme Court je doručen také Kongresu, který s respektem k tomuto soudu fakticky nezasahuje do jeho finančních požadavků a bez dalšího je akceptuje.

²⁹ *Sattler, Andreas Rechtsstellung des BVerfG als Verfassungsorgan und Gericht*, Göttingen, 1955, s. 162.

³⁰ BTag.-Prot. 9600 C-9607; BTags-Drs. 3371.

Vedle rozpočtových otázek musel SÚS řešit také otázku vztahu SÚS k ostatním ústavním orgánům. S ohledem na služební subsumpci SÚS pod ministerstvo spravedlnosti nemohl být SÚS považován za ústavní orgán rovnocenný se spolkovou vládou, spolkovou radou, spolkovým sněmem a spolkovým prezidentem. SÚS tak při jakémkoliv kontaktu s ústavními orgány musel komunikovat s těmito institucemi prostřednictvím ministerstva spravedlnosti. SÚS tak byl při komunikaci s jinými orgány postaven pod služební dohled ministerstva spravedlnosti, což fakticky narušovalo jeho nezávislost. Se SÚS tedy nebylo zacházeno jako s ústavním orgánem, nýbrž jako soudem obecné soustavy soudů, jehož správa náleží ministerstvu spravedlnosti. Pouze jeho rozhodovací činnost nepodléhala „kuratele“ výkonné moci.

Prosazování ústavního charakteru SÚS bylo na území poválečného Německa velmi silně ovlivněno německou státoprávní tradicí z období 19. století, která byla výrazně propracována v období Výmarské republiky. Na pojetí státních a ústavních orgánů se nejvíce podíleli Otto von Gierke³¹ a Hugo Preuss³². Oba autoři byli toho názoru, že stát jako právnická osoba je reálným svazkem osob, který má určitý substrát, nejedná se tedy podle nich o fiktivní právnickou osobu. Reálný svazek osob (stát) se navenek projevuje prostřednictvím svých rozhodujících orgánů, které tak vyjadřují vůli tohoto svazku. Stát v tomto pojetí je nepřeborným svazkem osob, zejména fyzických osob. To, co činí tuto teorii velmi málo praktickou, je nemožnost provést klasifikaci faktických úkonů projevujících vůli státu a orgánů, které takto mohou projevovat vůli státu. Pokus o systematiku členění státních orgánů provedl Georg Jellinek³³, ačkoliv i jeho je možné označit za zastávce neorganické státovědy.³⁴

Důležitou otázkou proto zůstává, jak vlastně Jellinek pojímá v systému státních orgánů soudy. Georg Jellinek soudům nepřiznává v rámci orgánů státní moci žádné zvláštní postavení. Podle jeho názoru mají pouze akcesorické postavení v tom ohledu, že vydávají rozhodnutí. Přesto lze i z tohoto kontextu dovodit, že Jellinkovo členění nezařazuje soudy mezi přímé

³¹ *von Gierke, Otto* Labands Staatsrecht und die deutsche Rechtswissenschaft; die Genossenschaftstheorie und die deutsche Rechtsprechung, 2. vydání, 1961.

³² *Preuss, Hugo* Über Organpersönlichkeit; Stellvertretung oder Organschaft, in: Schmollers Jahrbuch, Jg. 26, 1902, s. 103–142.

³³ *Jellinek, Georg* Allgemeine Staatslehre, Darmstadt, 1960, s. 544.

³⁴ K rozdílu a společným znakům organické a neorganické státovědy viz *Sattler, Andreas* Rechtsstellung des BVerfG als Verfassungsorgan und Gericht, Göttingen, 1955, s. 3.

státní orgány, přinejmenším nikoliv v německém ústavním prostoru. Jellinek ve své teorii odlišuje postavení soudců ve Spojených státech a Německu. Odlišnost podle Jellinka spočívá zejména ve způsobu konstituování soudců, ve Spojených státech jsou sice soudci Supreme Court jmenováni prezidentem Spojených států se souhlasem Senátu, nicméně z hlediska dalších odpovědnostních vztahů nejsou prezidentovi ani Senátu nijak podřízeni. Podle Jellinka tak lze soudce ve Spojených státech považovat za reprezentativní orgány, a to dokonce v tom smyslu, že reprezentují lid, nepodléhají orgánům výkonné moci a jsou proto sekundárními státní orgány. V monarchiích jsou ovšem soudci podřízeni panovníkům, kteří je jmenují do funkcí a jsou tudíž z hlediska svého konstituování nepřímými orgány a svou judikaturou pouze naplňují služební subordinaritu.³⁵

Vzhledem k výše uvedenému se tak Jellinkova teorie o státních a ústavních orgánech v monarchiích a republikách řídí pouze ústavami a jejich analýza je primárním a výlučným podkladem pro klasifikaci těchto institucí. Jellinek je v této úvaze do značné míry limitován také skutečností, že Reichsverfassung z roku 1871 neobsahovala žádné ustanovení o soudnictví. Soudnictví bylo upraveno pouze jednoduchým právem. Narozdíl od toho v ústavě Spojených států je soudní moc postavena naroveň moci zákonodárné a výkonné, kdy sama ústava stanoví kompetence, volbu a kontrolu této moci. Ze skutečnosti, že Ústava Spojených států výslovně zdůrazňuje nezávislost Supreme Court, Jellinek dovozuje základní odlišnost chápání soudů v americkém a německém právním prostředí. Jellinek po přijetí Výmarské ústavy své závěry žádným způsobem nekorigoval, ačkoliv ústava Výmarské republiky výslovně konstituovala Staatsgerichtshof für das Deutsche Reich a Reichsgericht.

Jellinkovu klasifikaci a pojmosloví převzala ovšem i část právní vědy Výmarské republiky, kdy Franz W. Jerusalem považoval za státní orgány vedle lidu pouze říšský sněm, říšskou radu a ministry.³⁶ Podle Jeruzalema existují dvě oblasti státního života, jednou je oblast, jejímž předmětem je vnitřní život státu, což se projevuje v činnosti státních orgánů, a druhou je život státu, který se projevuje na základě tohoto uspořádání jako souhrn projevů vůle

³⁵ Viz *Jellinek, Georg* Všeobecná státověda, překlad B. Foustky, Praha, 1906: „Monarcha nemá již práva souditi, jež mu kdysi příslušelo. Poučka, že panovník jest držitelem moci soudcovské, jest pouze výrazem dějinného fakta, že kdysi soudil osobně. Soudce ve své specifické činnosti nemůže již býti pojímán jako zmocněnec, nýbrž jen ještě jako representant monarchův.“

³⁶ *Jerusalem, Franz W.* Staatsgerichtsbarkeit, Tübingen, 1930, s. 61 n.

státu při jeho správě. Soudnictví, včetně ústavního soudnictví, spadá podle Jerusalema do druhé oblasti, což znamená, že Staatsgerichtshof nemá kvalitu státního orgánu. Obdobnou klasifikaci provádí i Carl Schmitt, který hovoří o hlavních orgánech zakotvených v ústavě, což jsou orgány, které jsou zakotveny přímo v ústavě a spolupůsobí na naplňování ústavy formou přijímání politických rozhodnutí.³⁷ Schmitt ani jeden z výše uvedených soudů nepovažuje za hlavní ústavní orgány. Podle Hanse Nawiaskyho³⁸ patří Staatsgerichtshof ke zvláštním soudům veřejného práva, jako byly například Kompetenzgericht, Wahlgericht, Rechnungshof, nicméně i tak považuje Staatsgerichtshof za orgán, který se kvalitativně odlišuje od nejvyšších státních orgánů. Jediným z fronty ústavních právníků, který považoval Staatsgerichtshof za ústavní orgán byl Erich Kaufmann, nicméně jeho zařazení Staatsgerichtshof mezi ústavní orgány se neopírá o žádný podrobnější rozbor.³⁹

Odmítavý postoj německé konstitucionalistiky k chápání ústavního soudnictví jako ústavního orgánu vychází z názoru, že ústavní soudnictví je nástrojem judicializace politiky a ve své podstatě znamená politizaci justice. Zejména názor Carla Schmitta a jeho vliv na další ústavní právníky vedl k tomu, že ústavní soudnictví nebylo chápáno jako soudnictví a Schmitt polemizoval i s možností přezkumu právních norem. Ve svém spise z roku 1929 „Das Reichsgericht als Hüter der Verfassung“ Schmitt uvádí, že strážce ústavy je vysoce politickou institucí, která může mít obzvláště intenzivní politickou sílu.⁴⁰ Ústavní soudnictví nemůže být podle jeho názoru strážcem ústavy, jelikož není svým charakterem součástí moci soudní. Pokud má totiž soud určité pochybnosti o obsahu ústavního předpisu a rozhoduje mezi různými názorovými proudy, na kterou stranu výkladu ústavního předpisu se přikloní, nejedná se v podstatě o výkon ústavního soudnictví, nýbrž o zákonodárnou činnost, která je více či méně koncipována jako soudní řízení. Pokud by takovýto postup byl vlastní soudům, pak by se soudy proměnily v politické orgány a rozhodovací činnost soudů by se výrazným způsobem politizovala.⁴¹ Schmitt se obává vlády

³⁷ *Sattler, Andreas* Rechtsstellung des BVerfG als Verfassungsorgan und Gericht, Göttingen, 1955, s. 22.

³⁸ *Nawiasky, Hans* Bayerisches Verfassungsrecht, Berlín-Lipsko, 1923, s. 451.

³⁹ *Kaufmann, Erich* Untersuchungsausschuss und Staatsgerichtshof, s. 46.

⁴⁰ *Schmitt, Carl* Die Reichsgerichtspraxis im deutschen Rechtsleben, Reichsgerichts-festschrift, sv. 1, s. 154–178.

⁴¹ *Schmitt, Carl* Die Reichsgerichtspraxis im deutschen Rechtsleben, Reichsgerichts-festschrift, sv. 1, s. 74, 98.

soudců, což by mohlo vést k oslabení politického života, jehož aktéři mají legitimaci danou v přímých volbách lidem jako nejvyšším suverénem. Obdobné názory v tehdejší době sdílel také státní tajemník Johannes Popitz, který tvrdil, že soudy jako „nepolitické“ orgány nemohou autoritativně rozhodovat o vysoce politických tématech.⁴²

Proti této vlně právníků a politiků, kteří odmítali ústavní soudnictví chápat jako orgán soudní moci, se postavil Hans Kelsen se svým spisem „Wer soll Hüter der Verfassung sein?“. Kelsen se ovšem vyhnul řešení zásadní otázky, zda orgán, který v rámci řízení rozhoduje o zákonodárných aktech parlamentu nebo vlády a přezkoumává ústavnost těchto aktů, je soudem a zda jeho funkce je výkonem „řádné“ soudní moci.⁴³ Pokud Schmitt vychází z teze, že funkce soudnictví a politiky jsou vzájemně nespojitelné cíle a že posuzování ústavnosti zákonů a rušení protiústavních zákonů je politickým aktem, pak Kelsen naopak tvrdí, že soudnictví má jistý politický rozměr a funkci a opírá se o tezi, že neexistuje zásadní existenční neslučitelnost mezi soudní a zákonodárnou mocí. Mezi politickou funkcí zákonodárné moci a politickou funkcí soudní moci existuje pouze kvantitativní, ale nikoliv kvalitativní rozdíl.⁴⁴ Ústavní soudnictví má vysoce politickou funkci, na základě čehož ovšem nelze tvrdit, že ústavní soud není soudem a že výkon jeho kompetencí není výkonem soudní moci. Kelsen naopak vidí výhodu ústavního soudnictví v tom, že se nepodílí na výkonu moci a není tedy v přímém politickém napětí mezi parlamentem a vládou.⁴⁵ Rozdíl mezi oběma názorovými proudy tedy spočívá ve vnímání funkce ústavního soudnictví. Zatímco Kelsen vidí ústavní soudnictví v celkovém politickém systému a právem zdůrazňuje jeho politický charakter, aniž by to znamenalo, že ústavní soudnictví není svou kvalitou výkonem soudní moci, Schmitt vychází ve své úvaze striktně z Montesquieuho přísné dělby moci. Kelsen říká, že vedle politických mocí stojí ústavní soudnictví, které svou existenci neodvíjí od politiky, ale od normativního základu v právním řádu. Schmitt ovšem vychází z oddělení oblastí politiky a soudnictví. Jelikož Schmitt nedokáže

⁴² Popitz, *Johannes Wer ist der Hüter der Verfassung*, Berliner Tageszeitung Germania ze dne 17. dubna 1931.

⁴³ Kelsen, *Hans Wer soll Hüter der Verfassung sein?*, Berlín 1931, s. 11 n.

⁴⁴ Kelsen, *Hans Wer soll Hüter der Verfassung sein?*, Berlín 1931, s. 15; viz také Kelsen, *Hans Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit*, in: VVDStRL, Berlín-Lipsko 1929, sv. 5, s. 55.

⁴⁵ Kelsen, *Hans Wer soll Hüter der Verfassung sein?*, Berlín 1931, s. 38; *Lauffer, Heinz* Das Kriterium politischen Handelns, Würzburg 1961, s. 171 n.; *Scheuner, Ulrich* Probleme und Verantwortung der Verfassungsgerichtsbarkeit in Deutschland, in: DVBl, Jg. 67, 1952, s. 293.

zařadit ústavní soudnictví na základě tohoto schématu do soudní moci, zařazuje jej do politické sféry.

Co je oběma autorům společné, je skutečnost, že chápou ústavní soudnictví jako částečný výkon politické moci. Tato myšlenka ovlivnila na dlouhou dobu německou konstitucionalistiku, která ústavní soudnictví zařazuje do sféry politiky.⁴⁶ To, co vyvolávalo spor mezi oběma proudy byl pokus o definování politické a soudní oblasti. Kelsen se o toto rozlišení ani nepokoušel, protože podle jeho názoru všechno politické konání, jež nachází svůj odraz v právních aktech, může být předmětem soudní moci, a to včetně právních aktů parlamentu a vlády.⁴⁷

Pokus o členění politické a ryze soudní sféry vyústil po 2. světové válce, při „hromadném zakotvování“ ústavních soudů do politických systémů evropských států, ve vykopání hlubokého příkopu mezi ústavním soudnictvím a obecnou soustavou soudů⁴⁸ a projevuje se do dnešní doby tím, že ústavní soudnictví je vyčleňováno ze soudní moci. Jelikož v období Výmarské republiky a po konci 2. světové války byl rozšířený názor, že ústavní soudy nemají kvalitu orgánů soudní moci, byla otázka statutu pro samotný SÚS existenciální otázkou.

2.1 Několik poznámek k „boji“ SÚS o jeho nový statut

Cílem této kapitoly je ukázat průběh sporů souvisejících s prosazením teze, že SÚS je soudním orgánem a zároveň jedním ze spolkových ústavních orgánů. Kapitola popisuje také motivy, které vedly spolkové ústavní soudce k tomu, aby se do tohoto naprosto zásadního střetnutí s politickou mocí pustily.

Spolkoví ústavní soudci od samého počátku činnosti SÚS zastávali názor, že SÚS je pravým soudním orgánem, který je vybaven také nejvyšší autoritou jako ústavní orgán. Tento názor byl opřen o vlastnosti nově vytvořeného soudu jako takového a ústavní charakter tohoto orgánu, který vyplývá z ústavních norem a ustanovení zákona o SÚS. Pojetí SÚS

⁴⁶ *Triepel, Heinrich* Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit, in: VVDStRL, Berlín-Lipsko 1929, sv. 5, s. 7, 13; *Thoma, Richard* Aussprache bei der Staatsrechtslehretagung, s. 105 n.

⁴⁷ *Kelsen, Hans* Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit, in: VVDStRL, Berlín-Lipsko 1929, sv. 5, s. 119.

⁴⁸ *Weber, Werner* Das Richtertum in der deutschen Verfassungsordnung, in: Festschrift für Hans Niedermeyer zum 70. Geburtstag, Göttingen 1953, s. 272 n.

bylo opřeno také o historický argument vzniku jak hlavy o ústavním soudnictví v Základním zákoně, tak i zákona o SÚS.⁴⁹ Soudci se v prosazování svého statutu opírali nejenom o právně teoretické a institucionální argumenty a teorie, ale také o emocionální odpor k politické moci. Na jedné straně bylo při konstituování SÚS cítit napětí mezi právním základem a obsahem normativních ustanovení a reálnou ústavněprávní praxí na straně druhé. Toto napětí nejlépe vyjadřuje věta z Denkschrift: „*Die gegenwärtige Staatspraxis ist mit dieser Stellung des BVerfG nicht im Einklang. Auf diese Tatsache die Aufmerksamkeit der anderen obersten Bundesorgane zu lenken, hält das BVerfG für seine Pflicht. Das Ziel der vorliegenden Denkschrift ist, darzutun, welche Konsequenzen sich aus der Stellung des BVerfG im Rahmen des bonner Grundgesetzes unmittelbar für das geltende Verfassungsrecht ergeben.*“⁵⁰ Cílem SÚS tedy bylo odstranění protiústavního stavu vytvořeného spolkovou vládou a spolkovým sněmem. Tento cíl SÚS byl opakovaně popírán, zejména Richard Thoma ve svém posudku zpracovaném na objednávku ministerstva spravedlnosti uváděl, že argumenty SÚS jsou více méně politického charakteru, kdy se neopírají o stav de lege lata, nýbrž jsou spíše úvahou de lege ferenda. Thoma uvádí, že postavení SÚS není v rozporu s právním stavem ani ústavněprávní praxí. Na tuto kritiku argumentů obsažených v Denkschrift reagoval místopředseda SÚS Rudolf Katz tím, že argumenty SÚS nejsou ani přáním nebo úvahou nad změnou současného právního stavu, nýbrž se zaměřují pouze na objasnění ústavněprávního základu postavení SÚS v systému ústavních a soudních orgánů Spolkové republiky. Denkschrift je podle jeho názoru postaven na myšlence, „*dass in einem Rechtsstaat gerade die obersten Bundesorgane entscheidendes Gewicht darauflegen müssen, dass besonders die Organisation des Staatswesens an der Spitze dem Grundgesetz entspricht – ja, dass eine Rechtspflicht gerade für sie besteht, zum Zwecke der Herstellung verfassungsmässiger Zustände zusammenzuwirken.*“⁵¹

⁴⁹ K této problematice viz *Geiger, Willi* Gesetz über das Bundesverfassungsgericht, Kommentar, Berlin-Frankfurt nad Mohanem, 1952, s. 5; *Leibholz, Gerhard* Einleitung zum Statusbericht, JÖR, sv. 6, s. 110 n.; *Höpker-Aschoff, Hermann* Ansprache zur Eröffnung des BVerfG, s. 3; BVerfGE 1, 90/100; 2, 86, 90; *Drath, Martin* Die Grenzen der Verfassungsgerichtsbarkeit, s. 95 n.; *Friesenbahn, Ernst* Die Verfassungsgerichtsbarkeit in der Bundesrepublik Deutschland, in: Verfassungsgerichtsbarkeit in der Gegenwart, s. 91 n.; *Federer, Julius* Aufbau, Zuständigkeit und Verfahren des Bundesverfassungsgerichts, in: Das Bundesverfassungsgericht, Karlsruhe 1963, s. 40.

⁵⁰ Denkschrift des BVerfG, JÖR, sv. 6, s. 144.

⁵¹ Denkschrift des BVerfG, JÖR, sv. 6, s. 157.

SÚS, který byl otevřen dne 28. září 1951, již několik málo měsíců po zahájení své činnosti vytvořil výbor ze spolkových ústavních soudců.⁵² Tajemníkem tohoto výboru byl ustaven Gerhard Leibholz, který 21. března 1950 zaslal plénu SÚS zprávu o řešení otázky statutu SÚS.⁵³ Zpráva byla plénum SÚS schválena, výhradu k závěrům zprávy měl pouze soudce Willi Geiger, který své stanovisko „Ergänzende Bemerkungen zur Stellung des BVerfG“⁵⁴ zaslal všem členům SÚS dne 25. března 1952 a odmítal závěry týkající se postavení SÚS. K tomuto stanovisku zpracoval Gerhard Leibholz dne 29. března 1952 dodatek ke zprávě o statutu.⁵⁵

S pověřením pléna SÚS zaslal předseda SÚS Hermann Höpker-Aschoff dne 27. června 1952 Denkschrift des Bundesverfassungsgerichts nejvyšším spolkovým orgánům, spolkovému prezidentovi Theodorovi Heussovi, spolkovému sněmu (k rukám předsedy Ehlera), spolkové radě (k rukám předsedy Kopfa) a spolkové vládě (k rukám předsedy Konrada Adenauera). Dne 13. prosince 1952 zaslal předseda SÚS Hermann Höpker-Aschoff své výhrady k některým pasážím a názorům obsaženým Denkschrift dopisem spolkovému ministrovi spravedlnosti, zároveň v dopise předložil své vlastní návrhy, jak by mělo být upraveno postavení SÚS.⁵⁶ S ohledem na tuto aktivitu předsedy SÚS zaslal místopředseda SÚS Rudolf Katz dne 29. října 1952 také dopis spolkovému ministrovi spravedlnosti, ve kterém vyjádřil svůj osobní názor k hlavnímu problému, kterým bylo postavení SÚS, když konstatoval, že se ztotožňuje se závěry přijatými v Denkschrift des Bundesverfassungsgerichts.⁵⁷ Dne 16. ledna 1953 zaslal předseda SÚS Hermann Höpker-Aschoff spolkové vládě návrh kapitoly státního rozpočtu týkající se SÚS.

Na žádost spolkového ministra spravedlnosti zpracoval profesor Richard Thoma 15. března 1953 oponentní zprávu k Denkschrift, posudek nesl název „Rechtsgutachten betreffend die Stellung des Bundesverfassungsgerichts“, ke kterému 3. června 1953 zpracoval SÚS své stanovisko. Právně politicky se Thoma domníval, že by SÚS měl mít alespoň částečnou samostatnost. Podle

⁵² Podle informací, které později poskytl Gerhard Leibholz, existoval výbor pouze na papíře. Nikde se reálně nesešel. Statusbericht byl vypracován pouze Gerhardem Leibholzem, který jej předložil plénu SÚS k diskusi.

⁵³ Celá zpráva byla, včetně úvodu zpracovaného Gerhardem Leibholzem, otištěna v JÖR, sv. 6, s. 109–221.

⁵⁴ Denkschrift des BVerfG, JÖR, sv. 6, s. 137–142.

⁵⁵ Denkschrift des BVerfG, JÖR, sv. 6, s. 142–144.

⁵⁶ Denkschrift des BVerfG, JÖR, sv. 6, s. 149–156.

⁵⁷ Při projednávání v plénu SÚS byl Denkschrift schválen 20 členy SÚS, s návrhem se neztožnil předseda SÚS Hermann Höpker-Aschoff a ústavní soudce Willi Geiger.

jeho názoru ovšem ani tento požadavek nebyl ústavním právem výslovně zakotven. Thoma hovořil o „*offensichtlich unzulässiger Begriffsjurisprudenz*“.⁵⁸ Posudek Richarda Thomy ovšem neovlivnil spolkovou vládu, aniž by nepřijala dne 26. 5. 1953 usnesení, ve kterém konstatovala, že:

1. SÚS je de lege lata podřízen správně i rozpočtově spolkovému ministerstvu spravedlnosti.
2. V rozporu s právním názorem SÚS existují právní pochyby o tom, že by mohla být suspendována ve správní činnosti působnost parlamentně odpovědného ministra.
3. Je přípustné, aby se SÚS z rozpočtového hlediska zacházelo rozdílně, a pokud by rozpočtovým požadavkům předsedy SÚS nebylo spolkovou vládou vyhověno, pak je tento může předložit spolkovému sněmu.⁵⁹

Spolková vláda očekávala, že pod vlivem posudku profesora Thomy změní SÚS svůj právní názor, nicméně SÚS ve svém druhém rozhodnutí pléna setrval na původních názorech.⁶⁰ Názory na uvedenou otázku rozřešil až parlament, který byl toho názoru, že SÚS by měl mít vlastní rozpočtovou kapitolu a v důsledku toho též možnost vykonávat dohled nad svými vyššími soudními úředníky a vykonávat tak státní správu nad sebou samým.⁶¹ Prvním krokem k dosažení tohoto cíle bylo jednání výboru spolkového sněmu pro státní úředníky a zaměstnance.⁶² Ve druhém čtení návrhu

⁵⁸ *Leibholz, Gerhard* Materialien, s. 161–194. Překlad autora: „o otevřeně nepřijatelném pojmu jurisprudence.“

⁵⁹ *Booms, Hans* Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, sv. 6, rok 1953, Oldenbourg 1989, s. 317–318.

⁶⁰ Název: „*Bemerkungen des BVerfG zu dem Rechtsgutachten von Professor Richard Thoma*“ (*Leibholz, Materialien* s. 194–207).

⁶¹ Již v roce 1951 požadoval právní expert Adolf Arndt (SPD) pro SÚS samostatnou rozpočtovou kapitolu. Ještě před zveřejněním „*Status-Bericht*“ podporovali s ohledem na pracovní vytíženost SÚS tento názor také celá SPD a mnozí poslanci jiných politických stran. Z významných poslanců např. Greve (SPD), Laforet (CSU), Schneider (FDP). Po rozeslání „*Status-Bericht*“ a jeho zveřejnění v tisku dne 27. 6. 1952 se spolková rada na svém prvním jednání 24. 10. 1952 vyslovila pro myšlenku, že by SÚS měl mít vlastní rozpočtovou kapitolu. Konečné rozhodnutí bylo přijato až v létě roku 1953, když se schvaloval zákon o státním rozpočtu a návrh zákona o spolkových úřednících, kdy spolková rada vyčlenila pro SÚS zvláštní rozpočtovou kapitolu a v § 173 zákona o spolkových úřednících zakotvila pravomoc SÚS vykonávat nad soudními úředníky vlastní působnost. K tomuto názoru se přiklonil také spolkový sněm. Spolková vláda proti uvedenému postoji spolkového sněmu a spolkové rady příliš neprotestovala, neboť se nechtěla pouštět se zákonodárnymi sbory do konfliktu. Toto se ukázalo při hlasování v květnu a červnu 1953, kdy se parlamentní většina přiklonila na stranu SÚS a jeho názorů.

⁶² Výbor pro státní úředníky a zaměstnance nejprve nechal tuto otázku otevřenou (Dokumenty výboru Prot. I 223–224, Stzgz. str. 2 a 243, Stzgz. s. 4).

zákona o státních úřednících přednesl poslanec Wagner (SPD) požadavek, aby předseda SÚS mohl nad svými úředníky vykonávat služební dozor, k čemuž se připojil také předseda výboru Kleindienst (CSU). Návrh SPD na úpravu § 173 zákona o spolkových úřednících byl přijat.⁶³ Spolkové vládě bylo jasné, že v této situaci nemůže prosadit své představy a tak v nepřítomnosti ministra spravedlnosti na jednání vlády schválila stanovisko adresované spolkovému sněmu, že názor vlády zůstává nezměněn, nicméně ponechává na úvaze spolkového sněmu, jakým způsobem uvedenou otázku legislativně upraví.⁶⁴ Většina rozpočtového výboru nebyla žádným způsobem v této otázce politicky ovlivněna a vyslovila se pro vlastní rozpočtovou kapitolu SÚS. V rozpočtovém výboru hlasovali proti pouze poslanci FPD.⁶⁵ Spolkový ministr spravedlnosti se poté ujal slova již pouze na plénu spolkového sněmu, kde obhajoval své stanovisko.⁶⁶ K jeho vyjádření se ovšem žádný ze členů spolkové vlády nepřipojil. Velká většina poslanců se přiklonila k názoru, že SÚS by měl mít vlastní rozpočtovou kapitolu.⁶⁷ Tímto hlasováním se definitivně názor prezentovaný ve „Status Bericht“ prosadil. Parlament opakovanou praxí při schvalování státního rozpočtu potvrdil výjimečné postavení SÚS.

Akceptování statutu SÚS jako soudního orgánu se opíralo zejména o tyto argumenty: vázanost rozhodovací činnosti SÚS právními normami, princip sebeomezení SÚS při rozhodování sporů majících politický charakter, dosavadní nemohoucnost SÚS (politická reprezentace nepočítala s posílením SÚS, dosud pro silné postavení ústavních soudů nehovořil ani vývoj v jiných státech Evropy – výjimkou bylo pouze postavení Supreme Court), uplatňování soudcovských principů při výkladu práva (politici metody pro tvorbu soudcovského práva považovali a někdy i dnes považují za slabé v porovnání s metodami uplatňovanými při politickém rozhodování).

⁶³ Stzg. ze dne 13. 5. 1953, BT-Prot. I s. 13075–13076 (ústní rozprava) a s. 13080 (hlasování).

⁶⁴ Stzg. ze dne 2. 6. 1953; *Booms, Hans* Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, sv. 6, rok 1953, Oldenbourg 1989, s. 327.

⁶⁵ Výbor-Prot. I, s. 244, Stzg. s. 8–9; doporučení rozpočtového výboru lze nalézt v BT-Drs. I, č. 4500 (celkový plán na str. 10) a č. 4507 (jednotlivý plán).

⁶⁶ Stzg. ze dne 25. 6. 1953, BT-Prot. I, str. 13720–13721, Dehler své právní názory vyjádřil v dopise adresovaném Globkemu dne 29. 4. 1953 (*Schiffers, R. (eds.)* Grundlegung der Verfassungsgerichtsbarkeit. Das Gesetz über das Bundesverfassungsgericht vom 12. März 1951, Düsseldorf 1984, s. 478–485).

⁶⁷ Zákon o státním rozpočtu z roku 1953 lze nalézt u *Schiffers, R. (eds.)* Grundlegung der Verfassungsgerichtsbarkeit. Das Gesetz über das Bundesverfassungsgericht vom 12. März 1951, Düsseldorf 1984, s. 485–486.

Statusbericht, Denkschrift i jednotlivé příspěvky k problematice statu SÚS vycházely z textu Základního zákona, jakož i ze znění zákona o SÚS, kdy podle článku 92 ZZ je soudní moc ve Spolkové republice vykonávána také SÚS, který má podle § 1 zákona o SÚS postavení samostatného a nezávislého Soudního dvora Spolku.⁶⁸ Snaha o akceptování postavení SÚS jako orgánu soudní moci vycházela pouze ze znění právních norem, které byly projevem legitimního ústavodárce a zákonodárce. Adolf Arndt patřičně upozornil na to, že nikdo nechtěl koncipovat SÚS jinak než jako orgán soudní moci.⁶⁹ K tomuto závěru se poněkud skepticky vyjadřoval dokonce i Gerhard Leibholz ve svém Statusbericht, nakolik je toto pojetí odůvodněno, „*denn es ist offenbar, dass auch, wenn es sich bei dem BVerfG um eine echte richterliche Körperschaft handelt, diese zugleich eine Institution ist, die weitergehend in den Bereich des Politischen hineinragt, und die sich eben hierdurch zugleich in ihrem grundsätzlichen Charakter von dem aller anderen Gerichte (mit Einschluss der Oberen Bundesgerichte) unterscheidet.*“ Tento citát nejlépe ukazuje, jak problematické se jevílo na jedné straně rozhodování SÚS o politických otázkách, když na druhé straně ze statutu SÚS jako orgánu soudní moci může být k odůvodnění rozhodnutí o takových politických otázkách využito pouze ústavních nebo zákonných norem. Nedorozumění striktního oddělení politické a právní oblasti by totiž v budoucnosti mohlo vést k tomu, že by se SÚS mohl vzdálit od svého původního poslání a materiálně tak změnit svůj statut soudního orgánu ve statut orgánu politického. I kritérium soudcovské nezávislosti je v tomto ohledu použitelné pouze omezeně, protože usuzovat pouze na jeho základě na charakter SÚS jako soudu, by bylo, jak ukázala historie, velmi slabým argumentem.

Podle článku 97 ZZ jsou soudci nezávislí a řídí se pouze zákonem. Tato zásada ovšem nevyjadřuje nic jiného, než to, že se jí řídí všichni soudci obecných i specializovaných soudů na území Spolkové republiky. Vyjadřuje svobodu rozhodování bez jakýchkoliv přímých vlivů či udělování pokynů. Tato svoboda nezávislého rozhodování SÚS nebyla nikdy na území Spolkové republiky zpochybněna.⁷⁰ SÚS se tak při prosazování svého statutu jako soudního a ústavního orgánu nechtěl opírat pouze o toto for-

⁶⁸ Statusbericht, s. 120; Ergänzende Bemerkungen, s. 138; Denkschrift, s. 144.

⁶⁹ Arndt, Adolf Das Bundesverfassungsgericht, in: DVBl., Jg. 66, 1951, s. 297–300; Jg. 67, 1952, s. 297.

⁷⁰ Sattler, Andreas Rechtsstellung des BVerfG als Verfassungsorgan und Gericht, Göttingen, 1955, s. 140.

mální, nicméně samozřejmě klíčové, ustanovení právního státu, ale spíše o kritéria související větší měrou s činností SÚS, aby tak byla více prokázána akceptovatelnost teze, že SÚS je soudem, protože rozhoduje meritorním způsobem o právních sporech.

Není bez zajímavosti podívat se také na výtky, které uplatnili k Statusbericht a Denkschrift dva soudci SÚS – předseda SÚS Hermann Höpker-Aschoff a soudce Willi Geiger. Oba dospívají na základě pojetí SÚS jako ústavního a soudního orgánu k zajímavým závěrům. Willi Geiger je toho názoru, že SÚS jako ústavní a soudní orgán musí být zároveň také úřadem, neboť nelze akceptovat tezi, že by SÚS jako ústavní orgán disponoval pouze osobními a materiálními prostředky, aniž by mohl vykonávat svoji vlastní správu. V této souvislosti je tedy třeba od sebe odlišit správu soudů a správu soudu. Zatímco správa soudu je vnitřní záležitostí SÚS a jeho kolegia, správa soudů je záležitostí podléhající kontrole zákonodárnou mocí, vůči níž se za řádnou správu soudů zodpovídá ministr spravedlnosti. Odpovědnost za správu SÚS tak může vůči parlamentu převzít jenom ministr, nikoliv předseda SÚS nebo plénium SÚS. Geiger proto požadoval, aby to byl ministr spravedlnosti, kdo bude zaměstnavatelem všech úředníků a pracovníků SÚS, přičemž disciplinárním orgánem vůči nesoudnímu personálu by přitom měl být také ministr, neboť je zodpovědný vládě a parlamentu za naplňování rozpočtové kapitoly týkající se správy soudů, do které lze subsumovat také SÚS. Hermann Höpker-Aschoff vyjádřil ve svém dopise obdobný kritický vztah ke správě SÚS, ale své výhrady doplnil o kritickou poznámku věnující se vztahu SÚS a Obersten Bundesgericht (ten nakonec nebyl nikdy zřízen⁷¹) a nejvyšších spolkových soudů zřízených podle článku 96 ZZ. Koncepti SÚS jako ústavního orgánu zejména vytýkal, že v případě, je-li SÚS ústavním orgánem, protože je zakotven v Základním zákoně, pak i ostatní nejvyšší spolkové soudy by měly požívat statutu ústavních orgánů, čemuž ovšem praxe nepřisvědčuje.

Podle Leibholze se odlišuje ústavní soudnictví od obecné soustavy soudů tím, že rozhoduje o „politických sporech“. Tato skutečnost ovšem

⁷¹ Nejvyšší soudní dvůr nebyl sice ve Spolkové republice Německo nikdy zřízen, ale v souladu čl. 96 odst. 3 ZZ se pro zvláštní kategorie zřízených či zřizovaných soudů, bez ohledu na to zda existují, považuje za tento soud Spolkový soudní dvůr, který je jedním z nejvyšších soudních dvorů (čl. 95 odst. 1 ZZ) a slovy Základního zákona dokonce nejvyšším řádným soudním dvorem.

sama o sobě nehovoří o tom, že by mělo být ústavní soudnictví politizováno. Uvádí, že „*das Politische selbst, das als das Materiale des Verfassungsrechts durch das Recht erfasst und durch die Verfassungsgerichtsbarkeit einer rechtlichen Kontrolle unterworfen werde.*“⁷²

Právní debata nad tím, kde končí politické rozhodování a kde začíná rozhodování založené na právních argumentech a tím potažmo přezkum politického rozhodování soudní mocí, je již tématem k jiné práci a úvahou jdoucí nad rámec této studie.

3. Etablování ústavního soudnictví ve světě – historický exkurz

Kolébku a inspiračním vzorem pro budování ústavního soudnictví v kontinentálním právním systému jsou Spojené státy americké. Legendárním je rozhodnutí Supreme Court ze dne 24. února 1803, který pod vedením svého předsedy Johna Marshalla⁷³ rozhodl v případě *Marbury v. Madison* o tom, že § 13 Judiciary Act z roku 1789 odporuje ústavě Spojených států a prohlásil jej za zrušený. Tímto rozhodnutím byl vytvořen předpoklad pro vznik nástroje soudního přezkumu zákonodárných aktů, který se postupem času stal nedílnou součástí ústavních demokratických států. Rozhodnutí ve věci *McCulloch v. Maryland* z roku 1819⁷⁴ ještě více posílilo uvedené rozhodnutí z roku 1803 a konstatovalo se v něm, že psaná ústava je základním zákonem národa, což v rámci demokracie stanovilo imanentní omezení kompetencí politické moci a postavilo soudní moc v systému vlády naroveň zákonnodárné a výkonné moci. Rozhodnutí bylo založeno na tradici anglického *common law* a jeho teoretických formulacích; politicko-teoretická pozice, stejně jako praktické dopady tohoto rozhodnutí, velmi významně ovlivnily politickou teorii a ústavní právo kontinentálního systému. Nejdůležitější zkušeností pro Johna

⁷² Denkschrift, s. 149 n.

⁷³ Literatura k rozhodnutí z roku 1803 a k Johnovi Marshallovi je nepřehledná. Viz např. *McCloskey, Robert G.* The American Supreme Court, 4. vydání, Chicago 2005, s. 26–53; *Hyneman, Charles S.* The Supreme Court on Trial, New York: Atherton Press 1963, s. 74–77, 95–102; *Wolf, Ernst* Verfassungsgerichtsbarkeit und Verfassungstreue in den Vereinigten Staaten, Basilej 1961, s. 26–40.

⁷⁴ Viz *Wolf, Ernst* Verfassungsgerichtsbarkeit und Verfassungstreue in den Vereinigten Staaten, Basilej 1961, s. 40 a násl.; *Finer, Hermann* Der moderne Staat, Theorie und Praxis, Stuttgart, 1957/58, s. 278–280.

K tomuto procesu viz *Friedrich, Carl J.* Der Verfassungsstaat der Neuzeit, Berlin 1953, s. 119 n. a zde na s. 735 uvedená literatura.

Marshalla byl spor mezi králem Jakubem I. a Chief Justice sirem Edwardem Cokem ve věci Bonhams v roce 1610. Spor více či méně spočíval v právním názoru soudce Cokeho, že anglické soudy jsou oprávněny rozhodnout, zda zákon přijatý parlamentem je nebo není v souladu s právem, a že zásady common law mají přednost před parlamentními zákony. Cokeho učení nalezlo větší odezvu v amerických koloniích než na půdě království a významně ovlivnilo otce americké ústavy.⁷⁵ Velkým zastáncem soudního přezkumu zákonů a zásady přednosti ústavy před jinými právními akty byl Alexander Hamilton.⁷⁶ John Marshall ve svém důsledku nomezil pouze Jeffersonovu administrativu, ale vyslovil se pro zásadní omezení a kontrolu mocenských aktů. Rozhodnutí nezůstalo bez odezvy. Tehdejší prezident Thomas Jefferson oponoval Marshallovu rozhodnutí slovy: „Nejvyšší soud jako poslední instance nás bude stavět ve všech ústavních otázkách pod despocii jedné oligarchie.“ Tento odmítavý postoj proti soudnímu přezkumu ústavnosti lze pozorovat u některých politiků také v dnešní době.⁷⁷

Učení sira Edwarda Cokeho se v Anglii neprosadilo a tak nejstarší demokracie na světě do dnešní doby nemá kontrolní instituci v podobě soudního ústavního orgánu. Tento stav lze přičíst teorii sira Williama Blackstoneho, který Cokeho teorii oponoval názorem, že mohou být neplatné jen takové akty zákonodárné moci, které by samy o sobě byly neproveditelné. Pro Blackstona bylo nepředstavitelné, aby soudci mohli přezkoumávat zákony a měli možnost „nerozumné“ zákony neaplikovat. Ve vývoji ústavního státu ve 20. století hrály oba názory velmi významnou roli, a to nejenom na poli politiky, ale i právní vědy. Linie obou táborů se střetávaly od Jeffersona⁷⁸ a Madisona⁷⁹, přes Benjamina Constanta a Roberta M. la Follettea až k Ottovi Bismarckovi⁸⁰ a Konrádu

⁷⁵ K tomu *Corwin, Edward S. Court over Constitution, Mass 1957*, s. 48, který z vyjádření k případu Madison vyvozuje, že bylo úmyslem filadelfského konventu dát kompetenci federálním soudům kontrolovat ústavnost federálních zákonů.

⁷⁶ Viz *The Federalist Papers*, č. 78.

⁷⁷ V České republice vzbudil nevoli politiků náleze Ústavního soudu Pl. ÚS 77/06, kterým Ústavní soud zrušil část zákona pro pochybení poslanců při předkládání pozměňovacích návrhů, které obsahově nesouvisejí s předmětem návrhu zákona.

⁷⁸ Viz *Friedrich, Carl. J. Der Verfassungsstaat der Neuzeit, Berlín 1953*, s. 263.

⁷⁹ *Wolf, Ernst Verfassungsgerichtsbarkeit und Verfassungstreue in den Vereinigten Staaten, Basilej 1961*, s. 15.

⁸⁰ K tomu např. pasáž z řeči ve spolkovém radě ze dne 22. dubna 1863: „*Es darf nicht von dem einzelmem Urteilspruch eines Gerichts, wie er sich nach der subjektiven Ansicht der Stimmenden*

Adenauerovi⁸¹. Tito a jiní politikové vidí v soudním přezkumu překážku pro své politické aktivity. Oporu pro své názory hledají politikové i u ústavních právníků, kteří takové názory zastávají, např. Jeremy Bentham, John Austin, Louis G. A. de Bonald, Carl Schmitt, Ernst Forsthoff a Werner Weber.

Od doby statečného rozhodnutí Johna Marshalla nachází soudní přezkum a jeho institucionalizace mnohem více zastánců jak mezi vědci, tak mezi politiky. Jmenujme např. Johna Adamse, Abbé Siéyése, Friedricha Christopha Dahlmanna, Huga Preusseho, Williama Howarda Tafta a Adolfa Arndta. V německé právní vědě se poprvé pro soudní přezkum zákonů a nařízení vyslovil Robert von Mohl ve své knize Staatsrecht, Völkerrecht und Politik; Heinrich Triepel dokonce soudní přezkum označil za nejdůležitější a neúčinnější prostředek ochrany občanských svobod.⁸² Hans Kelsen sdílí názor, že ústavní soudnictví je součástí systémů opatření, které mají za úkol zajišťovat právnost výkonu státní moci.⁸³ Josef Wintrich považuje ústavní soudnictví za korunovací a ukončení myšlení o právním státě. Gerhard Leibholz označuje ústavní soudy za nejvyšší strážce ústavy, jejichž prostřednictvím je ono „politické“ postaveno pod soudní kontrolu v rámci politického práva.⁸⁴ Ernst Friesenhahn dokonce vidí v ústavním soudnictví poslední možnou kontrolu ústavního pořádku. Práce těchto teoretiků přispěly k tomu, že sto let po Marshallově rozhodnutí sklízela kontinentální právní věda plody tohoto rozhodnutí. Tento vývoj je v moderních demokratických státech považován za dobré znamení pro rozvoj konstitucionalismu⁸⁵ a posílení soudní moci naroveň plnohodnotného třetího pilíře.⁸⁶ René Marcic zastává dokonce názor, že žádná země, kterou je možné považovat za demokratickou, nemůže rezignovat na soudní kontrolu

berausstellt, die politische Zukunft des Landes, die Machtverteilung zwischen der Krone und dem Landtag sowie zwischen Häusern des Landtags abhängig gemacht werden. Diese staatsrechtliche Frage muss von der Gesetzgebung, von der Verständigung zwischen den Faktoren der Gesetzgebung entschieden werden.“

⁸¹ Geiger, Willi Verfassungsentwicklung durch die Verfassungsgerichtsbarkeit, Düsseldorf 1965, s. 19; podle zde uvedeného vyjádření měl Konrád Adenauer říci: „*Dat bam wir uns so nich vorjstelt.*“ O vztahu Konráda Adenauera k SÚS viz s. 433, 465 n.

⁸² Triepel, Heinrich Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit, in: VVDStRL, sv. 5, Berlín-Lipsko 1929, s. 66.

⁸³ Triepel, Heinrich Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit, in: VVDStRL, sv. 5, Berlín-Lipsko 1929, s. 85.

⁸⁴ Der Status des BVerfG, s. 64

⁸⁵ Friedrich, Carl. J. Der Verfassungsstaat der Neuzeit, Berlín 1953, s. 272.

⁸⁶ Loewenstein, Karl Verfassungslehre, Tübingen 1959, s. 243.

ústavnosti a nepostavit ústavní soud do středu současného právního státu.⁸⁷

4. SÚS a jeho vztah k politice

SÚS jako nezávislá soudní instituce nemá žádný ústavní nárok na bezprostřední tvorbu politického života.⁸⁸ Jeho pravomoci jsou vymezeny v Základním zákoně, v zákoně o SÚS, popř. v jeho jednacím řádu. Neexistuje žádná obecná klauzule, která by pravomoci SÚS vymezovala jako celek. SÚS zahajuje svá řízení vždy na návrh, nikdy nemůže zahájit řízení ze svého vlastního podnětu (ex officio).⁸⁹ Lze říci, že SÚS požívá ve veřejném mínění velmi vysoký kredit, mnohdy se dokonce v německém tisku v souvislosti s ústavním soudnictvím hovoří o tzv. Karlsruheské republice.⁹⁰ Nejlépe pozici spolkového soudu vystihl jeho předseda Zeidler ve svém výroku z roku 1987: „*Das Bundesverfassungsgericht hat in der Öffentlichkeit ein hohes Ansehen, wie seit vielen Jahren regelmässige Meinungsfragen beweisen. Seine Vertrauensziffer übertrifft nicht nur die der politischen Parteien, Kirchen und Gewerkschaften, sondern durchweg auch die anderen Staatsorgane. Nachdem etwa 98 Prozent der Verfassungsbeschwerdeführer bei uns ohne Erfolg bleiben, ist dies nicht leicht zu erklären. Es ist wohl das verbreitete Gefühl, dass in diesem Haus die Rationalität einen höheren Stellenwert hat als dies allgemein in der Politik der Brauch hat.*“⁹¹

SÚS není ve svém rozhodování omezen pouze zákonnými normami, ale po vzoru amerického Nejvyššího soudu sebeomezil své vlastní hranice působnosti. Jak dovodil Nejvyšší soud USA, každá ústavní instituce je povinna podle ústavy přijímat taková rozhodnutí, ke kterým je podle těchto norem povolána. Není tedy možné, aby docházelo k převádění kompetencí mezi ústavními orgány, k rozšiřování hranic rozhodování jednotlivých orgánů. Tato doktrína vykrytalizovala v judikatuře SÚS v druhé polovině

⁸⁷ Marcic, René *Verfassung und Verfassungsgericht*, Vídeň 1963, s. 207.

⁸⁸ Isensee, Josef Spolkový ústavní soude-*Quo vadis?*, *Právník* 10–11/97, roč. CXXXVII, s. 886. Autor zde vyjmenovává znaky, které by SÚS měl naplňovat, aby mohl být nazýván soudem a aby se tak odlišil od politického světa.

⁸⁹ Säcker, Horst *Das Bundesverfassungsgericht*, Bundeszentrale für politische Bildung, München, Bonn 1989, s. 20.

⁹⁰ Wassermann, Rudolf *Stärken und Schwächen von Karlsruhe*, in: *Deutsche Verfassungsgeschichte 1849–1919–1949*, s. 135–139.

⁹¹ Säcker, Horst *Das Bundesverfassungsgericht*, Bundeszentrale für politische Bildung München, Bonn 1989, s. 21.

50. let 20. století. SÚS např. formuluje zásadu presumpce ústavnosti, kdy nelze označit zákon za neústavní, pokud je možno jej vyložit v souladu s ústavou.⁹² Od této zásady je odvozena i tzv. Schumanova věta, na jejímž základě se aplikuje doktrína konformního výkladu ústavy při rozhodování zejména ústavních stížností. Snahou SÚS bylo posílit relativně nezávislé postavení ústavního soudu v ústavním systému tím, že bude stát stranou zásadních politických střetů.⁹³ Rozhodnutí SÚS podléhají pouze právním normám a pravidlům a respektují pevně stanovený rozsah působnosti ostatních ústavních orgánů při vytváření státních rozhodnutí, ke kterým jsou tyto orgány podle ústavy oprávněny. Nelze ovšem opomíjet, že mnohdy i SÚS přikročil ve své judikatuře k extenzivnímu výkladu právních norem. Klíčové je rozhodnutí z roku 1953, kdy SÚS prohlásil, že je oprávněn zkoumat a rozhodovat o ústavnosti ústavních zákonů. Zákonodárce se tak v Německu dostává pod kontrolu SÚS nikoli pouze jako tvůrce jednoduchého práva, ale rovněž jako tvůrce ústavy.⁹⁴ Soudcovské sebeomezení jasně stanoví, že si SÚS nenárokují vytváření politiky.⁹⁵ Pravdou ovšem zůstává, že např. při posuzování souladu mezinárodních smluv se Základním zákonem nelze opomínat politické stanovisko, podle kterého byla patřičná smlouva přijata.⁹⁶

Pro dokreslení výše uvedeného zákazu převádění pravomocí mezi ústavními orgány je třeba zmínit rozsudek SÚS ve věci Schleyer z roku 1977: „*Wie die staatlichen Organe ihre Verpflichtung zu einem effektiven Schutz des Lebens erfüllen, ist von ihnen grundsätzlich in eigener Verantwortung zu entscheiden. Sie befinden darüber, welche Schutzmassnahmen zweckdienlich und geboten sind, um einen wirksamen Lebensschutz zu gewährleisten. Ihre Freiheit in der Wahl der Mittel zum Schutz des Lebens kann sich insbesondere gelagerten Fällen auch auf die Wahl eines bestimmten Mittels verengen, wenn ein effektiver Lebensschutz auf andere Weise nicht zu erreichen ist. Entgegen der dadurch verständlichen Meinung des Antragstellers ist ein solcher Fall hier jedoch nicht gegeben.*“⁹⁷

⁹² BVerfGE 4, 157; BVerfGE 7, 267, 273; BVerfGE 7, 305, 319; BVerfGE 8, 28, 34.

⁹³ Blabož, Josef Soudní kontrola ústavnosti, srovnávací pohled, 1. vydání, Codex 2001, s. 320.

⁹⁴ BVerfGE 3, 225 n.

⁹⁵ Mangoldt, Klein, Starck Das Bonner Grundgesetz, München, 2001, svazek III, s. 974 n., marg. č. 31.

⁹⁶ Schwarz, Hans-Peter Gründejahre der Republik, 1949–1957, Wiesbaden-Brockhaus, 1981, s. 169 n.

⁹⁷ BVerfGE 46, 160 n.

Soud svými politicko-věcnými úvahami nenahrazuje úvahy jiných ústavních orgánů. SÚS přísluší chránit práva, která jsou každému garantována Základním zákonem. Soud mnohokrát dovodil, že posuzování politicko-ústavních otázek nemůže nikdy vytvářet ve svém výsledku rozhodnutí pro posouzení životních otázek národa, neboť k tomu tento orgán není povolán.⁹⁸ Taková rozhodnutí přísluší politikům. V otázce protiústavnosti právního předpisu, který je možno vyložit několika způsoby, které ovšem jsou v souladu s ústavními předpisy, se dává SÚS možnost prohlásit tento právní předpis za souladný s ústavou. Politický rozměr takových rozhodnutí je ovšem neopominutelný. Zde bych chtěl zmínit rozsudek z roku 1963, kterým byla zrušena některá ustanovení spolkového volebního zákona z důvodu porušení práva na rovnost hlasů, protože v důsledku velkých přesunů obyvatelstva došlo k výrazným rozdílům ve velikosti volebních obvodů.⁹⁹ Jak by bylo možné předpokládat, jednalo se o protiústavní volby, ale SÚS dovodil, že v okamžiku, kdy volby v roce 1961 proběhly, nebylo rozdělení obvodů jednoznačně rozpoznatelné jako protiústavní a že nelze tudíž dovodit, že volby byly protiústavní a že je nutno je zrušit. Při používání těchto kritérií pro posouzení ústavnosti norem jednoduchého práva lze předpokládat, že protiústavnost bude konstatována pouze ve velmi omezeném okruhu případů. Ani zde není možné oddělit politickou rovinu rozhodování SÚS od roviny právní, nehovořit vůbec o tom, jaké dopady by nastaly v opačném případě. Je nutné proto zvážit i vliv zásady právní jistoty.

K výše uvedeným zásadám rozhodování SÚS uvedu několik vět z inauguračního projevu prvního prezidenta SÚS Hermanna Höpker-Aschoffa z 28. srpna 1951: „*Das Grundgesetz überträgt dem Bundesverfassungsgericht auch solche Streitigkeiten (zwischen Bund und Ländern sowie den Verfassungsorganen des Bundes). Damit erhebt sich die bedeutsame Frage, inwieweit politische Machtkämpfe-inwieweit das Ringen zwischen den das Staatsleben gestaltenden Kräften-durch Rechtspruch entschieden werden kann. Vermessen, solches zu glauben! Man beachte Artikel 93 des Grundgesetzes. Es ist nicht Aufgabe des Bundesverfassungsgericht, in den politischen Kämpfen zu entscheiden, sondern nur darüber zu wachen, dass in solchen Kämpfen die alle verpflichtenden und die Ordnung des Ganzen gewährleistenden Normen des Grundgesetzes beachtet werden.*“¹⁰⁰

⁹⁸ BVerfGE 2, 96.

⁹⁹ BVerfGE 16, 130 n.

¹⁰⁰ Sacker, Horst Das Bundesverfassungsgericht, Bundeszentrale für politische Bildung, München, Bonn 1989, s. 24.

Pro citáty z druhé strany veřejného života, a to ze strany státní moci není třeba chodit daleko, neboť SÚS byl pro některé své výroky výkonnou mocí podroben ostré kritice. V roce 1978 spolkový ministr spravedlnosti Vogel řekl o činnosti SÚS toto: „*Bei alledem geht es um Grundfragen der Verfassungsinterpretation einschliesslich der Wahl der Interpretationsmethode. Die Bestimmungen des Grundgesetzes, insbesondere aber die Grundrechte, sind infolge ihrer Abstraktionshöhe und auch infolge sprachlicher Mehrdeutigkeiten interpretationsbedürftig. Die vom Gericht zu diesem Zweck herangezogene Werttheorie hat sicherlich mit dazu beitragen, den Freiheitsraum der Bürger zu erweitern und zu festigen. Auf der anderen Seite ist aber damit dem Einströmen auch subjektiver und zeitbedingter Wertauffassung und Werturteile das Tor geöffnet.*“¹⁰¹

Při příležitosti 50. výročí zahájení činnosti SÚS v roce 2001 si mnozí konstitucionalisté položili otázku, zda SÚS je ochráncem ústavnosti¹⁰² nebo doplňujícím zákonodárcem napravujícím chyby spolkového sněmu či spolkové rady. Ve Spolkové republice Německo má ústavní soudnictví na centrální úrovni daleko nejvíce úzký vztah k politice ze všech evropských zemí. Obecná shoda panuje v tom, že SÚS je skutečným ochráncem ústavnosti a že náleží ke garantům právního a sociálního státu, kterým má podle Základního zákona Spolková republika být. SÚS je ochráncem spolkového státu i ústavního pořádku. V různých stádiích existence však SÚS projevoval velmi výraznou snahu nebýt pouze strážcem ústavnosti, ale i aktivním subjektem, který se podílí na legislativní činnosti. SÚS pojal tuto snahu do mnoha svých rozsudků, ve kterých se neuchýlil pouze ke konstatování ústavněprávní konformity, ale i k vytváření direktiv, kterými by se měla tvorba jednoduchého práva ubírat. Přebíral tak roli určitého náhradního zákonodávce. SÚS se v rámci svého extenzivního uvažování začal výrazněji vymezovat i vůči obecné soustavě specializovaných soudů, kdy počal v některých kauzách působit jako superrevizní instituce. Oprávněně tak někteří němečtí právníci začali takové počínání SÚS kritizovat.¹⁰³ Není určitě žádnou náho-

¹⁰¹ DöV, 1978, s. 665 n.

¹⁰² Jarass, Hans D. Pieroth, Bodo Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 3. vydání, München, 1995, s. 804. Autoři se domnívají, že SÚS nemůže být označován za ochránce ústavnosti, protože tím by se připustilo, že existuje orgán, který stojí mimo ústavu a sám není ústavou vázán, protože ji jako jediný chrání, a tak tomu není, neboť SÚS je součástí ústavního systému.

¹⁰³ Např. Grossfeld, B. Götterdämmerung?, in: NJW, 1995, s. 1719 n.; Isensee, J. Am Ende der Demokratie oder am Anfang?, Berlin, 1995, s. 48; Walter, C. In: AöR, 125, 2000, s. 517 n.; Scholz, R. Das Bundesverfassungsgericht: Hüter der Verfassung oder Ersatzgesetzgeber?, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, 16/99, s. 3 n.; Hesse, K. Verfassungsrechtsprechung im geschichtlichen Wandel, in: Juristenzeitung, 1995, s. 267.

dou, že tato kritika často vycházela od bývalých ústavních soudců. Konrad Hesse hovoří o tom, že ústavní soudnictví není žádným druhem zákonodárné činnosti ani činnosti jí podobnou. E. W. Böckenförde tvrdí, že „*dem BVerfG weder ein Initiativrecht noch eine Befugnis begleitender Verfassungskontrolle gesetzgeberischen Handels zusteht.*“¹⁰⁴ Ve stejném duchu hovoří také P. Kirchhof o tom, že ústavní soudnictví je kontrola nikoliv zákonodárství.¹⁰⁵ Rozhodnutí, která jsou napadána, zahrnují řadu oblastí práva od daňového, přes občanské až po sociální zabezpečení. Mnohdy je ovšem právě selhání nebo opomenutí zákonodárce podnětem pro SÚS, aby se stal náhradním zákonodárcem. Namátkou lze uvést rozsudek o přerušení těhotenství, který byl přijat po sjednocení Německa, kdy SÚS suploval funkci zákonodárce, který neměl politickou vůli tuto problematiku blíže zákonnou normou upravit. SÚS překročil sice své pravomoci, ale učinil tak snad i ke spokojenosti zákonodárce.¹⁰⁶ Dalším příkladem je rozsudek z 12. července 1994, ve kterém se SÚS zabýval otázkou nasazení jednotek Bundeswehru mimo hranice Německa.¹⁰⁷ Ožehavým rozhodnutím byl rozsudek ve věci Maastrichtské smlouvy z 12. října 1993, ve kterém se SÚS vyjádřil k procesu a charakteru dalšího evropského sjednocování.^{108 109}

Dnešní vztah zákonodárce a ústavního soudnictví je s ohledem na dělbu moci v právním státě velmi citlivý, zejména pokud jde o právní a politické aspekty problému. Obě moci mají svůj ústavní mandát. Zákonodárce má výlučný mandát k legislativě, soudní moc naopak k judikatuře. Do druhé oblasti spadá bez výjimky i ústavní soudnictví. Stále silnější zasahování do politické agendy ze strany soudní moci je neblahé.¹¹⁰ Někteří

¹⁰⁴ Minderheitenvotum, in: BVerfGE 93, 149.

¹⁰⁵ Kirchhof, P. Verfassungsgerichtsbarkeit und Gesetzgebung, in: Badura, P., Schoz, R. Verfassungsgerichtsbarkeit und Gesetzgebung, Symposium aus Anlass des 70. Geburtstages von P. Lerche, München, 1998, s. 5.

¹⁰⁶ BVerfGE 88, 203.

¹⁰⁷ BVerfGE 90, 286.

¹⁰⁸ BVerfGE 89, 17.

¹⁰⁹ Problematice vztahu SÚS k sjednocovacímu procesu v Evropě a vztahu SÚS a Evropského soudu viz Kirchhof, Paul Das Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts, s. 11–24, in: Hommelhoff, Peter, Kirchhof, Paul (vyd.) Der Staatenverbund der Europäischen Union, Heidelberg, 1994.

Steinberger, Helmut Anmeldungen zum Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts, s. 25–35, in: Hommelhoff, Peter, Kirchhof, Paul (vyd.) Der Staatenverbund der Europäischen Union, Heidelberg, 1994.

¹¹⁰ O tématu prolínání a vzájemného ovlivňování hovoří již v roce 1913 Hintze, Otto Staats und Verfassung gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichten, Göttingen, 1970, s. 424 n.

autoři se dokonce domnívají, že by SÚS měl v budoucnosti poopravit i svou judikaturu v politických otázkách.¹¹¹

5. SÚS a konflikty s výkonnou mocí v letech 1951–1957

U většiny konfliktů mezi SÚS a výkonnou mocí je to právě výkonná moc, která má aktivní roli. Pokud se politická moc cítí ústavním soudnictvím ohrožena ve své působnosti, pak se snaží zakročit nejrůznějšími opatřeními proti SÚS. Za zásahy do ústavního soudnictví považují pokusy oslabit nezávislost SÚS, popř. snahu výkonné moci získat vliv na jeho rozhodování. Podstatné je při této systematizaci, že možnosti SÚS zasahovat do politického dění jak právními, tak faktickými možnostmi jsou velmi omezené. Je nepodstatným, zda se vládnoucí moc o takové zásahy snaží vědomě či nikoliv, neboť samotný úmysl tak činit není a ani nemůže být výkonnou mocí veřejně deklarován.

Stěžejním tématem je zejména otázka konfliktních situací, které nastávají mezi SÚS a výkonnou mocí. V běžném případě takové konflikty vznikají mezi vládou, která má parlamentní většinu, a SÚS. Spory vznikají nejrůznějšími způsoby. Většinou se spor rozhoří v případě, kdy SÚS rozhoduje proti parlamentní většině a proti vládnoucí straně a zruší důležitý zákon. Politická reprezentace pak má dojem, ať již právem či nikoliv, že SÚS omezuje její rozhodovací pravomoci. Parlamentní většina se pokouší dát najevo vůči SÚS své pobouření a přijmout opatření, kterými by takovou aktivitu SÚS omezila na minimum. Nejčastější reakcí na nechtěné rozsudky je ostré vyjádření na adresu SÚS. Nelze ovšem ani vyloučit případy, kdy se parlamentní a tím potažmo i výkonná moc bude snažit vykonávat vliv na SÚS prostřednictvím personálního složení, kdy může sáhnout k přijetí změny zákona o SÚS a zvýšit počet soudců či zvolit do SÚS soudce, kteří by byli úzce spojeni s politickou stranou. V krajním případě by mohlo dokonce dojít i k situaci, kdyby ústavodárce změnou Základního zákona nebo zákona o SÚS tuto instituci zrušil. Takové konflikty mezi politikou a ústavním soudnictvím nejsou pouze teoretického rázu. V mnoha státech k takovýmto těžkým střetům docházelo či dochází poměrně často. V průběhu 50. let 20. století se zákonodárce v JAR pokusil zrušit rozhodnutí nejvyššího soudu a odejmout rozhodovací pravomoci příslušné komoře nejvyššího soudu. Ve 30. letech 20. století

¹¹¹ *Scholz, R.* Das Bundesverfassungsgericht: Hüter der Verfassung oder Ersatzgesetzgeber?, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 16/99, s. 15 n.

se zase prezident Roosevelt pokusil ve Spojených státech přijetím nového zákona odstavit z Supreme Courtu soudce, kteří nehodlali akceptovat jeho program New Deal (tzv. Court-packing-Bill). V roce 1933 byl zase v Rakousku či v roce 1964 na Kypru ústavní soud zrušen úplně. Také v Německu se odehrála řada konfliktů mezi SÚS a politiky. Tyto střety ovšem nikdy nedosáhly výše uvedených následků. Pouze jedenkrát za vlády Konráda Adenauera se pokusila výkonná moc změnou zákona o volbě soudců vzít obsazení míst ústavních soudců pevně do svých rukou.

Cílem této studie je zaměřit se na podmínky vzniku takovýchto konfliktů a objasnit, která opatření jsou v právním rámci řešení takovýchto sporů povolena a která naopak zakázána. Pokusím se podrobněji rozebrat historii střetů mezi spolkovou vládou a SÚS. Nelze se při popisu a hledání cest, jak předcházet těmto sporům, vyhnout popisu některých historicko-politických souvislostí, bez kterých by některé ze sporů nikdy nevznikly. Pokusím se také klasifikovat opatření, která ve svém konečném důsledku mohou ovlivnit nezávislost SÚS jako instituce. Je ovšem nutné rozlišovat, která z těchto opatření mají povahu zákonného aktu a která jsou pouze faktickými pokusy o vliv na rozhodování SÚS.

Jako zákonné instrumenty, kterými lze vykonávat vliv na rozhodování SÚS, lze označit nerespektování rozsudku SÚS, stejně jako přijetí nového zákona, který byl v rámci řízení před SÚS zrušen. Takoveto nátlakové formy jsou mnohdy velmi těžko rozpoznatelné, neboť zákonodárci může jít v mnohých případech o nápravu skutkového stavu, pro který SÚS označil daný návrh za protiústavní. Jak se ukázalo, nátlakových metod na rozhodování SÚS existuje nepřeborné množství. O některých metodách nátlaku lze uvažovat pouze v teoretické rovině, a proto se jimi budu zabývat pouze okrajově.

Hlavní směr mého zájmu spočíval v praktických případech, ke kterým na území Německa skutečně došlo, nebo v praktických případech, o nichž byla vedena vážná politická nebo odborná debata. Zrušení SÚS je v Německu velmi obtížně realizovatelné, neboť s ohledem na Ewigkeitsklausel lze přepokládat, že SÚS lze subsumovat pod tuto zásadu a jeho existence je tudíž nedotknutelná.

5.1 Nástroje výkonné moci v „boji“ se SÚS

Zásahy do působnosti SÚS lze členit podle nejrůznějších kritérií. Lze je členit podle vlivu na SÚS či vyloučení vlivu SÚS na politické dění, dále podle

časového okamžiku, zda-li je takové opatření přijímáno před nebo po přijetí rozhodnutí, podle prostředků, jakými se výkonná moc snaží dosáhnout svého cíle (neformálním jednáním nebo cestou přijetí zákona), podle počtu takovýchto snah (systematická snaha nebo jednotlivé pokusy) a podle způsobu zásahu (změna soudní organizace či změna kompetencí rozhodování SÚS).

Z hlediska právního výkladu nehraje žádnou roli účel takového zásahu. Jedním zásahem může být dosaženo vícero cílů. Nutné je ovšem podotknout, že více cílů většinou ani nepřipadá v úvahu. Také členění zásahů podle časového hlediska nemá zvláštní význam. Nelze často určit, zda snaha o zásah či zásah samotný vychází z momentálního rozhořčení nad konkrétním rozsudkem nebo ze strachu nad tím, že by podobný rozsudek mohl být opětovně vyneseno v budoucnosti. Pro právní rozbor je důležité se zabývat zejména členěním prostředků zásahu. Vládní většina může proti SÚS zasáhnout dvěma možnými způsoby. Může přijmout zákon, kterým formálně nebo neformálně bude působit na kompetence či složení SÚS. Tento zásah vlastně znamená, že výkonná moc bude iniciovat vydání jednoduchého nebo ústavního zákona. Cesta ústavního zákona nebo změny Základního zákona je velmi obtížná, a to zejména s ohledem na nutnou 2/3 většinu ústavodárce pro přijetí (viz čl. 79 odst. 2 ZZ). Neformální cestou jak zasahovat do činnosti SÚS je např. opomenutí jednání při jmenování soudců nebo různá prohlášení vedoucích politiků, parlamentních sekretářů apod. O faktických zásazích je řeč pouze tehdy, pokud by měl najít svou cestu v podobě přijatých zákonů. Členění způsobu zásahu slouží jako základní vzor pro klasifikaci činnosti výkonné moci ve vztahu ke SÚS. V rámci těchto zásahů je nutné rozlišovat podle předmětu, který je takovým opatřením napadán. Zásah jako takový může směřovat proti soudu jako celku nebo pouze jednotlivému rozhodnutí, které je soudem přijato. V prvním případě jde o případ změny fungování SÚS jako instituce, v druhém případě jde vládní většinou pouze o jeden konkrétní případ. Proto budu dále opatření, která směřují proti rozhodnutí SÚS, označovat jako věcné zásahy a zásahy, které směřují proti řízení nebo pozici SÚS, jako institucionální.¹¹²

Dále hrají při právním výkladu velmi důležitou roli počet a síla takovýchto zásahů. V praxi mnohdy může být přijato určité opatření, kterým

¹¹² K tomuto členění *Eichenberger, Kurt* Die richterliche Unabhängigkeit als staatsrechtliches Problem, Stämpfli Verlag, 1960, s. 152–161; *Bryde, B.-O.* Verfassungsentwicklung, Stabilität und Dynamik im Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Baden-Baden, 1982, s. 353–355.

vládní většina nedosáhne kýženého úspěchu a proto po takovém zásahu následují další opatření. V praxi téměř nedochází k situaci, že by proti SÚS bylo vedeno několik navzájem nezávislých zásahů. Pokud by k takové situaci došlo, pak by bylo možné hovořit o kumulativních zásazích. Naproti tomu nemusí být mnohdy zásahy ani kumulativní, ale vhodnou kombinací opatření se vládní většina snaží dosáhnout svého cíle. Taková opatření se přitom mohou navzájem pouze doplňovat. O takovou situaci by se jednalo, kdyby vládní většina dramaticky zvýšila počet soudců SÚS (první opatření) a poté by většinou těchto nových soudců zvolila své příznivce (druhé opatření), přičemž by nic nebránilo vládní většině, aby znovu vydala zákon, který byl již dříve prohlášen SÚS za protiústavní.¹¹³ Pokud by bylo více takovýchto opatření spojeno dohromady, pak by zásah dostával jinou kvalitu.

Je nezbytné pojednat podrobně o třech rozdílných způsobech zásahů, a to *o věcných zásazích přijatých formou zákonů, o institucionálních zákonných zásazích a za třetí o faktických zásazích.*

Věcné zákonné zásahy předpokládají, že se parlament snaží oslabit před nebo po proběhlém soudním řízení pozici SÚS nebo získat vliv na jeho rozhodování vydáním zákona. Samotný zásah vždy neznamená pouze činnost ústavodárce při změně dané normy, neboť zákonodárná moc neztrácí právo k vydávání, rušení nebo změně zákonů tím, že se účastní řízení v rámci kontroly norem před SÚS. Rozhodující je pouze skutečnost, zda zákonodárným aktem může být ohrožena nezávislost SÚS nebo zda může výkonná či zákonodárná moc posílit vliv na SÚS. Nelze tudíž v žádném případě hovořit o věcném zákonném zásahu, pokud by spolková rada a spolkový sněm novelizovaly jako ústavodárci příslušný ústavní zákon, neboť toto lze realizovat pouze ústavodárným procesem. Vliv a nezávislost SÚS tím nemůže být dotčena. Ústavodárce musí v rámci řízení dbát na to, aby jeho aktem nebyla dotčena ústava jako taková a aby byl dodržen účel takového ústavodárného řízení. Stejně tak nelze hovořit o zásahu, pokud po vynesení rozhodnutí SÚS ústavodárce změní Základní zákon z hlediska interpretace Základního zákona za předpokladu, že pozice SÚS tím zůstává nedotčena, stejně jako jeho právo k interpretaci Základního zákona.¹¹⁴

¹¹³ Takový případ se stal v JAR.

¹¹⁴ Naproti tomu např. *Eichenberger, Kurt* Die richterliche Unabhängigkeit als staatsrechtliches Problem, Stämpfli Verlag, 1960, s. 152–154 považuje revizi Základního zákona za přípustný zásah, i pokud by tím došlo k oslabení pozice SÚS či omezení jeho práva jako interpreta základního zákona.

Otázkou ovšem zůstává oprávnění k interpretaci, pokud parlament během probíhajícího řízení před SÚS změni zákonnou normu tak, aby byla zcela souladná se Základním zákonem (autentický výklad). Ještě silněji může být vliv na SÚS vykonán, pokud by SÚS musel v důsledku takové zákonné změny korigovat nebo relativizovat svoje předchozí rozhodnutí. Vydání zákona, kterým by se zákonodárce snažil zrušit rozhodnutí, je extrémním případem. Pokud ovšem mezi rozsudkem SÚS a opakovaným vydáním zákona uplyne delší časový úsek, pak se to rozhodovací pozice SÚS dotýká jen velmi málo.

Za **institucionální zásahy** lze považovat situace, kdy zákonodárce či ústavodárce změni ústavu nebo pravidla pro řízení před SÚS a tím oslabí pozici či nezávislost SÚS. Sama skutečnost, že zákonodárce nebo ústavodárce předpokládá změnu zákona o SÚS nebo Základního zákona, neznamená zásah do pravomocí SÚS. Jak ukázalo období 50 let existence SÚS některé reformy organizace práce SÚS či předpoklady pro volbu soudců, byly velmi potřebnými a práci SÚS prospěly.¹¹⁵ Rozhodujícím kritériem proto je, zda se reforma dotýká neutrální role SÚS a zda jsou objektivně nastaveny pracovní možnosti obou senátů a zda budou vyvolávat rozhodnutí SÚS účinky, které jsou předpokládány. Nebylo by proto institucionálním zásahem, pokud by zákonodárce přijal právní úpravu řešení ústavních stížností po americkém vzoru „writ of certiorari“.¹¹⁶ Poté by totiž zůstalo pouze na SÚS, zda o určité ústavní stížnosti bude rozhodovat nebo nikoliv. Pravdou zůstává, že takový způsob řešení ústavních stížností znamená jisté omezení procesních práv občanů.¹¹⁷ Prostor pro rozhodování SÚS by tím zůstal nedotčen, neboť SÚS by se stejně jako Supreme Court mohl rozhodnout, zda některou vysoce politickou otázkou bude rozhodovat nebo zda se jí podle doktríny „political question“ odmítne zabývat.¹¹⁸ Stejně

¹¹⁵ K pěti novelám zákona o SÚS a změnám Základního zákona viz *Wöbrmann, Gotthard* Reformvorschlage zum Verfahren des Bundesverfassungsgerichts, in: Festschrift für Wolfgang Zeidler, sv. II, 1987, s. 1346–1356.

¹¹⁶ Obdobne úvahy zde byly v letech 1954–1955 k tomu viz *Benda, E./Klein, E.* Lehrbuch des Verfassungsprozessrechts, 2. vydání, 2001, marg. . 328; BT-Drs. I, . 1662, s. 14 a v letech 1969–1970 k tomu viz *Dichgans, RA-Prot. VI, 23. Stzg.*, s. 8.

¹¹⁷ Právě z tohoto důvodu se skepticky k takovému modelu postavili některí autoři: *Stern, K.* Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, sv. II, 1980, s. 961–962; *Benda, E.* In: *Benda, E./Klein, E.* Lehrbuch des Verfassungsprozessrechts, 2. vydání, 2001, marg. . 330; *Rupp, RA-Prot. VI, 17. Stzg.*, příloha 4, s. 3.

Podle Heydeho ovšem čl. 94 odst. 2 ZZ úpravu „writ of certiorari“ předpokládá.

¹¹⁸ K tomu blíže *Brugger, W.* In: *Schiffers, R. (eds.)* Grundlegung der Verfassungsgerichtsbarkeit. Das Gesetz über das Bundesverfassungsgericht vom 12. März 1951, Düsseldorf 1984, s. 10–13,

jako povinné zastupování advokátem v určitých řízeních před SÚS omezuje také pouze účastníky řízení, ale nikoliv SÚS.¹¹⁹ Institucionálním zásahem by ovšem bylo, pokud by zákonodárce zrušil institut ústavní stížnosti jako celek, protože tím by byl zmenšen rozhodovací prostor SÚS a význam jeho ústavních rozhodnutí by byl oslaben.

Institucionální zásahy lze proto členit podle toho, zda se dotýkají SÚS jako celku nebo pouze jeho části. Zrušení SÚS se dotýká instituce jako celku. Důležitými prameny práva pro existenci SÚS jsou Základní zákon (čl. 94 odst. 2 věta první) a zákon o SÚS. Pozice SÚS by byla jistým způsobem dotčena v okamžiku, kdyby ústavodárce změnil způsob volby ústavních soudců. Dotčen by byl SÚS i drastickým zvýšením počtu soudců a snížením kvóra pro jejich volbu, čímž by si vládní strany zajistily možnost prosazovat do SÚS sobě nakloněné osoby. Ústavní procesní právo jako celek by ovšem mohlo být dotčeno některými institucionálními zásahy, pokud by se ústavodárce např. rozhodl, že zruší abstraktní kontrolu norem nebo pozmění obecná pravidla pro řízení před SÚS. Zásah do obecných procesních pravidel by se mohl uskutečnit změnou Základního zákona, který by stanovil SÚS povinnost být vázán stanovisky a názory zákonodárce nebo zvýšením kvóra pro hlasování v jednotlivých senátech.

Jedním z možných institucionálních zásahů do ústavního soudnictví je jeho zrušení. Demokratické evropské státy se po II. světové válce k tomuto kroku dosud neodhodlaly.

Odstranění SÚS jako instituce není v politických diskusích poslední doby příliš aktuálním případem. Za více jak 50 let existence SÚS jsou takové návrhy skutečně velmi ojedinělými.¹²⁰ Zrušení SÚS tak není ani vhodným ani pravděpodobným scénářem. Situace, kdy je ovšem ústavní soudnictví jako nevhodný instrument politického systému odstraněn, není ve světě zase tak ojedinělou situací a k podobným případům došlo v Rakousku a na Kypru.

17–20; *Dolzer/Klaus Vogel/Karin Grafshof (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz* (Loseblattausgabe), Heidelberg, s. 100–109.

¹¹⁹ Pro zavedení advokátského přímusu horoval *Zuck, R.* *Das Recht der Verfassungsbeschwerden*, 2. vydání 1988, marg. č. 279–283; *Rinken, Alfred* *Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Reihe Alternativkommentare, sv. II, Art. 38–146, 2. vydání, Neuwied, Frankfurt/Main 1989, komentář k čl. 93, marg. č. 76.

¹²⁰ K takovému návrhu došlo zejména během krize o ratifikaci smlouvy o EOS. Na konci 70. let 20. století požadoval Helmut Ridder předseda humanistické unie zrušení SÚS, tento návrh ovšem nebyl v politice této strany již nikdy zmíněn a jedná se tak o ojedinělý návrh.

Když v roce 1960 Kypr vyhlásil nezávislost, přijal ústavu, která měla zajistit mírové vztahy mezi Kypřany a Turky. Turecká menšina ovšem cítila, že její menšinová práva nebudou kyperskou vládou akceptována, zejména její právo na místní samosprávu. Jako garant ústavy byl zřízen tříčlenný ústavní soud. Supreme Constitutional Court měl jednoho tureckého, jednoho řeckého a jednoho neutrálního člena. Neutrální soudce byl zvolen prezidentem soudu a byl jím profesor práva v Heidelbergu Ernst Forsthoff. Řecká většina pod vedením arcibiskupa Makaria ovšem nehodlala dosáhnout kompromisu s tureckou menšinou ve věci garance jejich menšinových práv. Řecká většina odmítala vytvořit oddělenou obecní samosprávu. Proti tomuto postupu podala turecká menšina žalobu k ústavnímu soudu, který konstatoval v roce 1963 protiústavnost těchto opatření.¹²¹ Vláda deklarovala, že tento proces neuznává a že nebude soudní rozhodnutí respektovat. Prezident soudu Ernst Forsthoff se na základě toho vzdal funkce předsedy i člena ústavního soudu. V červenci 1964 pak kyperský parlament ústavní soud zrušil.¹²²

Zatímco kyperský ústavní soud byl přímo zrušen, rakouský případ odstranění Ústavního soudního dvora byl poněkud jiný. Dolfussova vláda se ve 30. letech 20. století snažila o přijetí korporativistické a autoritativní ústavy a vyvolala v důsledku toho parlamentní krizi, při které byl také Ústavní soudní dvůr omezen ve své činnosti. Vláda vydala k naplnění svého cíle usnesení, podle kterého mohl Ústavní soudní dvůr zasedat pouze v případech, pokud budou zvoleni všichni jeho soudci. Vláda však donutila některé ze spřízněných soudců a jejich náhradníků, aby odstoupili ze svých funkcí. Volba nových soudců a náhradníků již ovšem nenásledovala, takže činnost Ústavního soudního dvora byla ochromena.¹²³

Také v Německu by odstranění SÚS nebo znemožnění výkonu jeho funkce přicházelo v úvahu. Nepřímé odstranění SÚS by se mohlo odehrát cestou jednoduchého zákona. Takovou cestou by bylo např. omezení finančních prostředků, se kterými SÚS hospodaří. Tímto způsobem by si zákonodárce otevřel cestu pro přímé zrušení SÚS. Vyřadit SÚS ze systému ústavního pořádku tak lze realizovat přímým i nepřímým způsobem.

¹²¹ K právní povaze procesu viz *Heinze, Christian* Zum Zypernkonflikt, München 1988, s. 716–719.

¹²² *Tatli, Suzan* Zypern-Konflikt, nakladatelství Centaurus, Pfaffenw. 1986, s. 50–61.

¹²³ *Zöllner, Erich* Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart, Wien 1974, s. 511–512.

Přímé odstranění SÚS se může uskutečnit cestou jednoduchého zákona, kdy zákonodárce stanoví, že činnost SÚS je časově omezena. Po uplynutí této lhůty by pak SÚS zanikl. Takové jednání by ovšem bylo v rozporu s čl. 94 odst. 2 větou první ZZ.¹²⁴ Podle ustanovení Základního zákona může zákonodárce pouze upravovat pravidla pro řízení před SÚS. Zákonodárce tak má pouze možnost říci, jak bude SÚS fungovat, ale nemůže říci, odkdy popř. dokdy bude SÚS fungovat. Jelikož je SÚS začleněn do ústavního systému Německa a je zmíněn na několika místech Základního zákona, nebylo by jeho zrušení jednoduchým zákonem možné (zejména s ohledem na čl. 20 odst. 3 ZZ). Většina doktríny se domnívá, že zrušení jednoduchým zákonem by bylo protiústavní.¹²⁵ U nepřímého pokusu o odstranění SÚS platí stejné zásady. Článek 115g ZZ předpokládá, že SÚS je funkce schopným ústavním orgánem. Článek 115g ZZ zakládá předpoklady pro fungování SÚS také v případě válečného stavu. Z tohoto důvodu lze usuzovat, že ústavodárce byl veden snahou, aby funkce SÚS nemohla být omezena vnějším zásahem.¹²⁶ Úplné škrtnutí rozpočtové kapitoly SÚS by tak učinilo soud nefunkčním a tudíž by takové opatření bylo protiústavní.

Obdobný kombinovaný institucionální zásah jako v Rakousku v roce 1933 by byl také protiústavní. Zákonodárny zásah a faktický stav vzniklý na jeho základě je nutné posuzovat jako jeden zásah, jehož smyslem by bylo ochromení fungování SÚS. Takový krok by proto byl v německém ústavním prostředí chápán jako protiústavní.¹²⁷

Na rozdíl od institucionálních zásahů se **faktické zásahy** vyznačují tím, že parlament ani vláda neusilují o přijetí nového zákona či změnu Základního zákona, ale snaží se vliv na SÚS či jeho nezávislost oslabit jiným způsobem. Teoreticky lze tyto faktické zásahy členit podle jejich obsahu na

¹²⁴ Citace čl. 94 odst. 2 věty první Základního zákona: „Spolkový zákon upravuje jeho organizaci a jednání a stanoví, v kterých případech mají jeho rozhodnutí sílu zákona.“

¹²⁵ Stern, K. In: Dolzer, R. (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz, Loseblattausgabe, komentář k čl. 94, marg. č. 95; Maunz, T. In: Maunz, Theodor, Sigloch, Heinrich, Schmidt-Bleibtreu, Bruno, Klein, Franz Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967, marg. č. 33; Lauffer, H. Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 145–149; Sattler, Andreas Die Rechtsstellung des Bundesverfassungsgerichts als Verfassungsorgan und als Gericht, Göttingen, 1955, s. 278.

¹²⁶ Herzog, R. In: Maunz, Theodor, Dürig, Günter Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 115g, marg. č. 16.

¹²⁷ Obdobně viz Evers, U. In: Dolzer, R. (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz, Loseblattausgabe, komentář k čl. 79 odst. 3, marg. č. 11.

věcné faktické zásahy a institucionální faktické zásahy. Pokud by bylo určitými zásahy znemožněno SÚS, aby vydal rozsudek, pak by bylo možné hovořit o věcném zásahu,¹²⁸ k tomu by došlo např. oddalováním jmenování ústavních soudců do doby, až by se SÚS stal neusnášenischopným. Pokud by parlament a vláda použily takovýto způsob zásahu, pak by se hovořilo o institucionálním faktickém zásahu. Je velmi těžké rozlišovat u faktických zásahů, zda směřují k rozhodovací činnosti SÚS či k samotné existenci SÚS. Pokud by např. parlament nerespektoval rozhodnutí SÚS, které by požadovalo určitou činnost zákonodárce a tento by nekonal, pak by faktický zásah směřoval jak proti rozhodnutí ústavního soudu, tak proti instituci jako takové.¹²⁹

5.2 Odstranění SÚS a limity takového postupu stanovené v Základním zákoně

Při ústavní novele by bylo nutné se zabývat zejména otázkou, nakolik je SÚS jako instituce chráněn čl. 79 odst. 3 ZZ ve spojení s čl. 20 ZZ. V německé ústavní literatuře se názory rozcházejí a lze konstatovat, že existují tři rozdílné proudy.

Jedna část právníků považuje odstranění SÚS změnou ústavního pořádku za přípustný způsob.¹³⁰ Možnost zrušení SÚS je odůvodňována tím, že SÚS jako instituce není přímo uveden v čl. 79 odst. 3 ZZ a není tak integrální součástí nezměnitelných zásad čl. 1 a 20 ZZ¹³¹. Jako pod-

¹²⁸ Německá ústavní teorie někdy tento postup nazývá jako *Überspielen*; např. *Häussler, Richard* *Der Konflikt zwischen Bundesverfassungsgericht und politischer Führung*, Berlin 1994, s. 79.

¹²⁹ Takováto situace nastala v roce 1963 na Kypru. V Německu by ovšem takovýmto jednáním zákonodárce porušil § 31 zákona o SÚS.

¹³⁰ *Maunz, Theodor, Dürig, Günter* *Grundgesetz Kommentar*, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 79, marg. č. 48; *Doebing, K.* *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, 3. vydání 1984, s. 229; *Zuck, R.* *Das Recht der Verfassungsbeschwerde*, 2. vydání 1988, marg. č. 7.

¹³¹ Citace čl. 1 Základního zákona: „(1) Důstojnost člověka je nedotknutelná. Respektovat a chránit ji je povinností veškeré státní moci.

(2) Německý lid proto uznává neporušitelná a nezcižitelná lidská práva za základ každé lidské společnosti, míru a spravedlnosti ve světě.

(3) Dále uvedené základní práva zavazují zákonodárství, výkonnou moc a soudnictví jako bezprostředně platné právo.“

Citace čl. 20 Základního zákona: „(1) Spolková republika Německo je demokratický a sociální spolkový stát.

(2) Veškerá státní moc vychází z lidu. Lid ji vykonává ve volbách a hlasováních a prostřednictvím zvláštních orgánů zákonodárství, výkonné moci a soudnictví.

půrný argument tato skupina právníků upozorňuje na skutečnost, že ve Velké Británii ústavní soudnictví jako instituce neexistuje a přesto je Velká Británie právním a demokratickým státem. Opačný názor zastává skupina právníků, kteří tvrdí, že SÚS jako instituce je neoddelitelnou součástí Základního zákona,¹³² která nemůže být zrušena ani odstraněna. Tento právní názor je prezentován zejména Andreasem Sattlerem a Hansem-Wernerem Albertsem. SÚS je podle jejich názoru integrální součástí dělby moci a podstatným prvkem spolkového státu.

Nutnost ústavního soudnictví pro spolkový stát byla poprvé nastíněna Karlem Löwensteinem v roce 1954.¹³³ Löwenstein zastával názor, že SÚS jako celek není absolutně nedotknutelnou institucí. Podle něj jeho kompetence nemohou při zrušení SÚS nepřejít bez dalšího na jiný ústavní orgán. Musí být minimálně zaručeno, že jiný orgán bude pokračovat v přijímání nové a prosazování staré ústavní judikatury. Zrušení SÚS je ovšem potřeba chápat ve dvojitě slova smyslu: 1. zrušení ústavního soudnictví bez náhrady a 2. zrušení SÚS jako instituce a převedení jeho kompetencí na jiný soudní orgán. Toto rozlišení mezi extinkcí a surogací je pro ústavní změnu naprosto zásadní. Při realizaci obou typů odstranění ovšem dojde k tomu, že SÚS jako instituce zakotvená v Základním zákoně zanikne, a to bez ohledu na to, zda někdo kompetence SÚS převezme nebo nikoliv. Surogace jako taková by přicházela v úvahu, pokud by kompetence SÚS přešly např. na některý z nejvyšších soudů a poslední ústavní soudní instancí by se stal jako ve Spojených státech třeba nejvyšší soud. Taková změna by znamenala přechod od difúzního ke koncentrovanému ústavnímu soudnictví.¹³⁴ Přechod kompetencí SÚS by ovšem přicházel v úvahu také na instituci nesoudního charakteru, jako

(3) Zákonodárství je vázáno ústavním řádem, výkonná moc a soudnictví zákonem a právem.

(4) Proti každému, kdo se pokusí odstranit tento řád, mají všichni Němci, pokud není jiná pomoc možná, právo odporu.“

¹³² Maunz, T. In: Maunz, Theodor, Dürig, Günter Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 20 V, marg. č. 73, VII, marg. č. 41; Sattler, Andreas Die Rechtsstellung des Bundesverfassungsgerichts als Verfassungsorgan und als Gericht, Göttingen, 1955, s. 275–278; Alberts, Hans-Werner Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 133–138.

¹³³ Löwenstein, Karl, in: Heydt, von der Karl August Der Kampf um den Wehrbeitrag, sv. III, Mnichov, s. 555–556.

¹³⁴ O tomto modelu se diskutovalo také v Parlamentární radě a proto byl na návrh Waltera Strausse v Základním zákoně SÚS oddělen od nejvyšších spolkových soudů.

je tomu např. ve Francii, kde je orgánem ústavní kontroly Conseil constitutionnel.¹³⁵

Zrušení SÚS bez náhrady není proveditelné pouze na základě jednoduchého zákona. Zrušení není možné pouze na základě tvrzení, že SÚS není začleněn výslovně do čl. 79 odst. 3 ZZ. Takový výklad není akceptovatelný. Stejně tak by bylo možné takovým názorům oponovat, že v ostatních demokratických právních státech není ústavní systém bez ústavního soudnictví myslitelný. Článek 79 odst. 3 ZZ v první řadě upravuje jádro německé ústavy, co je ovšem obsahem tohoto jádra, nelze vyložit jinak než z kontextu Základního zákona.

Nedotknutelnost SÚS nelze dovodit pouze z toho, že je SÚS ústavní institucí.¹³⁶ Ústavní orgány jsou samostatné a oddělené od ostatních ústavních institucí, z čehož však nevyplývá, že by tyto instituce byly nezrušitelné.¹³⁷ Pokud čl. 20 odst. 2 věta druhá ZZ hovoří o zvláštních orgánech v rámci dělby moci, není tím ještě garantován ústavní charakter těchto orgánů. Toto ustanovení pouze garantuje organizační oddělení jednotlivých mocí. Článek 79 odst. 3 ZZ hovoří pouze o ústavních zásadách zakotvených v čl. 1 a 20 ZZ. Stejně tak nelze nedotknutelnost SÚS vyvozovat z imanentních mezí Základního zákona. Otázka přípustnosti zrušení SÚS je nutné vyložit v souladu s čl. 79 odst. 3 ZZ a základními nezrušitelnými zásadami, o které se tento článek opírá. S ohledem na čl. 79 odst. 3 ZZ musíme zkoumat, nakolik by se zrušení SÚS dotklo demokratického a spolkového principu. Postavení SÚS je nutné vykládat v souladu s principem právního státu.

Profesor Heinz Laufer dovozuje nedotknutelnost SÚS ze zásady demokratického státu.¹³⁸ Laufer je toho názoru, že SÚS je typickým orgánem demokratického státu, který může přijímat rozhodnutí rozporná s názorem parlamentní většiny, což lze chápat do jisté míry jako omezení uplatňování principu většiny. Laufer vychází při své analýze z modelu amerického ústavního soudnictví, což ovšem není bez dalšího aplikovatelné na

¹³⁵ Např. *Bryde, B.-O.* In: *Münch, Ingo von, Kunig, Philip* Grundgesetz-Kommentar, sv. III (čl. 70–146), 4. a 5. vydání, 2003, komentář k čl. 79, marg. č. 45, který považuje takovou variantu v Německu za možnou.

¹³⁶ *Benda, E.* In: *Benda, E./Klein, E.* Lehrbuch des Verfassungsprozessrechts, 2. vydání, 2001, marg. č. 58.

¹³⁷ *Alberts, Hans-Werner* Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 131–133.

¹³⁸ *Laufer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 152–154.

německý ústavní pořádek. Demokratický konsensus obsahuje mnoho myšlenek a zásad, které lze subsumovat pod pojem právního státu.¹³⁹ Proces politické a státní tvorby vůle nevychází z neomezených předpokladů, v rámci volebního boje musí být zejména dodržena zásada svobody názoru. Do volebního boje musí být připuštěno více politických stran, které musí mít zaručeny rovné příležitosti. Svobodné, rovné a tajné volby jsou jedním ze základů demokratického státu. Mandáty jsou rozděleny na základě volebních výsledků a státní orgány, které tak získají demokratický mandát, nemohou překračovat kompetence, které mají stanoveny. Pokud by tedy byla tato pravidla demokratického volebního boje porušena, pak by nutně chyběla v rámci demokratického státu nezpochybnitelná legitimize ústavních orgánů. Rozhodování o tom, zda takové podmínky pro řádnou legitimaci byly splněny, nemůže posuzovat orgán, který byl na základě takovýchto kritérií sám konstituován. Nad politickými stranami musí stát nezávislá instituce, která bude dbát na dodržování demokratických pravidel hry. Ve Spolkové republice takovou úlohu má právě SÚS, který je neutrálním dohlížitelem nad procesem demokratické legitimace. Jako instituce posuzuje, zda byly odpovídajícím způsobem přerozděleny mandáty ve spolkovém sněmu (čl. 41 odst. 2 ZZ¹⁴⁰), a rozhoduje o tom, které politické strany je možné vyloučit z demokratického soutěžení politických stran (čl. 21 odst. 2 věta druhá ZZ). SÚS také přezkoumává ústavnost volebních zákonů a dbá na to, aby státní orgány jednaly v rámci svých kompetencí. Tuto tezi naplňuje SÚS nejenom v rámci abstraktní a konkrétní kontroly norem, ale také v rámci řízení ve sporech mezi jednotlivými státními orgány. Zejména jednání v rámci jeho kompetencí je nosným pilířem zastupitelské demokracie v souladu s čl. 20 odst. 1 a 2 ZZ. Zastupitelská demokracie je systémem úřadů a orgánů, které se při výkonu své činnosti odvolávají na řádnou legitimaci, kterou získaly v rámci tvorby vůle lidu.¹⁴¹ Pokud tedy budeme považovat čl. 5, 8, 20 odst. 1, 21 a 38 ZZ¹⁴² za

¹³⁹ Bückenförde, E.-W. In: Isensee, J.-Kirchhof, P. (vyd.) Handbuch des Staatsrechts sv. I, 3. vydání, 2003, § 22, marg. č. 85.

¹⁴⁰ Citace čl. 41 odst. 2 Základního zákona: „Proti rozhodnutí Spolkového sněmu je přípustná stížnost ke Spolkovému ústavnímu soudu.“

¹⁴¹ Herzog, R. In: Maunz, Theodor, Dürig, Günter Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 20 II, marg. č. 18–19 a 48–49.

¹⁴² Uvedená ustanovení se týkají práva na svobodu projevu (čl. 5), práva shromažďovacího (čl. 8), základní charakteristiky Německa (čl. 20 odst. 1), postavení a významu politických stran v německém ústavním systému (čl. 21) a podmíněk voleb do Spolkového sněmu (čl. 38 odst. 1).

podstatné náležitosti demokratického právního řádu, pak se musíme ptát, jestli jejich konkretizace a dozor nad jejich dodržováním je podstatnou součástí čl. 79 odst. 3 ZZ. Jinými slovy řečeno, zda je tedy neutrální dozor nad takto vymezenou demokratickou legitimací nedotknutelnou součástí demokracie? V souladu s judikaturou SÚS je účelem čl. 79 odst. 3 ZZ odebrat nedemokratickým politickým silám nálepkou legitimacy a legality, pokud by se k moci dostaly v rozporu s demokratickými zásadami tvorby vůle lidu.

Při přijímání čl. 79 ZZ měla na mysli Parlamentární rada zejména převrat v roce 1933. Volební boj byl totiž v roce 1933 ovlivněn nedemokratickými praktikami ze strany NSDAP, SA a SS. Masové nepřipuštění voličů k volbám, stejně jako zmocňovací zákon byly nástroji, které jsou neslučitelné s demokratickými zásadami.¹⁴³ Otcové ústavy byli přesvědčeni o tom, že bez neutrální kontroly nad demokratickou legitimací není demokracie jako taková dostatečně chráněná.¹⁴⁴ S myšlenkou demokratického dohledu ovšem není nutně spojeno, že by takový dohled musel být realizován v rámci ústavního řízení nebo prostřednictvím SÚS. Princip demokracie tak požaduje pouze efektivní kontrolu nad tvorbou vůle lidu, na základě čehož jako jediném argumentu nelze obhajovat nedotknutelnost SÚS.¹⁴⁵ Princip demokracie neumožňuje, aby byl SÚS zrušen bez dalšího, aniž by se stanovilo, na koho by kompetence SÚS přešly. Odstranění výkonu těchto kompetencí tedy není v souladu s principem demokracie.

Zachování existence SÚS je v mnohých výkladech odvozováno od principu spolkového státu, neboť bez SÚS jako instituce by nemohly spolkové země prosazovat ochranu svých práv. Spolek by získal ve vztahu k zemím silnější kompetence a mohl by spolkovým zemím vnucovat svou vůli. Bez SÚS by se tak spolkové země staly vůči Spolku bezbrannými.¹⁴⁶ V rámci spolko-

¹⁴³ Evers, U. In: *Dolzer, R. (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz*, Loseblattausgabe, komentář k čl. 79 odst. 3, marg. č. 16–22.

¹⁴⁴ Tuto myšlenku je ovšem nutné oddělit od otázky, nakolik je vůbec demokracie jako taková změnitelná v jiný ústavní systém. Viz Evers, U. In: *Dolzer, R. (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz*, Loseblattausgabe, komentář k čl. 79 odst. 3, marg. č. 189–191; Stern, K. *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, sv. I, 2. vydání, 1984, s. 558–559; Ridder, H. *Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Reihe Alternativkommentare, sv. II, Art. 38–146, 2. vydání, Neuwied, Frankfurt/Main 1989, komentář k čl. 79, marg. č. 37.

¹⁴⁵ *Lauffer, Heinz* *Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess*, Tübingen, 1968, s. 154–155.

¹⁴⁶ *Sattler, Andreas* *Die Rechtsstellung des Bundesverfassungsgerichts als Verfassungsorgan und als Gericht*, Göttingen, 1955, s. 278; *Löwenstein, K.* In: *Heydt, von der Karl August* *Der Kampf um den Wehrbeitrag*, Mnichov, sv. III, s. 154–155.

vého státu lze totiž spor mezi Spolkem a spolkovými zeměmi předpokládat. Takové nebezpečí sporu vzniká zejména tam, kde vedle sebe stojí několik nezávislých nositelů pravomocí. Zároveň je nutné konstatovat, že řešení spolkových konfliktů je podle Základního zákona ponecháno ústavnímu řízení. Pokud se země cítí zkráceny na svých právech spolkovými zákony, mohou v rámci řízení o abstraktní kontrole norem zkrácení svých práv žalovat. U jiných výsostných aktů pak připadá v úvahu řízení podle čl. 93 odst. 1 bodu 3 ZZ¹⁴⁷ o sporu mezi Spolkem a zeměmi. Toto řízení je ve své podstatě konkretizací spolkového principu podle čl. 20 odst. 1 ZZ. Princip spolkového státu byl pro ústavodárce natolik zásadní, že jej zakotvil jako nezměnitelnou část ústavního pořádku do čl. 79 odst. 3 ZZ. Do režimu věčné klauzule tak SÚS spadá pouze v případě řešení sporů mezi Spolkem a zeměmi. Otázkou zůstává, zda spolkové soudnictví spadá pod režim věčné klauzule a je podstatnou náležitostí spolkového státu. Federativní státy si lze stěžít představit bez federálního soudnictví, neboť vymahatelnost práva v takových federacích by byla velmi ztížena.¹⁴⁸ Z německé ústavní historie lze ovšem vyvodit, že ne vždycky byly federální spory v Německu řešeny soudními institucemi. Za období Bismarckovy vlády spory mezi zeměmi a říší řešila spolková rada („Bundesrat“) na základě čl. 76 říšské ústavy z roku 1871.¹⁴⁹ Pro fungování spolkového uspořádání je existence mechanismu pro řešení sporů mezi Spolkem a zeměmi naprosto nepostradatelným prvkem. Není možné řešení takového sporu přenechat pouze politickým silám. Pokud by tomu tak bylo, pak by na základě čl. 31 ZZ¹⁵⁰ byl výrazným způsobem zvýhodněn Spolek, který mnohdy může prosadit zákony bez souhlasu spolkové rady. Hlasovací práva zemí zastoupených ve spolkové radě jsou do jisté míry omezena. Spolkové země např. nemohou legislativní cestou zabránit Spolku, aby protiústavně rozšířil působnost své správy nebo protiústavně zakotvil finanční vyrovnání mezi Spolkem a zeměmi (čl. 106 odst. 4 ZZ¹⁵¹). Jednotlivé země nemohou

¹⁴⁷ Citace čl. 93 odst. 1 bodu 3 Základního zákona: „Spolkový ústavní soud rozhoduje při názorových rozdílech o právech a povinnostech Spolku a zemí, zejména při provádění spolkového práva zeměmi a při výkonu spolkového dozoru.“

¹⁴⁸ Löwenstein, K. In: Heydt, von der Karl August Der Kampf um den Wehrbeitrag, Mnichov, sv. III, s. 555–556.

¹⁴⁹ Alberts, Hans-Werner Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972. XXV, s. 53–54.

¹⁵⁰ Citace čl. 31 Základního zákona: „Spolkovým právem se ruší zemské právo.“

¹⁵¹ Citace čl. 106 odst. 4 ZZ: „Podíl Spolku a zemí na dani z obratu se musí nově stanovit, jestliže se poměr mezi příjmy a výdaji Spolku a zemí vyvíjí podstatně jinak; ke sníženým

prosadit ve spolkové radě své zájmy, pokud by proti nim stála většina zemí (čl. 107 odst. 2 ZZ¹⁵²). Zároveň by při zrušení SÚS neexistoval v Německu mechanismus, jak řešit spory mezi jednotlivými spolkovými zeměmi navzájem. Pokud by řešení takových sporů bylo přenecháno politickým silám, hrozilo by, že dosažený *modus vivendi* by mohl být v rozporu se Základním zákonem, což by ve své podstatě mohlo ohrozit dělbu kompetencí ve spolkovém státě. Německé ústavní právo tak musí v souladu s čl. 20 odst. 3 ZZ garantovat, že rozdělení kompetencí bude v souladu se Základním zákonem.¹⁵³ Řešení sporů některým ze spolkových orgánů, jako tomu bylo za Bismarcka prostřednictvím spolkové rady, tak nepřichází v úvahu. V souladu s čl. 20 odst. 1 ZZ je nutné princip spolkového státu ochránit v rámci řízení, které bude garantovat zachování ústavní dělby kompetencí v rámci Spolku.¹⁵⁴ Ani tyto argumenty by nebránily ústavodárci, aby SÚS jako instituci zrušil, pokud by výše uvedené kompetence přenesl na jiný soudní orgán. SÚS jako instituci tak není bez dalšího zaručena existence pouze na základě spolkového principu, garantována je pouze jeho funkce jako rozhodce sporů vzniklých v rámci spolkového státu. Spolkový princip tak zaručuje, že SÚS nemůže být zrušen bez náhrady, pokud by k takové situaci došlo, pak by takovým ústavodárným aktem byl porušen princip spolkového státu.

daňovým příjmům, které se dodatečně zohlední při určení podílů daně z obratu dle odst. 3 věta 5., se nepřihlédne. Jestliže spolkový zákon uloží zemím další výdaje nebo odejme příjmy, může být další zatížení spolkovým zákonem, který vyžaduje souhlas Spolkové rady, vyrovnáno také příspěvkem z finančních prostředků Spolkem, jestliže je omezeno na krátké časové období. V zákoně musí být stanoveny zásady pro vyměření těchto finančních přidělů a jejich rozdělení zemím.“

¹⁵² Citace čl. 107 odst. 2 ZZ: „Zákon zajistí, aby byla přiměřeně vyrovnána finanční síla zemí; přitom bude vzat zřetel na finanční sílu a finanční potřeby obcí (svazů obcí). Předpoklady pro nároky na vyrovnání ze strany zemí, jež mají nárok na vyrovnání a pro vyrovnávací závazky na straně zemí, jež jsou zavázány k vyrovnání, jakož i měřítko pro výši vyrovnávacích plateb musí být stanoveny zákonem. Zákon může také stanovit, že Spolek poskytne ze svých prostředků kapitálově slabým zemím příspěvky k doplňkovému krytí jejich obecných finančních potřeb (doplňkové příspěvky).“

¹⁵³ *Alberts, Hans-Werner* Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 58–61.

¹⁵⁴ *Alberts, Hans-Werner* Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 46–63.

5.3 SÚS v soustavě ústavních orgánů

Někteří ústavní právníci se domnívají, že SÚS nemůže být zrušen, neboť je podstatnou součástí dělby moci a jeho existence je tak nedotknutelná. SÚS je označován za integrální součást systému dělby moci¹⁵⁵ a za protiváhu k ostatním ústavním orgánům.¹⁵⁶ Tento názor spočívá na myšlence, že smyslem dělby moci je vzájemná kontrola a protiváha kompetencí jednotlivých ústavních orgánů.¹⁵⁷ Vzájemnou kontrolou má být jednotlivým ústavním orgánům zaručen prostor pro jejich svobodné rozhodování. V takovém systému má soudnictví zásadní význam, protože výkonná a zákonodárna moc jsou navzájem velmi silně propojeny. Soudnictví na rozdíl od těchto mocí tvoří relativně nezávislý mocenský pilíř, který může korigovat jak zákonodárnu, tak i výkonnou moc. V soudnictví je spatřován důležitý kontrolní faktor, zejména pak v ústavním soudnictví, které má vůči zákonodárci velmi silnou pozici.¹⁵⁸ Pokud by tomu tak nebylo a přezkum ústavnosti zákonných norem by nemohl být realizován, pak by hrozilo, že nelze vyloučit opakování situace z let 1933–1945.¹⁵⁹ Kontrola norem musí být prováděna centrálně, protože jinak hrozí situace, že dojde k právní nejistotě a roztržitému výkladu práva. SÚS je pravou protiváhou k parlamentu a vládě.¹⁶⁰ V následujících kapitolách bych se chtěl zaměřit na to, jakým způsobem může být zákonodárce kontrolován a zda je soudní kontrola zákonodárce v současném systému německého ústavního

¹⁵⁵ *Sattler, Andreas* Die Rechtsstellung des Bundesverfassungsgerichts als Verfassungsorgan und als Gericht, Göttingen, 1955, s. 277; *Alberts, Hans-Werner* Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 133.

¹⁵⁶ *Alberts, Hans-Werner* Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 138.

¹⁵⁷ BVerfGE 9, 268 (279–280); *Herzog, R. In: Maunz, Theodor; Dürig, Günter* Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 20 V, marg. č. 9; *Jarass, Hans. D., Pieroth, Bodo* Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 3. vydání, Mnichov, 1995, komentář k čl. 20, marg. č. 16; *Hesse, K.* Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 20. vydání, Heidelberg, 1995, marg. č. 495–496.

¹⁵⁸ *Herzog, R. In: Maunz, Theodor; Dürig, Günter* Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 20 V, marg. č. 32–34.

¹⁵⁹ *Sattler, Andreas* Die Rechtsstellung des Bundesverfassungsgerichts als Verfassungsorgan und als Gericht, Göttingen, 1955, s. 277.

¹⁶⁰ *Alberts, Hans-Werner* Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 133–138.

práva nedotknutelným principem. Na závěr bych se pak chtěl zmínit o možnosti jiných způsobů výkonu ústavního soudnictví.

Hans-Ulrich Evers upozornil na to, že také zásada přednosti ústavy (čl. 20 odst. 3 ZZ) by mohla bránit zrušení SÚS.¹⁶¹ Jelikož jsou všechny státní orgány vázány ústavou, musí někdo vykonávat přezkum ústavnosti jako takové. Přednost ústavy je tak zajištěna vnější kontrolou a vnější kontrola je provedena SÚS. Ústavní soudnictví by mohlo být vykládáno jako konkretizace přednosti ústavy.¹⁶² SÚS ve všech svých rozhodnutích přezkoumává, zda určité jednání bylo nebo nebylo v souladu s ústavou. Tím je vlastně neustále aktualizována přednost ústavy s ohledem na vývoj ústavního pořádku. Spornou otázkou zůstává, jestli je ústavní kontrola podstatným znakem principu přednosti ústavy a tím tak součástí čl. 79 odst. 3 ZZ. Lze přinejmenším připustit, že SÚS a jím vykonávaná vnější kontrola jsou neoddělitelnou součástí přednosti ústavy. Pokud by tomu tak nebylo, pak by nebylo možné vymoci soulad se Základním zákonem, protože by neexistoval způsob jak konstatovat a sankcionovat porušení Základního zákona.¹⁶³ Přednost ústavy by se v případě neúčinné nebo neexistující kontroly změnila v pouhou deklamaci.

Stejně tak je možné konstatovat, že cíle čl. 79 odst. 3 ZZ nemohou být naplněny, pokud nebude existovat vnější kontrola. Jádro ústavy nelze ochránit, pokud nebude fungovat orgán, který by jeho porušení přezkoumával a zjišťoval. Jádro ústavy by se lehce mohlo stát pouze bezobsažným souborem hodnot. Stejně tak by mohla být zpochybňována ochrana legality nabytí moci, pokud by nefungoval orgán, který by rozhodoval ve sporných případech o legalitě určitých opatření státní moci. Základní zákon v mnohých případech není příliš konkrétní a ponechává otázku konkretizace některých kompetencí na praxi. Zejména v případě kompetenčních sporů není možné ponechat na státních orgánech, aby takovou situaci řešily

¹⁶¹ Evers, U. In: *Dolzer, R. (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz, Loseblatts Ausgabe, komentář k čl. 79 odst. 3, marg. č. 197; Benda, E. In: Benda, E./Klein, E. Lehrbuch des Verfassungsprozessrechts, 2. vydání, 2001, marg. č. 58.*

¹⁶² *Rinken, Alfred* Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Reihe Alternativkommentare, sv. II, Art. 38–146, 2. vydání, Neuwied, Frankfurt/Main 1989, úvodní část předcházející komentáři k čl. 93/94, marg. č. 2, 3, 73; *Schlaich, K., Korioth, S.* Das Bundesverfassungsgericht, Mnichov, 5. vydání, 2001, marg. č. 12.

¹⁶³ *Meyer, H.* In: *Münch, Ingo von, Kunig, Philip* Grundgesetz-Kommentar, sv. III (čl. 70–146), 4. a 5. vydání, 2003, komentář k čl. 100, marg. č. 5; *Maunz, T. In: Maunz, Theodor, Sigloch, Heinrich, Schmidt-Bleibtreu, Bruno, Klein, Franz* Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967, § 1, marg. č. 11.

ad hoc, v těchto případech je nutná vnější kontrola a rozhodování. Dotváření textu Základního zákona konkretizací nezávislým vnějším orgánem je nutné. Vázanost na ústavu bez kontroly jejího dodržování by byla prázdnou ideou.¹⁶⁴

Bez pochyb zůstává, že kontrolní orgán musí být nezávislý a vnější kontrola musí být vykonávána efektivně. Sporné pak je, zda se musí nutně jednat pouze o orgán soudního typu. V současné době je kontrola ústavnosti vyhrazena soudní moci, ale v budoucnosti nelze vyloučit, že by tuto působnost mohly vykonávat i jiné moci. Soudní kontrola ústavnosti by zřejmě mohla být vykonávána i soudy obecné soustavy. Požadavek efektivní kontroly tak má hranice pouze tam, kde ústavou vytvořené kontrolní instituce musí být samy kontrolovány. Kontrola kontrolorů je regressus ad infinitum a odporovala by smyslu ústavy. Lze tak konstatovat, že dozor nad soudními orgány není podstatnou náležitostí ústavního pořádku. Základní zákon navíc předpokládá, že SÚS rozhoduje nejenom o kontrole zákonodárné moci a zákonodárného procesu, ale také o přezkumu jiných ústavních předpisů. V případě státního práva je tak právní cesta k obecným soudům uzavřena.¹⁶⁵ Např. při sporech o práva parlamentní frakce je možné vyvolat pouze řízení před SÚS a nikoliv před obecnými soudy. Zrušení SÚS bez náhrady by tak odporovalo principu přednosti ústavy a tím bylo neslučitelné s čl. 79 odst. 3 a čl. 20 odst. 3 ZZ.

Také princip právního státu by mohl bránit zrušení SÚS jako instituce. Pod čl. 79 odst. 3 ZZ spadají nejenom jednotlivé části tohoto principu, ale princip právního státu jako celek. Ústavní soudnictví by bylo možné subsumovat pod princip právního státu, neboť mnohdy bývá označováno za korunu právního státu nebo za základní kámen. Franz Knöpfle označuje ústavní soudy za esenciální součást právního státu, která je nedotknutelná.¹⁶⁶ Tento názor podporuje i historický vývoj, kdy ústavní soudnictví jako systémová ochrana vznikalo již od počátku 19. století. Ústavní soudnictví

¹⁶⁴ Evers, U. In: Dolzer, R. (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz, Loseblattausgabe, komentář k čl. 79 odst. 3, marg. č. 197–200; Bryde, B.-O. In: Münch, Ingo von, Kunig, Philip Grundgesetz-Kommentar, sv. III (čl. 70–146), 4. a 5. vydání, 2003, komentář k čl. 79, marg. č. 44.

¹⁶⁵ Viz § 40 odst. 1 VwGO, kdy ve správním řízení je vyloučeno se domáhat práv a povinností, které by pro orgány vyplývaly z ústavy.

¹⁶⁶ Knöpfle, F. Berufung des Bayerischen Verfassungsgerichtshofs zum Schutze der verfassungsmäßigen Ordnung, in: BayVBl, Jg. 11, 1965, s. 75; Benda, E. In: Benda, E./Klein, E. Lehrbuch des Verfassungsprozessrechts, 2. vydání, 2001, marg. č. 58.

se objevilo v návrhu Svatopavelské ústavy z roku 1848 (čl. 126g RV 1848). Stěží lze s ohledem na právní historii konstatovat, že by ústavní soudnictví již v tehdejší době podléhalo myšlence právního státu, protože konstitucionalismu 19. století nešlo ani tak o vymezení republikánsko-demokratické ústavy jako spíše o ústavu, která by vytvořila právní základ pro dualismus moci mezi králem a lidem. Občanstvo v návrzích těchto ústav, které byly ve svém výsledku velmi kompromisní, usilovalo o garanci, že budou dodržena jeho práva a svobody a práva spoluúčasti na výkonu státní moci. K zajištění této garance proto měla být zřízena nezávislá a neutrální instituce v podobě ústavního soudnictví. Volání po ústavním soudnictví v konstitučních monarchiích není možné chápat jako snahu o vyloučení krále a jeho vlády ze správy věcí veřejných, protože pak by ústavní soudnictví jako mechanismus postrádalo svůj význam. Republikánská zřízení 19. století naopak neusilovala o vytvoření ústavního soudnictví, neboť předpokládala, že garance funkčnosti systému v republice je dostatečně zajištěna pouze rámcem dělby moci. Výmarská ústava proto i s ohledem na tento názor měla velmi slabé soudnictví ve státoprávních záležitostech. Výmarské zřízení nepovažovalo za nutné v rámci demokratického právního státu vytvářet silné ústavní soudnictví.

V německém ústavním pořádku po 2. světové válce bylo ústavní soudnictví skutečně novým institutem, a to i přes informace o fungujícím americkém nebo rakouském modelu. Ústavní soudnictví po roce 1945 vycházelo zejména ze zkušeností z Hitlerovského Německa a nerespektování lidských práv v letech 1933–1945. Základní principy státu a svoboda jednotlivce tak měly být zaručeny nejenom v rámci, ale i proti demokratickému procesu.¹⁶⁷

V Německu tak nebylo ústavní soudnictví chápáno jako tradiční součást demokratického právního státu, ale jako podstatná obsahová náležitost Základního zákona, která spadá pod pojem právního státu. Parlamentární rada sama svěřila SÚS mnoho pravomocí, což by bylo možné doložit i na srovnání s kompetencemi jiných ústavních soudů v Evropě. SÚS je možné chápat jako konkretizaci nového i starého pojetí myšlenky právního státu. Princip právního státu je nutné interpretovat ve smyslu čl. 28 ZZ¹⁶⁸, kdy

¹⁶⁷ *Ossenbühl, F.* In: *Isensee, J.-Kirchhof, P. (vyd.) Handbuch des Staatsrechts sv. I, 3. vydání, 2003, § 22, marg. č. 94.*

¹⁶⁸ Citace čl. 28 ZZ: „(1) Ústavní řád v zemích musí odpovídat zásadám republikánského, demokratického a sociálního právního státu ve smyslu tohoto základního zákona. V zemích, okresech a obcích musí mít lid zastupitelstvo, vzešlé ze všeobecných, přímých, svobodných, rovných a tajných voleb. Při volbách v okresech a obcích mají právo volit a být voleny také

tento princip musí být stejným způsobem naplňován jak ve spolkových zemích, tak na úrovni Spolku. Z tohoto pohledu nelze SÚS jako jedinou instituci koncentrovaného ústavního soudnictví označit za nedotknutelnou součást právního státu, pokud má být podle Základního zákona princip právního státu naplňován stejným způsobem Spolkem i zeměmi. Ústavní soudy jsou důležitým prvkem racionalizace a omezení moci a garantem svobodného ústavního života. Při analýze dvou důležitých částí právního státu, dělby moci a přednosti ústavy však dojdeme k závěru, že ústavní soudy jako instituce nejsou nenahraditelné.

Koncentrované ústavní soudnictví na spolkové úrovni z institucionálního hlediska nelze na základě historického vývoje sice označit za součást čl. 79 odst. 3 ZZ, ovšem již Parlamentární rada se vyslovila pro myšlenku, že musí být zřízen silný ústavní soud. Debata v Parlamentární radě proto probíhala v rozsahu, jak silné by toto postavení mělo být.¹⁶⁹ Vytvoření takto silné instituce Parlamentární radou bylo velmi odvážným činem. Tvůrci Základního zákona si museli být vědomi toho, že silná instituce se stane silným hráčem politického procesu. Ze záznamů Parlamentární rady nelze vyvodit, zda ústavodárce považoval proces koncentrovaného ústavního soudnictví za vratný.¹⁷⁰ Někteří autoři se domnívají, že ústavní soudnictví se za poledních 50 let stalo obecně uznávaným principem právního státu a tím také jádrem ústavy ve smyslu čl. 79 odst. 3 ZZ. Jsem toho názoru, že tuto tezi nelze vyvodit pouze z dlouhodobé existence SÚS a zemských ústavních soudů a jenom na základě této skutečnosti jej subsumovat pod čl. 79 odst. 3 ZZ. Přesvědčivým není ani argument, že koncentrované ústavní soudnictví je pro demokratický právní stát podstatnou náležitostí, neboť existují státy, které ústavní soudnictví vůbec nemají.¹⁷¹ Navíc ně-

osoby, jež mají státní občanství některého členského státu Evropského společenství, a to podle ustanovení práva Evropského společenství. V obcích může být volený sbor nahrazen obecním shromážděním.

(2) Obcím musí být zaručeno právo upravovat všechny záležitosti místního společenství v rámci zákonů a s vlastní odpovědností. Také svazy obcí mají v rámci svého zákonného okruhu působnosti podle ustanovení zákona právo na samosprávu. Záruka samosprávy zahrnuje též základy vlastní finanční odpovědnosti.

(3) Spolek zaručuje, že ústavní řád zemí odpovídá základním právům a ustanovením odst. 1. a 2.⁶

¹⁶⁹ *Stern*, K. Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, sv. I, 2. vydání, 1984, s. 331–335.

¹⁷⁰ Pro myšlenku vratnosti ústavního procesu se vyslovil Laux.

¹⁷¹ *Bryde*, B.-O. Verfassungsentwicklung, Stabilität und Dynamik im Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Baden-Baden, 1982, s. 95–96.

kteř skandinávské státy zřídění ústavního soudnictví v posledních letech odmítly.¹⁷²

Přesto lze obecně konstatovat, že i ve státech, kde ústavní soudnictví existuje, není jasná představa o tom, zda je existence ústavního soudnictví nedotknutelná. V případech kontinentálního ústavního soudnictví jde zejména o nejrůznější modely ústavní kontroly než o samotnou existenci ústavního soudnictví. Evropské státy znají různé typy právních norem, které musejí být při přezkumu posuzovány v souladu s ústavou. Pro naplnění tohoto cíle není existence koncentrovaného ústavního soudnictví nutným předpokladem, účel přezkumu ústavnosti lze naplnit i jinými způsoby. Obecný odkaz na čl. 20 odst. 3 ZZ a princip právního státu tak nepostačuje sám o sobě.

Závěrem je možné říci, že obecný princip právního státu neznamená záruky pro zachování SÚS jako instituce bez dalšího. Zachování SÚS tak nelze subsumovat pod čl. 79 odst. 3 ZZ jako nezměnitelnou součást německého ústavního pořádku.¹⁷³

5.4 Možnosti nahrazení SÚS jinými orgány

V této kapitole bych se chtěl zabývat otázkou, jaké modely a možnosti přicházejí v úvahu, pokud by SÚS byl zrušen jako instituce. V předchozích kapitolách jsem dospěl k názoru, že ústavní soudnictví v Německu není zrušitelné bez dalšího. Pokud by tento závěr byl správný, pak je nutné vyjasnit, kdo by kompetence za případně zrušený SÚS v německém ústavním pořádku mohl převzít. Surogace SÚS je na základě čl. 79 odst. 3 ZZ možná pouze při splnění dalších podmínek. Zejména kompetence týkající se zajištění demokratického spolkového státu a přednosti ústavy nemohou být v současné době pro jejich nezměnitelný charakter vykonávány jiným orgánem. Pro surrogaci SÚS platí několik následujících zásad, které by musel při zrušení SÚS ústavodárce dodržet.

V souladu s čl. 79 odst. 3 ZZ by nezrušitelné kompetence musel ve stejném kvantitativním rozsahu vykonávat jiný orgán. Ve věcné oblasti

¹⁷² Viz *Rinken, Alfred* Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Reihe Alternativkommentare, sv. II, Art. 38–146, 2. vydání, Neuwied, Frankfurt/Main 1989, úvodní část předcházející komentáři k čl. 93 a 94, marg. č. 16.

¹⁷³ *Benda, E., Maibofner, W., Vogel, H.-J. (vyd.)* Handbuch des Verfassungsrechts, 2. vydání 1994, s. 485.

jde zejména o nahrazení kompetencí a z časového hlediska jde o nepřerušovaný výkon těchto kompetencí jiným orgánem. Ústavodárce nemůže dopustit situaci věcného a časového přerušování výkonu přezkumu ústavnosti, neboť nepřetržitý výkon přezkoumávání ústavnosti spadá pod čl. 79 odst. 3 ZZ.

Ústavodárce tedy musí v souladu s čl. 79 odst. 3 ZZ zajistit kvalitativně stejný výkon těchto kompetencí. Jelikož SÚS naplňuje kontrolní funkci, musel by i tento nahrazující orgán splňovat minimální kontrolní požadavky. Kontrola vykonávaná třetím subjektem nemusí vždy znamenat automaticky dodržování demokratických pravidel, zejména ve sporech mezi Spolkem a zeměmi o dodržování ústavy. Zásadním požadavkem je proto efektivní kontrola třetím subjektem. Předpokladem efektivní ochrany přednosti ústavy je nezávislost kontrolora na kontrolovaných subjektech (tzv. Independenz). Kontrolní orgán musí stát nad stranami sporu, musí být neutrální. Efektivní kontrola je dále možná tehdy, pokud bude kontrolor schopen při ústavních konfliktech zajistit přednost ústavy (autorita takového orgánu). Základní zákon naopak nepředpokládá, že by kontrolní orgán musel konat z vlastní iniciativy, nýbrž postačuje pouze možnost vyvolat řízení před tímto orgánem (tzv. možnost aktualizování kontroly).

Variant, jak zajistit ochranu ústavnosti se nabízí celá řada. V rámci jistého zestručnění se proto budu zabývat pouze případy, které doktrinální výklad uvádí nejčastěji.

a) nahrazení nejvyšším spolkovým soudem

Obdobný model funguje ve Spojených státech, kde Supreme Court působí nejenom jako nejvyšší instance obecné soustavy soudů, ale také jako ústavní soud. Pokud by na nejvyšší soud přešly veškeré nezrušitelné kompetence SÚS a byla-li by zaručena nepřetržitost výkonu kontroly ústavnosti, pak by proti takovému nahrazení SÚS nemohly být žádné ústavně právní námitky. Nejvyšší soud splňuje veškeré výše uvedené požadavky independence, neutrality, autority a možnosti aktualizování kontroly ústavnosti.

b) nahrazení třetí zákonodárnou komorou

Složitějším případem by byla situace, pokud by SÚS byl nahrazen orgánem nesoudního typu podobným Conseil constitutionnel, jako je tomu ve Francii, který je více než soudním orgánem třetí zákonodárnou komo-

rou.¹⁷⁴ Tento ústavní orgán totiž provádí preventivní kontrolu ústavnosti zákonů před nabytím platnosti normy, a to na návrh nebo z vlastní iniciativy. U platných zákonů je tak vyloučeno zahájení řízení pro jejich protiústavnost.¹⁷⁵

Nedotknutelnost SÚS je možné vyvozovat z čl. 20 odst. 3 ZZ, pokud budeme brát soudní kontrolu ústavnosti za nutnou podmínku proto, aby rozhodnutí SÚS měla zákonnou vázanost.¹⁷⁶ Soudnictví je jako celek podle čl. 20 odst. 3 ZZ vázáno právem a zákonem, kdy soudní moc má aplikovat pouze takové zákony, které jsou slučitelné se Základním zákonem. Z tohoto výkladu je možné vyvodit, že obecné soudy mají také povinnost zjišťovat, zda jsou zákony v souladu s ústavou. Tento výklad bývá mnohdy vyvrácen tím, že právem a zákonem je vázána také státní správa, aniž by nutně musela zkoumat, zda jsou zákony ústavně konformní. Kdo by tedy měl mít povinnost zkoumat ústavnost zákonů, je pouze otázka kompetencí.

Nedotknutelnost soudního přezkumu může spočívat také v čl. 20 odst. 2 větě druhé ZZ, který předpokládá, že kontrola norem bude prováděna v rámci funkčního systému dělby moci a že tudíž tuto pravomoc bude realizovat soudní moc. V Základním zákoně ovšem není pojem soudnictví definován a tak je sporné, zda musí i typicky nesoudní úkoly naplňovat soudní moc. Kontrola norem by tak mohla být v některých případech chápána jako negativní zákonodárství.¹⁷⁷ Kontrola norem je *actus contrarius* rovnocenný se zákonodárným aktem, kdy rozhodnutí SÚS má podle čl. 94 odst. 2 věty první ZZ zákonnou právní sílu. Taková všeobecná závaznost je pro rozhodnutí soudní moci velmi netypická. Kontrola norem je přesto specifickým úkolem soudní moci. Tento závěr nevyplývá pouze z čistě formálního pohledu, kdy je v čl. 93, 100 ZZ¹⁷⁸ tato pravomoc zakotvena

¹⁷⁴ Soudní charakter tohoto orgánu je velmi sporný, a to zejména s ohledem na začlenění Conseil constitutionnel do zákonodárné moci; viz *Bryde, B.-O.* Verfassungsentwicklung, Stabilität und Dynamik im Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Baden-Baden, 1982, s. 104–105.

¹⁷⁵ K charakteru Conseil constitutionnel *Frumont, Michel* Der Französische Verfassungsrat, in: *Starck, Ch., Weber, A. (eds.)* Verfassungsgerichtsbarkeit in Westeuropa I, 1986, s. 311–341.

¹⁷⁶ *Bettermann, St.* In: *Isensee, J. – Kirchhof, P. (vyd.)* Handbuch des Staatsrechts sv. III, 2. vydání, 1996, § 73, marg. č. 13; *Maunz, T.* In: *Maunz, Theodor, Dürig, Günter* Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 100, marg. č. 2.

¹⁷⁷ Tento pojem používal Hans Kelsen. S jeho používáním nesouhlasí např. *Schlaich, K., Korioth, S.* Das Bundesverfassungsgericht, Mnichov, 5. vydání, 2001, marg. č. 111.

¹⁷⁸ Čl. 93 Základního zákona vymezuje taxativním způsobem pravomoci Spolkového ústavního soudu a čl. 100 Základního zákona se týká procesních podmínek, kdy může obecný soud

v oddíle o soudní moci, ale také z analýzy platného práva, kdy se předpokládá, že spor mezi dvěma subjekty má být rozhodnut soudním orgánem. Soudním rozsudkem je tak konstatováno, jak dalece je zákonná norma závazná a stará norma může být zrušena normou novou. Vedle aplikace zásad *lex posterior* a *lex specialis* má dlouhou tradici aplikace zásada *lex superior*. Zvláštním obsahem této zásady je pak právě přezkum ústavnosti zákonů. Tato zásada je obecně uznávána již od 20. let 20. století.¹⁷⁹ Tento vývoj plně koresponduje s tím, že teprve novější německé ústavní dějiny zakotvily zásadu přednosti ústavy. V souladu s vývojem proto při diskusi v Parlamentární radě poslanec Walter Strauss (CDU) k soudnímu přezkumu řekl: „*Wir glauben, dass es sich hier um die unmittelbare Anwendung der richterlichen Gewalt handelt, auf Grund deren der Richter in jedem Rechtsstreit zu prüfen hat, ob das Gesetz, das es anwendet, wirklich Gesetz ist.*“¹⁸⁰

Pokud je tedy kontrola norem z funkčního hlediska vykonávána orgánem soudní moci,¹⁸¹ pak je nutné odpovědět otázku, zda může být organizačně taková pravomoc přenesena na zákonodárny orgán, neboť takové funkční omezení soudní moci by bylo nepřijatelné, pokud by tato pravomoc měla být odejmuta soudní moci. Přenos soudní kontroly norem na třetí komoru by byl podle čl. 20 odst. 2 věty 2 a čl. 79 odst. 3 ZZ protiústavní, pokud kontrolu norem pokládáme za součást soudní moci a její typickou pravomoc. Proti centrální roli ústavního soudnictví při kontrole norem hovoří zejména relativně krátká tradice kontroly norem. S ohledem na to, že soudní kontrola norem má jako své měřítko ústavu a svým obsahem je právotvornou pravomocí s politickým charakterem, nelze ne-

předložit Spolkovému ústavnímu soudu návrh na přezkoumání ústavnosti zákona, který má tento obecný soud v řízení použít.

¹⁷⁹ V období císařství a na počátku Výmarské republiky bylo soudům přiznáno pouze formální právo přezkumu. Nicméně nařízení k provedení zákonů byla přezkoumávána jak formálně, tak i materiálně – viz *Schlaich, K., Koriath, S.* Das Bundesverfassungsgericht, Mnichov, 5. vydání, 2001, marg. č. 106–108; *Rinken, Alfred* Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Reihe Alternativkommentare, sv. II, Art. 38–146, 2. vydání, Neuwied, Frankfurt/Main 1989, úvodní část předcházející komentáři k čl. 93–94, marg. č. 24–30.

¹⁸⁰ HA-Prot. str. 274.

¹⁸¹ Tento názor zde nalézt např. *Maunz, T. In: Maunz, Theodor, Dürig, Günter* Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001, komentář k čl. 100, marg. č. 5; *Stern, K.* Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, sv. II, 1980; s. 948–950; *Schlaich, K., Koriath, S.* Das Bundesverfassungsgericht, Mnichov, 5. vydání, 2001, marg. č. 110–111; *Alberts, Hans-Werner* Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 109–111.

soudní kontrolu norem označit za nepřijatelnou.¹⁸² Organizační oddělení kompetencí soudní moci od kompetencí výkonné a zákonodárné moci má své opodstatnění, protože soudní moc vedle výkonné a zákonodárné moci tvoří nezávislý blok, který může kontrolovat vládu i parlament. Přenosem kontrolních úkolů by mohla být narušena rovnováha mezi mocemi a ovlivněna tak v určité míře ochrana jednotlivce. V souladu se zásadou checks and balances není přenos kontrolních úkolů vyloučený, ale musí proběhnout za přesně stanovených podmínek a pouze v omezeném rozsahu. Princip dělby moci tak v ospravedlnitelných věcných případech připouští systémově imanentní modifikaci kompetencí jednotlivých mocí.¹⁸³ Je tedy mimo pochybnost, že soudní přezkum má pro ochranu základních práv zásadní význam. Přenos kontroly norem na třetí komoru zákonodárného sboru by tak byl více než jenom výjimkou. Je velmi sporné, zda by tento přenos kontroly byl odůvodnitelný věcnými důvody. Pro třetí komoru hovoří argument, že by se jednalo o politický orgán, který má lepší důvody pro pochopení zákonodárných důvodů příslušné úpravy a lépe může normu ústavně interpretovat. U třetí komory bychom ovšem zase nemohli hovořit o neutralitě, protože tato se může stát kritériem pro nejrůznější stranické střety. Podle čl. 20 odst. 3 ZZ je ovšem tím nejdůležitějším měřítkem vázanost na zákon. Kontrolu norem je mnohem lépe možné zabezpečit právě v soudním řízení. Za prvé soudní orgány mají vyšší právní znalosti. Za druhé v soudním řízení je lépe garantována ochrana práv všech zúčastněných. Zejména občané mají zaručeno právo na slyšení narozdíl od řízení před třetí komorou. Za třetí ústavně právní výklad je lépe realizovatelný právě v konkrétních případech, než u abstraktního přezkumu spíše politického charakteru.

Na závěr je tedy možné konstatovat, že přenos soudního přezkumu na třetí komoru by odporoval principu dělby moci. **Podle převažujícího doktrinárního názoru je soudní přezkum norem podle čl. 79 odst. 3 a čl. 20 odst. 2 věty druhé ZZ nedotknutelnou součástí ústavního pořádku.**¹⁸⁴

¹⁸² *Bryde, B.-O. In: Münch, Ingo von, Kunig, Philip Grundgesetz-Kommentar, sv. III (čl. 70–146), 4. a 5. vydání, 2003, komentář k čl. 79, marg. č. 37–43.*

¹⁸³ BVerfGE 30, 1 (24).

¹⁸⁴ *Evers, U. In: Dolzer, R. (vyd.) Bonner Kommentar zum Grundgesetz, Loseblattausgabe, komentář k čl. 79 odst. 3, marg. č. 197; Maunz, T. In: Maunz, Theodor, Sigloch, Heinrich, Schmidt-Bleibtreu, Bruno, Klein, Franz Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967, komentář k § 1, marg. č. 11; Alberts, Hans-Werner Die Änderungs-*

6. Spory SÚS a spolkových vlád v letech 1949–1957

Vztah mezi výkonnou mocí a SÚS lze charakterizovat za dobu více než padesáti let existence SÚS jako respekt obou mocí vůči sobě navzájem. Následující kapitola se bude zabývat latentním napětím mezi ústavním soudnictvím a politickou reprezentací, které není pouze teoretickou možností pro vznik konfliktů. Ostré spory SÚS s výkonnou mocí lze vypočítovat zejména v 50. letech 20. století, kdy SÚS vznikal. Široká veřejnost se zájmem sledovala např. konflikt v prosinci roku 1952 o ratifikaci Smlouvy o Evropském obranném společenství, dále spory o statut SÚS na přelomu roku 1952/1953 a spor o novelu zákona o SÚS. Veškeré přelomové události budou rozebrány zejména z deskriptivního hlediska. Pokusím se objasnit příčiny těchto sporů v teoretické rovině, oprostiv se od konkrétních jmen a politické situace.

Hlubší příčiny konfliktu je nutné hledat v právních i politických představách, jakým způsobem by měl být SÚS fungovat v systému ústavních orgánů SRN. Z právního hlediska byl SÚS postaven na ústavním základě. Později se však začalo ukazovat, že některá ustanovení zákona o SÚS vykazují značné nedostatky. Z politického hlediska bylo od počátku nejasné, jak bude SÚS využívat své kompetence a jaký si bude nárokovat podíl na státoprávních otázkách. Někteří z politiků již v době vzniku SÚS měli výhrady k politické aktivitě SÚS, např. Konrád Adenauer či Theodor Heuss, obdobné názory lze ovšem nalézt i v tehdejší státoprávní literatuře.¹⁸⁵ Zásadním problémem byl spor o statut SÚS, kdy se jednalo o celou řadu organizačních a protokolárních otázek: má mít SÚS vlastní kapitolu v zákoně o státním rozpočtu, může se SÚS sám spravovat a vydávat si vlastní jednací řád, kdo bude zaměstnávat pracovníky a úředníky SÚS, musí SÚS komunikovat se spolkovým sněmem a spolkovou radou vždy pouze prostřednictvím spolkové vlády? Tyto a jiné otázky neupravoval Základní zákon. Základní zákon opomněl

befugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 112–114; *Arndt, C.* In: *Heydt, von der Karl August* Der Kampf um den Wehrbeitrag, Mnichov, sv. III, s. 555; *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 154–155.

¹⁸⁵ Skepse konzervativních ústavních právníků se opírala o učení C. Schmitta, který tvrdil, že při silném ústavním soudnictví politika jako taková nic nezíská, ale soudní moc jako celek může ztratit všechno. Před nebezpečím justicializace politiky a politizace justice varuje např. *Loewenstein, Karl* Verfassungslehre, Tübingen 1959, s. 261–265.

odpovědět i na otázku, zda SÚS spadá pod soustavu obecného soudnictví nebo zda má zvláštní postavení. Tato problematika byla předmětem jedné z úvodních kapitol této studie, neboť systematicky musí předcházet vyjasnění statutu SÚS, problematice jednotlivých sporů, aby bylo možné na tomto základě usuzovat na konkrétní sílu SÚS v politických sporech a „bojích“.

Státní praxe zpočátku nečinila mezi SÚS a Spolkovým soudním dvorem (Bundesgerichtshof) žádné rozdíly. V letech 1951–1952 byly oba soudy organizačně podřízeny spolkovému ministerstvu spravedlnosti, do jehož rozpočtové kapitoly spadaly. Ministerstvo spravedlnosti mohlo vykonávat dohled ve všech otázkách správy SÚS a zaměstnávání vyšších soudních úředníků. Předseda SÚS musel se spolkovým sněmem či spolkovou radou komunikovat pouze prostřednictvím spolkové vlády. Tato situace se ani v nejmenším neblížila samosprávě SÚS či autonomii pro vydání vlastního jednacího řádu. Proti zakotvení SÚS pod správu ministerstva spravedlnosti se brzy v Karlsruhe vzdmul značný odpor. Bonnská vláda se totiž samosprávnými otázkami vůbec nezabývala. Od zřízení SÚS na podzim 1951 se delší dobu nezajímala o prostorové či věcné podmínky pro řádnou práci SÚS. Přestavba soudní budovy nebyla ukončena. Palác prince Maxmiliána neměl žádný jednací sál. Často museli dva soudci sedět v jedné místnosti a pomocné vědecké síly chyběly úplně. Teprve v lednu 1952 bylo vyhověno žádostem o pomocné vědecké síly, ale trvalo dalšího půl roku, než ministerstvo spravedlnosti příslušné úředníky a pomocníky sehnalo.¹⁸⁶ Nakonec na SÚS nastoupilo 9 pracovníků, kteří museli sdílet jednu místnost, která navíc měla sloužit jako knihovna. Z hlediska spolkové vlády byly nedostatky pochopitelné, neboť se snažila obnovit fungující justici na území celého Německa. V Karlsruhe se zase cítil SÚS odsunut na druhou kolej a byl popuzen některými správními rozhodnutími ministerstva spravedlnosti. Soudcům, kteří v důsledku nedostatku ubytovacích kapacit nenašli v Karlsruhe stálý byt, bylo povoleno jedenkrát čtvrtletně cestovat vlakem za svými rodinami, kdy ministerstvo spravedlnosti proplácelo jenom jízdenky třetí třídou. Další komentář není nutný.

¹⁸⁶ Když se dlouhou dobu nic nedělo, tak se opoziční SPD dotazovala spolkové vlády, proč tomu tak je (BT-Drs. I č. 3371). Ve spolkovém sněmu pak došlo k debatě dne 11. 6. 1952 o pracovních schopnostech SÚS a na diskusi se dostaly veškeré nedostatky, kterými SÚS trpěl (BT-Prot. I, s. 3600–3607).

6.1 Ratifikace Smlouvy o Evropském obranném společenství

Zatímco spor o status SÚS byl společností vnímán spíše jako krajový problém, spor o znovuvybrojování SRN a ratifikaci Smlouvy o Evropském obranném společenství (dále jen „smlouva o „EOS“) byl vnímán jako spor nejvyššího politického zájmu.¹⁸⁷ V souvislosti s vypuknutím korejské války se pokusil kancléř Adenauer veřejnosti předložit program na znovuvybrojení Spolkové republiky. Vojenský přínos měl nalézt ovšem vyjádření zejména v získání zahraničně politické suverenity a integraci do západních společenství.¹⁸⁸ Adenauer se proto velmi brzy připojil k návrhu francouzského ministerského předsedy Plevena na vytvoření nadnárodní vojenské armády, kde by francouzské a německé kontingenty pod společným vedením měly zajišťovat bezpečnostní zájmy západní Evropy. Byly vypracovány dva smluvní dokumenty, a to Deutschlandvertrag, podepsaný dne 26. 5. 1952 v Bonnu, a smlouva o EOS podepsaná o den později 27. 5. 1952 v Paříži. Vnitropoliticky znovuvybrojení narazilo zejména na odpor pacifistů, kdy např. Gustav Heinemann opustil spolkovou vládu a CDU a společně s Ulrichem Noackem a Martinem Niemöllerem založili „Notgemeinschaft für den Frieden Europas“, ze kterého v roce 1952 vznikla Gesamtdeutsche Volkspartei (GVP).¹⁸⁹ Adenauer setrval na svých pozicích a předpokládal, že bezpečnost lze vázat pouze na západní spojence.¹⁹⁰ Společnost vnímala vládní postoj jako rezignaci na znovusjednocení Německa. SPD se navíc domnívala, že Deutschlandvertrag ponechává západním velmocím příliš velká práva. Kurt Schumacher (SPD) byl toho názoru, že pokud by Adenauer postupoval při jednáních více takticky, mohla by být smlouva založena více na zásadě rovnosti.¹⁹¹ Vláda získala ve spolkovém sněmu pro rati-

¹⁸⁷ Posudek o statutu SÚS byl oficiálně předán tisku 19. 1. 1953 (JZ 53, str. 157–158), Frankfurter Allgemeine Zeitung o zprávě psal dne 20. 1. 1953 a to pouze stručně o jejím obsahu, aniž by se jej pokusil nějakým způsobem komentovat. Časopis Spiegel v letech 1952–1953 o zprávě nepsal vůbec.

¹⁸⁸ K zahraniční politice Adenauera viz *Morsey, Rudolf* Die Bundesrepublik Deutschland, Entstehung und Entwicklung bis 1969, Oldenbourg 2007, s. 27–37.

¹⁸⁹ *Doering-Manteuffel, Anselm* Die Bundesrepublik Deutschland in der Ära Adenauer. Außenpolitik und innere Entwicklung 1949–1963, 2. vydání 1988, s. 73–77.

¹⁹⁰ Později byla klauzule týkající se bezpečnostní spolupráce pouze směrem na západ na nátlak CDU opuštěna, k tomu viz *Morsey, Rudolf* Die Bundesrepublik Deutschland, Entstehung und Entwicklung bis 1969, Oldenbourg 2007, s. 30.

¹⁹¹ K tomu *Herbst, L.* Option für den Westen: Von Marshallplan bis zum deutsch-französischen Vertrag, München 1989, s. 107–109; *Gosewinkel, Dieter* Adolf Arndt, Dietz Verlag J.H.W. Nachf, 2001, s. 283–286.

fikaci smluv pouze prostou většinu a Kurt Schumacher vznesl požadavek na právního experta Adolfa Arndta (SPD), aby se zabýval ústavností těchto smluv. Arndt dospěl k názoru, že zavedení branné povinnosti, vydávání zákonů o obraně státu a výstavba branných složek spolku nejsou možné bez změny Základního zákona. Jelikož spolková vláda nedosáhla ve sněmu 2/3 většiny, podala SPD 31. 1. 1953 návrh k SÚS, aby v rámci řízení o kontrole norem tuto problematiku posoudil.¹⁹² Spolková vláda považovala od počátku žalobu na nepřípustnou, neboť parlamentní řízení nebylo ještě ukončeno a formálně nebyl vydán zákon, kterým by byly smlouvy ratifikovány. Spolková vláda se domnívala, že pro zavedení branné povinnosti není nutná změna Základního zákona. Předpokládala, že zavedení branné povinnosti je možné na základě čl. 4 odst. 3¹⁹³ a čl. 26 odst. 1 ZZ¹⁹⁴. Přenesení pravomocí podle čl. 24 odst. 1, 2 ZZ na EOS bylo podle názoru vlády v souladu se Základním zákonem. Právní názory na tuto otázku se ovšem u mnoha ústavních právníků rozcházejí.¹⁹⁵ SPD ve svém návrhu SÚS uvedla, že v Základním zákoně je otázka obranné politiky opomenuta, ale že toto ještě neznamená, že by Základní zákon remilitarizaci Německa zakazoval. V létě 1952 se spolková vláda obávala porážky u SÚS, neboť z Karlsruhe prosáky názory, že by postup spolkové vlády nemusel být v souladu se Základním zákonem.¹⁹⁶ SÚS ovšem do té doby nevynesl žádný rozsudek, který by obdobnou problematiku řešil, proto soudci, spjatí s různými politickými stranami, zastávali pouze osobní stanoviska. Strach spolkové vlády z porážky před SÚS měl reálné základy, protože při obsazování SÚS byla místa mezi vládními stranami a opozicí rozdělena tak, že druhý senát SÚS (Staatsrechtssenat) byl obsazen soudci blízkými vládním stranám. Od té

¹⁹² Úplné procesní dokumenty lze nalézt u *Karla Augusta von der Heydtebo*, *Der Kampf um den Wehrbeitrag*, 3 svazky, Mnichov, 1952, 1953, 1958.

¹⁹³ Citace čl. 4 odst. 3 Základního zákona: „Nikdo nesmí být proti svému svědomí nucen k vojenské službě ve zbraní. Bližší upravuje spolkový zákon.“

¹⁹⁴ Citace čl. 26 odst. 1 Základního zákona: „Jednání, jež jsou způsobilá a předsevzata s úmyslem rušit mírové soužití národů, zejména připravovat útočnou válku, jsou protiústavní. Postihují se trestem.“

¹⁹⁵ Pro přípustnost žaloby se vyslovily Menzel, Forsthoff, Rosenberg, Kraus. Pro nepřípustnost žaloby nelze v literatuře nalézt žádné oponentní stanovisko.

¹⁹⁶ Viz *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, *Bonn's Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft*, München-Wien, 1969, s. 223; *Schwarz, Hans. P.* Geschichte II, s. 172. Velmi důležitým materiálem pro nalezení vztahu názorů ústavních soudců korelujících s názory politických stran jsou deníky Otto Lenze – viz *Gotto, Klaus* Im Zentrum Der Macht: Das Tagebuch von Staatssekretar Lenz, 1951–1953, Düsseldorf 1989, s. 266, 273, 375, 377–378.

doby pochází označení, že první senát byl tzv. rudým senátem a druhý senát tzv. černým senátem. Problematika smlouvy o EOS ovšem spadala do působnosti prvního senátu, kde SPD měla 7 z 12 soudců.¹⁹⁷

6.2 SÚS a vztah k výkonné moci na příkladu ratifikačního řízení Smlouvy o EOS^{198 199}

Horké léto znamenalo pro spolkového kancléře zatěžkávací zkoušku, zda se mu podaří celý smluvní komplex prosadit v parlamentě. Ratifikační proces byl ovšem již od samého počátku pod silnou palbou opozice.²⁰⁰ Především ve spolkové radě hrozilo nebezpečí ztroskotání. Jako rozhodující se v té době jevil postoj vlády nově založené země „Südweststaat“ (Baden-Württemberg). Ačkoliv se ve volbách do zemského sněmu podařilo CDU získat většinu hlasů, vládu nakonec tvořila koalice stran FDP, SPD a BHE. Nedalo se tedy předpokládat, jak se v otázce smluv zachová ministerský předseda Reinhold Maier a jak silný tlak vyvine SPD.²⁰¹ Pokud by se Bádensko-Württembersko vyslovilo proti smlouvám, pak by se poměr hlasů ve spolkové radě posunul na 18:20 v neprospěch smluv. Největší nebezpečí ale vyvolávala SPD, která hrozila, že napadne smlouvy u SÚS. SÚS se v té době nacházel na počátku své existence a bylo více než nutné, aby si našel místo v systému ústavních institucí, a to i pokud bude vystavován takovým politickým rozhodnutím, jaké se zde rýsovalo.²⁰² Krize okolo smluv se dotkla všech ústavních orgánů: spolkového prezidenta, spolkové vlády, spolkového sněmu, spolkové rady i SÚS. Zpětně není těžké konstatovat, že by účinky sporů na zachování ústavního státu byly hodnoceny přehnaně pesimisticky. Všem zúčastněným stranám chyběla instinktivní jistota, jak se budou

¹⁹⁷ Viz *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 222. V dopise soudce Geigera Thomasi Dehlerovi z 21. 12. 1951 je jasně naznačeno, které politické názory jednotliví soudci zastávají. Jak uvedl bývalý mluvčí SÚS Willms, označení o rudém a černém senátě vzniklo na samotném SÚS a nikoliv při tiskových rozhovorech kancléře Adenauera – k tomu viz *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 474.

¹⁹⁸ *Schwarz, Hans-Peter* Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Gründungsjahre der Republik, 1949–1957, Wiesbaden, 1981, s. 169–181.

¹⁹⁹ *Blahož, Josef* Soudní kontrola ústavnosti, srovnávací pohled, Praha, 2001, s. 332–333.

²⁰⁰ *Birke, Adolf, M.* Nation ohne Haus, Deutschland 1945–1951, Berlin, 1989, s. 319.

²⁰¹ *Birke, Adolf, M.* Nation ohne Haus, Deutschland 1945–1951, Berlin, 1989, s. 325 n.

²⁰² *Schwarz, Hans-Peter* Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Gründungsjahre der Republik, 1949–1957, Wiesbaden, 1981, s. 170.

jednotlivé ústavní instituce chovat. Opozice byla na celostátní úrovni v otázce smlouvy o EOS velmi aktivní a byla přesvědčena, že ratifikace je možná pouze v případě změny Základního zákona, pro kterou je nutná 2/3 většina ve spolkovém sněmu a spolkové radě. Již na začátku roku 1952 podala SPD k SÚS žalobu v rámci předběžné kontroly norem a snažila se tím zhatit přijetí smlouvy. SÚS se žalobou zabýval, ale je nutné si uvědomit, že pouze polovina soudců měla soudcovské zkušenosti. Předsedou SÚS byl zvolen Hermann Höpker-Aschoff a místopředsedou Rudolf Katz, kteří byli oba prominenti buď FDP nebo SPD. Höpker-Aschoff měl až do doby svého zvolení velmi významné postavení v bonnské frakci FDP a ty nejlepší vztahy se spolkovým prezidentem. Rudolf Katz byl naopak prominentem SPD a do doby před svou volbou zastával místo ministra spravedlnosti ve spolkové zemi Schleswig-Holstein. Paradoxně oba předsedali senátům, ve kterých byla vždy převaha jejich politických oponentů. Höpker-Aschoff předsedal prvnímu senátu, který se skládal ze dvou členů CDU a sedmi členů SPD. Katz předsedal druhému senátu, kde bylo naopak sedm členů FDP a dva členové SPD. Volební kolegium spolkového sněmu a spolkové rady vytvořilo tedy naprosto ideální předpoklady pro politizaci SÚS.²⁰³ Tato skutečnost vedla již od počátku k rozmrzelosti soudců, kteří byli obviňováni z politické závislosti.²⁰⁴ SÚS činil v té době velmi málo proto, aby se držel dále od politických sporů, které se odehrávaly v Bonnu. Ani politické strany se nezajímaly příliš o právní náhled SÚS na danou problematiku, ale pojímaly jej jako politickou instituci utvořenou podle strnického klíče.

V této době vstoupil do hry spolkový prezident, který se snažil nastolit harmonii mezi ústavními institucemi a plnil jakousi roli pojítka v politickém boji. Koncept harmonie ale nebyl tak jednoznačný, protože i spolkový prezident by se ocitl mezi parlamentními sváry, pokud by podepsal smlouvy, které by opozice napadala jako protiústavní. Zřejmě si tehdy nechal poradit od spolkového ministra vnitra, který měl za cíl docílit ode-

²⁰³ *Billig, Werner* Das Problem der Richterwahl zum Bundesverfassungsgericht, in: Ein Beitrag zum Thema Politik und Verfassungsgerichtsbarkeit, Berlin, 1969, s. 181–189.

²⁰⁴ K tomu tehdejší spolkový ústavní soudce Konrad Zweigert (1951–1956): „Das in den Anfangsjahren Gerede vom Roten und Schwarzen Senat hatte niemals eine reale Basis, wenn es meinte, dass der politische Hintergrund des Richters auch seine Entscheidung bestimmte. Vielmehr integrierte sich jeder Senat und auch Plenum bei jeder Entscheidung zu einem der Sache, d.h. dem Verfassungsrecht, und einem vom common sense geforderten Ergebnis verpflichteten Gremium, hinter dem die parteipolitische Richtung des einzelnen Richters nahezu unsichtbar wurde.“

jmutí posuzování této ústavní otázky z kompetence prvního senátu a přimět SÚS vydat právní posudek o slučitelnosti smlouvy o EOS se Základním zákonem.²⁰⁵ Tento posudek by vydal SÚS v plénu. Spolkový prezident toto učinil, s čímž samozřejmě souhlasila vláda, ale nikoliv opozice, neboť právní posudek nemá žádné právně závazné účinky. Adolf Arndt byl názoru, že SÚS nemůže takový právní posudek vydat, neboť ve stejné věci probíhá před SÚS řízení.²⁰⁶ Arndt zároveň doporučil SPD, aby svůj návrh nestahovala zpět, neboť narozdíl od rozsudku SÚS právní názor na dotaz spolkového prezidenta nemá pro spolkovou vládu žádné závazné účinky. SÚS nejprve rozhodl o žalobě SPD, kterou označil za nepřijatelnou, protože nebyl ukončen zákonodárný proces v parlamentě²⁰⁷ a neexistuje tudíž podle SÚS dostatečně jasný předmět řízení pro soudní kontrolu norem. U mezinárodních smluv byla možná soudní kontrola SÚS teprve v okamžiku, kdy byl návrh schválen zákonodárným sborem. Je tedy na místě konstatovat, že tzv. „rudý senát“ rozhodl pouze na základě práva a nesnažil se vyhovět politickým očekáváním SPD. Bylo to ovšem Pyrrhovo vítězství, neboť se začaly objevovat názory, že návrh jako takový by mohl při projednávání v plénu SÚS ztroskotat.²⁰⁸ Adenauer si byl vědom toho, že zejména konzervativní soudci by se z právních důvodů mohli proti smlouvám postavit, zatímco ostatní soudci by striktně dodržovali stranickou linii.²⁰⁹ Ministr spravedlnosti Thomas Dehler se dokonce nechal v říjnu 1952 na stranickém sjezdu FPD unést ke konstatování, že nebezpečí komunismu je všude přítomné a lze jenom doufat, že jeho duch neovlivní rozhodování SÚS.²¹⁰ V souvislosti s těmito úvahami se spolková vláda pokusila

²⁰⁵ *Pikart, Erhard* Theodor Heuss und Konrad Adenauer. Die Rolle des Bundespräsidenten in der Kanzlerdemokratie, Stuttgart-Zürich, 1976, s. 106.

²⁰⁶ *Gosewinkel, Dieter* Adolf Arndt, Dietz Verlag J.H.W. Nachf, 2001, s. 303, právní názor Arndta byl opřen o analýzu *von Krause*, in: *Heydt, von der Karl August* Der Kampf um den Wehrbeitrag, Mnichov, sv. II, s. 517–527 (525–527).

²⁰⁷ BVerfGE 1, 396–415.

²⁰⁸ *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 239–240; viz také *Gotto, Klaus* Im Zentrum Der Macht: Das Tagebuch Von Staatssekretar Lenz, 1951–1953, Düsseldorf 1989, s. 475–480.

²⁰⁹ *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 239; *Sternberger, Dolf* Erprobung der Staatsorgane, In: Verfassungspatriotismus, Frankfurt 1990, sv. XI, s. 364.

²¹⁰ Úplný citát v *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 251; stejně jako *Der Spiegel* 1953, č. 34, s. 12.

sáhnout ke změně zákona o SÚS, která by umožnila schválení příslušných smluv. Adenauer se nejprve rozhodl k přijetí procesních změn, které by zabránily SPD opětovně podat proti schváleným smlouvám žalobu k SÚS, což znamenalo, že by bylo nutné schvalování smluv po druhém čtení přerušit a oddálit tak třetí čtení, a v tomto mezidobí schválit novelu zákona o SÚS. Druhý pokus Adenauera spočíval ve změně kompetencí jednotlivých senátů SÚS tak, aby napříště o takové žalobě rozhodoval „černý senát“. Ve věci posudku na žádost spolkového prezidenta si nechal SÚS několik měsíců na rozmyšlenou. Do té doby nepřicházelo podepsání smluv spolkovým prezidentem v úvahu. Spolkový kancléř chtěl problematiku smluv uzavřít ještě před parlamentními prázdninami v létě 1952. Více než absolvování prvního čtení ovšem nedosáhl, protože poslanci se usnuli, že druhé a třetí čtení přenesou na září. Docházelo i k osobním sporům koaličních politiků, kteří měli politické ambice. Např. Jakob Kaiser se vyslovil pro svolání konference čtyř mocností, kterou ale Adenauer odmítl se slovy: *„Ich bin gegen eine Viererkonferenz ohne Programm und ohne eine klare Haltung der Westmächte. Ich bin dafür, wenn ein klares Programm vorliegt und die Ratifizierung dadurch nicht aufgehalten wird“*. V srpnu 1952 se Adenauer rozhodl „pročistit“ také svou vlastní parlamentní frakci, kde se bojovalo o moc mezi státním sekretářem Walterem Hallsteinem, Herbertem Blankenhornem a státním sekretářem Otto Lenzem, ambice na ministerské křeslo měl také Heinrich von Brentano. Nakonec se vnitropolitická situace v CDU vyvinula tak, že přední představitelé byli z nejrůznějších důvodů pro zpomalení ratifikačního procesu.²¹¹ V koalici nebyly také zapomenuty rozpory okolo ústavního zákona o podnicích, kde se podařilo koalici vyřešit své vlastní problémy a schválit daný zákon. Zvláštní roli hrála FDP, která byla tvořena jakýmsi konglomerátem zemských svazů. Svobodní demokraté byli rozhodnuti v příštím politickém boji odebrat CDU část jejího elektorátu. Ve vládní koalici byli takřka bezvýhradně zastánci schválení smluv a s jistou opatrností spoléhali na to, že případná konference čtyř mocností může posunout německou otázku dále. Mezi Bonnem a Paříží se ale rozhořoval boj o budoucí podobu Evropy, kdy se na jedné straně vytvářela jednoznačná opozice proti schválení smluv a na druhé straně byla snaha vytvořit ze Sárska jakýsi District of Columbia jako sídlo evropských institucí.

²¹¹ Schwarz, Hans-Peter Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Gründungsjahre der Republik, 1949–1957, Wiesbaden, 1981, s. 172–174.

V listopadu 1952 konečně spolkový sněm ukončil konzultační práce na smlouvách, aniž by nějakým výrazným způsobem pozměnil text smluv. Kancléř tlačil na spolkový sněm, aby smlouvy ratifikoval co nejdříve a přiměl tak váhající SÚS vydat pozitivní stanovisko ve prospěch smluv, což by SÚS z politického hlediska mohlo výrazně ovlivnit a vytvořit jakousi překážku pro jeho zamítavé stanovisko. Dne 5. 12. 1952 ovšem došlo k velmi překvapivému tahu ze strany vládní koalice, která se hlasy CDU a FDP usnesla na přerušení ratifikačního procesu. Dne 6. 12. 1952 podalo 201 poslanců vládní koalice žalobu mezi státními orgány podle Základního zákona proti 128 poslancům SPD.²¹² Jako důvod pro podání žaloby vládní poslanci uvedli, že se jako většina spolkového sněmu cítí být poškozena ve svých právech tvrzením opoziční menšiny, že k ratifikaci daných smluv je nutná změna Základního zákona, a žádají proto SÚS, aby zjistil, zda k ratifikaci smluvního komplexu postačuje prostá parlamentní většina.²¹³ Návrh na zahájení kompetenčního sporu mezi ústavními orgány, kdy Adenauer tvrdil, že opozice porušuje Základní zákon tím, že hlasuje ve spolkovém sněmu určitým způsobem, se setkal i v rámci CDU/CSU se značným odporem. Kurt Georg Kiesinger se dokonce vyjádřil, že se takový návrh neslučuje s jeho svědomím.²¹⁴ Spolkového kancléře k překvapivému tahu vedla především úvaha, že rozhodovat o dané žalobě mezi ústavními orgány bude druhý „černý senát“ SÚS a jeho jednání musí předcházet konečnému rozhodnutí „rudého senátu“, který se takto stane závislým na rozhodnutí svého dvojčete. Dalším důvodem pak byla naprostá nezanaprůždněnost druhého senátu. První senát se v té době prokousával stovkami ústavních stížností. Posledním politickým argumentem byl čas, který zbýval do voleb. Kancléř správně předpokládal, že druhý senát rozhodne v lednu nebo

²¹² Schwarz, *Hans-Peter* Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Gründejahre der Republik, 1949–1957, Wiesbaden, 1981, s. 175.

²¹³ Žalobní návrh zněl takto „1. Der Antragsgegner verstossen dadurch gegen das Grundgesetz, dass sie dem Deutschen Bundestag und der antragstellenden Mehrheit des Bundestages das Recht bestreiten, die Gesetze über den Deutschland-Vertrag und den EVG-Vertrag mit der in Artikel 42 Abs. 2 S. 1 GG vorgeschriebenen (eifachen) Mehrheit zu verabschieden.

2. Der Deutsche Bundestag ist berechtigt, die Gesetze über den Deutschland-Vertrag und den EVG-Vertrag mit der in Artikel 42 Abs. 2 S. 1 vorgeschriebenen Mehrheit zu verabschieden“.

Originál otištěn také in: *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 235.

²¹⁴ *Kiesinger, Kurt-Georg* Dunkle und helle Jahre. Erinnerungen 1904–1958, Stuttgart, 1989, s. 432 (podobně s. 437).

únoru 1953, kdežto první senát by svůj posudek vynesl nejdříve v létě 1953 v době předvolebního boje. Negativní rozhodnutí z ledna nebo února by proto nemělo tak rozsáhlé následky pro letní volební boj. Žaloba vládní koalice zjevně očekávala od soudců druhého senátu, že se nebudou rozhodovat pouze na základě přísných právních podkladů, ale že budou brát v potaz i stranicko-politické úvahy. Na jednání pléna SÚS 8. 12. 1952 se ústavní soudci sjednotili na prohlášení 20 z 22 hlasů, že k projednávání posudku na žádost spolkového prezidenta jsou příslušné oba senáty. Nutno ale podotknout, že se zde SÚS neřídil pouze právními, ale spíše politikými úmysly, aby takto paradoxně odmítl úvahy o své politizaci. Spolková vláda se ocitla v situaci, kdy se neodvratitelně blížilo rozhodnutí ve věci smluv, které se zdálo, že bude pro vládu negativní. Kancléř byl rozhodnut takové věci zabránit všemi možnými prostředky a rozhodl se, že navrhne změnu zákona o volbě soudců SÚS. Nejprve podnikl cestu ke spolkovému prezidentovi, kterého bez dlouhých diskusí přesvědčil, aby stáhl svou žádost o posudek.²¹⁵ Spolkový prezident Theodor Heuss byl stejně jako Adenauer přesvědčen, že je nepřípustné, aby obě smlouvy ztroskotaly na názoru SÚS, a stáhl svou žádost o posudek zpět.²¹⁶ Spolkový prezident si musel být vědom situace, která po jeho rozhodnutí nastane. Prezident byl vystaven kritice, že rezignoval na svoji neutrální roli a přiklonil se ve sporu SÚS a spolkové vlády na stranu spolkové vlády. Stažení žádosti spolkového prezidenta dne 10. 12. 1952 bylo SÚS chápáno jako výraz nedůvěry. Theodor Heuss si sám ovšem nebyl jistý a později ve vzpomínkách uvedl, že si byl tímto rozhodnutím během své politické dráhy nejméně jistý.²¹⁷ Tehdejší tisk hovořil o ústavní krizi.²¹⁸ Spolková vláda ovšem nešetřila výhradami k postupu SÚS, a když 10. 12. 1952 ministr Deh-

²¹⁵ *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 244.

²¹⁶ Poznámka ministra spravedlnosti Thomase Dehlera, že spolkový prezident je na základě své ústavní přísahy povinen stáhnout svou žádost, nehrála při rozhodování Theodora Heusse žádnou roli. K tomu viz *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 244–247; *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 404.

²¹⁷ *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 249. Heuss zpětvzetí žádosti odůvodňoval v rozhlasovém projevu – viz FAZ ze dne 13. 12. 1952, s. 1.

²¹⁸ FAZ ze dne 10. 12. 1952 a ze dne 12. 12. 1952. Konrád Adenauer v FAZ dne 13. 12. 1952 prohlásil, že se nejedná ani o vládní krizi ani o ústavní konflikt.

ler prohlásil, že nález SÚS je protiprávní a v rozporu se Základním zákonem, jakož i se zákonem o SÚS, kancléř Adenauer se jenom usmíval.²¹⁹ Odborná literatura té doby se přiklonila na stranu SÚS. Pokud se totiž chce plénum SÚS odchýlit od již dříve přijatého rozhodnutí senátu, pak musí být toto rozhodnutí nejprve právně závazné (§ 16 odst. 1 zákona o SÚS). Spolková vláda se tudíž ocitla v těžké situaci a kancléř zvolil smířlivý tón a pozval předsedu SÚS Höpker-Aschoffa na návštěvu, která se v Bonnu uskutečnila 19. 12. 1952. Kancléř chtěl spor urovnat osobními schůzkami s ministrem Dehlerem, spolkovým prezidentem Heussem a předsedou SÚS. Výsledkem společného setkání pak bylo prohlášení, že: „*Das Bundeskabinett stellt einmütig fest, dass es niemals daran gedacht hat, die Rechte und die Würde des Bundesverfassungsgerichts anzutasten oder auch nur in Zweifel zu ziehen. Das Bundeskabinett achtet das Bundesverfassungsgericht als integrierenden Bestandteil des demokratischen Rechtsstaates. Die rechtliche Beurteilung, die das Bundeskabinett gegenüber dem Beschluss des Bundesverfassungsgerichts vom 8. Dezember 1952 [...] ausgesprochen hat, schliesst keine Beeinträchtigungen der Stellung des Bundesverfassungsgerichts in sich.*“²²⁰

Oficiálně tak byla krize mezi spolkovou vládou a SÚS vyřešena, neoficiálně zde pořád viselo napětí mezi oběma institucemi ve vzduchu. Druhý senát SÚS odmítl dne 7. 5. 1953 žalobu na kompetenční spor jako nepodstatnou.²²¹ Podle SÚS nelze hovořit o porušení Základního zákona, pokud parlamentní opozice pouze využívá svého parlamentního práva. Druhý senát tedy zklamal politická očekávání CDU, potažmo celé vládní koalice. Ačkoliv Dehler podepsal výše citované prohlášení vlády, přesto po této porážce opakoval na jaře 1953 své výhrady k práci SÚS. Podle jeho vyjádření nemá rozhodnutí SÚS nic dočinění s právem a spravedlností a je prý úkolem jeho jako spolkového ministra spravedlnosti na to poukazovat a střežit SÚS.²²² Tato vyjádření ovšem uškodila pouze Dehlerovi samotnému, kterého vlastní FPD podrobila kritice, kdy prezident Heuss takové jednání označil za nehodné ministra spravedlnosti a přátelství s Höpker-Aschoffem definitivně skončilo. Plénum SÚS přijalo prohlášení, ve kterém konstatovalo, že SÚS odmítá jakoukoliv kontrolu a dozor ze strany minis-

²¹⁹ *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 250.

²²⁰ *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 256.

²²¹ BVerfGE 2, 143–181.

²²² *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 470–472.

terstva spravedlnosti.²²³ Dehlerův vztek byl o to větší, že SPD podala ke SÚS po ukončení třetího čtení obou mezinárodních smluv nový návrh v rámci kontroly ústavnosti norem. Spolkový prezident s ohledem na dřívější kritiku prohlásil, že obě smlouvy nepodepíše dříve, než bude řízení u SÚS ukončeno. SÚS, kterému žaloba došla v květnu 1953, se rozhodl, že vyčká výsledku podzimních voleb.²²⁴ Politický vývoj se ovšem ubíral jiným směrem. V červnu 1953 došlo v NDR k značným nepokojům pracujících a Ulbrichtův režim povolal sovětské tanky ke zklidnění politické situace. Podzimní volby v SRN vyhrála s velkou převahou koalice CDU, FDP, BHE a DP, čímž již nic nebránilo získání 2/3 většiny potřebné k ratifikaci obou smluv. Při sestavování vlády došlo k obratu, kdy již nebyl do funkce ministra spravedlnosti jmenován Thomas Dehler, ale jeho stranický kolega Fritz Neumayer. V této situaci sehrál klíčovou roli, naprosto mimo rámec svých kompetencí, předseda SÚS Höpker-Aschoff, který jasně v rámci stranických jednání FDP sdělil prezidentovi Heussovi, že v případě, pokud by byl opětovně jmenován ministrem spravedlnosti Thomas Dehler, opustí funkci předsedy SÚS. Frakce FDP proto netrvala na Dehlerově účasti v nové spolkové vládě.²²⁵

První senát SÚS očekával nové kroky spolkové vlády, která se rozhodla novelizovat Základní zákon a novým schválením obou smluv odstranit veškeré pochybnosti. K tomuto se nakonec spolková vláda neodhodlala, protože se domnívala, že takové jednání by mohlo být posuzováno jako protiústavní a účelové. Právníci spolkové vlády proto vymysleli plán tzv. autentického výkladu. Na základě tohoto výkladu ZZ mají být smlouvy s ohledem na úmysl ústavodárce posuzovány jako souladné se Základním zákonem. Jelikož ovšem s tímto výkladem nebyla spjata žádná výslovná změna Základního zákona, bylo by lze předpokládat, že doslovný výklad by mohl být v rozporu s čl. 79 odst. 1 ZZ. Proto právníci autentický vý-

²²³ FAZ ze dne 16. 3. 1953, str. 1; *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 471; *Baring, Arnulf* Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonn Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München-Wien, 1969, s. 259–260.

²²⁴ Schwarz ve své knize *Geschichte II*, s. 177 uvádí, že SÚS zřejmě očekával, že se situace vyřeší sama od sebe i s ohledem na novou politickou situaci v Evropě, která nastala po smrti Stalina.

²²⁵ *Ott, Gabriel* Thomas Dehler, Hof 1985, s. 142. F.J. Strauss uvádí, že Höpker-Aschoff se přímo obrátil na Adenauera a pohrozil mu tím, že znovu jmenování Dehlera by mohlo negativně ovlivnit řízení o smlouvách. Strauss uvádí, že se cítil velmi zklamán tím, jak se soudce vměšoval do čistě politických personálních otázek sestavování nové vlády. K tomu *Strauss, F.-J.* Die Erinnerung, Berlín 1989, s. 255–256.

klad postavili na výjimce ze znění textu čl. 79 odst. 1 věty druhé ZZ. Tímto výkladem by byla dána demokratická legitimita spolkové vlády přistoupit k oběma smlouvám. Spolkový sněm novelu Základního zákona schválil 26. 2. 1954 a spolková rada 19. 3. 1954. Také spolkový prezident Heuss byl o ústavnosti novely Základního zákona přesvědčen. Koncem března 1954 proto novelu podepsal. V návaznosti na novelu Základního zákona pak prezident ratifikoval obě mezinárodní smlouvy.²²⁶ Uložení obou smluv v Bonnu a v Paříži byl ratifikační proces ukončen.

V rámci řízení o kontrole norem vyvstala otázka, zda může SÚS zrušit mezinárodní smlouvy, kterými je spolková republika vázána. O otázkách rozhodoval první senát SÚS. Ke konečnému rozhodnutí se ovšem SÚS nedostal,²²⁷ neboť Francie při ratifikaci smlouvy o EOS 30. 8. 1954 odmítla. Podle tehdejšího názoru francouzského Národního shromáždění by vytvořením evropské armády Francie ztratila část své suverenity, což bylo neslučitelné s názory konzervativní většiny poslanců Národního shromáždění. Francie v té době vedla válku v Indočíně a domnívala se, že by byla v této koloniální válce uzavřením smlouvy o EOS limitována a nemohla by dostatečně prosazovat své zahraničně politické zájmy. Adenauer mluvil po francouzském odmítnutí o černém dni pro Evropu.²²⁸

6.3 Politické dozrky ratifikačního sporu

Stažení žádosti spolkového prezidenta o posudek vyvolalo v celé zemi ostrou politickou diskusi.²²⁹ Právnická jednota zaslala spolkovému ministrovi vnitřní telegram: „*Das Bundesverfassungsgericht ist in einer erschütternden Weise von dem Wege des Rechts abgewichen und hat dadurch eine ernste Krise geschaffen.*“ SÚS ve věci žaloby vládní parlamentní většiny rozhodl až po volbách do spolkového sněmu, kdy vláda dosáhla ve spolkovém sněmu i spolkové radě 2/3 většiny. Spolková vláda ovšem narazila velmi výrazně ve

²²⁶ Novela Základního zákona byla vyhlášena 28. 3. 1954 a obě mezinárodní smlouvy pak jako zákony 29. 3. 1954.

²²⁷ In *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968 autor uvádí, že návrh na ústavní kontrolu norem nebyl vzat navrhovatelem ani zpět, ani nedošlo oficiálně k zastavení řízení. Řízení prostě jenom nepokračovalo.

²²⁸ *Morsey, Rudolf* Die Bundesrepublik Deutschland, Entstehung und Entwicklung bis 1969, Oldenbourg 2007, s. 36.

²²⁹ *Pikart, Erhard* Theodor Heuss und Konrad Adenauer. Die Rolle des Bundespräsidenten in der Kanzlerdemokratie, Stuttgart-Zürich, 1976, s. 107–112.

spolkové radě, kde neuspěla se svým návrhem na rozdělení schvalovaného balíku smluv na jednotlivé části. Země s vládou SPD byly jednoznačně proti, neboť již od roku 1949 byla SPD silným zastáncem federalismu. Dolnosaský ministerský předseda Wilhelm Kopf v té souvislosti prohlásil: „*Wir sind nicht dazu da, um das Horst-Wessel-Lied zu singen und Ja zu sagen*“. Také některé země pod vedením CDU/CSU se snažily získat větší vliv na rozhodovací procesy. Možným ohrožením ratifikačního procesu se tedy stala spolková rada a především postoj Bádenska-Württemberska. Reinhold Maier, který byl tehdy předsedou spolkové rady, se rozhodl, že bude se svým rozhodnutím co nejdéle otálet. Spolkový sněm konečně v březnu 1953 smlouvy ratifikoval. Bádensko-Württembersko se nakonec rozhodlo neřici ani ano ani ne a spolková vláda byla po uplynutí 40denní lhůty ve smyslu čl. 77 odst. 2 ZZ²³⁰ oprávněna postoupit návrh zákona spolkovému prezidentovi k podpisu, pokud se spolková rada nevyjádří k zákonu souhlasně. Nyní byl rozhodujícím článkem spolkový prezident Heuss. Ten se rozhodl podepsat a nenechal se zmást spolkovou vládou, protože měl strach, aby jej kancléř podruhé nepřeválcoval. Poctivost spolkového prezidenta, který zvažoval ústavně právní aspekty svého rozhodování, hrozila dalším protahováním celého ratifikačního řízení. Spolkový prezident nakonec podepsal, což se v Německu nesetkalo se všeobecnou podporou, neboť tak nebyla dána opozici příležitost k vznesení žaloby na kontrolu norem k SÚS.²³¹

Jaký vliv mělo protahování ratifikace smlouvy na osud celého smluvního komplexu, je velmi nejasné.²³² Pochybují o tom, zda by v té době byla ve Francii k ratifikaci smlouvy o EOS vůbec dosažitelná parlamentní většina. Dokládá to i výrok francouzského ministra zahraničí Georgese Bidaulta, který řekl, že smlouva o EOS je: „*in den Wandschrank eingeschlossenes*

²³⁰ Citace čl. 77 odst. 2 ZZ: „Spolková rada může do tří týdnů od doručení usnesení o zákoně požadovat svolání výboru, utvořeného ze členů Spolkového sněmu a Spolkové rady, pro společné porady o návrzích. Složení a jednání tohoto výboru upravuje jednací řád, na kterém se usnáší Spolkový sněm a který vyžaduje schválení Spolkové rady. Členové Spolkové rady, vyslaní do tohoto výboru, nejsou vázáni příkazy. Je-li k zákonu třeba souhlasu Spolkové rady, může požadovat jeho svolání i Spolkový sněm a Spolková vláda. Navrhne-li výbor změnu v usnesení o zákoně, musí se Spolkový sněm znovu usnášet.“

²³¹ Schwarz, Hans-Peter Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Gründungsjahre der Republik, 1949–1957, Wiesbaden, 1981, s. 179.

²³² Hacke, Christian Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland, Weltmacht wider Willen?, 5. vydání, Berlín, 1997, s. 75–83. Autor výstižně shrnuje dopad Pařížských smluv a Westpolitik na politickou situaci v Německu.

Wesen, bei dem man einmal nachsehen muss, ob noch am Leben ist.“ Pokud budeme hovořit o ztroskotání smlouvy o EOS, pak dvou a půlleté protahování ratifikačního procesu je vítězstvím Německa, protože smlouvy ztroskotavší v srpnu 1954 byly pro Německo nevýhodné ve srovnání s těmi, které se začaly vyjednávat na podzim 1954.²³³ Nelze říci, že by zatažení SÚS do politických her bylo pouze počátečními porodními bolestmi, které zažívá každá instituce v době svého vzniku, obzvláště pokud nenavazuje na výraznější tradici. Nelze ale tvrdit, že by se v další historii své existence SÚS dostal tak hluboko do politických úvah ostatních ústavních orgánů. Je pravdou, že mnohdy musel SÚS rozhodovat ožehavé politické spory, ale nelze tvrdit, že by účelovost dosáhla takových rozměrů, jako tomu bylo v letech 1952–1953. Položíme-li si otázku, jak SÚS v dané situaci obstál, pak musíme říci, že se ctí, protože další judikaturou dokázal opodstatněnost své existence, a v rámci veřejného mínění si dodnes drží ze všech ústavních orgánů nejvyšší míru popularity.

6.4 Spor o novelu zákona o volbě soudců

Po krachu smlouvy o EOS došlo k relativnímu zklidnění situace mezi SÚS a spolkovou vládou. Vztah ovšem zůstal nadále zatížen vládní představou o nutné novele zákona o SÚS. S ohledem na zákonné rozdělení kompetencí byl první senát SÚS přetížen ústavními stížnostmi, zatímco druhý senát projednal do roka mezi 5–6 případy. Soudce Willi Geiger dokonce zastával názor, že zákonodárce porušuje ústavu, pokud takový stav ponechává beze změny a je nečinný.²³⁴ Plénum SÚS v prosinci 1954 poslalo na ministerstvo spravedlnosti dopis, ve kterém vymezuje problematické okruhy, které je nutné reformovat – zejména rozdělení kompetencí, zrušení povinného ústního projednávání a odstranění řízení o vydávání právních posudků.²³⁵ Ministr spravedlnosti Neumayer předpokládal,

²³³ Schwarz, Hans-Peter Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Gründungsjahre der Republik, 1949–1957, Wiesbaden, 1981, s. 180.

²³⁴ Geiger, Willi Zur Reform des Bundesverfassungsgerichts, in: Vom Bonner Grundgesetz zur gesamtdeutschen Verfassung. Festschrift zum 75. Geburtstag von Hans Nawiasky, Mnichov 1956, s. 211.

²³⁵ Tento dopis doposud nebyl nikdy zveřejněn. Byl odeslán 23. 12. 1954 spolkové vládě. Jeho obsah lze odvodit z literatury – viz k tomu Geiger, Willi Zur Reform des Bundesverfassungsgerichts, in: Vom Bonner Grundgesetz zur gesamtdeutschen Verfassung. Festschrift zum 75. Geburtstag von Hans Nawiasky, Mnichov 1956, s. 214–217.

že by novela zákona o SÚS byla vhodná, nicméně někteří členové spolkové vlády předpokládali obširnější novelizaci zákona. Adenauer zastával v této době názor, že by mělo být právem vlády určovat, kdo bude ústavním soudcem. Jako vzor mu sloužila podobná úprava ve Spojených státech.²³⁶ Vláda si uvědomovala již v době krize ohledně smluv o EOS, že požadavek na změnu volebního systému soudců SÚS by byl vnímán veřejností jako porušení demokratických pravidel hry.²³⁷ Na podzim 1955 spolková vláda předložila návrh na změnu zákona o SÚS, ve kterém navrhovala vyhovět technicko-organizačním změnám, které požadoval SÚS.

Spolková vláda ovšem návrh na změnu zákona pojala obširněji a navrhovala vytvoření dvou senátů s tím, že by se snížil počet soudců v každém z nich na 9. Návrh byl oficiálně předložen 3. 6. 1955. Spolková vláda chtěla ponechat systém volby soudců 3/4 většinou ve spolkovém sněmu, popř. 2/3 většinou ve spolkové radě ovšem s tou výjimkou, že pokud by nedošlo k volbě soudce v prvním kole volby, postačovala by v druhém kole voleb ke zvolení prostá většina.²³⁸ Změna byla odůvodňována tím, že dosavadní volební systém se neosvědčil. S ohledem na kvalifikovanou většinu pro volbu ústavních soudců se spolková vláda odvolávala na skutečnost, že by při zachování tohoto volebního způsobu mohlo docházet k blokaci volby ústavních soudců ze strany parlamentní opozice. Při volbě prostou většinou se spolková vláda takové blokace ovšem neobávala. Opozice ihned po zveřejnění návrhu protestovala, neboť byla přesvědčena, že tím bude omezena její účast při volbě soudců na minimum, ne-li vůbec vyloučena. Při prvním veřejném zasedání spolkového sněmu SPD jasně deklarovala k návrhu zákona své „Nein“. Poslanec Greve (SPD) označil vládní návrh za snahu učinit ze SÚS instituci podřízenou politice vlády.²³⁹ SÚS se postavil k vládnímu návrhu zákona odmítavě, neboť konstatoval, že SÚS by ztratil svou pozici nezávislé instituce a soudci by byli voleni pouze vládními stranami. Nový předseda SÚS Josef Wintrich a ústavní soudce Bernhard Wolff odmítli

²³⁶ Toto lze nalézt v *Booms, Hans* Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, sv. 5, rok 1952, Oldenbourg 1989, s. 131–132; dále také *Gotto, Klaus* Im Zentrum Der Macht: Das Tagebuch von Staatssekretar Lenz, 1951–1953, Düsseldorf 1989, s. 279. Tento názor ovšem zastávali také jiní vládní politici, např. von Brentano, von Merkatz a Tilmans.

²³⁷ *Gotto, Klaus* Im Zentrum Der Macht: Das Tagebuch von Staatssekretar Lenz, 1951–1953, Düsseldorf 1989, s. 500, 563; též FAZ ze dne 21. 1. 1954, s. 4.

²³⁸ Bt-Drs. II, č. 1662, s. 1–4.

²³⁹ BT-Prot. II s. 4752–4756; také *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 180.

vládní návrh na zasedání výboru spolkového sněmu pro právní otázky. Dne 24. 6. 1955 SÚS zveřejnil závěr pléna k návrhu vládní novely, ve kterém se uvádí, že vládní návrh nepřináší: „*keine Verbesserung, sondern geradezu eine Verschlechterung des jetzigen Wahlverfahrens [...] schon die Gefahr, dass die nach einem solchen Verfahren gewählten Richter erscheinen könnten, sollte es ausschliessen, das bisherige Verfahren in der vom Regierungsentwurf vorgeschlagenen Weise zu ändern.*“²⁴⁰ Odborný tisk se k návrhu zákona postavil převážně odmítavě. FAZ se návrhu zákona věnoval ze všech deníků nejvíce a s ohledem na svou politickou orientaci jej považoval jako jeden z mála deníků za žádoucí, zejména s ohledem na jednoduchý volební mechanismus soudců.²⁴¹ Kriticky se k návrhu zákona vyjádřila také advokátní komora. Neue Juristische Wochenschrift uveřejnil článek bývalého mluvčího SÚS Willmse, který byl v té době spolkovým soudcem; tento se domníval, že vládní návrh zákona je dobrým řešením a dokonce vyslovil názor, že současná platná úprava volby soudců kvalifikovanou většinou by mohla být hodnocena jako protiústavní. Samotný návrh narazil při projednávání ve spolkové radě, která se podle čl. 76 odst. 2 věty první ZZ²⁴² domnívala, že změna volebního způsobu soudců není žádána a to ani v nynější formě navržené spolkovou vládou, ani v žádné jiné později navržené podobě.²⁴³ Jelikož pro zamítavý postoj spolkové rady nebylo možné předpokládat, že zákon bude schválen ještě před volbou 8 nových soudců na podzim 1955, navrhla spolková vláda jako přechodné řešení zákon, že by takto zvolení noví soudci byli jmenováni pouze na jeden rok, přičemž konečné obsazení senátů by následovalo na podzim roku 1956. Návrh byl odmítnut spolkovou radou a ve spolkovém sněmu jej odmítla také opozice.²⁴⁴ Projednávání novely znamenalo pro vládu velké zklamání, neboť proti návrhu se postavila nejenom SPD, ale i menší strany vládní koalice FDP, BHE, DP. Jediné, na čem se byly parlamentní strany ochotny dohodnout, byly technicko-organizační změny, kdy došlo k novému vymezení dělby pravomocí mezi senáty, k zavedení předběžného řízení o ústavních stížnostech, ke

²⁴⁰ Oficiální text není do dnešní doby přístupný, některé jeho části byly pouze reprodukovány v rámci debaty k návrhu zákona ve spolkovém sněmu. Tato pasáž byla ocitována v FAZ ze dne 25. 6. 1955, s. 3.

²⁴¹ FAZ ze dne 25. 6. 1955, s. 1.

²⁴² Citace čl. 76 odst. 2 věty první Základního zákona: „Návrhy Spolkové vlády se musí nejprve předložit Spolkové radě.“

²⁴³ BT-Drs. II, č. 1662, s. 19.

²⁴⁴ *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 187.

zrušení řízení o vydání posudků a odstranění povinného ústního jednání. Otázka zmenšení počtu soudců a volebního způsobu zůstala nadále nezavřenou.²⁴⁵

CDU se snažila otázku volebního mechanismu vyřešit dohodou s opoziční SPD, která by spočívala ve zvýšení počtu členů volebního výboru. Pokud by nedošlo k prvním kole k dosažení 3/4 většiny, měl by být v druhém kole počet členů výboru zvýšen z 12 na 38 členů. Poté by se rozhodovalo nikoliv původně navrhovanou prostou většinou, ale dosavadní 2/3 většinou. Jelikož SPD měla tehdy ve spolkovém sněmu méně jak 33 % mandátů, byl pro ni i tento volební mechanismus nepřijatelný.²⁴⁶ Opozice trvala na zachování statu quo. Spolková vláda proto navrhla pro případ neúspěšné volby soudců v rámci prvního kola zapojit do druhého volebního kola tzv. radu právníků (Juristenbeirat), která by se skládala ze dvou univerzitních profesorů, dvou předsedů spolkových soudů, dvou nebo tří předsedů zemských ústavních soudců, kteří by ústavní soudce v této situaci volili. Tento návrh ovšem narazil na čl. 94 odst. 1 ZZ, podle kterého mohou být ústavní soudci voleni pouze spolkovou radou a spolkovým sněmem. Z tohoto důvodu měla soudcovská rada podle dalšího vládního návrhu pouze předkládat návrhy na soudce, které by poté byly předloženy volebnímu výboru, kde by se o volbě soudců rozhodovalo prostou většinou.²⁴⁷ Opozice s návrhem opět nesouhlasila, neboť měla obavu, že čl. 94 odst. 1 věta druhá ZZ zakazuje, že by mohl spolkový sněm přenést některá rozhodování na třetí osoby. Více jak půl roku nenašel právní výbor spolkového sněmu řešení této patové situace a proto se vládní většina rozhodla, že prosadí model rady právníků i proti hlasům opozice. Dne 20. 6. 1956 proběhl o návrhu ve spolkovém sněmu třetí čtení, v jehož rámci se strhla vášnivá debata, kdy nakonec byl způsob začlenění rady právníků do volby ústavních soudců schválen. Proti tomuto návrhu hlasovala SPD, FDP, BHE, které již v té době nebyly vládními stranami. Veřejnost se o tuto otázku příliš nezajímala, protože v té době spolkový sněm projednával téma znovu zavedení vojenské povinnosti. Pouze malá část tisku sledávala v této novele krok k nepolitické volbě soudců.²⁴⁸ Obecně byl návrh

²⁴⁵ *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 189–195.

²⁴⁶ *Billing, Werner* Das Problem der Richterwahl zum Bundesverfassungsgericht, in: Ein Beitrag zum Thema Politik und Verfassungsgerichtsbarkeit, Berlin, 1969, s. 141–142.

²⁴⁷ BT-Drs. II, č. 2388, s. 6–7.

²⁴⁸ S ohledem na svou orientaci to byl pouze FAZ ze dne 21. 6. 1956, s. 1.

posuzován jako pokus vlády o oslabení opozice a snaha o podřízení SÚS spolkové vládě.²⁴⁹

Spolková rada se snažila v této situaci vyhnout střetu s SPD a jelikož i předseda spolkové rady považoval návrh zákona za ústavně pochybný, svolala spolková rada zasedání dohodovacího výboru, který na svém jednání 5. 7. 1956 našel kompromis. Ministerský předseda Bádenska-Württemberska Gebhard Müller, pozdější předseda SÚS, navrhl, aby se politické strany zřekly návrhu na zavedení rady právníků a aby na místo toho dostal sám SÚS oprávnění navrhopvat kandidáty na ústavní soudce. Opozice na druhou stranu souhlasila se snížením členů SÚS. Mimo to SPD akceptovala návrh na snížení volebního kvóra z 3/4 na 2/3 a tak se ve spolkovém sněmu napříště mělo o soudcích SÚS rozhodovat 2/3 většinou stejně jako ve spolkové radě.²⁵⁰ Kompromis byl schválen naprostou většinou jak ve spolkové radě, tak ve spolkovém sněmu a je součástí právního řádu Spolkové republiky do dnešní doby. Nebezpečí blokace volby ústavních soudců sice nebylo úplně odstraněno, ale podstatným způsobem se snížilo. Vládní strany nicméně získaly větší vliv ovlivňovat složení SÚS.²⁵¹ SPD totiž získala ve volebním výboru pouze 4 hlasy, čímž nemohla zabránit jmenování soudců SÚS. Při druhém a třetím čtení ve spolkovém sněmu se musela SPD spoléhat na hlasy FPD, za kterou seděl ve volebním výboru Thomas Dehler, jehož zájmem bylo změnit složení „rudého senátu“ SÚS. Novelou zákona došlo k odstranění nerovných poměrů v jednotlivých senátech a v prvním senátě, kde původně sedělo 7 soudců z 12, kteří byli stoupenci SPD, došlo k nastolení parity v poměru 5:5. V druhém senátě, kde byl poměr původně 8:4 ve prospěch vládních stran, byl poměr snížen na 6:4.²⁵²

²⁴⁹ Süddeutsche Zeitung ze dne 5. 5. 1956 s. 4 Ein Gericht wartet auf seine Reform. Kritisches Für und Wider zu dem Gesetzentwurf-gemässigte Kritik), dále ze dne 23. 6. 1956 s. 3 Kampf um die Verfassungsjustiz-scharfe Kritik.

²⁵⁰ *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 198.

²⁵¹ *Seifert, Jürgen* Grundgesetz und Restauration. Verfassungsrechtliche Analyse und dokumentarische Darstellung des Textes des Grundgesetzes vom 23. Mai 1949 mit ämtlichen Änderungen einschliesslich des 34. Änderungsgesetzes, 3. vydání, Darmstadt, Neuwied: Luchterhand, s. 52; *Rupp, Hans Georg* Geschichte, s. 144; *Dopatka, F.-W.* Das Bundesverfassungsgericht und seine Umwelt, Zur Analyse der Entwicklung des Bundesverfassungsgerichts und der adressatenspezifischen Bezüge seiner Rechtsprechung. Berlin: Duncker & Humblot, 1982, s. 43.

²⁵² *Kommers, Donald* Judicial Politics in West Germany. A Study of the Federal Constitutional Court, Beverly Hills, London: Sage Publications 1976, s. 128–138, kapitola Richterstellen-Arithmetik.

7. Stranická politika a SÚS v letech 1951–1957

Dříve než se budu zabývat otázkou, nakolik jsou v judikatuře SÚS promítnuty politické a názorové hodnoty jednotlivých ústavních soudců, je nutné odpovědět na otázku, nakolik je v rozhodnutích SÚS seznatelná politická orientace ústavních soudců s ohledem na jejich politickou příslušnost. Lze se ztotožnit s právním názorem Martina Dratha,²⁵³ že nelze v žádném případě hovořit o tom, že by ústavní soudci byli pouze „prodlouženými stranickými rukama“ a též s názorem bývalého ústavního soudce Martina Hirsche, že stranická politika nehraje v rozhodování SÚS žádnou roli. Ústavní soudce Ernst Gottfried Mahrenholz v jednom rozhlasovém rozhovoru uvedl, že: „se nesetkal s žádnými pokusy bonnských politiků ani ve formě telefonátu, dopisu či prostřednictvím třetí osoby ovlivnit rozhodnutí tohoto orgánu.“ Podle jednoho z největších znalců SÚS Donalda Kommerse nepřipadá politický vliv na soudní rozhodování v úvahu. Ponejvíce jsou podle jeho názoru soudci ovlivňováni svými vlastními názory na náboženské otázky a sociální politiku, které ve velké míře korelují s názory politických stran, které soudce do jejich funkcí navrhly. Podle Kommerse stojí ústavní soudci někde v „middle of the roaders“, přičemž existuje velká proměnlivost nejrůznějších konzervativně-liberálních aliancí.²⁵⁴

V žádném případě by se neměla přehlížet skutečnost, že rozhodnutí SÚS jsou kolektivními rozhodnutí, kde je velmi těžké v senátu 8 soudců prosazovat stranicko politické názory. V senátech se spíše rozvíjejí vnitřně směřované tendence ke kolegialitě a loajalitě, které mají velmi málo společného se členstvím v určité politické straně. Většinová rozhodnutí nejsou po výtce vázána na stranické linie, zejména od roku 1970, kdy jsou zveřejňována také separátní vota.²⁵⁵ I přes výše uvedené však lze v některých případech vypožorovat stranicky orientovaná rozhodnutí senátů, např. v rozsudku týkajícím se § 218 trestního zákona, kdy se v prvním senátě SÚS prosadil většinový názor CDU proti menšinovým názorům sociálně demokraticky orientované soudkyně Rupp von Brünneck a soudce Simona. Také v případě vyloučení soudce Rottmanna v řízení o Grundvertrag z rozhodování, které bylo nakonec přijato většinovou hlasů 4:3, hrála stranická

²⁵³ *Drath, Martin* Zwischen Grundgesetz und Politik, in: Die Zeit, č. 35 z 30. srpna 1963, s. 3.

²⁵⁴ *Kommers, Donald* Judicial Politics in West Germany. A Study of the Federal Constitutional Court, Beverly Hills, London: Sage Publications 1976, s. 155.

²⁵⁵ *Bryde, Brun-Otto* Verfassungsentwicklung. Stabilität und Dynamik im Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Baden-Baden, Nomos 1982, s. 181.

politika velkou roli. Pro vyloučení Rottmana, který se ke smlouvě vyjádřil v rámci jedné přednášky, hlasovali soudci se vztahem k CDU Geiger, von Schlabrendorff, Wand a Rinck, zatímco sociálně demokraticky orientovaní soudci Seuffert, Hirsch a Rupp von Brünneck hlasovali proti vyloučení.²⁵⁶ Stranická politika v určitých případech vstupuje ve SÚS také do hry, nicméně nemá rozhodující význam. Někteří autoři se ovšem domnívají, že takováto teze není dostačující, pokud bychom se podrobněji podívali na politická střetnutí, která pravidelně provázejí volbu ústavních soudců.²⁵⁷ Je udivující, jak důsledně je při volbě ústavních soudců již od roku 1951 dodržována proporcionalita ve vztahu ke stranické příslušnosti. Členové volebního výboru spolkového sněmu, kteří volí 2/3 většinou polovinu členů SÚS, jsou většinou velmi významní členové své strany. V prvních dvou volebních výborech byli ze 12 členů výboru pouze 4 neprávníci, ve třetím legislativním období byli v tomto výboru již pouze 3 neprávníci a v šestém volebním období pouze jeden neprávník a to Herbert Wehner, od té doby jsou ve volebním výboru již pouze poslanci právníci.

Při prvním obsazení SÚS v roce 1951 měla každá z koaličních stran 8 soudcovských míst a dalších 8 postů bylo přenecháno „neutrálním soudcům“. I když je nutné říci, že i tito neutrální soudci Zweigert, Federer, Hennecke, Leibholz, Scheffler, Friesenhahn, Fröhlich a Wolff měli samozřejmě také jasně vyhraněné politické názory.²⁵⁸ Soudci byli rozděleni do obou senátů, aniž by existovala nějaká stranická proporcionalita a tak byl první senát nazýván jako „rudý“ a druhý senát jako „černý“. První náprava této nerovnováhy byla provedena v roce 1963, kdy byl počet soudců v každém senátu stanoven na 8 a CDU/CSU přenechala výměnou za post předsedy SÚS některá ze svých křesel FDP, která byla vzata SPD. Jedinou výjimkou ze stranické proporcionality byla výměna soudce Gellera (CDU) v roce 1963 za soudce Klaase (SPD). V ostatních případech se vždy jednalo o výměnné obchody; např. v roce 1970 CDU vyměnila soudce Kutschera (SPD) za soudce Wandeho a SPD si zase zajistila obsazení mandátu pro

²⁵⁶ BVerfG 35, 246 (255).

²⁵⁷ *Dopátka, Friedrich-Wilhelm* Das Bundesverfassungsgericht und seine Umwelt. Zur Analyse der Entwicklung und der adressatenspezifischen Bezüge seiner Rechtsprechung, Berlín, 1982, s. 47.

Viz také *Starck, Christian* Das Bundesverfassungsgericht im politischen Prozess der Bundesrepublik, Tübingen, Mohr, 1976, s. 34.

²⁵⁸ *Kommers, Donald* Judicial Politics in West Germany. A Study of the Federal Constitutional Court, Beverly Hills, London: Sage Publications 1976, s. 120 n.

Gellera a Leibholze. Při soudcovských volbách v roce 1975 se politické strany shodly na nominacích dvou neutrálních soudců. CDU/CSU navrhla mezinárodního právníka Helmuta Steinbergera a koalice SPD/FDP nominovala ústavního právníka Konrada Hesseho. Výměnou míst mezi jednotlivými senáty byl Hesse přiřazen do prvního senátu.

V roce 1983 bylo 5 soudců nahrazeno: Ernst Benda, Werner Böhmer, Hans Faller, Joachim Rottmann a Walter Rudi Wand. Nástupcem Ernsta Benda se stal ministr vnitra Bádenska-Württemberska Roman Herzog. Úřad předsedy SÚS byl ovšem až do roku 1987 vykonáván místopředsedou SÚS Wolfgangem Zeidlerem a teprve poté se stal Roman Herzog předsedou SÚS. Wernera Böhmera nahradil Franz Niedermaier navržený CDU/CSU. CDU/CSU se přitom zřekla jednoho svého místa ve prospěch koaličního partnera FDP, kdy za Hanse Fallera byl nominován Johann Henschel. Na místo soudce Joachima Rottmanna, který v roce 1971 přestoupil z SPD ke koaličním stranám, byl opětovně nominován sociální demokrat Ernst Wolfgang Böckenförde. Spolková rada pak v říjnu zvolila nástupcem Waltera Rudiho Wanda vysokoškolského profesora Hanse-Hugo Kleina.²⁵⁹ I s ohledem na tyto výměny jednotlivých členů bylo možné 1. senát SÚS označit za liberální a 2. senát za konzervativní. Striktně vzato nasvědčovaly stranické proporce u nově volených soudců představám politiků, jaké názory by měl SÚS zastávat; to ovšem v žádném případě neznamená, že by politické strany vykonávaly skutečný vliv na rozhodnutí SÚS.

7.1 Odkaz Heinricha Triepela

Již v roce 1928 Heinrich Triepel poukázal na to, že způsob a výběr ústavních soudců má vliv na vážnost tohoto ústavního orgánu a na pozici ústavního soudnictví. Heinrich Triepel poukázal na to, že způsob volby ústavních soudců není pouze procesně technický problém.²⁶⁰ Pokud by totiž neexistovala objektivita při volbě ústavních soudců, mohla by tím být vážně poškozena funkce ústavního soudnictví.²⁶¹ Ačkoliv se ústavodárce při přijímání čl. 94 odst. 1 věty druhé ZZ a §§ 4–8 zákona o SÚS ne vždy tě-

²⁵⁹ *Fromme, Friedrich* Fünf Neue für Karlsruhe, in: FAZ ze dne 21. října 1982, s. 12.

²⁶⁰ BRats-Sitzungsbericht 154 B, Rechtliche Würdigung des neuen § 93a durch Werner Grundmann, Die neue Verfassungsbeschwerde, s. 754–758.

²⁶¹ *Müller, Hans* Die Auswahl der Verfassungsrichter, in: ÖZÖfR, sv. 8, 1957/58, s. 149; *Klein, F.* In: *Maunz, T., Sigloch, H., Schmidt-Bleibtreu, B., Klein, F.* Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967, komentář k § 5, marg. č. 2.

mito úvahami řídil, přesto se pokusil zakotvit takový model volby, který by se vyznačoval některými demokratickými zásadami. Ústavodárce byl veden zejména zásadou demokratické legitimacy ústavních soudců, vyloučením jednostranného vlivu na jejich jmenování, požadavky na jejich soudcovskou kvalitu a federativní reprezentativnosti. Tyto požadavky na volbu ústavních soudců lze označit za magický čtyřúhelník, který by měl být za všech okolností dodržen. V rozboru úvah Heinricha Triepela je tak prostřednictvím těchto zásad garantována jakási substantivní funkčnost ústavního soudu jako orgánu.²⁶² Při zakotvení způsobu volby ústavních soudců se ústavodárce pokusil pokud možno všechny tyto zásady zohlednit.²⁶³ Skutečnost, že není možné nalézt řešení, které by slučovalo všechna výše uvedená kritéria a zároveň oprošťovalo ústavní soudce od politických tlaků či tlaků zájmových skupin s ohledem na jejich odbornost a kvalifikovanost, je více než pochopitelné. Buď bude nedotknutelnou zásadou demokratická legitimita ústavních soudců, čímž by se maximálně zohlednil vliv na proces volby jako takové a kvalifikační kritéria soudců by nutně musela ustoupit do pozadí, nebo bude vyloučen vliv zájmových skupin na jmenování ústavních soudců jako odborníků nejvyššího stupně, čímž ovšem dojde k potlačení zásady demokratické legitimacy a federativní reprezentativnosti. Volební model je někde na půli cesty v rámci těchto úvah, kdy demokratická legitimita ústavních soudců je garantována vyloučením jednostranného vlivu jedné zájmové skupiny či orgánu, nicméně ani v rámci tohoto způsobu nejsou vždy voleni ti nejlepší z nejlepších. V následující kapitole bych se chtěl zabývat otázkou závislosti SÚS na spolkové radě a spolkovém sněmu, jak se projevila při volbách jednotlivých soudců.

7.2 *Obecné problémy právní úpravy volby soudců*

Úprava způsobu volby soudců v Základním zákoně a zákoně o SÚS není bez problémů. Kritickým místem volby se stává zejména neslučitelnost demokratické legitimacy ústavních soudců a kvalifikačních předpokladů nutných pro jmenování do funkce. Friedrich Giese se např. domnívá, že jedním z největších problémů je vůbec samotná volba ústavních soudců či ostatních spolkových soudců na místo jejich jmenování, což samo o sobě podle jeho ná-

²⁶² Müller, Hans Die Auswahl der Verfassungsrichter, in: ÖZÖfR, sv. 8, 1957/58, s. 153.

²⁶³ Friesenbahn, Ernst Die Verfassungsgerichtsbarkeit in der Bundesrepublik Deutschland, in: Verfassungsgerichtsbarkeit in der Gegenwart, s. 101 n.

zoru implikuje vliv na obsazování soudcovských míst²⁶⁴ a velmi málo vede k tomu, že by takto zvolení soudci byli politicky neutrální. Pokud jsou ústavní soudci voleni takovými politickými orgány jako jsou spolková rada a spolkový sněm, pak nelze předpokládat, že by politické postoje jednotlivých kandidátů nebyly předmětem zkoumání ze strany volebních orgánů. Princip soudcovské nezávislosti tím velmi trpí, neboť jmenování soudce do funkce je pak pouze dílem politické instituce a dílem měření politické orientace jednotlivých kandidátů.²⁶⁵ V podobném duchu jako Giese se vyjadřuje také Werner Weber, který volební způsob a výběr soudců vidí jako znak toho: „*wie schnell und offenbar zwangsläufig sich die Merkmale des überlieferten Richtertums auflösen, wenn richterliche Autorität in ein fremdes Klima, und zwar in den Bereich des Ringens um politische Machtbehauptung und politische Daseinsgestaltung transplantiert werden soll.*“²⁶⁶ Někteří ústavní právníci volali od počátku po změně volebního modelu a hovořili dokonce o tom, že SÚS se stává pouze vazalem parlamentního výboru.²⁶⁷ Výtky a pochybnosti o způsobu volby ústavních soudců vychází zejména z představy dělby moci, kdy stát má v rámci svých politických a mocenských mechanismů garantovat, že soudnictví jako takové bude nezávislé a jak uvádí Werner Weber, že nebude soudnictví stát nad těmito mocemi, ale vedle nich.²⁶⁸ Ve světle těchto úvah je nutné konstatovat, že podoba současného německého ústavního soudnictví je odklonem od tradic, na kterých bylo německé soudnictví budováno v 19. století.²⁶⁹ Zastánci těchto názorů vycházeli zejména z tradičního pojmu státnosti (Staatlichkeit) a nechápali demokracii jako zvláštní politický model, s nímž by mohly být spojeny organizační problémy. Jak jinak by mohl Friedrich Giese navrhnout, aby ústavní soudci byli jmenováni ministrem spravedlnosti, pokud by zastával názor a principy moderního právního státu a potažmo také dělby moci.²⁷⁰ Nic podle mého názoru neohrožuje soudní nezávislost více než jmenování výkonnou mocí, neboť model jmenování umožňuje jednostranný vliv vlády. Lze konstatovat, že takovýmito názory nelze koncepčně otázku volby

²⁶⁴ Giese, Friedrich Die Richterwahl in Deutschland, in: Der Wähler, 1952, s. 309–311.

²⁶⁵ Giese, Friedrich Die Richterwahl in Deutschland, in: Der Wähler, 1952, s. 309–311.

²⁶⁶ Weber, Werner Das Richtertum in der Deutschen Verfassungsordnung, in: Festschrift für Hans Niedermeyer zum 70. Geburtstag, Göttingen 1953, s. 272.

²⁶⁷ Viz Blätter für neue Staatspolitik, 1953, s. 10.

²⁶⁸ Weber, Werner Das Richtertum in der Deutschen Verfassungsordnung, in: Festschrift für Hans Niedermeyer zum 70. Geburtstag, Göttingen 1953, s. 273.

²⁶⁹ Kritika způsobu volby ústavních soudců a soudců nejvyšších spolkových soudů byla velmi silně ovlivněna ústavním učením Carla Schmitta.

²⁷⁰ Giese, Friedrich Die Richterwahl in Deutschland, in: Der Wähler, 1952, s. 309–311.

ústavních soudců vyřešit. Avšak ani názory, že ústavní soudci by měli být kooptováni samotným SÚS a posléze jmenováni spolkovým prezidentem, problém jako takový neřeší.²⁷¹ Takový model volby velmi málo odpovídá požadavku demokratické legitimacy ústavních soudců.

Vydeme-li z čl. 20 odst. 2 ZZ, který zakotvuje požadavek demokratické legitimacy veškeré státní moci odvozené od vůle lidu, tj. nejenom orgánů státní moci, ale i orgánů moci soudní, pak i soudci SÚS musí odvozovat svůj mandát od vůle lidu.²⁷² Jelikož přímá volba ústavních soudců není z technických důvodů možná, nezbyvá než se zabývat otázkou volby ústavních soudců nepřímou cestou. Zde se nabízí celá řada možných variant způsobu volby, kdy základní tezí musí být, aby volební orgány samy byly demokraticky legitimovány přímo lidem. Nelze tudíž akceptovat, aby ústavní soudci byli např. voleni zástupci akademické obce. Jmenování soudců je možné pouze orgány, které jsou voleny v přímých volbách nebo orgány, které jsou nepřímou cestou zvoleny orgány legitimovány. Zásada čl. 20 ZZ je maximou, kterou je garantována demokratická legitimace ústavních soudců. Volba parlamentem je tak nejvýše možným demokratickým modelem volby, který v parlamentní demokracii volí i vládu jako ústavní orgán a kterému je tato odpovědná. Volba ústavních soudců spolkovým prezidentem nebo spolkovou vládou by, na základě parlamentní většiny vlády a institucionální stranické závislosti spolkového prezidenta, nemohla vyhovět požadavku vyloučení uplatnění jednostranného vlivu jednoho volebního orgánu. Volba ústavních soudců pouze spolkovou radou by nasvědčovala naopak respektování pouze zásady federativní reprezentativnosti, ale nesplňovala by již ostatní nároky maximy stanovené v čl. 20 odst. 2 ZZ. Tímto způsobem by bylo lze dosáhnout velkého vlivu spolkových zemí, což by mohlo garantovat demokratickou legitimaci. Přímá volba ústavních soudců zemskými parlamenty nepřipadá v úvahu, neboť by narušila rovnováhu mezi ústavními orgány na spolkové úrovni a zřejmě by byla spjata i s technickými problémy při samotné volbě.²⁷³ Při volbě ústavních soudců

²⁷¹ Viz *Blätter für neue Staatspolitik*, 1953, s. 11.

²⁷² *Maunz, Theodor, Dürig, Günter Grundgesetz Kommentar*, Mnichov-Berlín, 2001, marg. č. 29–57; *Lechner Hans, Zuck, Rüdiger Bundesverfassungsgerichtsgesetz*, 4. vydání 1996, s. 48.

²⁷³ K problematice demokratické legitimacy při volbě ústavních soudců viz *Friesenbahn, Ernst Die Verfassungsgerichtsbarkeit in der Bundesrepublik Deutschland*, in: *Verfassungsgerichtsbarkeit in der Gegenwart*, s. 102; *Klein, F. In: Maunz, T., Sigloch, H., Schmidt-Bleibtreu, B., Klein, F. Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar*, Mnichov-Berlín, 1967, komentář k § 5, marg. č. 3.

spolkovým sněmem a spolkovou radou ovšem nelze přehlédnout, že v parlamentní demokracii je demokratická legitimita realizována právě a jenom prostřednictvím politických stran. Na tento problém upozornil již v roce 1928 Hans Kelsen.²⁷⁴ Jelikož je spolková rada i spolkový sněm tvořen pouze zástupci politických stran, je obsazení SÚS dílem politických stran. Politické strany sice rozhodují prostřednictvím svých zástupců ve volebním výboru, nicméně tito členové výboru jsou dopředu povinni v rámci stranických pokynů k jasnému postupu. Takový způsob volby soudců je jediný možný v rámci parlamentní demokracie, protože pokud by tomu tak nebylo, pak by musela být parlamentní demokracie jako taková nahrazena demokracií, která bude spočívat na organizaci podle povolání.²⁷⁵ Takové vlivy na způsob volby ústavních soudců nelze vyloučit, neboť parlamentní demokracie stojí právě na prezentaci vlivu různých profesních skupin – náboženských, zemědělských, společenských, politických apod. Jak uvádí Dieter Brügge-
mann, to je právě onen nedostatek demokratické legitimace soudců.²⁷⁶ Lze konstatovat, že ústavodárce se snažil vlivům nejružnějších skupin zamezit alespoň tím, že zavedl jako nutnou podmínku pro volbu soudců kvalifika-
vanou většinu ve volebním výboru.

Všechny komentáře k § 6 odst. 5 a § 7 zákona o SÚS mají za to, že kvalifikovaná většina je jedinou institucionální pojistkou proti jednostrannému politickému obsazení SÚS.²⁷⁷ Tato garance je pro SÚS podle Williho Geigera existenční otázkou. Požadavek kvalifikované většiny vylučuje, aby vládní koalice mohla prosadit určitého kandidáta i přes odpor opozice. Většina se tak musí zpravidla shodnout s menšinou, což znamená, že je vyloučen jednostranný diktát a místo něj je povětšinou dosaženo demokratického kompromisu. Politické strany ovšem v rámci výboru musí činit nejružnější ústupky a protínávry, které v sobě skrývají dvě základní nebez-

²⁷⁴ *Kelsen, Hans* Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit, in: VVDStRL, č. 5, Berlín-Lipsko 1929, s. 54; naopak pro účast politických stran na procesu volby se vyslovili *Drath, Martin* Die Grenzen der Verfassungsgerichtsbarkeit, in: VVDStRL, č. 9, 1952, s. 102; *Klein, F. In: Maunz, T., Sigloch, H., Schmidt-Bleibtreu, B., Klein, F.* Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967, komentář k § 5, marg. č. 4.

²⁷⁵ *Greve, Wilhelm* Parteienstaat – oder was sonst?, in: Der Monat, 1951, s. 563–577.

²⁷⁶ *Brügge-
mann, Dieter* Die rechtsprechende Gewalt, de Gruyter, Berlín 1962, s. 136.

²⁷⁷ *Federer, Julius* Aufbau, Zuständigkeit und Verfahren des Bundesverfassungsgerichts, in: Das Bundesverfassungsgericht, Karlsruhe 1963, s. 41; *Friesenbahn, Ernst* Die Verfassungsgerichtsbarkeit in der Bundesrepublik Deutschland, 1963, s. 101 n.; *Klein, F. In: Maunz, T., Sigloch, H., Schmidt-Bleibtreu, B., Klein, F.* Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967, komentář k § 5, marg. č. 4; *Müller, Hans* Die Auswahl der Verfassungsrichter, in: ÖZÖfR, sv. 8, 1957/58, s. 154 n.

pečí. Tlak na dosažení kompromisu může vést na jedné straně k volbě nedostatečně kvalifikovaných soudců nebo na druhé straně může volbu jako takovou úplně zablokovat.²⁷⁸ Hans Müller a Franz Klein jsou toho názoru, že tlak na dosažení kompromisu neumožňuje, aby politické strany do SÚS prosadily osoby s extrémními názory. Willi Geiger zase vidí v tomto způsobu volby nebezpečí, že členové volebního výboru jak ve spolkové radě, tak ve spolkovém sněmu se raději shodnou na slabších kandidátech, což je na úkor kvalifikačních předpokladů nutných pro výkon ústavního soudce a volba se tak stává pouze obchodem s jednotlivými kandidáty. Tyto výtky nelze samozřejmě přehlížet, nicméně právě onen kompromis mezi většinou a menšinou zaručuje, že kandidáti budou tolerováni oběma stranami a budou se profilovat jako samostatní zástupci a nikoliv jako protažené ruce politických stran. Tímto modelem volby je vyloučen jednostranný vliv spolkové vlády a potažmo vliv zákonodárce, o jehož parlamentní většinu se spolková vláda opírá. Ačkoliv jsem zastáncem těchto názorů, nelze v žádném případě vyloučit, že by v důsledku volby ústavních soudců nemohlo docházet k hrátkám většiny či menšiny ve spolkovém sněmu či spolkové radě, která by chtěla získat vliv na obsazení toho kterého senátu SÚS. Spolkový sněm či spolková rada mohou v určitých případech kalkulovat, jak bude konkrétní senát v rámci svých kompetencí rozhodovat o předmětných sporech. Např. při hlasování podle § 15 odst. 2 věty třetí zákona o SÚS postačuje prostá většina, které se mohou politické strany snažit dosáhnout, nicméně u negativních rozhodnutí pro navrhovatele podle § 13 bod 1, 2, 4 a 9 zákona o SÚS je nutná 2/3 většina soudců SÚS, kterou si zřejmě politické strany zastoupené ve volebních výborech budou snažit ohlídat. Takovýmto a jiným možnostem nelze ovšem ani sebelepší technickou úpravou v zákoně o SÚS zabránit. Problémy, které jsem zde nastínil, jsou nenormativního charakteru, nicméně jsou tím nejzásadnějším bodem, kde se na začátku vzniku mandátu ústavního soudce střetává politika s právem. Tyto hypotetické výklady nejsou bez významu, neboť politické strany v mnoha případech kalkulovaly s otázkou, jak formulovat návrh SÚS, aby o něm rozhodoval senát, který je stranám politiky více nakloněn, což je důkaz pro mnou výše naznačené možnosti ovliv-

²⁷⁸ Klein, F. In: Maunz, T., Sigloch, H., Schmidt-Bleibtreu, B., Klein, F. Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967, komentář k § 5, marg. č. 4, 20; Müller, Hans Die Auswahl der Verfassungsrichter, in: ÖZÖfR, sv. 8, 1957/58, s. 157 n.; Lechner Hans, Zuck, Rüdiger Bundesverfassungsgerichtsgesetz, 4. vydání 1996, s. 48.

ňování složení SÚS ze strany politických stran. Personální obsazení SÚS nedalo nikdy za pravdu zastáncům názorů, že snaha po dosažení kompromisu povede k volbám nekvalifikovaných ústavních soudců. Z povahy samotné funkce soudce SÚS se politické strany nikdy nesnažily navrhovat osoby, které by nepožívaly v odborných právních kruzích značné autority.

Posledním problematickým bodem souvisejícím s požadovanou kvalifikovanou většinou při volbě ústavních soudců je otázka, jak postupovat, pokud nebude kvalifikované většiny dosaženo. Tato otázka byla diskutována zejména v souvislosti s návrhem první novely zákona o SÚS. Spolková vláda ve svém návrhu vycházela z toho, že při první volbě soudců SÚS nebyla nalezena požadovaná většina a tím byl SÚS omezen ve své funkčnosti. Ačkoliv toto nebyl nejdůležitější důvod pro vládní novelu, nelze jej přehlédnout. Ukazovalo se totiž, jak je SÚS závislý na volebním orgánu a jak se vyjádřil právník Knöpfle, SÚS by mohl ve své podstatě „vyhořet“ a zanedbávat plnění svých ústavních kompetencí.²⁷⁹ Obstrukční politika opozice by mohla vést k tomu, že by se SÚS mohl stát nefunkčním, protože by neměl potřebný minimální počet soudců k přijímání plenárních rozhodnutí.²⁸⁰ Toto nebezpečí se ukázalo v historii SÚS jako opodstatněným. Theodor Eschenburg dokonce tvrdil, že pravidla pro volbu ústavních soudců se neosvědčila a že se při nadcházející volbě jasně ukáže jejich neaplikovatelnost a volební model bude nutné úplně opustit. Günter Willms v této souvislosti upozornil, že vznikne protiústavní a anarchistický stav, pokud příště nebude dosaženo kvalifikované většiny.²⁸¹ Tento problém je nutné řešit pouze v institucionální rovině. Nelze souhlasit s názorem Willmse, že řešením je zakotvení prosté většiny pro volbu ústavních soudců. Důvody tohoto odmítnutí jsem uvedl výše. Také se nelze ztotožnit s Willsem navrženými modely pro jmenování ústavních soudců nezávislymi voliteli z řad soudní moci (např. prostřednictvím kolegia 9 soudců: předsedů a místopředsedů nejvyšších spolkových soudců a předsedy či místopředsedy zemských nejvyšších soudců, kteří by byli vybíráni losem).²⁸² S ohledem na kompetence soudců SÚS nelze v žádném případě hovořit o nezávislých volitelích, a to ani s ohledem na demokratickou legitimitu takto zvolených

²⁷⁹ *Knöpfle, Franz* Die Berufung des bayerischen Verfassungsgerichtshofs zum Schutz der verfassungsmässigen Ordnung, in: BayVBL, Jg. 11, 1965, s. 74.

²⁸⁰ *Müller, Hans* Die Auswahl der Verfassungsrichter, in: ÖZÖfR, sv. 8, 1957/58, s. 158.

²⁸¹ *Müller, Hans* Die Auswahl der Verfassungsrichter, in: ÖZÖfR, sv. 8, 1957/58, s. 155.

²⁸² *Willms, Günter* Kunstvolles Gleichgewicht?, in: NJW, Jg. 8, 1955, s. 1211.

ústavních soudců.²⁸³ Ustanovení § 7a zákona o SÚS totiž v takovém případě předpokládá jistou aktivitu samotného SÚS, který v případě neúspěšné volby předloží volebnímu výboru seznam kandidátů, z nichž by měl volební výbor zvolit ústavní soudce. Toto řešení nelze považovat za systémové i s ohledem na skutečnost, že takovýto seznam není pro volební výbor závazným. Tlak SÚS na volební výbor lze označit za politický, nicméně ustanovení § 7a zákona o SÚS je do jisté míry neúčinné, pokud za jeho nedodržení není stanovena zákonná sankce.²⁸⁴ Institucionálním otázkám volby ústavních soudců je s ohledem na praktické potíže nutné věnovat zvýšenou pozornost.

7.3 Soudci na čas a soudci na doživotí

Jako obecný problém se při konstituování SÚS jevila zákonná úprava, která rozlišovala ústavní soudce volené na doživotí (bývalí spolkoví soudci) a ústavní soudce volené na čas.²⁸⁵ Rozlišování ústavních soudců do těchto dvou skupin s sebou neslo ovšem řadu problémů. Oslabeno bylo zejména sebevědomí ústavních soudců volených na čas, jejich nezávislost a jistota, pokud jimi přijaté rozhodnutí směřovalo proti jednání zákonodárního sboru, neboť soudci volení na čas povětšinou pomýšleli na opětovné jmenování. Argumenty, které vedly ústavodárce k zavedení tohoto volebního mechanismu, lze v podstatě shrnout pod myšlenku, že možnost změny soudců SÚS povede k větší flexibilitě a propojenosti s vývojem státu²⁸⁶ a bude garantovat možnost, že složení SÚS bude následovat obecné společenské změny v politice i právu a oslabí nebezpečí, že by se SÚS mohl ocitnout v protikladu k politické realitě.²⁸⁷ Jinými slovy řečeno ústavní soudci by mohli být měněni podle politické objednávky.²⁸⁸ Vystávala tedy otázka, kdo bude rozhodovat o tom, zda se určitý soudce osvědčil a zda má být opětovně zvolen, a na základě jakých kritérií bude toto osvěd-

²⁸³ K tomu viz Müller, Hans Die Auswahl der Verfassungsrichter, in: ÖZÖfR, sv. 8, 1957/58, s. 155.

²⁸⁴ Klein, F. In: Maunz, T., Sigloch, H., Schmidt-Bleibtreu, B., Klein, F. Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967, komentář k § 5, marg. č. 20.

²⁸⁵ Podle § 4 odst. 1 zákona o SÚS (před novelizací) byli tři soudci každého senátu voleni z řad soudců vyšších spolkových soudů a jejich funkční období končilo okamžikem, kdy jim zanikla jejich funkce soudců vyšších spolkových soudů, zpravidla tedy dovršením 68 roku věku. 5 soudců bylo podle § 4 odst. 2 zákona o SÚS voleno na období 8 let, přičemž opětovná volby byla možná.

²⁸⁶ Arndt, Adolf Das Bundesverfassungsgericht, in: DVBl., Jg. 66, 1951, s. 297–300; Jg. 67, 1952, s. 298.

²⁸⁷ Lechner Hans; Zuck, Rüdiger Bundesverfassungsgerichtsgesetz, 4. vydání 1996, s. 58.

²⁸⁸ Lechner Hans; Zuck, Rüdiger Bundesverfassungsgerichtsgesetz, 4. vydání 1996, s. 58.

čení posuzováno. Mělo by se mít za to, že ústavní soudce se osvědčil, pokud hlasoval proti určitému rozhodnutí, kterým se rušilo rozhodnutí zákonodárního sboru? A to i přesto, že podle § 30 odst. 1 věty první zákona o SÚS se rozhoduje tajně. Takovýto model měl vytvořit předpoklady pro politickou kontrolu ústavních soudců ze strany volebních orgánů, aby doložili a přihlásili se k názorům, které zastávali při přijímání určitého rozhodnutí. Ústavní soudci, kteří by tak rozhodli ve smyslu Základního zákona, a to v protikladu s názorem spolkového sněmu či rady, by byli „potrestáni“ tím, že by nebyli opětovně zvoleni. Opětovnou volbu lze proto chápat jako úspěšný institut jak přivést „neposlušné soudce“ k rozumu a s ohledem na nejisté znovuzvolení tak „dostat“ ústavní soudce pod politickou kontrolu. Pokud bychom chtěli tyto politické tlaky vyloučit, kdo by potom měl o opětovné volbě ústavních soudců rozhodovat? Dobová ústavní doktrína zastávala názor, že by to měl být předseda nebo místopředseda SÚS, kteří jsou zároveň předsedy obou senátů. Tím by ovšem byla oběma svěřena kompetence, která jim na základě Základního zákona nemůže příslušet, ústavní orgán nemůže rozhodovat sám o sobě a určovat, kdo bude jeho členem a kdo nikoliv. I tento model nevede k dostatečné nezávislosti ústavních soudců volených na čas a navíc vede k nebezpečí, že by mezi ústavními soudci volenými na doživotí a soudci volenými na čas mohlo vznikat nebezpečí napětí při práci v jednotlivých senátech.

V této souvislosti je nutné zmínit názor Geigera, že volba ústavních soudců na čas má zamezit tomu, že by SÚS nenásledoval politický vývoj v zemi. Takovémuto názoru nelze přisvědčit, neboť otázka vývoje státoprávní nauky nezávisí na tom, zda ústavní soudce může být opětovně zvolen nebo nikoliv. Za těmito názory stojí přesvědčení, že soudnictví jako stav je konzervativní a neschopné absorbovat společenský vývoj, pokud není vystaveno určitému napětí se přizpůsobit změnám, ke kterým ve společnosti došlo. Geigerův názor lze interpretovat také jako představu, že soudnictví je stálou brzdou politického procesu. Tato představa je velmi silně ovlivněna zkušenostmi Supreme Court ve Spojených státech, který v průběhu volebního období prezidenta Roosevelta prohlásil řadu zákonů přijatých v rámci New Dealu za protiústavní.²⁸⁹ Zde je nutné po-

²⁸⁹ Supreme Court byl v tehdejší složení velmi přestárlým, což některé právníky na kontinentě při formování ústavního soudnictví po 2. světové válce vedlo k názoru, že by ústavní soudci měli mít stanovenou horní věkovou hranici, po jejímž dovršení by již nemohli zastávat funkci ústavního soudce.

dotknout, že Supreme Court se po 2. světové válce mnohým podmínkám industriální společnosti nejenom dokázal přizpůsobit, ale v mnohých svých rozhodnutích se stal i iniciátorem nové legislativy, která by lépe vyhovovala společenským podmínkám. Jako příklad lze uvést judikaturu k rasové rovnosti, která velmi silně ovlivnila jak prezidenta Spojených států, tak i Kongres a urychlila legislativní proces při přijetí protirasových zákonů.²⁹⁰ Totéž bylo možné říci o většině členů SÚS v 50. letech 20. století, kteří se ukázali jako velmi pokrokoví a napomohli budování Spolkové republiky jako ústavního státu.²⁹¹ Argument, že volba části ústavních soudců na čas přispěje k větší flexibilitě SÚS, není na místě. Stejně tak jako Geigerův názor, že by spolkový sněm měl mít v každém legislativním období možnost obměnit nejméně 1/3 členů SÚS. Takový požadavek by deformoval princip demokratické legitimacy a naopak posiloval vliv spolkového sněmu na SÚS. Geiger k průběhu doby změnil své názory a při jmenování prvních ústavních soudců na čas v roce 1952 vyslovil názor, že všichni soudci SÚS by měli být jmenováni na doživotí.²⁹² Geiger se domníval se změnou svých názorů, že smrt, stáří a dobrovolné rezignace jsou postačujícími elementy ke kontinuální obměně SÚS. Narozdíl od dřívějších názorů se Geiger domníval, že příliš častá obměna soudců by vedla k nebezpečí tendenční judikatury, což by s ohledem na funkci SÚS vedlo ke snížení kvality ústavní ochrany v Německu. Zavedení takového modelu by vedlo k diskontinuitě v judikatuře a ohrožení funkčnosti SÚS jako celku. I Geiger se proto nakonec přiklonil k názoru, že dvojí systém mandátů ústavních soudců by měl být zrušen.

7.4 Volba soudců v letech 1951 až 1957

V následující kapitole bych chtěl systematicky rozebrat způsob volby ústavních soudců ve spolkové radě a spolkovém sněmu v letech 1951–1957. Vedle výsledků voleb soudců SÚS se budu zabývat také složením volebních výborů z hlediska politické reprezentace. Složení povětšinou odpovídá volebním výsledkům a složení spolkového sněmu či spolkové

²⁹⁰ K tomu viz *Brown, Oliver a ostatní* Board of Education of Topeca (347, V. svazek 483, 1954); též *Müller, Hans* Die Auswahl der Verfassungsrichter, in: *ÖZÖfR*, sv. 8, 1957/58, s. 164.

²⁹¹ Viz judikatura SÚS k čl. 21 Základního zákona či k otázkám volebního práva.

²⁹² *Geiger, Willi* Zur Reform des Bundesverfassungsgerichts, in: *Vom Bonner Grundgesetz zur gesamtdeutschen Verfassung. Festschrift zum 75. Geburtstag von Hans Nawiasky*, Mnichov 1956, s. 225–228.

radý.²⁹³ První volby volebního výboru spolkového sněmu se uskutečnily 4. září 1951.²⁹⁴ Před konáním prvních voleb spolková rada i spolkový sněm vytvořily dohromady volební podvýbor, který sice neměl žádná volební oprávnění, ale jeho úkolem bylo sladit hlasování o jednotlivých kandidátech v obou komorách, aby nedošlo k situaci, že bude jeden kandidát zvolen dvakrát.²⁹⁵ Je nutné poznamenat, že ve volebním výboru neměly ani vládní strany ani opoziční SPD potřebnou kvalifikovanou většinu.²⁹⁶

Volby ve spolkovém sněmu dopadly následujícím způsobem:

Složení 1. senátu s ohledem na druh mandátu²⁹⁷

Heiland, Gerhard – na doživotí (spolkový soudce)

Zweigert, Kurt – na doživotí (spolkový soudce)

Lehmann, Joachim – 8 let

Scholtissek, Herbert – 8 let

Höpker-Aschoff, Hermann – 4 roky

Zweigert, Konrad – 4 roky

Složení 2. senátu s ohledem na druh mandátu

Henneka, Anton – na doživotí (spolkový soudce)

Rupp, Hans – na doživotí (spolkový soudce)

Federer, Julius – 8 let

²⁹³ Bibliografický přehled z let 1951–1963, vydaný k 10. výročí vzniku SÚS, je neúplný, protože neuvádí, jakými orgány, k jakým senátům a na jak dlouhé funkční období byli jednotliví soudci zvoleni. Z tohoto důvodu bylo nutné při sestavování této kapitoly použít prameny z jednání spolkového sněmu a spolkové rady z let, kdy se jednotlivé volby konaly.

²⁹⁴ Členy volebního výboru spolkového sněmu byli: Laforet (CDU/CSU), Pünder (CDU/CSU), Kiesinger (CDU/CSU), Tillmans (CDU/CSU), Pelster (CDU/CSU), Arndt (SPD), Böhm (SPD), Greve (SPD), Menzel (SPD), Meyer-Laule (SPD), Schneider (FDP), von Merkatz (DP). Volební výbor byl sestaven 25. dubna 1951.

²⁹⁵ Viz zpráva zpravodaje tohoto podvýboru přednesená na 66. zasedání spolkové rady 6. 9. 1951. Takové porady se konaly podle vzpomínek poslance Greveho (SPD) ve spolkovém sněmu před každými volbami i po nich; BTags-Prot. ze 150. zasedání ze dne 20. 6. 1956, 7946 C.

²⁹⁶ Zprávy volebního výboru o volbách jsou velmi strohé. V období 1. spolkového sněmu nebyly dokonce plénu ani jednou výsledky volebního výboru oznámeny. Později se předseda spolkového sněmu omezil na krátké konstatování o průběhu voleb, přičemž byla oznámena pouze jména zvolených soudců. Také věstník spolkového ministerstva spravedlnosti žádné bližší informace nepublikoval. Zprávy spolkové rady o proběhlých volbách byly naopak velmi obsírné a byly použity při zpracování této kapitoly.

²⁹⁷ Zpráva ze zasedání spolkové rady ze dne 6. 9. 1951, 597 A.

Klaas, Walter – 8 let
Leibholz, Gerhard – 4 roky
Roedinger, Conrad Federik – 4 roky

Z prvního senátu odstoupil 14. února 1952 Kurt Zweigert, neboť byl zvolen předsedou vrchního správního soudu v Berlíně. Podle § 5 odst. 3 zákona o SÚS se volba jeho nástupce měla uskutečnit během jednoho měsíce. V rámci prvního legislativního období spolkového sněmu ovšem jeho nástupce nebyl zvolen.

Spolková rada 6. září 1951 na svém 66. zasedání zvolila podle závěrů společné komise tyto ústavní soudce:²⁹⁸

1. senát

Stein, Erwin – na doživotí (spolkový soudce)
Wessel, Franz – na doživotí (spolkový soudce)
Ritterspach, Theodor – 8 let
Scheffler, Erna – 8 let
Drath, Martin – 4 roky
Ellinghaus, Wilhelm – 4 roky

2. senát

Geiger, Willi – na doživotí (spolkový soudce)
Wolff, Bernhard – na doživotí (spolkový soudce)
Katz, Rudolf – 8 let
Leusser, Claus – 8 let
Friesenhahn, Ernst – 4 roky
Fröhlich, Georg – 4 roky

V 2. senátu dne 18. ledna 1952 odstoupil soudce Claus Leusser, neboť byl jmenován zmocněncem Bavorska při Spolku. Spolková rada jako jeho nástupce zvolila 12. září 1952 při zdržení se bavorského zástupce při hlasování soudcem Egona Schunka na 8 let (zbytek Leusserova funkčního období).

V rámci 2. volebního období sestavil spolkový sněm 29. října 1953 volební výbor, ve kterém nebyly zastoupeny všechny parlamentní strany, přičemž opoziční SPD v něm měla těsnou blokační menšinu, takže nebylo

²⁹⁸ Volební výbor spolkové rady se skládal z 29 členů z 12 spolkových zemí.

možné zvolit ústavní soudce, aniž by nedošlo k dohodě mezi vládními stranami a opozicí.²⁹⁹ Funkce po odstoupivším Kurtu Zweigertovi zůstala neobsazena a navíc 14. ledna 1954 zemřel předseda SÚS Hermann Höpker-Aschoff. Výbor na svém zasedání 18. března 1954 zvolil do 1. senátu dva soudce Josefa Wintricha – na 4 roky (zbytek volebního období po Höpker-Aschoffovi) a Karla Hecka na doživotí.³⁰⁰ Dne 6. září 1955 skončilo funkční období 4 let několika ústavním soudcům. V rámci 1. senátu Wintrichovi, Zweigertovi, Drathovi a Ellinghausovi a v 2. senátu Leibholzovi, Roedingerovi, Friesenhahnovi a Fröhlichovi. Soudce Ellinghaus se o funkci opětovně neucházel, protože odešel do důchodu. Ostatní soudci byli ochotni přijmout znovu funkci ústavního soudce. V tomto mezidobí byl vydán 6. září 1955 zákon, který stanovil, že funkční období výše uvedených 8 soudců bude pouze 1 rok (tj. do 31. srpna 1956). Volební výbor tak zvolil 27. září 1955 opětovně následující soudce do 1. senátu Josefa Wintricha na 1 rok a Gerharda Leibholze na 1 rok.³⁰¹ Místo po Konradu Zweigertovi v 1. senátu zůstalo neobsazeno, a teprve 9. prosince 1955 volební výbor zvolil opětovně Konrada Zweigerta na 9 měsíců ústavním soudcem.³⁰²

Spolková rada na zasedání 7. října 1955 jednomyslně zvolila ústavními soudci Martina Dratha na 1 rok, Hanse Kutschera na 1 rok, Ernsta Friesenhahna a Georga Fröhliche také na 1 rok.³⁰³ Dne 31. srpna 1956 uplynulo funkční období soudcům zvoleným na podzim 1955. Zároveň byl novelou zákona o SÚS z 21. července 1956 počet soudců v jednom senátě snížen na 10, což znamenalo, že z 8 soudců, kterým skončil mandát 31. srpna 1956, mohli být opětovně zvoleni soudci pouze 4 z nich. Situaci volebnímu výboru ulehčila sama faktická situace, že někteří ze soudců již neměli zájem dále kandidovat (Fröhlich, Roedinger, Konrad Zweigert), někteří dovršili hranici 68 let (soudce Wolff), a tak o 5 volných míst usilovalo 5 kandidátů. Podle § 2 odst. 2 novely zákona o SÚS mělo být funkční období soudců obou senátů 7 let s tím, že mandáty skončí 31. srpna 1963. Volební výbor spolkového sněmu zvolil 13. srpna 1956 Josefa Wintricha a Gerharda Leibholze na 7 let.³⁰⁴

²⁹⁹ Členy volebního výboru byli Böhm (CDU/CSU), Höcherl (CDU/CSU), Hoogen (CDU/CSU), Kiesinger (CDU/CSU), Kopf (CDU/CSU), Pelster (CDU/CSU), Böhm (SPD), Greve (SPD), Kahn-Ackermann (SPD), Meyer-Laule (SPD), Dehler (FDP).

³⁰⁰ Zpráva ze 120. zasedání spolkové rady ze dne 19. března 1954, 61 B-C.

³⁰¹ Bulletin spolkové vlády č. 194 ze dne 14. října 1955, s. 1624.

³⁰² O této volbě neexistuje žádné oficiální prohlášení či záznam.

³⁰³ BRats.-Drs. č. 322/1955.

³⁰⁴ Bulletin č. 174 z 15. září 1956, s. 1669.

Spolková rada, za přítomnosti 28 členů z 10 spolkových zemí, pak 20. července 1956 na návrh komise zemských ministrů spravedlnosti zvolila kvalifikovanou většinou (poprvé nerozhodovala jednomyslně) Martina Dratha, Ernsta Friesenhahna a Hanse Kutschera ústavními soudci na 7 let.³⁰⁵

Volby předsedů a místopředsedů SÚS

Volba Hermanna Höpkera-Aschoffa

Politické tendence při volbě ústavních soudců se ukázaly již v roce 1951, kdy byl volebním výborem spolkového sněmu zvolen předsedou SÚS Hermann Höpker-Aschoff, který byl zvolen na období 4 let.³⁰⁶ Höpker-Aschoff byl členem FDP. V letech 1931–1932 byl členem a poslancem za Demokratickou německou stranu v pruském zemském sněmu a od roku 1930 také v říšském sněmu, od roku 1925–1931 byl pruským ministrem financí. Jako jeden z 5 členů FDP ze účastnil zasedání Parlamentární rady za Severní-Porýní Vestfálsko, kde působil od roku 1946 jako ministr financí. Od roku 1949 byl poslancem za FDP ve spolkovém sněmu, kde předsedal výboru pro finanční a daňové otázky. Ačkoliv se výslovně nezabýval ústavními otázkami – v Parlamentární radě byl členem výboru pro finanční otázky – byl přesto považován za politicky jasně profilovaného člověka, zejména pro svůj jasný odpor proti národnímu socialismu. Při volbě předsedou SÚS obdržel z 11 možných hlasů 10, když pouze poslanec CSU Laforet se zdržel hlasování. CSU se stavěla proti Höpker-Aschoffovým centralistickým tendencím, CSU se domnívala, že předsedou SÚS by měla být zvolena osoba, která by více podporovala federalistické uspořádání.³⁰⁷ Vládní strany tehdy disponovaly ve volebním výboru 7 z 12 hlasů, a tak koaliční návrhy musely získat alespoň jeden z 5 hlasů opoziční SPD. Jelikož v tehdejší době byla SPD profilována spíše jako strana zastávající unitaristické tendence, nemohl mít šanci na úspěch při volbě ve volebním výboru kandidát s výraznými federalistickými názory. To byl také zřejmě jeden z důvodů, proč kandidát na předsedu SÚS Gebhard Müller, tehdy státní prezident Württemberska-Bádenska, nebyl na funkci předsedy SÚS ve volebním výboru ani navržen.³⁰⁸ Volební výbor navíc preferoval kandidáta,

³⁰⁵ Zpráva ze zasedání spolkové rady 282 B-C.

³⁰⁶ BTags.-Prot. z 162. zasedání ze dne 13. září 1951, 6565 C.

³⁰⁷ Viz Neue Zeitung ze 6. září 1961; viz též zpráva ze zasedání spolkové rady ze stejného dne č. 597 D–598 A.

³⁰⁸ Die Zeit ze 4. března 1953.

který měl zkušenosti z práce Parlamentární rady a spolkového sněmu. Zákodárci tehdy vůbec nevěděli, jak se budou nové instituce vyvíjet a jak budou zasahovat do politického procesu a jednání zákonodárného sboru. Proto se jevílo jako vhodnější zvolit předsedou SÚS osobu, která by byla politicky zkušená, aby se tak odstranily ústavně právní spekulace o budoucím vývoji SÚS. Tyto předpoklady Höpker-Aschoff začal naplňovat již z kraje, když 27. září 1951 deklaroval, že SÚS by se měl vyvarovat rozhodnutí, která by měla politický charakter, a ukázal tak, jak tvrdili někteří právníci a politici, odvahu a představu o tom, jak by instituce měla fungovat.³⁰⁹

Volba Rudolfa Katze

Volba Höpker-Aschoffa byla konzultována také se spolkovou radou, takže se dalo předpokládat, že také spolková rada 6. září 1951 zvolí místopředsedou SÚS osobu, která nebude v politice nováčkem. Katz byl politicky profilován, neboť v letech 1947–1950 zastával funkci ministra spravedlnosti ve Šlesvicku-Holštýnsku a členům spolkové rady byl znám.³¹⁰ Byl jako člen SPD účastníkem jednání Parlamentární rady, působil v ní jako zastupující člen hlavního výboru a jako řádný člen organizačního výboru. Při volbě místopředsedy SÚS se tedy postupovalo stejným způsobem jako při volbě předsedy SÚS. Katz byl jednomyslně spolkovou radou zvolen předsedou 2. senátu a místopředsedou SÚS, když se hlasování zdrželo pouze Bavorsko. Bavorský státní sekretář Koch uvedl pro zdržení se hlasování stejné důvody, které při volbě Höpker-Aschoffa uplatnila CSU.³¹¹ Způsob a výsledky první volby předsedy a místopředsedy SÚS zavedly určitou ústavní praxi, kdy obě volební grémia mezi sebou začala komunikovat, aby předcházela volebním fiaskům. Oporou pro tuto praxi mohl být § 9 zákona o SÚS, nicméně teprve ústavní praxe učinila z takové komunikace institucionální opatření, které se začalo uplatňovat i při ostatních volbách předsedů a místopředsedů SÚS.

Volba Josefa Wintricha

Předseda SÚS Höpker-Aschoff zemřel 15. ledna 1954. Podle § 9 odst. 1 věty první zákona o SÚS měl být jeho nástupce volen spolkovou radou,

³⁰⁹ Die Bonner Demokratie, s. 112.

³¹⁰ JÖR, sv. 1, p.p.č. 5–8.

³¹¹ Zpráva ze zasedání spolkové rady 597 D.

zatímco spolkový sněm měl dle § 5 odst. 3 zákona o SÚS volit nástupce Höpkera-Aschoffa jako osobu soudce. V této době ovšem bylo v 1. senátě v důsledku odstoupení Kurta Zweigerta volné místo jednoho soudce na doživotí, takže spolkový sněm měl volit dva soudce. Za této situace se nabízely pro volbu předsedy SÚS následující možnosti:

- a) spolková rada zvolí nástupce za zemřelého Höpkera-Aschoffa a zároveň jako soudce osobu na zbytek volebního období Höpkera-Aschoffa; toto období by skončilo 31. srpna 1955. Po tomto datu by již spolková rada nemohla uplatnit vliv na volbu nového soudce a ani na volbu předsedy SÚS;
- b) spolková rada zvolí soudce na doživotí, který bude zároveň předsedou SÚS na doživotí;
- c) volební výbor spolkového sněmu a spolková rada se dohodnou na tom, že na 21 měsíců zbytku volebního období Höpkera-Aschoffa zvolí nástupce, který potom bude jako soudce a předseda SÚS opětovně zvolen na 8 let. Spolkový sněm, který by byl pro tuto následnou volbu příslušný, by ovšem musel učinit právně nezávaznou přísahu, že tento postup bude dodržen;
- d) spolková rada zvolí ze soudců 1. senátu jednoho soudce předsedou SÚS.

Pouze poslední varianta byla uskutečnitelná bez dohody se spolkovým sněmem. Pokud by spolková rada zvolila některého ze soudců na doživotí předsedou SÚS, např. soudce Steina (nar. 1903), pak by tím byl předseda SÚS určen až do roku 1971. Spolkový sněm by tak byl z volby předsedy SÚS vyřazen na čtyři legislativní období. Jelikož ovšem spolková rada i spolkový sněm nechtěly takové izolované rozhodnutí přijmout, bylo nutné se shodnout na politicky profilované osobě. Kandidátů na funkci bylo více: Hans Ehard (CSU) – ministerský předseda Bavorska, Gebhard Müller (CDU) – ministerský předseda Bádenska-Württemberska a Josef Wintrich – předseda vrchního zemského soudu v Mnichově.³¹² Ochota všech kandidátů stát se předsedou SÚS ovšem byla podmíněna tím, že po uplynutí zbytku volebního období Höpkera-Aschoffa – 31. srpna 1955, bude tento předseda SÚS opětovně zvolen ústavním soudcem i předsedou SÚS. Takový příslib by v žádném případě nezavazoval volební grémia k tomu, aby nemohla zvolit předsedou SÚS někoho jiného. Príslib by byl pouze otázkou osobní důvěry. Ehard a Müller na takové pozici nechtěli stavět a volba Reinholda Maiera se většině volebního grémia zdála příliš riskantní. Proto se spolkový

³¹² Münchener Merkur z 14. března 1954.

sněm i spolková rada dohodly na tom, že předsedou SÚS bude zvolen Josef Wintrich, který sice nebyl politicky profilován, ale byl akceptovatelný pro všechny politické strany. Wintrich byl v období nacistického režimu pronásledován a byl považován za znalce ústavního práva, neboť působil dlouhá léta jako sekretář na bavorském ústavním soudu a byl považován za jednu z vůdčích postav ústavně právní judikatury v Bavorsku. Volební výbor spolkového sněmu jej zvolil 18. března 1954 soudcem 1. senátu a spolková rada jej na svém 120. zasedání 19. března 1954 zvolila předsedou SÚS.³¹³ Příslib, který byl Wintrichovi dán, byl poté dvakrát dodržen, když v roce 1955 spolková rada v rozporu s § 9 odst. 1 zákona o SÚS opětovně volila předsedu SÚS.³¹⁴ 13. září 1956 pak byl příslib dodržen podruhé, když volební výbor spolkového sněmu Josefa Wintricha zvolil ústavním soudcem a to dokonce nikoliv pouze na funkční období 7 let jako ústavního soudce, ale na stejnou dobu 7 let i jako předsedu SÚS.³¹⁵

Jak jsem uvedl již výše, v Německu se rozvinula ústavní praxe, kdy se CDU/CSU a SPD dohodly na systému obsazování míst předsedy a místopředsedy SÚS. Post předsedy byl určen pro zástupce CDU/CSU a post místopředsedy pro zástupce SPD. Volba předsedy SÚS je narozdíl od volby jednotlivých soudců velmi výrazně politicky fixována a není ponecháno náhodě, kdo bude předsedou SÚS. Politické strany tímto způsobem uplatňují svůj vliv na SÚS a pojmají jej jako výsluhu pro zasloužilé politiky, ne zřídka pro ty, kterým nelze najít jinou ústavní funkci. Tato skutečnost je nežádoucí, neboť autorita SÚS v důsledku těchto praktik nestoupá a kvalita soudců není vždy odpovídající výkonu funkce. Někteří ústavní právníci v této souvislosti hovoří o jednom pozitivním efektu a to je „ghetizace“ stranických politiků, kteří jsou umísťováni do předem daných pozic a nehrozí tak nějaké vychýlení z rovnováhy mezi politickými stranami.³¹⁶

7.5 Krizové situace při volbách soudců

Volby soudců SÚS ovšem neprobíhaly vždy ve volebním výboru nebo ve spolkové radě tak hladce, jak ukazuje předchozí historický exkurz. Právě

³¹³ Zpráva ze zasedání spolkové rady 61 B-C.

³¹⁴ Josef Wintrich byl předsedou SÚS jednomyslně zvolen na 147. zasedání spolkové rady 7. října 1955. Viz zpráva ze zasedání spolkové rady 280 C-D.

³¹⁵ Buletin č. 174 z 15. září 1956, str. 1669.

³¹⁶ Viz např. *Fromme, Karl Friedrich* Revirement in Karlsruhe (Frankfurter Allgemeine Zeitung z 1. září 1967).

naopak. Nové či opětovné volby soudců narážely a narážejí na politickou závislost SÚS na politických stranách. Ačkoliv ze záznamů jednání volebního výboru a spolkové rady vyplývá, že většina rozhodnutí byla přijata jednomyslně, tak je nutné se zmínit o tom, že hlasováním předcházejí tvrdá politická střetnutí. Tyto politické střety se ovšem neodehrávají ve volebních grémiích, nýbrž mezi zúčastněnými stranami a jednotlivými poslanci mimo tyto volební orgány. Ze zpráv o zasedání spolkové rady a z tiskových zpráv spolkové rady vyplývá, že spolková rada před každým hlasováním o volbě nového ústavního soudce ustaví komisi, která má připravit, aby hlasování o jednotlivých návrzích proběhlo bez otevřené diskuse. Obdobná situace zřejmě panovala i v počátečních obdobích ve spolkovém sněmu, i když o tom nejsou žádné oficiální záznamy. Z výměny dopisů mezi poslancem SPD Arndtem a nejstarším z volebního výboru poslancem Laforetem (CSU) vyplývá, že kandidatura určité politické osoby není nikdy oficiálně diskutována ve volebním výboru. Diskuse o možných kandidátech a uzavírání určitých kompromisů se přesto musí někdy a někde odehrávat. Pokud to není podle oficiálních záznamů volební výbor, pak to musí být kuloární půda spolkového sněmu nebo spolkové rady.

Jak jsem již uvedl výše, skončily ještě v roce 1952 mandáty dvěma soudcům, a to soudci 2. senátu Leusserovi 18. ledna 1952 a soudci 1. senátu Kurtu Zweigertovi 14. února 1952. Podle § 5 odst. 3 zákona o SÚS ve spojení s §§ 187, 188 občanského zákoníku měla obě volební grémia zvolit jejich nástupce nejpozději do 18. února spolková rada a do 14. března 1952 spolkový sněm, aby tím došlo k úplnému složení SÚS a ten mohl řádně fungovat.³¹⁷ Během stanovené lhůty ani spolkový sněm ani spolková rada nezvolily nové ústavní soudce a dokonce nebyl ani předpoklad, že by oba volební orgány chtěly své povinnosti podle § 5 odst. 3 zákona o SÚS v nejbližším období dostát.

Rezignace zákonodárné moci na své povinnosti a na politickou zodpovědnost byly naprosto nevymahatelnými ideami. Noviny napadaly politickou liknavost již v březnu 1952 a požadovaly od ústavních orgánů, aby plnily své ústavní povinnosti.³¹⁸ Otázkou zůstává, proč se nic nedělo? Určitě to nebylo proto, že by volební orgány neměly zkušenosti s volbami

³¹⁷ *Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968, s. 245.

³¹⁸ *Deutsche Zeitung* z 22. března 1952; *Münchener Merkur*, *Deutsche Zeitung* z 30. dubna 1952; *Badisches Tageblatt* z 27. května 1952.

a jejich realizací či že by byl vyčerpán seznam možných kandidátů. Příčina oddalování volby nových soudců spočívala v tehdejší politické situaci, kdy se vládní strany a opozice střetávaly nad koncepcí znovuvyzbrojení Německa, a do této otázky by v budoucnu mohl vstoupit také SÚS. Je na výstout jasné, že obsazení dvou míst soudců se stalo předmětem zvýšeného politického zájmu. Vládní strany se domnívaly, že prostřednictvím jakékoliv volby ústavních soudců by měla spolková vláda vykonávat vliv na SÚS jako takový, aby v budoucnosti mohla prosadit své politické cíle. Vláda i opozice se začaly domnívat, že jakákoliv volba by měla pokud možno co nejméně poškodit politické protivníky. Takový pohled se ukázal chybným, ačkoliv mu zástupci ve volebních orgánech velmi rychle podlehli. Politické strany se snažily tyto postoje před veřejností utajit, nicméně tisk v této době splnil svou kontrolní funkci a odhalil pravé příčiny oddalované volby nových soudců.³¹⁹ Skutečnost, že volby byly oddalovány z důvodu sporu o znovuvyzbrojení Německa, potvrdili při přijímání novely zákona o SÚS v roce 1956 poslanci Bucher (FDP), Gille (GB/BHE), Greve (SPD) a Arndt (SPD), kteří konstatovali při jednání pléna, že spor o volbu nových soudců byl skutečně spojen se sporem o ratifikaci smlouvy o EOS. Tato jejich vyjádření nebyla rozporována a byla i zaprotokolována.³²⁰ Politická střetnutí té doby lze vyčíst z korespondence, kterou vedl poslanec Arndt (SPD) s nejstarším volebního výboru poslancem Laforetem (CSU), spolkovým prezidentem Heussem a tehdejšíím předsedou SÚS Höpkerem-Aschoffem.³²¹ Podle této korespondence byl poslanec Laforet jako nejstarší volebního výboru povinen svolat zasedání volebního výboru podle § 6 odst. 3 zákona o SÚS, přičemž svým jednáním se snažil schůzi volebního výboru všemožně zabránit.³²² CDU/CSU otevřeně deklarovala, že SPD se snaží do SÚS dostat své zástupce a že toto se jí nepodaří realizovat, neboť všichni

³¹⁹ Rheinischer Merkur č. 23 z 6. června 1952; Zeit č. 22 z 29. května 1952. Oba deníky uváděly, že cílem SPD je zabránit takovému složení SÚS, které by ji znevýhodňovalo. Badische Allgemeine Zeitung z 26. srpna 1952 informovalo o tom, že CDU vytkla SPD, že brání obsazení SÚS a zejména místa po soudci Zweigertovi. SPD namítala, že je to CDU, která volbu blokuje, když odmítá všechny SPD kandidáty, kteří nejsou mnohdy ani členy SPD jako politické strany. Naopak CDU navrhla pouze takové kandidáty, kteří se k otázce vyzbrojování vyslovili přesně v duchu vládního stanoviska.

³²⁰ BTags.-Prot. ze 150. zasedání ze dne 20. června 1956 7957 B, 7960 D, 7662 D, 7969 B-D.

³²¹ Arndt nechal dopisy rozmnožit a zpřístupnit všem zájemcům, dopisy jsou uloženy v kopiích i v knihovně SÚS.

³²² Arndtův dopis Laforetovi z 12. května 1952, 6. června 1952, 28. června 1952, 1. července 1952; dále dopis spolkovému prezidentovi z 28. června 1952 a dopis předsedovi SÚS ze dne 15. prosince 1952.

kandidáti SPD budou CDU/CSU odmítnuti. Na základě tohoto vyjádření poslanec Arndt vystoupil 12. července 1952 z volebního výboru.³²³ Arndt i po tomto kroku nadále usiloval o to, aby byly zvoleni nástupci obou soudců a vyzýval spolkový sněm i spolkovou radu k větší spolupráci a odpovědnosti. Arndt dokonce spolkové radě navrhl nástupce za soudce Leussera.³²⁴ Arndtovy snahy byly marné. V 1. senátě zůstalo soudcovské místo neobsazeno až do 18. března 1954, kdy byl nástupcem Zweigerta zvolen soudce Heck. V tomto okamžiku ovšem spor o ratifikaci smlouvy o EOS již skončil, neboť vládní koalice po volbách v roce 1953 disponovala 2/3 většinou ve spolkovém sněmu a podařilo se jí změnit Základní zákon novelou z 26. února 1954, kterou byl prakticky spor vyřešen. Ze strany SÚS již nehrozilo žádné nebezpečí a tak volba nového soudce ztratila na politickém významu.

Politické oddalování volby nových soudců neohrozilo funkčnost SÚS, jak se to mimo jiné ukázalo, když SÚS zakázal SRP jako protiústavní stranu.³²⁵ Nicméně politická situace ukázala, jak může vnitropolitická krize ohrožovat funkčnost SÚS. V období od 15. ledna 1954 do 30. listopadu 1964 se uskutečnilo ještě 6 dalších voleb, přičemž pouze jedna ve lhůtě podle § 5 odst. 3 zákona o SÚS (volba Gebharda Müllera v roce 1958). Volba Josefa Wintricha trvala 2 měsíce, Bergera 3 měsíce, Wagnera 5 měsíců, Haagera 8 měsíců a volba Böhmera 7 týdnů.³²⁶ Stejně tak byl v této době porušován také § 5 odst. 2 zákona o SÚS, kdy se volba nových soudců má konat 3 měsíce před uplynutím jejich funkčního období. V mnohých případech se nová volba soudce SÚS konala tehdy, když již funkční období těmto soudcům dávno skončilo. Ačkoliv ani v těchto případech nebyla ohrožena usnášéníschopnost SÚS, tento postup spolkové rady a volebního výboru ukazuje, jak malý respekt k jiným institucím zákonodárný sbor zachovával.³²⁷

³²³ Arndtův dopis předsedovi SÚS a předsedovi spolkového sněmu z 12. července 1952; BTags.-Prot. z 225. zasedání ze dne 17. července 1952, 10057 D. Arndt dokonce uvádí asi 10 jmen, která přicházejí v úvahu jako nástupci za Kurta Zweigerta.

³²⁴ Arndtův dopis Laforetovi z 31. března 1952; 12. května 1952; 1. července 1952.

³²⁵ BVerfGE 2, 10.

³²⁶ Pro většinu tehdejších komentářů je typické, že oddalované volby a nenaplnění zákona o SÚS tiše přecházely. Viz např. *Maunz, Theodor, Sigloch, Heinrich, Schmidt-Bleibtreu, Bruno, Klein, Franz* Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967, komentář k § 5 odst. 3.

³²⁷ K respektu k jiným ústavním institucím v Německu viz *Eschenburg, Theodor* Zur politischen Praxis in der Bundesrepublik Deutschland. 2. Kritische Betrachtungen 1961–1965, München: Piper 1966, s. 7 n.

Závěr

Materie ochrany ústavnosti na německém území je v současné době ve velmi rozvinutém stadiu a lze říci, že současná ústavně právní věda dosahuje v německy mluvících zemích vrcholu. Částečně se tak děje pod vlivem starších německých konstitucionalistů, jejichž odkaz ožívá v nových společenských podmínkách a konturách, které před lety nebyly tolik patrné. Jedním z mnoha faktorů tohoto vývoje je i 50 let tradice poválečného SÚS, který dokázal oprávněnost své existence v těžkých společenských i politických krizích.³²⁸ Jeho úspěšné působení se stalo inspirací pro budování ústavního soudnictví v postkomunistických zemích, ČR nevyjímaje. V současné době neexistuje v postkomunistických zemích tlak na vyjasnění vztahu ústavního soudnictví k politice. Faktická situace ovšem nasvědčuje něčemu úplně jinému, dokázaly to volby nových ústavních soudců v České republice v nedávné době. Ústavní soudnictví je chtě nechtě politickým ústavním institutem. Ačkoliv je po formální stránce ústavní soud tvořen jako orgán soudního typu, jeho atypické kompetence a způsob výběru ústavních soudců nasvědčují tomu, že se jedná o soudní orgán *sui generis*, který je s politikou spjat. SÚS se mnohdy stává „odkladním“ pro staré politiky, kteří jsou alespoň v malé míře schopni právního uvažování. Nedávná situace v ČR ukázala, že složení ústavního soudu bude podléhat politickým tlakům více než při jeho prvním konstituování v roce 1993. Nebezpečí institucionální politizace je pak příliš vysoké. Dostupné materiály týkající se německého ústavního systému v českém jazyce se ústavním soudnictvím v Německu téměř nezabývají a pokud přece, pak takové popisy vykazují historické i právní vady.³²⁹ Snažil jsem se obdobným nedostatkům vyvarovat tím, že jsem vycházel buď z autentických materiálů z doby, o které pojednávám, nebo ze sekundárních materiálů nejbližších dob zpracování této studie.

Na závěr je možné si položit otázku, jak silná či slabá je vlastně pozice SÚS při konfliktech s politickou reprezentací. V literatuře lze nalézt dva

³²⁸ Např. spory ve věci § 218 trestního zákona a posuzování filozoficko-etické otázky práva na život v souvislosti s problematikou zákazu či povolení potratů. SÚS se stal katalyzátorem společenského hnutí týkajícího se dané problematiky.

³²⁹ *Blahož, Josef* Soudní kontrola ústavnosti, srovnávací studie, 1. vydání, Praha, 2001, popisuje způsob volby ústavních soudců v Německu podle modelu platného před rokem 1970, ačkoliv v roce 1970 byla opětovná volba ústavních soudců vyloučena, stejně jako byl zrušen model volby soudců na doživotí a soudců na čas.

názory na tuto otázku. Na jedné straně se hovoří o tom, že SÚS je institucionálně zranitelný,³³⁰ a hovoří se o tzv. „tezi o mdlobách SÚS.“ Z tohoto pohledu se jeví pozice parlamentu a vlády jako silnější. Na druhé straně se objevují názory, že parlament je při konfliktu se SÚS vždy tím poraženým. Pokud se podíváme na právní stránku problému, pak SÚS se skutečně jeví jako zranitelný. Parlament má mnoho legálních možností jak omezovat činnost SÚS. Zejména činnost ústavodárce je limitována velmi málo a parlament může proti SÚS „vytáhnout“ ty nejsilnější zbraně. Zákonodárce má možnost zrušit některá řízení před SÚS bez náhrady. Stejně jako ústavodárce, tak i jednoduchý zákonodárce má potenciál, který nelze podceňovat. Činnost jednoduchého zákonodárce lze přitom vztáhnout na volební mechanismus, stejně jako na změnu jednoduchého práva spočívající ve zvýšení kvórum nutných pro přijetí platného rozhodnutí. SÚS má velmi omezený prostor pro obranu, jediným jeho prostředkem je taková ustanovení jednoduchého práva zrušit pro rozpor s ústavním řádem. Na druhou stranu je s pozicí SÚS spojena otázka, jestli a do jaké míry může SÚS svá rozhodnutí politicky prosadit. Pokud se podíváme na politické vztahy, pak je s ústavním soudnictvím jako modelem ochrany ústavnosti spojen jeden zásadní problém. Zatímco v trestním, civilním nebo správním řízení je mezi stranami sporu vztah s jasnými hranicemi, kdy soudy mohou prostřednictvím politické moci prosadit svá rozhodnutí, tak v ústavním soudnictví platí naprosto jiné výchozí pozice a vztahy. Procesní strany jsou většinou součástí veřejné moci s vlastní rozpočtovou kapitolou, zatímco SÚS je při výkonu svých rozhodnutí plně odkázán na spoluúčast jiných ústavních orgánů.³³¹

S ohledem na výše nastíněné právní a organizační postavení SÚS je překvapující, že pozice SÚS nebyla v mnoha konfliktech v minulosti tak slabá, jak by se mohlo zdát. Zejména v 50. letech 20. století se SÚS podařilo prosadit rozhodnutí i proti silnému odporu vládní většiny a obhájit tak oprávněnost své existence. Ve sporu o statut SÚS musela vládní většina

³³⁰ *Bryde, B.-O.* Verfassungsentwicklung, Stabilität und Dynamik im Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Baden-Baden, 1982, s. 353–354; *Alberts, Hans-Werner* Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972, XXV, s. 136–137.

³³¹ *Dopatka, F.-W.* Das Bundesverfassungsgericht und seine Umwelt, Zur Analyse der Entwicklung des Bundesverfassungsgerichts und der adressatenspezifischen Bezüge seiner Rechtsprechung. Berlin: Duncker & Humblot, 1982, s. 75.

zmírnit svá útočná stanoviska, protože si nemohla být jistá plnou podporou ani ve vlastních řadách. Spolkový ministr spravedlnosti Dehler se nakonec stal jedinou osobou, která na ostré spory se SÚS doplatila ztrátou křesla. Navíc Adenauerův pokus o novelu zákona o SÚS, týkající se změny volby soudců, byl vším jiným než úspěchem. Jelikož je v současné době pozice SÚS silnější než v 50. letech 20. století, lze konstatovat, že politická „vymahatelnost“ rozhodnutí SÚS je vyšší.

Je obecným fenoménem ústavního soudnictví, že ústavní justice má i přes svou právní a organizační pozici relativně velký politický vliv. Toto lze přičíst zejména shodě všech politických subjektů na zachování ústavního soudnictví jako instituce.³³² Pro politicky slabé je cesta ke SÚS zárukou jak dosáhnout ochrany svých cílů. Spolkové země mohou prostřednictvím SÚS prosadit svá práva vůči Spolku, stejně jako může parlamentní opozice žalobou mezi spolkovými orgány zmařit cíl vládní většiny. Pro politicky silné zase může být SÚS cestou jak posílit vliv a oprávněnost své politiky a rozhodnutí. Vítězství v Karlsruhe může přispět k větší akceptovatelnosti zákonů obyvatelstvem. Vládní strany přitom musí počítat také s tím, že se mohou ocitnout po příštích volbách v opozici. Toto vše vede politické síly k zachování ústavního soudnictví.

Mnohdy bývá SÚS označován jako přirozený spojenec opozice, neboť zpravidla ruší zákony schválené vládní většinou právě na návrh opozice. Politická opozice tak má vždy eminentní zájem na zachování ústavního soudnictví jako celku. Mnohem méně pochopení pro silnou politickou pozici SÚS lze shledat v zájmu politických aktérů, že by z rozumových důvodů bylo ústavní soudnictví jako celek nutnou součástí ústavního pořádku. SÚS si svou pozici vybudoval zejména tím, že ústava a ústavnost se staly součástí politického vědomí.³³³ Zvýšení politického potenciálu SÚS je závislé na akceptaci ústavy a ústavnosti veřejností jako jednoho z nosných pilířů demokracie. Tato vzájemná závislost je znatelná zejména ve státech, kde byl spor mezi politickými složkami a ústavním soudnictvím řešen

³³² *Dopatka, F.-W.* Das Bundesverfassungsgericht und seine Umwelt, Zur Analyse der Entwicklung des Bundesverfassungsgerichts unter adressatenspezifischen Bezüge seiner Rechtsprechung. Berlin: Duncker & Humblot, 1982, s. 85–86; *Gusy, Chr.* Parlament als Wahlorgan, Gesetzgeber und Prozesspartei im Verhältnis zum Bundesverfassungsgericht, in: *Schneider, H.-P./Zeh, W. (vyd.)* Parlamentsrecht und Parlamentspraxis in der Bundesrepublik Deutschland 1989, marg. č. 38–40.

³³³ *Dopatka, F.-W.* Das Bundesverfassungsgericht und seine Umwelt, Zur Analyse der Entwicklung des Bundesverfassungsgerichts unter adressatenspezifischen Bezüge seiner Rechtsprechung. Berlin: Duncker & Humblot, 1982, s. 85.

jinými než korektními faktickými či politickými cestami. V situacích, kdy většina obyvatelstva a vládních stran odmítaly stávající ústavní řád, byla pozice ústavního soudnictví velmi slabá. Postavení se opozičních stran za ústavní soud nepostačovalo k dostatečnému prosazení ústavního soudnictví v rámci „demokratického právního“ státu, neboť menšina má vždy méně prostředků jak prosadit své zájmy. K obdobné situaci došlo v roce 1933 v Rakousku.

Existují konflikty, kdy politická reprezentace sice akceptuje ústavu jako celek, ale není schopná se ztotožnit s výkladem jednotlivých ustanovení nejvyššími nebo ústavními soudy, protože některá z takových ústavních ustanovení blokuje naplňování cílů vládní většiny, se kterými politické strany vstupovaly do voleb, a na jejichž základě získaly svou vládní sílu. K podobným situacím došlo v roce 1935 v USA a v roce 1955 v Jižní Africe. Ve Spojených státech blokoval Supreme Court hospodářskou politiku vlády, v Jižní Africe se zase Nejvyšší soud postavil proti vládní rasové politice. V obou situacích byla pozice soudních orgánů velmi slabá. Ve Spojených státech se veřejnost na rozdíl od Jižní Afriky postavila proti zásahům, kterými by došlo k manipulování s postavením Nejvyššího soudu. Tyto případy jasně ukazují, jak je při konfliktu soudní moci s politikou důležitý postoj veřejnosti. V tomto ohledu ve Spolkové republice existují vhodné předpoklady pro respekt ke SÚS. Obyvatelstvo se ve velké míře identifikuje se Základním zákonem a považuje SÚS za instituci, která požívá vysoký kredit, což značí, že při politických sporech má SÚS značnou podporu veřejnosti a silnou pozici pro případný tvrdý střet.

Vztah SÚS k ostatním složkám veřejné moci ve Spolkové republice je možné posuzovat ve světle historického vývoje nejenom ústavního soudnictví na německém území, ale především ve světle německé historie jako takové. SÚS není izolovanou institucí soudního typu, která by měla nesytematické místo v německém ústavním řádu. Opak je pravdou, SÚS je politicko-soudním orgánem, který patří do soustavy nejvyšších ústavních orgánů na německém území. Jeho rozsáhlé rozhodovací kompetence měly v běhu času nutně za následek vymezení se k jednotlivým orgánům ústavního systému. SÚS musel definovat svůj vztah jak k výkonné moci, tak k moci zákonodárné.

Nelze jednoznačně říci, jak velký vliv má SÚS na činnost jednotlivých orgánů zákonodárné moci, protože určujícím měřítkem vlivu zásadně nemohou být ústavní stížnosti či kompetenční spory, ve kterých SÚS konstatoval protiústavnost zákonodárných aktů. Vliv SÚS není měřitelný při-

rozenými čísly, jeho vliv na činnost zákonodárce je mnohem větší. Spolkový sněm i spolková rada se přizpůsobují ve své legislativní činnosti ustálenému způsobu rozhodování SÚS a stalo se pouze několikrát v poválečné historii, že byl přijat spolkovým sněmem zákon, který by odporoval již dříve přijatému rozhodnutí SÚS nebo kdyby snad bylo záměrem zákonodárce přijmout normu, která by byla protiústavní. Ačkoliv SÚS požívá pouze zákonných rozhodovacích kompetencí, tak silou přesvědčivosti argumentů a názorů ve svých odůvodněních si dokázal vybudovat mimořádnou autoritu mezi ústavními orgány.

Výročí 50 let vzniku SÚS v roce 2001 dalo příležitost k diskusi o novém směřování SÚS ve vztahu k obecnému soudnictví a politickému systému jako celku. Lze říci, že výročí se neneslo pouze v oslavném duchu mimořádného významu a úlohy SÚS, ale mnohokrát byl kritizován SÚS pro svou značnou aktivitu, která již v dnešní době nenachází opodstatnění. Kritické doby formování ústavního poválečného systému Spolkové republiky jsou již dávno pryč a soudcovský aktivismus by měl najít jiné vyjádření v systému dělby moci než pouze bezbřehé rozšiřování svých vlastních kompetencí. S tímto kritickým názorem se ztotožňuji. Jakým směrem se bude ubírat vývoj, ale ukáže až budoucnost v horizontu přibližně 10 let, neboť pouze takové období je dostačující pro vysledování konkrétních ústavních tendencí v judikatuře kteréhokoliv ústavního soudu.

Seznam použitých zkratk

AltK	Alternativkommentar zum Grundgesetz
AöR	Archiv des öffentlichen Rechts
Art.	článek (obecné označení)
BayVBl.	Bayerische Verwaltungsblätter
BayVerfGH	Bayerischer Verfassungsgerichtshof
BoK	Bonner Kommentar zum Grundgesetz (nakl. C. F. Müller)
BT-Drs.	Bundestag-Drucksachen; číslovka za slovem Drs. uvádí, o jaké volební období Spolkového sněmu se jedná
BT-Prot.	Protokoly Bundestagu; číslovka za slovem Prot. uvádí, o jaké volební období Spolkového sněmu se jedná
BVerfG	Bundesverfassungsgericht (Spolkový ústavní soud)
BVerfGE	Entscheidungen des Bundes verfassungsgerichts (rozsudky Spolkového ústavního soudu)
BVerfGG	Bundesverfassungsgerichtsgesetz (zákon o Spolkovém ústavním soudu)
DöV	Die öffentliche Verwaltung
DRiZ	Deutsche Richterzeitung
DVBl.	Deutsches Verwaltungsblatt
EOS	Šmlouva o obranném Společenství
HA-Prot.	Protokoly hlavního výboru Parlamentární rady
HbDStR	Slovník německého státního práva
HbStR	Slovník státního práva
HbVerfR	Slovník ústavního práva
JöR	Jahrbuch des öffentlichen Rechts
Komm.	Komentář
KudW	Der Kampf um den Wehrbeitrag
MDHS	Maunz/Dürig/Herzog/Scholz, Komentář k Základnímu zákonu
MSBKU	Maunz/Schmidt-Bleibtreu/Klein/Ulsamer – Komentář k zákonu o SÚS
NJW	Neue Juristische Wochenschrift
OVG	Oberverwaltungsgericht
RA	Právní výbor německé spolkové rady
StL	Lexikon státu
StR	Státní právo
Stzg.	zasedání
SÚS	Spolkový ústavní soud
Verf	Ústava
Verfgbkt	Verfassungsgerichtsbarkeit
VerfGH	Ústavní soudní dvůr
VerfPR	Ústavní procesní právo

VerfR	Ústavní právo
vMK	von Mangoldt/Klein-Komentář k Základnímu zákonu
vMü	von Münch-Komentář k Základnímu zákonu
VVDStRL	Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer
VwGO	Verwaltungsgerichtsordnung
ZParl	Zeitschrift für Parlamentsfragen
ZZ	Základní zákon

Seznam literatury

Základní prameny

Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts sv. 1–104, Tübingen, vychází pravidelně od roku 1951; svazek 104 je z roku 2002

Spolkový sněm (Bundestag)

- dokumenty z 1. až 10. volebního období
- protokoly ze zasedání Bundestagu z 1.–5. volebního období
- stenografické protokoly z výboru pro právní otázky a ústavní právo
- úřední slovník Bundestagu vydaný Bundestagem, 2. volební období 1953, 3. volební období 1957, 4. volební období 1961, 5. volební období 1965
- dokumenty z 7., 8. a 9. volebního období
- stenografické protokoly ze zasedání následujících výborů (uváděno v originále, některé z výborů spolkového sněmu nemají české ekvivalenty):

Spolková rada (Bundesrat)

- dokumenty a zprávy ze zasedání Bundesratu
- zkrácené protokoly z jednání právního výboru Bundesratu

Monografie, učebnice, komentáře k Základnímu zákonu, články a disertace

Alberts, Hans-Werner Die Änderungsbefugnisse der Legislative im Bereich der Verfassungsgerichtsbarkeit: zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 79 Abs. 3 GG, Clausthal-Zellerfeld, Bönecke, 1972

Arndt, Adolf Das Bundesverfassungsgericht, in: DVBl., Jg. 66, 1951; Jg. 67, 1952

Arndt, Adolf Aufgaben des Bundesverfassungsgerichts bei der Saarklage-Folgen der richterlichen Entscheidung, in: Süddeutscher Rundfunk 31. března 1955

Arndt, Adolf Karlsruhe und die Volksbefragung, in: Vorwärts, 19. září 1958

Bachof, Otto Die Vereinheitlichung der Verwaltungsgerichtsbarkeit durch eine Verwaltungsgerichtsordnung des Bundes, in: DReZ, Jg. 5, 1950

Baring, Arnulf Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie, Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, München- Wien, 1969

- Benda, E., Maihofer, W., Vogel, H.-J. (vyd.)* Handbuch des Verfassungsrechts, 2. vydání 1994
- Benda, Ernst* Bundesverfassungsgericht und Gesetzgeber im dritten Jahrzehnt des Grundgesetzes, in: DöV 1979
- Benda, E./Klein, E.* Lehrbuch des Verfassungsprozessrechts, 2. vydání, 2001
- Billing, Werner* Das Problem der Richterwahl zum Bundesverfassungsgericht, in: Ein Beitrag zum Thema Politik und Verfassungsgerichtsbarkeit, Berlin, 1969
- Birke, Adolf, M.* Nation ohne Haus, Deutschland 1945–1951, Berlin, 1989
- Blahož, Josef* Soudní kontrola ústavnosti, srovnávací studie, 1. vydání, Praha, 2001
- Booms, Hans* Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, sv. 5, rok 1952, Oldenbourg 1989
- Booms, Hans* Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, sv. 6, rok 1953, Oldenbourg 1989
- Bryde, Otto* Verfassungsentwicklung, Stabilität und Dynamik im Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Baden-Baden, 1982
- Brüggemann, Dieter* Die rechtsprechende Gewalt, de Gruyter, Berlin 1962
- Corwin, Edward S.* Court over Constitution, Mass 1957
- Doehring, K.* Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, 3. vydání 1984
- Doering-Mantteuffel, Anselm* Die Bundesrepublik Deutschland in der Ära Adenauer. Außenpolitik und innere Entwicklung 1949–1963, 2. vydání 1988.
- Dolzer/Klaus Vogel/Karin Grafshof (vyd.)* Bonner Kommentar zum Grundgesetz (Loseblattausgabe), Heidelberg
- Dopatka, F.-W.* Das Bundesverfassungsgericht und seine Umwelt, Zur Analyse der Entwicklung des Bundesverfassungsgerichts und der adressatenspezifischen Bezüge seiner Rechtsprechung. Berlin: Duncker & Humblot, 1982
- Drath, Martin* Die Grenzen der Verfassungsgerichtsbarkeit, in: VVDStRL, Heft 9, 1952
- Eichenberger, Kurt* Die richterliche Unabhängigkeit als staatsrechtliches Problem, Stämpfli Verlag, 1960
- Eschenburg, Theodor* Verfassung und Verwaltungsaufbau des Südweststaates, Stuttgart 1952
- Eschenburg, Theodor* Zur politischen Praxis in der Bundesrepublik Deutschland. 2. Kritische Betrachtungen 1961–1965, München: Piper 1966
- Federer, Julius* Aufbau, Zuständigkeit und Verfahren des Bundesverfassungsgerichts, in: Das Bundesverfassungsgericht, Karlsruhe 1963
- Finer, Hermann* Der moderne Staat, Theorie und Praxis, Stuttgart, 1957/58
- Forsthoff, Ernst* Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit, Stuttgart, 1961
- Friedrich, Carl. J.* Der Verfassungsstaat der Neuzeit, Berlin 1953
- Friesenbahn, Ernst* Wesen und Grenzen der Verfassungsgerichtsbarkeit, in: ZfSchweiz.R. NF sv. 73
- Friesenbahn, Ernst* Die Verfassungsgerichtsbarkeit in der Bundesrepublik Deutschland, in: Verfassungsgerichtsbarkeit in der Gegenwart
- Geiger, Willi* Gesetz über das Bundesverfassungsgericht, Kommentar, Berlin-Frankfurt nad Mohanem, 1952
- Geiger, Willi* Zur Reform des Bundesverfassungsgerichts, in: Vom Bonner Grundgesetz zur gesamtdeutschen Verfassung. Festschrift zum 75. Geburtstag von Hans Nawiasky, Mnichov 1956
- Geiger, Willi* Verfassungsentwicklung durch die Verfassungsgerichtsbarkeit, Düsseldorf 1965
- Gierke, von Otto* Labands Staatsrecht und die deutsche Rechtswissenschaft; die Genossenschaftstheorie und die deutsche Rechtsprechung, 2. vydání, 1961
- Giese, Friedrich* Die Richterwahl in Deutschland, in: Der Wähler, 1952

- Gosewinkel, Dieter* Adolf Arndt, Dietz Verlag J.H.W. Nachf, 2001
- Gotto, Klaus* Im Zentrum Der Macht: Das Tagebuch Von Staatssekretar Lenz, 1951–1953, Düsseldorf 1989
- Gusy, Chr.* Parlament als Wahlorgan, Gesetzgeber und Prozesspartei im Verhältnis zum Bundesverfassungsgericht, in: *Schneider, H.-P./Zeb, W. (vyd.)* Parlamentsrecht und Parlamentspraxis in der Bundesrepublik Deutschland 1989
- Hacke, Christian* Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland, Weltmacht wider Willen?, 5. vydání, Berlín, 1997
- Häussler, Richard* Der Konflikt zwischen Bundesverfassungsgericht und politischer Führung, Berlin 1994
- Heinze, Christian* Zum Zypernkonflikt, München 1988
- Herbst, L.* Option für den Westen: Von Marshallplan bis zum deutsch-französischen Vertrag, München 1989
- Hesse, Konrad* Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 20. vydání, Heidelberg, 1995
- Hesse, Konrad* Verfassungsrechtsprechung im geschichtlichen Wandel, in: *Juristenzeitung*, 1995
- Heydt, von der Karl August* Der Kampf um den Wehrbeitrag, 3 svazky, Mnichov, 1952, 1953, 1958.
- Hintze, Otto* Staats und Verfassung gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichten, Göttingen, 1970
- Höpker-Aschoff, Hermann* Ansprache zur Eröffnung des Bundesverfassungsgerichts am 28. September 1951, in: *Das Bundesverfassungsgericht*
- Huber, Ernst, Rudolf* Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte, sv. 1, 3. vydání, Stuttgart, 1978
- Hyneman, Charles S.* The Supreme Court on Trial, New York: Atherton Press 1963
- Isensee, Josef* Am Ende der Demokratie oder am Anfang?, Berlín, 1995
- Isensee, Josef* Spolkový ústavní soude-Quo vadis?, *Právník* 10–11/97, roč. CXXXVI
- Isensee, Josef-Kirchof, Paul (vyd.)* Handbuch des Staatsrechts sv. I, 3. vydání, 2003; sv. II, 3. vydání, 2004; sv. III, 2. vydání, 1996; sv. IV, 2. vydání, 1999; sv. V, 2. vydání, 2000; sv. VI, 2. vydání, 2001; sv. VII, 1992; sv. VIII, 1995; sv. IX, 1997
- Jarass, Hans. D., Pieroth, Bodo* Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 3. vydání, Mnichov, 1995
- Jellinek, Georg* Allgemeine Staatslehre, Darmstadt, 1960
- Jerusalem, Franz W* Staatsgerichtsbarkeit, Tübingen, 1930
- Katz, Rudolf* Bundesverfassungsgericht und U. S. A. Supreme Court, in: *DöV*, Jg. 7, 1954
- Katz, Rudolf* Zur Stellung der Dritten Gewalt, in: *Vorträge bei den Hessischen Hochschulwochen 1955*, Bad Homburg v. d. H.-Berlín 1955
- Kelsen, Hans* Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit, in: *VVDStRL*, Heft 5, Berlín-Lipko, 1929
- Kelsen, Hans* Wer soll Hüter der Verfassung sein?, Berlín, 1931
- Kern, Eduard* Geschichte des Gerichtsverfassungsrechts, München-Berlin 1954
- Kiesinger, Kurt-Georg* Dunkle und helle Jahre. Erinnerungen 1904–1958, Stuttgart, 1989
- Kirchhof, Paul* Verfassungsgerichtsbarkeit und Gesetzgebung, in: *Badura, P., Schoz, R.* Verfassungsgerichtsbarkeit und Gesetzgebung, Symposium aus Anlass des 70. Geburtstages von P. Lerche, München, 1998

- Knöpfle, Franz* Die Berufung des Bayerischen Verfassungsgerichtshofs zum Schutze der verfassungsmäßigen Ordnung, in: BayVBl, Jg. 11, 1965
- Kommers, Donald* Judicial Politics in West Germany, A Study of the Federal Constitutional Court, Beverly Hills, London, 1976
- Kommers, Donald, Ripple, Kenneth* Außergesetzliche Maßstäbe in der Rechtsprechung des Supreme Court der Vereinigten Staaten. In: ZParl 26 (1979)
- Kunig, Philip* In: Isensee, J., Kirchhof, P. (vyd.) Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, sv. II, Heidelberg, 1987
- Lauffer, Heinz* Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozeß. Studien zum Bundesverfassungsgericht der Bundesrepublik Deutschland, Tübingen, 1968
- Lauffer, Heinz* Das Kriterium politischen Handelns, Würzburg, 1961 (disertace)
- Lauffer, Heinz*, Verfassungsgerichtsbarkeit und politischer Prozess, Tübingen, 1968
- Lechner Hans; Zuck, Rüdiger* Bundesverfassungsgerichtsgesetz, 4. vydání 1996
- Leibholz, Gerhard* Der Status des Bundesverfassungsgerichts, in: JöR, sv. 6, 1957
- Leibholz, Gerhard* Strukturprobleme der modernen Demokratie, Karlsruhe 1958
- Leibholz, Gerhard* Die Stellung des Bundesverfassungsgerichts im Rahmen des Bonner Grundgesetzes, in: PVS, Jg. 3, 1962
- Leibholz, Gerhard, Rinck, Hans* Justus Grundgesetz, Kommentar an Hand der Rechtsprechung, Köln, 1966
- Loewenstein, Karl* Verfassungslehre, Tübingen, 1959
- Macridis, Roy C.* The Study of Comparative Government, Random House, 1905
- Mangoldt, Klein, Starck* Das Bonner Grundgesetz, Kommentar, Mnichov 2001 (3 svazky)
- Marcic, René* Verfassung und Verfassungsgericht, Videň, 1963
- Maunz, Theodor, Dürig, Günter* Grundgesetz Kommentar, Mnichov-Berlín, 2001
- Maunz, Theodor, Sigloch, Heinrich, Schmidt-Bleibtreu, Bruno, Klein, Franz* Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Kommentar, Mnichov-Berlín, 1967
- McCloskey, Robert G.* The American Supreme Court, 4. vydání, Chicago 2005
- Morsey, Rudolf* Die Bundesrepublik Deutschland, Entstehung und Entwicklung bis 1969, Oldenbourg 2007
- Müller, Hans* Die Auswahl der Verfassungsrichter, in: ÖZÖfR, sv. 8, 1957/58
- Münch, Ingo von, Kunig, Philip* Grundgesetz-Kommentar, sv. 1 (čl. 1–19), 5. vydání, 2000; sv. II (čl. 20–69), 4. a 5. vydání, 2001; sv. III (čl. 70–146), 4. a 5. vydání, 2003
- Nawiaskey, Hans* Bayerisches Verfassungsrecht, Berlín-Lipsko, 1923
- Nawiaskey, Hans* Allgemeine Staatslehre, Einsiedeln-Curych-Kolín nad Rýnem, 1955
- Ott, Gabriel* Thomas Dehler, Hof 1985
- Pikart, Erhard* Theodor Heuss und Konrad Adenauer, Die Rolle des Bundespräsidenten in der Kanzlerdemokratie, Stuttgart-Zürich, 1976
- Preuss, Hugo* Über Organpersönlichkeit, in: Schmollers Jahrbuch, Jg. 26, 1902
- Rinken, Alfred* Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Reihe Alternativkommentare, sv. I, Art. 1–20, 1. vydání, Neuwied, Darmstadt 1984; Art. 1–37, 2. vydání, Neuwied, Frankfurt/Main 1989; sv. II, Art. 38–146, 2. vydání, Neuwied, Frankfurt/Main 1989.
- Rupp-von Brünneck, Wiltraut* Verfassungsgerichtsbarkeit und gesetzgebende Gewalt. wechselseitiges Verhältnis zwischen Verfassungsgericht und Parlament, in: AöR 1977, str. 1–26
- Säcker, Horst* Das Bundesverfassungsgericht, Bundeszentrale für politische Bildung, Mnichov, Bonn, 1989

- Sattler, Andreas* Die Rechtsstellung des Bundesverfassungsgerichts als Verfassungsorgan und als Gericht, Göttingen, 1955 (disertace)
- Seifert, K./Hömig, D.* Grundgesetz, 7. vydání, 2003
- Seifert, Jürgen* Grundgesetz und Restauration. Verfassungsrechtliche Analyse und dokumentarische Darstellung des Textes des Grundgesetzes vom 23. Mai 1949 mit ämtlichen Änderungen einschliesslich des 34. Änderungsgesetzes, 3. edition, Darmstadt, Neuwied: Luchterhand
- Schiffers, R. (eds.)* Grundlegung der Verfassungsgerichtsbarkeit. Das Gesetz über das Bundesverfassungsgericht vom 12. März 1951, Düsseldorf 1984.
- Schneider, Hans* Gesetzgebung, C. F. Müller Verlag, Heidelberg, 2002
- Scheuner, Ulrich* Probleme und Verantwortungen der Verfassungsgerichtsbarkeit in der Bundesrepublik, in: DVBl, Jg: 67, 1952
- Schlaich, Klaus, Korioth, Stefan* Das Bundesverfassungsgericht, Mnichov, 5. vydání, 2001
- Schmid, Carl* Der Parlamentarische Rat, Pfullingen, 1989
- Schmitt, Carl* Das Reichsgericht als Hüter der Verfassung, in: Verfassungsrechtliche Aufsätze, Berlin 1959
- Scholz, Ruppert* Das Bundesverfassungsgericht: Hüter der Verfassung oder Ersatzgesetzgeber?, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, 16/99
- Schwarz, Hans-Peter* Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Die Ära Adenauer 1949–1957, Stuttgart, 1981
- Schwarz, Hans-Peter* Gründejahre der Republik, 1949–1957, Wiesbaden-Brockhaus, 1981
- Spanner, Hans* Zur Rechtskontrolle des bundesfreundlichen Verhaltens, in: DöV, 14. Jg., 1961
- Spanner, H.* Notstandsrecht und Bundesverfassungsgericht, in: DöV, Jg. 16, 1963
- Spanner, Hans* Verfassungsrecht und politische Wirklichkeit bei der Rechtskontrolle von Staatsverträgen, in: Die moderne Demokratie und ihr Recht, sv. 2
- Spath, Franz* Das Bundespräsidialamt, Düsseldorf, 1990
- Starck, Christian* Bundesverfassungsgericht und Grundgesetz, Festgabe aus Anlass des 25 jährigen Bestehens des Bundesverfassungsgericht, svazek I, II Verfassungsgerichtsbarkeit und Verfassungsauslegung, Tübingen, 1976
- Starck, Ch., Weber, A. (vyd.)* Verfassungsgerichtsbarkeit in Westeuropa, 2 svazky, 1986
- Stein, Erwin* Verfassungsgerichtsbarkeit, Handlexikon zur Rechtswissenschaft, München, 1972
- Steinberger, Helmut* Anmeldungen zum Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichtes, str. 25–35, in: *Hommelhoff, Peter, Kirchhof, Paul (vyd.)*: Der Staatenverbund der Europäischen Union, Heidelberg, 1994
- Stern, Klaus* Verfassungsgerichtsbarkeit zwischen Recht und Politik, Opladen, 1980
- Stern, Klaus* Bonner Kommentar zum Grundgesetz, Heidelberg, 1993
- Stern, Klaus* Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, sv. I, 2. vydání, 1984; sv. II, 1980; sv. III/1, 1988; sv. III/2, 1994; sv. IV, 1997; sv. V, 2000
- Sternberger, Dolf* Erprobung der Staatsorgane, in: Verfassungspatriotismus, Frankfurt 1990
- Strauss, F.-J.* Die Erinnerungen, Berlin 1989
- Tatli, Suzan* Zypern-Konflikt, nakladatelství Centaurus, Pfaffenw. 1986
- Triepel, Heinrich* Wesen und Entwicklung des Staatsgerichtsbarkeit, in: VVDStRL, Heft 5, Berlin-Leipzig, 1929
- Wassermann, Rudolf* Stärken und Schwächen von Karlsruhe, in: Deutsche Verfassungsgeschichte 1849–1919–1949, Bonn, 1989

- Weber, Werner* Das Richtertum in der deutschen Verfassungsordnung, in: Festschrift für Hans Niedermeyer zum 70. Geburtstag, Göttingen 1953
- Willms, Günter* Kunstvolles Gleichgewicht?, in: NJW, Jg. 8, 1955
- Wöhrmann, Gottbard* Reformvorschläge zum Verfahren des Bundesverfassungsgerichts, in: Festschrift für Wolfgang Zeidler, sv. II, 1987
- Wolf, Ernst* Verfassungsgerichtsbarkeit und Verfassungstreue in den Vereinigten Staaten, Basilej, 1961
- Zöllner, Erich* Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart, Wien 1974
- Zuck, Rüdiger* Das Recht der Verfassungsbeschwerde, 2. vydání 1988

Anotace

Spolkový ústavní soud je etablovanou institucí německého ústavního systému, který si v průběhu let získal výrazné renomé díky své kvalitní rozhodovací činnosti. Tato studie ovšem ukazuje, jak bolestivá byla cesta k všeobecnému respektu Spolkového ústavního soudu, zejména v počátečních letech jeho existence, kdy se Spolkový ústavní soud střetával s politickými představami Konrada Adenauera na to, jaké místo by ústavní soudnictví mělo v novém Německu zaujímat.

Abstract

The Federal Constitutional Court is a respected institution of the German constitutional system due to its high decision quality. This study shows the painful road to a general respect of the Federal Constitutional Court, especially in the first few years of its existence, when the court clashed with the political ideas of Konrad Adenauer as to what position constitutional justice should hold in new Germany.

Klíčová slova

Spolkový ústavní soud, ústavní soudnictví, ústavnost, volby ústavních soudců, Smlouva o Evropském obranném společenství, stranická politika, Základní zákon

Keywords

Federal Constitutional Court, constitutional justice, constitutionalism, elections of constitutional judges, Treaty establishing European Defence Community, party politics, Basic Law

Název práce v AJ

Between politics and independence: relations between government and Federal Constitutional Court 1951–1957

ODŠKODNĚNÍ NUCENĚ NAsAZENÝCH

**Nucená práce pro německé hospodářství
za 2. světové války
a cesta k její kompenzaci:
východiska – jednání – výsledky**

TOMÁŠ JELÍNEK

Poděkování

Můj dík patří zejména vedoucímu mé diplomové práce, Miroslavu Kunštátovi, jenž mě počátkem roku 1999 k tématu odškodnění nuceně nasazených přivedl a který mi vždy, když bylo třeba, poskytl cenné rady. Dále bych rád poděkoval Jiřímu Šitlerovi, který mi umožnil zapojit se do procesu jednání o odškodnění a od něhož jsem získal řadu důležitých informací a doporučení. Děkuji také Janu Sechterovi za přínosné rozhovory i za možnost přístupu k dokumentům z německých archivů. Rád bych také poděkoval Evě – a to nejen za spolupráci při redakci textu, ale hlavně za trpělivost a podporu – a svým rodičům.

Obsah

I. Úvod	227
II. Historický exkurs: Nucená práce pro německé hospodářství v období nacismu	234
1. Nucené práce v říši	234
1.1 Vymezení pojmu nucené práce	234
1.1.1 Kritéria nucené práce	235
1.1.2 Úskalí kritérií	237
1.1.3 Méně než otrok	238
1.2 Základní skupiny nuceně nasazených	238
1.2.1 Civilní dělníci	238
1.2.2 Váleční zajatci	239
1.2.3 Vězni	240
1.3 Počty nuceně nasazených	241
1.4 Odpovědnost za nucenou práci v období nacismu	243
2. Češi na nucených pracích v říši	245
2.1 Průběh nasazování Čechů na práce do říše	245
2.2 Diskriminační předpisy pro české nuceně nasazené	247
2.2.1 Pracovní vztahy	248
2.2.2 Sexuální vztahy	249
2.2.3 Jednotlivé obecné předpisy	251
2.3 Podmínky nuceného nasazení Čechů	253
2.4 Počty nuceně nasazených Čechů	255
III. Odškodnění bývalých nuceně nasazených a jiných obětí nacismu Spolkovou republikou Německo a německými podniky	256
1. Období předcházející jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených	256
1.1 Období do pádu železné opony	256
1.1.1 Postavení bývalých nuceně nasazených v kontextu odškodnění obětí nacismu Spolkovou republikou Německo	256
<i>Spolkový zákon o odškodnění obětí nacistického pronásledování (BEG)</i>	258
<i>Globální dohody mezi SRN a západoevropskými státy</i>	260
<i>Lucemburská smlouva a Haagské protokoly</i>	261
<i>Londýnské ujednání o německých zahraničních dlužích</i>	262
<i>Nepřímé odškodnění</i>	263
<i>Opoziční iniciativy ve spolkovém sněmu</i>	264
1.1.2 Odškodnění obětí nacismu Německou demokratickou republikou	265
1.1.3 Odškodnění nuceně nasazených německými podniky	266
1.1.4 Pozice bývalých nuceně nasazených v kontextu požadavků obětí nacismu a jejich zástupců	269
<i>Role USA</i>	269
<i>Pozice Izraele</i>	270

	<i>Role Jewish Claims Conference</i>	270
	<i>Pozice obětí nacismu ze států střední a východní Evropy</i>	272
1.2	Období po pádu železné opony	273
1.2.1	Důsledky tzv. smlouvy „2+4“ pro uplatňování nároků bývalých nuceně nasazených	273
1.2.2	Postoj sjednoceného Německa k otázce odškodnění bývalých nuceně nasazených v kontextu nových kompenzací obětem nacismu	275
1.2.3	Postoj německých podniků k odškodnění bývalých nuceně nasazených	277
1.2.4	Česká pozice v otázce odškodnění obětí nacismu	279
1.2.5	Prosazování nároků na odškodnění bývalých nuceně nasazených u německých soudů	281
1.2.6	Prosazování nároků na odškodnění bývalých nuceně nasazených u amerických soudů	283
	<i>Žaloba Hugo Princze</i>	283
	<i>Hromadné žaloby</i>	284
1.2.7	Více než příklad: postoj koncernu Volkswagen a dolnosaského ministerského předsedy Gerharda Schrödera k otázce odškodnění bývalých nuceně nasazených	286
2.	Jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených a jiných obětí nacismu	289
2.1	Zrod jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených a jiných obětí nacismu	289
2.1.1	Role Gerharda Schrödera a německého průmyslu; nástup rudozelené koalice	289
2.1.2	Role USA a Washingtonská konference	291
2.1.3	Vznik nadační iniciativy německého hospodářství	294
2.1.4	Cesta zástupců obětí ze států střední a východní Evropy za jednací stůl: příklad Polska a Česka	296
	<i>Polsko</i>	296
	<i>Česko</i>	298
2.2	První fáze jednání: definice obětí a určení globální částky	300
2.2.1	„Hombachova éra“	300
	<i>První kolo plenárních rozhovorů</i>	300
	<i>Niethammerův model</i>	304
	<i>Koncept nadační iniciativy</i>	306
	<i>Reakce představitelů obětí</i>	307
2.2.2	Pozice SRN jako <i>amicus curiae</i> : přítel koncernu Degussa	310
	<i>Český „amicus curiae“ brief</i>	312
	<i>Rozhodnutí v případě Burger-Fischer v. Degussa</i>	313
2.2.3	Setkání historiků v Buchenwaldu: akcent na rasovou diskriminaci	314
2.2.4	Nástup Otto von Lambsdorffa a čtvrté kolo plenárních rozhovorů ...	316
	<i>Nástup Otto von Lambsdorffa</i>	316
	<i>Čtvrté kolo plenárních rozhovorů: vznesení konkrétních finančních požadavků</i>	317

2.2.5 Pracovní seminář ve Florencii: upřesnění odhadu počtu obětí	319
2.2.6 Vyjednání globální částky	320
<i>Páté kolo plenárních rozhovorů: návrh společné nadace</i>	321
<i>Šesté kolo plenárních rozhovorů: brozí krach jednání</i>	323
<i>Setkání delegací států střední a východní Evropy v Praze:</i>	
<i>důraz na otázku alokace globální částky</i>	326
<i>Dosažení dohody v otázce globální částky</i>	327
2.3 Druhá fáze jednání: rozdělení globální částky	328
2.3.1 Vyjasňování pozic jednotlivých stran	328
2.3.2 Pozice jednotlivých stran a dosažený výsledek	330
2.4 Schvalování zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“	333
2.4.1 Průběh schvalovacího procesu zákona o zřízení nadace	333
2.4.2 Vývoj znění sporných ustanovení zákona a pozice států střední a východní Evropy	335
<i>Duch zákona a otázka „tlusté čáry“</i>	335
<i>Kritéria žadatele o odškodnění a česká pozice</i>	337
2.4.3 Ostatní sporná ustanovení zákona a pozice států střední a východní Evropy	340
2.5 Jednání o německo-americké mezivládní dohodě a závěrečném prohlášení	343
2.5.1 Jednání o německo-americké mezivládní dohodě	344
2.5.2 Jednání o společném prohlášení	344
<i>Pozice zemí střední a východní Evropy</i>	345
3. Výsledky	346
3.1 Zákon o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“	347
3.1.1 Preambule zákona	347
3.1.2 Účel, struktura a orgány nadace	347
3.1.3 Distribuce nadačních prostředků	348
<i>Osobní újmy</i>	348
<i>Majetkové újmy</i>	350
<i>Fond „Připomínka a budoucnost“</i>	351
<i>Administrativní náklady spolkové nadace a výlohy amerických advokátů</i>	351
3.1.4 Průběh registrace a jiná ustanovení zákona	351
3.2 Společné prohlášení	352
3.3 Německo-americká mezivládní dohoda	355
IV. Závěr	356
Seznam základních pramenů a literatury	361
1. <i>Historický exkurs</i>	361
2. <i>Odškodnění bývalých nuceně nasazených</i>	363

I. Úvod

V červnu roku 2001 se prvních několik desítek tisíc žijících bývalých nuceně nasazených dočkalo odškodnění za práci a utrpení v německých továrnách za 2. světové války. Mnozí z nich v uznání svého těžkého osudu již nevěřili. Více než odškodněných bylo však těch, kteří se platby od Německa a německých podniků nedožili. Téměř šedesát let uplynulo mezi dobou, kdy začala nacistická Německá říše a její hospodářství zneužívat pracovní sílu obyvatel obsazených území, a okamžikem, kdy se Spolková republika Německo a její hospodářství přihlásily k odpovědnosti za bezprávně způsobené obětem nucených prací.¹

Na počátku stály miliony cizinců zavlčených do Německé říše na nucené práce. Dostali se do soukolí německé válečné hospodářské mašinerie i nacistického teroru, za což mnozí zaplatili životem. Na konci stály statisíce těchto žijících obětí po celém světě, kterým byla na sklonku života dopřána radost z morální i finanční satisfakce. Co se odehrálo v onom více než půlstoletí mezi těmito dvěma okamžiky? Co bránilo tomu, aby se ti, kteří nucené práce přežili, dočkali oprávněného odškodnění za své utrpení, poškozené zdraví i za zneužití své pracovní síly? A co naopak vedlo k prosazení jejich nároků?

Většina bývalých nuceně nasazených se stala obětí dalšího teroru a nové války. Se sovětskými nuceně nasazenými bylo zacházeno jako se zrádci a stále mocnější konflikt mezi světovými mocnostmi a rostoucí železná opona přinášela novou diskriminaci obětí na východ od ní. Ani její pád o čtyřicet let později však automaticky nepřinesl prolomení nespravedlivé blokády a náležité odškodnění obětí ze střední a východní Evropy. Co znemožňovalo vytáhnout železnou oponu rozdělující stále svět obětí nacismu na západní a východní blok? Jaké faktory naopak přispěly k jejímu prolomení?

Odpovědi na tyto otázky a celou řadu dalších hledá tato práce; v centru její pozornosti stojí proces vedoucí na konci devadesátých let dvacátého století k odškodnění obětí přinucených pracovat za otřesných podmínek pro německé válečné hospodářství. Tento proces však není pouze výsled-

¹ Ke svému dílu odpovědnosti za osoby nasazené na nucené práce za 2. světové války na území dnešní Rakouské republiky se Rakousko a rakouské podniky přihlásily 15. února 2000. Téma přístupu Rakouska k otázce odškodnění bývalých nuceně nasazených na svém území a problematika procesu vedoucího k jejich kompenzacím se však vzhledem ke svému rozsahu nestaly předmětem této práce. Pouze tam, kde to kontext vyžadoval, je této oblasti věnována bližší pozornost.

kem snahy většiny jeho účastníků po politickém a finančním uzavření jedné z nejstinnějších stránek dvacátého století, nýbrž představuje i další významný krok na cestě překonávání důsledků studené války a zahranič-něpolitické emancipace států střední a východní Evropy. Navíc podstatou svého vzniku, způsobem urovnání i svými aktéry symbolizuje nové trendy v systému mezinárodních vztahů nastupujícího 21. století.

Práce nejprve formou historického exkursu přibližuje některé poznatky z dějin nacistické nucené práce, jejichž znalost umožní lepší porozu-mění postojům jednotlivých stran pozdějšího jednání o odškodnění i jed-notlivým kapitolám celého procesu. Přitom se toto resumé v zásadě orientuje podle otázek relevantních pro diskuse a jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených: Jak lze definovat nucenou práci? Je možné její vymezení dále vnitřně členit? Existuje rozdíl mezi otrockou a nucenou prací? Kdo všechno byl nuceně nasazen? Kolik cizinců v Německé říši pra-covalo? Kdo za nucenou práci nese odpovědnost?

Problematicke nacistické nucené práce se – zejména německá – historio-grafie věnuje velmi intenzivně již přes dvacet let. K dispozici jsou dnes stovky obecných pojednání, regionálních a podnikových studií i prací věnovaných jednotlivým skupinám nuceně nasazených či dílčím tématům. Syntetizující přehled o současném stavu historiografického výzkumu jed-notlivých aspektů nacistické nucené práce podává zejména novější mono-grafie Marka Spoerera *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*.² Spoerer se ve studii *Wieviele ehemalige und möglicherweise entschädigungsberechtigte Zwangsarbeiter werden im Jahr 2000 noch leben?*³ velmi podrobně věnoval i kvantitativní stránce věci. Stěžejní prací stále zůstává průkopnické dílo Ulricha Herberta *Fremdarbeiter. Poli-tik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*⁴, které stálo na počátku boomu ve výzkumu nacistické nucené práce. Odlišný přístup – než oba zmínění historici – zejména k roli němec-kého válečného hospodářství prezentuje ve svých pracích Dietrich Eich-holtz, například ve studii *Zwangsarbeit in der deutschen Kriegswirtschaft. Unter besonderer Berücksichtigung der Rüstungsindustrie*⁵. Přehled o nuce-

² Spoerer (2001).

³ Spoerer (1999).

⁴ Herbert (1999).

⁵ Eichholtz (2000).

ném nasazení jednotlivých národů pak podává sborník *Europa und der „Reichseinsatz“: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945* vydaný Ulrichem Herbertem.⁶

Druhá část historického exkursu se jednomu z mnoha národů podléhajících nuceným pracím v říši věnuje podrobněji – Čechům. Zvláštní pozornost věnovaná v této práci českým nuceně nasazeným jednak vyplývá z celkové metody práce, na Čechy a příslušníky národů ze střední a východní Evropy zvláště zaměřené, a jednak reaguje na odborné i politické diskuse, v nichž byla diskriminace českých nuceně nasazených někdy zpochybňována. Skutečnost, že mezi Čechy bylo možné objevit více příkladů relativně snesitelného osudu, než tomu bylo u jiných diskriminovaných národů, mohla vést v současných debatách k jednostranné paušalizaci a chápání českých nuceně nasazených jako dělníků stojících na stejné úrovni s příslušníky národů nediskriminovaných. Proto hledá druhá část historického exkursu odpovědi zejména na tyto otázky: Jak k nucenému nasazování Čechů docházelo? Šlo zpočátku pouze o dobrovolný odchod do říše nebo byly již tehdy užívány metody nedobrovolného náboru? V čem spočívala diskriminace Čechů? Jak na tom byli ve srovnání s ostatními národy? Kam a za jakých podmínek byli čeští dělníci nasazováni?

Na rozdíl od německé historiografie patřilo téma nucených prací pro nacistické Německo do nedávna k téměř bílým místům českého dějepiscetví. První a poslední monografii věnovanou tomuto tématu představuje práce z počátku sedmdesátých let *Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945* od Františka Mainuše.⁷ Částečně se této problematice věnoval i Miroslav Kárný, jehož studie *Der „Reichsausgleich“ in der deutschen Protektorspolitik*⁸ vyšla v již zmiňovaném Herbertově sborníku. Pro popis životních podmínek byly také užitečné vzpomínky bývalých nuceně nasazených archivované v Kanceláři pro oběti nacismu, skýtající však kromě tradičních rizik tohoto typu pramene navíc i nebezpečí stylizace za účelem získání odškodnění. Impuls ke vzniku nových studií k širší problematice nucených prací pak přinesl samotný proces odškodnění. Českoněmecký fond budoucnosti (ČNFB) tak například vydal sborník shrnující pod názvem *„Nepřichází-li práce k tobě...“ Různé podoby nucené práce ve studiích*

⁶ Herbert (1991).

⁷ Mainuš (1970).

⁸ Kárný (1991).

a dokumentech.⁹ Výsledkem spolupráce ÚSD AV ČR, Národního archivu (tehdy Státního ústředního archivu) a ČNFB se v roce 2004 stala výstava *Museli pracovat pro říši* a stejnojmenný katalog.¹⁰ Obecně prospěšná společnost Živá paměť, která se tématu věnuje systematicky, vydala například regionálně zaměřenou publikaci přibližující osudy nuceně nasazených v Sársku.¹¹

Základ pro kapitoly věnované shrnutí diskriminačních předpisů představoval výzkum v archivních fondech Státního ústředního archivu v Praze a německého Spolkového archivu. Šlo částečně o vyhodnocení dokumentů v sekundární literatuře již citovaných, částečně o nově zpracované prameny. Odhad počtu nuceně nasazených Čechů v závěru historického resumé byl pak učiněn na základě dobových statistik.¹²

Třetí oddíl práce, věnovaný již samotnému tématu odškodnění, je rozčleněn do tří částí. Analýze jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených, která představuje těžiště celé práce, předchází rekapitulace vývoje v této oblasti do období zrodu mezinárodních rozhovorů. Na závěr tohoto oddílu jsou pak shrnuty výsledky jednání.

První část hledá zejména odpovědi na otázky po inicializaci a nejdůležitějších vnitropolitických i zahraničněpolitických milnících procesu odškodnění obětí nacismu Spolkovou republikou Německo a dále zkoumá, jaké skupiny obětí vůbec západoněmecké právo rozlišovalo a jaké možnosti uplatnit své nároky měli bývalí nuceně nasazení u NDR a německých podniků. Dále se tato část rekapitulující vývoj v oblasti odškodnění bývalých nuceně nasazených, který předcházel mezinárodním rozhovorům, věnuje období, které následovalo po pádu železné opony. Poté analyzuje, zda pád železné opony přinesl změnu v postoji Německa a jeho hospodářství v otázkách kompenzace nucených prací a odškodnění obětí nacismu ze střední a východní Evropy obecně. V tomto kontextu je následně podrobněji přiblížena česká pozice. Další podkapitoly pak analyzují možnosti prosazování nároků bývalých nuceně nasazených u německých a amerických soudů. Na jedné straně přinášejí shrnutí komplikovaných otázek a skromných výsledků při uplatňování nároků před německými soudy a na straně druhé pak ukazují daleko větší možnosti nabízené v této souvislosti ame-

⁹ Kolektiv ČNFB (2003).

¹⁰ Kokošková a kol. (2004).

¹¹ Havlíková (2004).

¹² Zejména podle časopisu *Der Arbeitseinsatz im (Groß-)Deutschen Reich*.

rickým právním řádem, zejména jeho nově využívaným právním instrumentem hromadných žalob.

Celkový přehled o odškodnění obětí nacismu podává na jedné straně zejména Herbstův a Goschlerův poněkud starší, ale stále velmi přínosný sborník studií německých i zahraničních historiků k jednotlivým tématům, vývojovým etapám i vybraným skupinám obětí a jiným aspektům náprav nacistických křivd *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*¹³ a zejména pak sborník Hanse Güntera Hockertse *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*.¹⁴ Na druhé straně podává vyčerpávající rozbor německých poválečných odškodňovacích norem monografie *Wiedergutmachung und Kriegsfolgenliquidation: Geschichte – Regelungen – Zahlungen* z dílny německých odborníků, kteří byli či stále jsou činní na poli odškodnění obětí nacismu a 2. světové války.¹⁵ Právním, historickým a politickým aspektům odškodnění nuceně nasazených se pak věnuje sborník *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte* z konference organizované Akademií diecéze Rottenburg–Stuttgart, jíž se v roce 1998 účastnili i mnozí budoucí aktéři jednání o odškodnění nuceně nasazených.¹⁶ Mnoho cenných informací a stanoviska spolkové vlády k příslušným otázkám poskytují tiskové materiály spolkového sněmu.¹⁷ Vývojem po pádu železné opony, ale spíše jen některými jeho aspekty, se již nezabývají práce historiků, ale právníků, politologů či publicistů. Na pomezí se nachází studie *Wiedergutmachung in Deutschland. Eine historische Bilanz 1945–2000* Hanse Güntera Hockertse,¹⁸ shrnující vývoj německého odškodňování až do roku 2000. Převážně nejnovějšímu období se také věnuje publikace Matthiase Arninga *Späte Abrechnung. Über Zwangsarbeiter, Schlussstriche und Berliner Verständigungen*¹⁹ a některé příspěvky ze sborníku *Stiften geben. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte* vydaného Ulrike Winklerovou.²⁰ Téma hromadných žalob je velmi přehledně zpracováno ve studii Burkharda Heße *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit vor US-amerikanischen*

¹³ Herbst (1989).

¹⁴ Hockerts (2006).

¹⁵ Brodesser (2000).

¹⁶ Barwig (1998).

¹⁷ Viz BT-Drucksachen v seznamu základních pramenů a literatury.

¹⁸ Hockerts (2001).

¹⁹ Arning (2001).

²⁰ Winkler (2000).

*und deutschen Zivilgerichten*²¹ a do širšího kontextu vývoje mezinárodní politiky pak zasazeno v článku *Plaintiff's Diplomacy* amerických autorů Anne-Marie Slaughterové a Davida Bosca.²² Práce se v této pasáži také stále více začíná opírat o primární prameny a analýzu dobového tisku. To platí zejména pro závěrečnou kapitolu této části pojednávající o postoji Gerharda Schrödera a koncernu VW, která čerpá z pramenů zveřejněných na internetu.²³

Hlavní – druhá – část třetího oddílu, jež je těžištěm celé práce, přináší analýzu jednání o odškodnění nuceně nasazených a jiných obětí nacismu; je členěna do pěti celků. První tři celky postupně mapují proces mezinárodních rozhovorů podle jednotlivých fází: počínaje jejich zrodem, přes jednání o odškodňovacích kritériích a o celkové sumě určené k odškodnění, až po hledání konsensu v otázce jejího rozdělení. Následující dvě kapitoly jsou pak věnovány procesům, které probíhaly částečně paralelně a které postupně představovaly těžiště a završení mezinárodních negociací: jednání spolkového sněmu o zákonu o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ (*Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*) a dojednání společného prohlášení a německo-americké mezivládní dohody.

Vzhledem ke své aktuálnosti a svému charakteru stalo se téma odškodnění bývalých nuceně nasazených obsahem prací politologů, publicistů či přímo účastníků celého procesu. Samotné jednání o odškodnění dosud nejsoustavněji ve své již zmiňované knize zmapoval Matthias Arning,²⁴ který mezinárodní rozhovory sledoval po celou dobu jejich trvání jako redaktor *Frankfurter Rundschau*. Poněkud širší záběr má již taktéž citovaný sborník vydaný německou politoložkou Ulrike Winklerovou.²⁵ Kromě příspěvků dotýkajících se přímo aktuálního vývoje v otázce odškodnění bývalých nuceně nasazených jsou studie celé první poloviny této knihy věnovány jednotlivým historickým tématům. Pasáž věnovanou nejnovějším událostem obsahuje i již uvedená práce Marka Spoerera.²⁶ Z publikací samotných aktérů jednání o odškodnění jmenujme v první řadě práce hlavního amerického vyjednavče Stuarta Eizenstata *Imperfect Justice: Looted*

²¹ Heß (1999).

²² Slaughter (2000).

²³ Viz vybrané dokumenty Klause von Münchhausena.

²⁴ Arning (2001).

²⁵ Winkler (2000).

²⁶ Spoerer (2001).

*Assets, Slave Labor, and the Unfinished Business of World War II*²⁷ a historičky Susanne-Sophia Spiliotis, jež ve studii *Verantwortung und Rechtsfrieden: Die Stiftungsinitiative der deutschen Wirtschaft* přibližuje jednání z perspektivy zástupců německých firem.²⁸ Cenné informace poskytují též závěrečné zprávy organizací, které se na vyplácení odškodnění přímo podílely. Publikace německé nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ *Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht. Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*²⁹ přináší souhrnné informace, zatímco závěrečná zpráva české partnerské organizace *Odškodnění 2000–2006. Česko-německý fond budoucnosti a platby obětem otroctvé a nucené práce* se logicky zaměřuje především na témata důležitá z hlediska českých obětí nacismu.³⁰

Popis zrodu jednání o odškodnění vychází kromě Arningovy práce ze studia pramenů, tiskových prohlášení a tisku. Jedná se zejména o dokumenty zveřejňované jednotlivými stranami rozhovorů na svých internetových stránkách. Zvláště podrobnou dokumentaci, včetně sborníku z washingtonské konference o otevřených otázkách z období holocaustu a stanovisek a projevů amerických představitelů k tématu odškodnění bývalých nuceně nasazených, obsahuje domovská stránka amerického ministerstva zahraničí.³¹ Podobně je tomu i s dokumenty nadační iniciativy německého hospodářství. Základem pro analýzu české pozice jsou vládní zprávy Vlády ČR obsahující východiska a cíle české delegace i shrnutí vývoje procesu jednání. Pro popis průběhu samotných rozhovorů jsou, kromě všech již zmíněných, velmi užitečné i prameny a poznámky z jednání zveřejněné na internetové stránce Spolkového sdružení pro informace a poradenství obětem nacismu.³² Analýza německé pozice vychází ze stanoviska spolkové vlády předložené jako *amicus curiae brief* soudu v New Jersey. Výsledky konference historiků v Buchenwaldu jsou prezentovány jednak díky účasti autora této práce na tomto semináři a jednak na základě jejich písemného shrnutí vypracovaného Lutzem Niethammerem. Niethammer poskytl podobný pramen i pro

²⁷ Eizenstat (2003).

²⁸ Spiliotis (2003).

²⁹ Saathoff (2007).

³⁰ Kolektiv ČNFB (2007).

³¹ Viz adresa stránky U.S. Department of State – Holocaust Issues v oddílu internetové stránky v seznamu základních pramenů a literatury.

³² Viz adresa stránky sdružení Bundesverband Information und Beratung für NS-Verfolgte v oddílu internetové stránky v seznamu základních pramenů a literatury.

pasáž zabývající se odhady počtu žijících obětí. Kromě studia pramenů a sekundární literatury vychází tato práce především také z rozhovorů autora s některými významnými účastníky celého procesu (Günter Saathoff, Karel Brožík, Lothar Evers, Jiří Šitler, Bartosz Jalowiecki), z jeho osobních poznatků, které získal jako člen českého týmu při účasti na některých pozdějších jednáních a také z jeho práce v Kanceláři pro oběti nacismu Česko-německého fondu budoucnosti.³³

Závěr této práce pak rekapituluje překážky, které bránily odškodnění bývalých nuceně nasazených, a nabízí odpovědi na otázky po příčinách jejich odstranění. Soustředí se také na nové prvky v celém procesu ve srovnání s jeho dosavadním vývojem, přičemž zasazuje tento proces do širšího kontextu.

II. Historický exkurs: Nucená práce pro německé hospodářství v období nacismu

1. Nucené práce v říši

1.1 Vymezení pojmu nucené práce

V posledních letech před rozpoutáním 2. světové války začalo německé hospodářství v důsledku konjunktury zbrojního průmyslu trpět nedostatkem pracovní síly. Vzhledem k opačným problémům řady jiných evropských států přistoupilo Německo k zaměstnávání cizích státních příslušníků. To sice na jedné straně umožňovalo udržení vysokého tempa hospodářských příprav na válečný konflikt, avšak na druhé straně přinášelo nacistickému režimu určité ideologické potíže. Německé hospodářství se totiž pomalu stávalo závislé zejména na příslušnících slovanských národů, které byly nacisty označovány za méněcenné. Permanentní rozpor mezi hospodářskými tlaky a potřebami na jedné straně a rasově ideologickými principy na straně druhé trval po celou dobu vedení války a stal se také jednou z hlavních příčin nelidské diskriminace, jíž byli nuceně nasazení vystaveni.

³³ Česko-německý fond budoucnosti jako partnerská organizace spolkové nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ zřídil za účelem realizace plateb nuceně nasazeným a jiným obětem nacismu Kancelář pro oběti nacismu.

Pro miliony cizinců, kteří za 2. světové války pracovali v Německé říši, se vžilo souhrnné označení „nuceně nasazení“ (*Zwangsarbeiter*). Ne všichni však měli podobný osud. Pojem nuceně nasazený vyjadřuje pouze „hodnocení osudu postižených při zohlednění okolností jejich rekrutování a pracovních a životních podmínek“,³⁴ ale o rozdílech v jejich statutu či podmínkách samých nic nevyovídá. Je proto nutné si uvědomit, že obrovská skupina cizích zahraničních dělníků zahrnovala jak civilní nuceně nasazené dělníky, tak i válečné zajatce³⁵ nucené pracovat pro německé hospodářství a vězně koncentračních a jiných táborů vykonávající nucenou práci.

1.1.1 Kritéria nucené práce

O preciznější vymezení pojmu „nucená práce“, resp. „nuceně nasazený“ se mimo jiné nově pokusil Mark Spoerer.³⁶ Základním principem jeho přístupu je chápání nucené práce jako hlubokého zásahu do osobní svobody jednotlivce. Spoerer se proto snaží nalézt kritéria umožňující postihnout míru omezení osobní svobody.

Základní prvek definice nucené práce – jak již vyplývá ze samotného pojmenování – představuje přinucení k práci. Rozhodující přitom není skutečnost, zda k navázání pracovního vztahu došlo dobrovolně či nedobrovolně, ale nemožnost pracujícího rozvázat pracovní poměr, ať již v rámci obvyklých zákonem daných lhůt či po vypršení platnosti původní pracovní smlouvy.³⁷

Další kritérium nucené práce nazývá Spoerer „daleko od domova“ (*„fern der Heimat“*). Označuje tím malé šance cizinců ovlivňovat zásadním způsobem okolnosti svého pracovního nasazení. Tyto šance byly snižovány prostorovou a právní vzdáleností od navyklých institucionalizovaných nebo alespoň neformálních „záchranných sítí“. Cizinci neovládající němčinu a nemající oporu v žádných institucích, které by zastupovaly jejich zájmy, zůstali vyloučeni z lokálních formálních a neformálních

³⁴ Herbert, Ulrich (1999): *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn (1. vyd. 1985), s. 11, pozn. 1.

³⁵ Problematika statutu válečných zajatců je velmi komplikovaná a v rámci této práce jí není možné věnovat dostatečný prostor.

³⁶ Spoerer, Mark (2001): *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*, Stuttgart, München, s. 9nn.

³⁷ Tamtéž, s. 13.

komunikačních sítí a byli tak zcela izolováni v cizí, většinou nepřátelské zemi.³⁸

Posledním hlediskem pro definici nuceně nasazených a jejich další diferenciaci jsou průměrné šance na přežití, které oběti nucených prací jako příslušníci určitých skupin měly.³⁹

Podle Spoererových kritérií lze vymezit jednotlivé skupiny postižených: první kritérium splňují jak zahraniční dělníci pracující nedobrovolně v Německu, tak i Němci nasazení na práce pro říši na základě platných právních norem či příslušníci jiných národností přinucení pracovat pro německé hospodářství ve své vlasti obsazené Německem. Kombinace s druhým kritériem umožňuje zejména odlišení osudu obyvatel obsazených území, přinucených pracovat pro Německo doma, a nuceně nasazených civilních dělníků německé národnosti na jedné straně od osudu většiny jejich zahraničních „kolegů“ na straně druhé. Po zohlednění třetího kritéria je pak možné mezi nejhůře postižené zahrnout všechny nuceně nasazené bez rozdílu národnosti a místa výkonu práce, kteří se dostali zejména kvůli věznění do podmínek, ve kterých přežití představovalo malý zázrak.

Na základě těchto kritérií dochází Spoerer k následujícímu členění civilních zahraničních dělníků, válečných zajatců a vězňů:⁴⁰

1. Zahraniční dobrovolníci, kteří mohli opustit Německo po vypršení své pracovní smlouvy a kteří měli možnost ovlivnit své existenční podmínky jak hrozbou odchodu, tak pomocí svých zastupitelství v Berlíně. Šlo o příslušníky spojeneckých států (Bulharska, Itálie /do roku 1943/, Chorvatska, Rumunska, Slovenska a Maďarska), neutrálního Španělska a obsazeného Dánska, jakož i o mnohé dělníky ze západní a jihovýchodní Evropy, kteří přišli z počátku války do Německa dobrovolně.
2. Nuceně nasazení, kteří měli nepatrný vliv na své životní podmínky a jejichž úmrtnost byla normální nebo lehce zvýšená. Mezi ně patřili civilní dělníci z obsazených území mimo Polsko a Sovětský svaz, pokud nepatřili ke skupině dobrovolníků;⁴¹ dále různí váleční zajatci především z Belgie, Francie, Velké Británie a Jugoslávie.
3. Nuceně nasazení, kteří měli zanedbatelný vliv na své životní podmínky a jejichž úmrtnost byla značně nadprůměrná. Jednalo se o civilní zahra-

³⁸ Tamtéž, s. 15.

³⁹ Tamtéž, s. 16.

⁴⁰ Tamtéž, s. 16.

⁴¹ Podle Spoerera sem tedy patří i nuceně nasazení Češi.

niční dělníky z Polska a Sovětského svazu a polské nežidovské a italské válečné zajatce.

4. Nuceně nasazení bez jakéhokoli vlivu na své životní podmínky, jejichž úmrtnost byla extrémně vysoká. To se týkalo polských židovských a sovětských válečných zajatců, vězňů koncentračních a pracovních-výchovných táborů a tzv. „pracovních Židů“ („*Arbeitsjuden*“) z táborů pro jejich pracovní nasazení a z ghett.

1.1.2 Úskalí kritérií

Spoererova definice nucené práce sice umožňuje základní kategorizaci heterogenní skupiny nuceně nasazených, obsahuje však několik úskalí. První základní kritérium definuje nucenou práci v obecné rovině. Příliš malý prostor však věnuje formě přinucení k práci. Skrytá tak zůstává komplikovaná oblast přechodu mezi prací dobrovolnou a nucenou – kde končí práce dobrovolná a začíná práce nucená? Nemožnost rozvázat pracovní poměr může být dána formálně, když za opuštění práce může například hrozit trest vězení v pracovních-výchovných táborech, nebo neformálně, když při odmítnutí dalšího setrvání na práci v Německu mohla následovat diskriminace rodiny a povolání na frontu. Za nemožné mohl však považovat rozvázání pracovního poměru i dělník nemající jinou šanci, jak uživit svou rodinu. Protože poslední příklad leží již zcela zřejmě mimo kategorii nucené práce, zasluhovala by si její definice preciznější vymezení vůči práci dobrovolné.

Při definici druhého kritéria „daleko od domova“ dochází Spoerer k tomu, že se toto kritérium nevztahovalo na všechny cizince, protože existovala zanedbatelně malá menšina cizinců, jejichž životní podmínky byly díky znalosti němčiny a příslušnosti k nediskriminované skupině srovnatelné s Němci. Diskriminaci a právní postavení cizinců sleduje Spoerer zejména v oblasti pracovního práva, které také samozřejmě na pracovní a sociální okolnosti nuceného nasazení mělo největší vliv. Vyjdeme-li však z toho, že základním principem nucené práce je zásah do osobní svobody jednotlivce a ne pouze do jeho pracovního právního postavení, není možné při hledání kritérií pro její definici vynechat oblast práva trestního, které v nacistickém Německu tvořilo od samého počátku druhý pilíř diskriminace a právního znevýhodňování cizinců. Navíc si německé válečné hospodářství v důsledku válečného vývoje vynucovalo určité ústupky a zmírňování diskriminace v rovně sociální a pracovní právní, a to právě na úkor přitvrzování teroru a diskriminačních trestně právních postihů.

Nuceně nasazení tvořící druhou skupinu (cizinci, kteří měli nepatrný vliv na své životní podmínky a jejichž úmrtnost byla normální nebo lehce zvýšená) by tak právě na základě zmíněné trestně právní diskriminace zasluhovali preciznější rozlišení. Nezhledněna také zůstává skupina vězňů z nacistických káznic a věznic, která je velmi různorodá. I při vědomí zmíněných deficitů je však Spoererova kategorizace pro základní orientaci v tak komplikované problematice plausibilní.

1.1.3 Méně než otrok

Již od 1945 se v souvislosti s pracovním nasazením cizinců v Německé říši můžeme také setkat s pojmem „otrocká práce“ („*slave labor*“, „*Sklavenarbeit*“). Tento termín se později vžil zvláště pro nucenou práci Židů a vězňů koncentračních táborů, ale při norimberském procesu byl užíván obecně jako označení pro nucenou práci cizinců.⁴² Ani v německé historiografii se rozlišení na otrockou a nucenou práci nevžilo a nepodpořili ho ani přední odborníci na otázky nacistické nucené práce při svém setkání v Buchenwaldu: „Z historického hlediska se rozlišení mezi otrockou a nucenou prací, které převládá v politických diskusích, jeví jako pojmově diskutabilní.“⁴³ Základní rozdíl mezi novodobými otroky a vězni koncentračních táborů se týkal zájmu např. amerických otrokářů zachovat pracovní sílu svých otroků. O chování dozorců SS se však něco podobného prohlásit nedalo. „Označování ‚pracovních Židů‘ a vězňů koncentračních táborů, mezi nimiž byli zejména Židé cíleně vystaveni ‚vyhlazování prací‘, za otroky [...] je v německé historiografii z dobrých důvodů považováno za eufemismus.“⁴⁴

1.2 Základní skupiny nuceně nasazených

1.2.1 Civilní dělníci

První skupinou zahraničních pracovních sil přinucených k práci v říši a postavenou mimo říšský právní řád byli Češi, jimž je věnována samostatná

⁴² Jedním z bodů obžaloby při norimberském procesu byla i „deportace civilního obyvatelstva z obsazených zemí k otrocké práci a jiným účelům“ (citováno podle: Der Nürnberger Prozeß: Anklage, s. 60. Digitale Bibliothek, Band 20: Der Nürnberger Prozeß, s. 340 /srov. NP Bd. 1, s. 54/).

⁴³ Shrnutí výsledků konference Internationaler Workshop in Buchenwald „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“, 10. 8. 1999, s. 2.

⁴⁴ Spoerer (2001), s. 17.

kapitola. K masovému pracovnímu nasazení obyvatel Polska došlo okamžitě po jeho porážce. Poláci byli nasazováni převážně do zemědělství, což jim sice kromě vyhnutí se přebývání v „lágrech“ pro nuceně nasazené mohlo přinést větší množství potravin než dělníkům v průmyslu; mohli být ale také vystaveni naprosté svévoli sedláka, k němuž byli přiděleni, jenž nerespektoval ani již tak ponižující diskriminační předpisy. „Nejednalo se však o právní normy v užším slova smyslu, ale o kodifikaci postoje a převádění teorie o panské rase do právní formy [...]“⁴⁵ Poláci museli například nosit označení „P“, za pohlavní styk s Němkou jim hrozil trest smrti a z nízkého platu jim byla strhávána zvláštní daň (tzv. *Polenabgabe*).

Jako další na řadu přišli obyvatelé z obsazené západní Evropy, tzv. západní dělníci (*Westarbeiter*). Jejich osud byl ovšem mnohem mírnější, než jak tomu bylo u porobených národů ze střední a východní Evropy. Většinou sice v Německu nebyli dobrovolně, ale jejich postavení bylo spíše srovnatelné s jejich německými kolegy. Za porušení předpisů, pokud se na ně vůbec vztahovaly, jim navíc zdaleka nehrozily tak přísné tresty jako příslušníkům slovanských národů.

Od roku 1942 začali být masově nasazováni tzv. východní dělníci (*Ostarbeiter*). Takto souhrnně byly označovány osoby zavlčené na nucené práce do říše z obsazených sovětských území Ukrajiny, Ruska a Běloruska.⁴⁶ Představovali největší a zároveň nejvíce diskriminovanou skupinu nuceně nasazených civilistů. Ve své vlasti byli doslova loveni a odvázeni v nákladních vagónech do říše. Tam museli stále nosit označení „Ost“ a jejich pohlavní styk s Němci byl trestán smrtí. Pracovali převážně v průmyslu za plat, ze kterého jim po stržení speciálních daní, platných pouze pro východní dělníky, nezbylo téměř nic. Trpěli hladem a zimou a zpočátku byli hlídáni v „lágrech“ obehnaných ostnatým drátem.⁴⁷

1.2.2 Váleční zajatci

I mezi miliony válečných zajatců přinucených pracovat pro německé hospodářství panovaly obrovské rozdíly. Dovolat se svých práv bylo relativně snadné pro vojáky západních armád. Polští zajatci byli již na počátku hromadně převedeni do civilního statutu a poté nuceně nasazení. S nasazením sovětských válečných zajatců se nejprve nepočítalo. Nacistické vedení k němu

⁴⁵ Herbert (1999), s. 88.

⁴⁶ Toto označení se nevztahovalo na obyvatele Pobaltí ani na Ukrajince, kteří žili v Polsku.

⁴⁷ To se později ukázalo jako zbytečné, protože šance na úspěšný útěk byly mizivé.

pristoupilo až koncem roku 1941. Přežil-li sovětský voják internaci v zajateckých táborech, byl poté deportován do říše a nasazen většinou do průmyslu za podmínek, které přežil jen každý druhý. Po zvratu v Itálii padlo do německého zajetí a bylo od září 1943 nasazeno v Německu také několik set tisíc italských vojáků, zvaných italští „vojenští internovaní“ (*italienische „Militärinternierte“*). Nebyli považováni za válečné zajatce, protože Itálie nebyla s Německem ve válečném stavu. Jako domnělí zrádci byli nasazováni na nejtěžší práce a podléhali nelidským podmínkám.

1.2.3 Vězni

Na nucené práce byli nasazováni kromě vězňů koncentračních táborů a ghatt i vězňové nacistických věznic a káznic a pracovních-výchovných táborů. Pracovních-výchovných táborů lze v mnohém považovat za „koncentrační tábory gestapa“.⁴⁸ Na rozdíl od koncentračních táborů, nad nimiž měly dohled SS a z nichž se propouštělo jen zřídka, byly pracovních-výchovných táborů v kompetenci gestapa a uvěznění v nich trvalo jen několik týdnů.⁴⁹ O to tvrdší byl jejich režim. I političtí vězni z nacistických věznic a káznic byli nasazováni na nucené práce. Na základě dohody mezi říšským ministrem spravedlnosti Thierackem a šéfem německé policie a říšským vůdcem SS Himmlerem ze září 1942 měli být „Židé, Cikáni, Poláci, Rusové, Ukrajinci, Češi a „sociální“ Němci“ s více než tříletými tresty předáváni SS a policii.⁵⁰ I přesto zůstalo mnoho cizinců v káznicích a věznicích, kde byli nasazováni k velmi těžkým pracím.

Největší skupinu vězňů nasazených na nucené práce představují vězňové koncentračních táborů a ghatt. Systematicky začal Hlavní úřad hospodářské správy SS (SS-WVHA)⁵¹ jejich pracovní sílu využívat v roce 1942,⁵² a to masovým pronájmem vězeňské pracovní síly německým podnikům. Ačkoli životní a pracovní podmínky těchto vězňů byly nelidské, mohlo pracovní nasazení znamenat i záchranu života. Většinou se však jednalo pouze

⁴⁸ Viz Lotfi, Gabriele (2000): *KZ der Gestapo. Arbeiterziehungslager im Dritten Reich*, Stuttgart, München.

⁴⁹ Německé podniky neusilovaly o trestání nuceně nasazených jejich zavřením do koncentračního tábora, protože by tím ztrácely pracovní sílu, která by přešla do kompetence SS. Na návratu potrestaných dělníků měly navíc zájem i proto, že jejich otřesný stav po pár týdnech trestu působil na ostatní nuceně nasazené jako výrazně odstrašující příklad.

⁵⁰ Hilberg, Raul (1994): *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt/Main, sv. II, s. 474n.

⁵¹ Wirtschaftsverwaltungshauptamt – Hlavní úřad hospodářské správy, zodpovědný za koordinaci hospodářských aktivit SS.

⁵² Spoerer (2001), s. 109.

o jiný smrtící prostředek, než byly plynové komory. Sami nacisté ho označovali pojmem: „vyhlazení prací“ (*Vernichtung durch Arbeit*).

1.3 Počty nuceně nasazených

Snad ještě komplikovanější otázku, než je vymezení kritérií nucené práce, představuje stanovení počtu zahraničních dělníků, kteří v říši pracovali. Byť hrála kvantitativní dimenze pracovního nasazení cizinců určitou roli již při norimberském procesu a byla jí věnována pozornost i v příslušné historiografii, zůstávala v podstatě v pozadí za tématy týkajícími se politických, právních či existenčních aspektů nacistické nucené práce. Intenzivní výzkum této problematiky si vynutila až mezinárodní jednání o odškodnění nuceně nasazených.

Podle říšského statistického přehledu *Der Arbeitseinsatz im Großdeutschen Reich* pracovalo na podzim roku 1944 v Německé říši 7 906 760 civilních zahraničních dělníků a válečných zajatců.⁵³ Údaje nacházející se v tomto periodiku jsou sice v historiografii považovány za spolehlivý pramen, ale pro stanovení celkového počtu cizinců pracujících v říši mohou být pouze východiskem. Nezahrnují totiž na práce nasazené vězně koncentračních táborů a jiných nacistických vězení, kterých se podle většiny odhadů nacházelo v říši ve zmíněnou dobu 400 000–500 000.⁵⁴

Největší problém však při odhadu celkového počtu cizinců pracujících v říši, na základě údajů o jejich stavu k určitému dni, představuje jejich fluktuace. Jednotlivé statistiky v časopise *Arbeitseinsatz*, jehož poslední číslo vyšlo na konci roku 1944 a přineslo údaje ze září 1944, nezohledňují na jedné straně cizince nuceně nasazené v posledních měsících války⁵⁵ a na straně druhé zahraniční dělníky, kteří práci v říši z rozličných důvodů opustili nebo zemřeli již před datem sčítání.⁵⁶

Vyhnout se těmto problémům umožňují statistiky orgánů zodpovědných v jednotlivých okupovaných územích za nábor, resp. deportace děl-

⁵³ *Der Arbeitseinsatz im Großdeutschen Reich*, č. 11–12/1944 (30. prosince 1944), Berlin: Der Beauftragte für den Vierjahresplan / Der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz.

⁵⁴ Tento údaj se objevuje např. v pracích Ulricha Herberta, Marka Spoerera či Thomase Kuczynského.

⁵⁵ Například desítky tisíc mladých mužů zavlčených na práce při kopání zákopů na hranicích říše proti postupující Rudé armádě.

⁵⁶ Jiným problémem je změna statutu, kterou běžně někteří cizinci prodělávali. Ať již se jedná o běžnou praxi převádění válečných zajatců některých národností do civilního statutu, či o zavírání civilních dělníků do koncentračních táborů.

níků do říše přinášející kumulovaná čísla. Pro tyto statistiky však představují problém osoby, které říši opustily a později byly dopraveny zpět a jsou tím pádem ve statistikách dvakrát. Navíc nejsou tyto údaje zcela spolehlivé, protože „měly zdůraznit údajné úspěchy náboremých míst“.⁵⁷

Ani v současné době není tedy možné údaje o počtech zahraničních dělníků v říši považovat za více než za zpřesněné odhady. Dosud nejpreciznější odhady podložené propracovanou metodikou⁵⁸ předložil Mark Spoerer a došel k následujícím údajům:⁵⁹

	Počátek nasazení ve větším rozsahu	Počet srpen/září 1944	Z toho žen	Celkový počet (odhad)
Nuceně nasazení,⁶⁰ z toho		8 300 000	2 100 000	13 500 000⁶¹
(1) Civilní dělníci, ⁶² z toho		5 976 673	1 990 367	8 435 000
Italové	1938	155 913	21 474	960 000
Češi ⁶³	1939	276 340	44 372	355 000
Poláci	1939	1 375 817	472 636	1 600 000
Chorvati	1941	60 153	17 082	100 000
Belgičané	1942	199 437	29 379	375 000

⁵⁷ Spoerer (2001), s. 220.

⁵⁸ Spoerer, Mark (1999): *Wieviele ehemalige und möglicherweise entschädigungsberechtigte Zwangsarbeiter werden im Jahr 2000 noch leben?* (Druhý, revidovaný odhad z 22. srpna 1999), Universität Hohenheim.

⁵⁹ Převzato z: Spoerer, Mark: *Zwangsarbeit im Dritten Reich – Fakten und Zahlen*, <http://www.uni-hohenheim.de>.

⁶⁰ Mezi nimi odhadem něco přes 1 milion dobrovolníků.

⁶¹ Civilní dělníci, váleční zajatci a vězni KT bez duplicit (= váleční zajatci převedení do civilního statutu a váleční zajatci zavření do koncentračních táborů).

⁶² Mezi nimi odhadem něco přes 1 milion dobrovolníků.

⁶³ K otázce počtu nuceně nasazených Čechů viz kapitola II.2.4 Počty nuceně nasazených Čechů.

	Počátek nasazení ve větším rozsahu	Počet srpen/září 1944	Z toho žen	Celkový počet (odhad)
Francouzi	1942	646 421	42 654	1 050 000
Holandané	1942	254 544	20 953	475 000
Sověti ⁶⁴	1942	2 528 940	1 241 788	2 850 000
(2) Váleční zajatci, z toho		1 930 087	0	4 575 000
Poláci	1939	28 316		300 000
Belgičané	1940	50 386		65 000
Britové	1940	80 725		105 000
Francouzi	1940	599 967		1 285 000
Srbové	1941	89 359		110 000
Sověti	1942	631 559		1 950 000
Italové	1943	427 238		495 000
(3) Vězni KT	1942	400 000	100 000	1 550 000

1.4 Odpovědnost za nucenou práci v období nacismu

Další složitou otázkou, na niž nedává historiografie jednoznačnou odpověď, je posuzování odpovědnosti za nucené nasazení milionů cizinců a za podmínky, za nichž v říši pracovali a žili. Odpovědnost je přisuzována buď německému nacionálněsocialistickému státu, nebo německým podnikům, které z nucené práce cizinců profitovaly, anebo v různé míře oběma rozhodujícími aktéry.

„Bezpochyby leží hlavní odpovědnost za nucené nasazení a okolnosti jeho průběhu na německém státě,“ tvrdí Mark Spoerer.⁶⁵ Při svém tvrzení se

⁶⁴ V hranicích z roku 1946, tedy zvláště včetně Pobaltí a západní Ukrajiny.

⁶⁵ Spoerer (2001), s. 234.

odvolává na výsledky historického bádání, které popřely tezi o nacistickém státě jako agentovi kapitalistických velkopodniků. Naopak se přiklání k interpretaci, která německé podniky chápe jako „slabšího koaličního partnera nacistického režimu“. Spoerer, ať vědomě či nevědomě, reaguje na tvrzení reprezentanta odlišného přístupu Dietricha Eichholtze, který došel ke zcela opačnému závěru: „Hlavním zájemcem o nucenou práci a hlavním profitujícím z ní byl německý průmysl. Na něm leží hlavní odpovědnost za bídu, hlad a smrt milionů.“⁶⁶ Pro jeho závěr hovoří aktivní role mnoha německých podniků v systému nuceného nasazení. Od zbrojních zakázek – uskutečnitelných pouze s pomocí zahraniční pracovní síly – si totiž němečtí průmyslníci slibovali navýšení kapitálu a lepší poválečnou startovní pozici.

Eichholtzovi přitom jde hlavně o explicitní odmítnutí teze o „nouzovém stavu“, oblíbené nejen mezi dnešními manažery německých firem. Ta vychází z toho, že v důsledku válečných okolností a hrozby režimu terorem gestapa a justice nebylo možné přidělené nuceně nasazené odmítnout.⁶⁷ Podporuje ji i Spoerer, když tvrdí, že se podniky mohly při nedostatku německé pracovní síly a odmítnutí zaměstnat zahraniční dělníky vystavit nebezpečí. Dílny jim mohly být zabaveny a propachtovány konkurenci.⁶⁸

Otázkou zůstává, do jaké míry podniky využívaly možností, které jim v souvislosti se zacházením s nuceně nasazenými byly dány. Dietrich Eichholtz shrnuje roli německého hospodářství následovně: „Principiální stránka problému – zájem německé hospodářské elity na zbrojní produkci, nucené práci, válečném profitu a válce vůbec jako staronovém ‚Griff nach der Weltmacht‘ – koresponduje s nesčetnými příklady toho, že podniky nejenže úředně zadané podmínky nucené práce akceptovaly, nýbrž že je ve svých závodech značně a většinou na vlastní odpovědnost utvářely a podílely se mnohostranně na jejich brutalizaci.“⁶⁹

Jiní historici situaci hodnotí do určité míry odlišně: Škála životních podmínek, a to i příslušníků těch nejdiskriminovanějších skupin nuceně nasazených, byla široká, nezaměstnávat vězně koncentračních táborů bylo možné bez rizika, stejně tak jako zacházet s nuceně nasazenými lidsky. Vět-

⁶⁶ Eichholtz, Dietrich (2000): „Zwangsarbeit in der deutschen Kriegswirtschaft. Unter besonderer Berücksichtigung der Rüstungsindustrie“, in: Winkler, Ulrike (2000): *Stiften geben. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte*, Köln, s. 24.

⁶⁷ Tamtéž, s. 24.

⁶⁸ Spoerer (2001), s. 238.

⁶⁹ Eichholtz (2000), s. 25.

šinou však tyto možnosti využívány nebyly, protože převažujícím přístupem k osudu zahraničních dělníků byla lhostejnost.⁷⁰

2. Češi na nucených pracích v říši

„Neženať čeští dělníci budou masově použiti v co nejuvzdálenějších částech říše a tím jim bude zabráněno, aby na protektorátním území založili rodinu“, navrhol v lednu 1941 předseda Ústředního svazu průmyslu v Čechách a na Moravě Bernhard Adolf ve svém memorandu „Úkoly hospodářství při poněmčování Protektorátu Čechy a Morava“.⁷¹ Formuloval tím jednu z metod, jak propojit dva základní cíle nacistické protektorátní politiky – „integrální vyřešení české otázky“ a maximální hospodářskou exploataci českého území i s jeho obyvateli. K nucené práci Čechů v říši docházelo však již od roku 1939.

2.1 Průběh nasazování Čechů na práce do říše

Pomnichovské Československo se potýkalo s vysokou nezaměstnaností, a to zejména v důsledku přílivu uprchlíků z odtrženého pohraničí. O tento vítaný rezervoár pracovní síly se již koncem roku 1938 začaly zajímat říšské úřady. Po obsazení zbytku Československa a vyhlášení protektorátu však tento zájem nabyl zcela jiné podoby. Získávání českých dělníků se podle předem připraveného plánu okamžitě chopily náborové komise Říšského ministerstva práce. Zpočátku slavily úspěch – řada českých nezaměstnaných, zlákána slíbenými podmínkami i výhodným kurzem marky, odcházela za prací do říše dobrovolně.⁷² V oficiální terminologii se také zpočátku nejednalo o zahraniční dělníky, nýbrž o „tuzemce zvláštního druhu“ („*Inländer besonderer Art*“).⁷³ Postupem času se však skutečný stav věcí odrazil jak v platných předpisech, tak i statistikách, v nichž „protektorátní příslušníci“ figurovali jako cizinci a příslušníci méněcenné rasy.

⁷⁰ Viz např. Herbert (1999), s. 276nn, nebo Spoerer (2001), s. 240.

⁷¹ Memorandum Bernharda Adolfa z 15. 1. 1941: *Die Aufgaben der Wirtschaft bei der Eindeutschung des Protektorats Böhmen und Mähren*, s. 7, SÚA 110–4–2.

⁷² Viz Mainuš, František (1970): *Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945*, Brno, s. 33.

⁷³ Kárný, Miroslav (1991): „Der ‚Reichsausgleich‘ in der deutschen Protektoratspolitik“, in: Herbert, Ulrich (vyd.) (1991): *Europa und der „Reichseinsatz“: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*, Essen, s. 37.

I přes počáteční úspěch náborových komisí museli někteří Češi už z počátku odejít do říše proti své vůli. Za odmítnutí práce v Německu hrozila nezaměstnaným už od dubna 1939 ztráta podpory v nezaměstnanosti či zařazení do pracovního útvaru.⁷⁴ Koncem jara 1939 se v protektorátu rozšířily zprávy o nedodržování slibovaných pracovních a životních podmínek a surovém zacházení.⁷⁵ Navíc byli Češi nasazováni převážně na těžké a namáhavé práce na stavbách, v lomech, cihelnách, takže byli brzy tělesně vyčerpáni a podléhali různým chorobám.⁷⁶ Začaly se proto množit útky z říše a čeští dělníci se přestali dostavovat k náboru v dostatečném množství. Proto byl v létě vydán tajný říšský výnos, na jehož základě mohli být Češi, kteří v říši opustili své zaměstnání, zatčeni a dáni do „ochranné vazby“ (*Schutzhaft*).⁷⁷

Organizace zprostředkování pracovních sil pro říši se od září 1939 ujímají nově zřízené úřady práce, které se pod nacistickým dohledem staly vedle gestapa velmi obávaným instrumentem okupační moci. Vydávané předpisy přinášejí možnost prikazovat Čechy do říše. Zavedení pracovních knížek navíc okupantům umožňuje účinnější kontrolu pracovní síly. V protektorátu se vytváří režim nucené práce.⁷⁸

Vyvrcholení přinesl rok 1942. V březnu Adolf Hitler jmenoval generálním zplnomocněncem pro pracovní nasazení Fritze Sauckela, jenž měl vyřešit zoufalý nedostatek pracovní síly v německém válečném hospodářství. To mělo tragické důsledky i pro protektorát – začala totální mobilizace pracovní síly, začalo tzv. totální nasazení. Na jaře se Sauckel dohodl s tehdejšími zastupujícími říšským protektorem Reinhardem Heydrichem, že během následujícího roku bude na práce do říše nasazeno 100 000 českých dělníků.⁷⁹ Splnění stanovených kvót bylo možné jen při zostření metod získávání pracovní síly. V květnu bylo vydáno nařízení, které pro totální nasazení Čechů do říše poskytlo právní základnu.⁸⁰ Policie prováděla náhodné razie v kavárnách, restauracích a jiných zábavních podnikcích

⁷⁴ Oběžník Zemského ústředního úřadu práce v Praze z 24. 4. 1939, SÚA ÚŘP 885 II-4-5450.

⁷⁵ Král, Václav (1959): *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 3, Praha, s. 111.

⁷⁶ Bubeníčková, R., Kubátová, L., Malá, I. (1969): *Tábory utrpení a smrti*, Praha, s. 59.

⁷⁷ Viz II.2.2.1 Pracovní vztahy.

⁷⁸ Viz např. Houser, J. (1967): „Nucená práce a okupantské právo“, in: *Právně historické studie*, č. 13/1967.

⁷⁹ Kárný (1991), s. 37.

⁸⁰ Vládní nařízení ze dne 4. května 1942, jímž se činí některá opatření o řízení práce. (Vl. nař. č. 154/1942 Sb.)

velkých měst.⁸¹ Ti, kteří se nemohli prokázat doklady o zaměstnání, byli předáváni pracovním úřadům, aby mohli být zařazeni do transportu do říše.⁸² Kromě toho nechalo gestapo zřizovat – zejména pro dělníky, kteří z říše utekli – „pracovně-výchovné tábory“ (*Arbeitserziehungslager*).⁸³ Na podzim roku 1942 navíc sáhly okupační úřady k realizaci Heydrichova dřívějšího záměru: k povolávání celých ročníků podle vojenského vzoru. Nejprve se toto opatření mělo týkat pouze ročníků 1921 a 1922. Když se však nepodařilo požadovaný kontingent naplnit, došlo i na mladé ženy a muže narozené v letech 1918–1920. O rok později byl na řadě i ročník 1924, jehož příslušníci byli nasazováni převážně do leteckého průmyslu k „zaučení“. Poslední kapitolu nuceného nasazení Čechů představovaly zákopové práce. Mladí čeští muži, tzv. zákopníci, museli v zimě 1944/1945 v těžkých podmínkách na hranicích říše kopat obranné valy proti postupující Rudé armádě.

2.2 Diskriminační předpisy pro české nuceně nasazené

Velké nebezpečí hrozilo nuceně nasazeným Čechům při sebemenším přestupku. V obecné rovině bylo české etnikum nacisty nahlíženo jako rasově méněcenné a v dlouhodobé perspektivě se počítalo s jeho likvidací. Konkrétně se postavením českých nuceně nasazených zabývá jeden z posudků pro vyšetřování příslušníků Hlavního říšského bezpečnostního úřadu (RSHA) z 60. let: „Protože byli Češi kvůli své slovanské složce v krvi podle nacistického světonázoru nazíráni jako ‚rasově méněcennější‘ než germánští lidé a kromě toho také vůči nim nebylo třeba brát žádné zahraničněpolitické ohledy, počali nacističtí vládcí právní postavení českých dělníků na pracích v říši již brzo omezovat.“⁸⁴

⁸¹ Srov. např. zprávu o přípravách dalších razíí z Úřadu říšského protektora ze 17. července 1942, SÚA ÚRP II-4-5100, ka. 867.

⁸² Mainuš (1970), s. 63.

⁸³ Srov. např. pokyn vrchního vládního rady Stuckeho z Úřadu říšského protektora k účasti na schůzce o zřízení pracovně-výchovných táborů pro osoby, které porušily pracovní smlouvu, SÚA ÚRP II-4-5100, ka. 867.

⁸⁴ Uvedený citát je ze spisu Bernharda Baatze obžalovaného z vraždy při vyšetřování bývalých příslušníků RSHA, které bylo vedeno v 60. letech berlínskou prokuraturou. Bernhard Baatz vedl v letech 1941–1943 v RSHA referát „IV D (ausl. Arb.)“, který byl zodpovědný za pracovní nasazení cizinců. Spis se nachází v Berlínském zemském archivu. (Staatsanwaltschaft bei dem Kammergericht Berlin: *Sachstandsvermerk in der Voruntersuchungssache gegen Bernhard Baatz wegen Mordes*, Landesarchiv Berlin, B Rep. 057-01, Nr. 158, s. 259). Dále jen jako Záznam berlínské prokuratury.

2.2.1 Pracovní vztahy

Prvním takovým zásahem do právního postavení Čechů, který přinesl jeho zhoršení, byly dva výnosy z úřadu *Geheimes Staatspolizeiamt* z 26. 6. 1939 a 4. 7. 1939. Tato nařízení postavila Čechy mimo říšský právní řád a znamenala zostření jejich trestních postihů: „[...] státní policie [musí] proti Čechům při neodůvodněném odpírání práce, asociálním chování, politické činnosti nebo při jiném postoji státu nepřátelském postupovat se vši tvrdostí [*mit aller Schärfe*] a požadovat ochrannou vazbu [*Schutzhaft*]“ a „proti Čechům, kteří kradli, rabovali, odpírali rozkazy nebo se provinili jiným kriminálním deliktem, [musí zakročit] stejným způsobem“.⁸⁵

Ve stejném duchu se nesl i oběžník, který v červenci 1940 vydal *Reichstreuhänder der Arbeit* ve Vestfálsku/Dolním Porýní a který se týkal „Potírání porušování pracovní smlouvy“: „S *cizinci* bude zacházeno podle stejných principů jako s německými zaměstnanci [*Gefolgschaftsmitglieder*], ovšem s tou výjimkou, že u nich provedení soudního trestního procesu a zavření do koncentračního tábora nepřichází v úvahu. S *Poláky* a *Čechy* se ovšem bude zacházet podle zvláštních směrnic pod bezprostřední příslušností gestapa, pročež žádám, aby všechny přestupky těchto zaměstnanců [*Gefolgschaftsmitglieder*] byly hlášeny příslušným úřadovnám gestapa a *ne mým pověřencům*.“⁸⁶ Pro Poláky a Čechy platily tedy přísnější směrnice než pro Němce a dělníky ze západní Evropy.

Podobně tomu bylo i v essenské firmě Krupp. Zde měla být vůči Polákům, Čechům a východním dělníkům podle „Poučení pro postup proti zahálejícím, nedisciplinovaným a provinivším se zaměstnancům [*Gefolgschaftsmitglieder*]“ uplatňována přísnější měřítko: „Vnitropodnikové tresty by měly být tvrdší, s mimopodnikovými opatřeními by se mělo započít dříve.“⁸⁷

V prosinci 1940 pak Hlavní říšský bezpečnostní úřad (RSHA) vydal oběžník se zvláštními pokyny pro „Pátrání po českých dělnících, kteří porušili pracovní smlouvu“,⁸⁸ který byl později nahrazen výnosem z dubna 1943. Předpis mimo jiné určoval minimální dobu, již musel provinivší se Čech strávit v pracovních-výchovném táboře: „Zatčený bude po přezkoumání všech skutečností místy určenými generálním velitelem neuniformované protek-

⁸⁵ Citováno podle Záznamu berlínské prokuratury, s. 259. Srov. též Herbert (1999), s. 73.

⁸⁶ Runderlaß des Reichstreuhänders der Arbeit für Westfalen-Niederrhein vom 11. Juli 1940, Staatsarchiv Münster, OP Nr: 5210, ka. 22nn. (Všechna vyznačení v originále).

⁸⁷ Citováno podle Herbert (1999), s. 350.

⁸⁸ Viz Záznam berlínské prokuratury, s. 264.

torátní policie poslán na dobu minimálně 21 dnů do pracovní-výchovného tábora v protektorátu nebo v lehčích případech varován.⁸⁹

S nechutí dělníků pracovat pro nacistické válečné hospodářství, a tudíž s jejich nedostatečnou pracovní morálkou se sice nacistické úřady potýkaly u všech národností, ale zvláštní předpisy platily – kromě nařízeních pro Čechy – jen pro některé z nich, zejména však pro východní dělníky a Poláky. Pro pracovní síly z obsazených západoevropských a severoevropských zemí platily od ledna 1941 společné, vnitřně diferencované předpisy. Při „nechuti k práci, vzpurnosti, chování nepřátelskému říší a útěku z práce“ se mělo proti zadrženým postupovat podle toho, zda se jedná o příslušníka germánských národností, nebo o pracovní sílu „cizího původu“ („*fremdvölkische*“ *Arbeitskraft*). Prvně jmenovaní měli být v takových případech poučeni, napomenuti nebo varováni a jen při tvrdší chování mělo být použito přísnějších opatření. Nejvyšším trestem přitom bylo poslán do pracovní-výchovného tábora, maximálně však na 21 dní. Nepomohl-li ani tento zákrok, byl dělník poslán domů. U národností „cizího původu“ ze západu se mělo zasahovat „obvyklými státně policejními prostředky“.⁹⁰

2.2.2 Sexuální vztahy

Mimomanželský pohlavní styk mezi Čechy a Němci nebyl výslovně zakázán zákonem, ale stejně jako u Poláků a Rusů interními předpisy. Prvním z nich bylo nařízení z dubna 1941, které doplňovalo již zmíněné výnosy z léta 1939: „[...] také mimomanželský pohlavní styk mezi Čechy a Němci může způsobit neklid obyvatelstva a narušit pracovní smír. Proto je třeba v případě, kdy se Češi s Němci mimomanželsky pohlavně stýkají, postupovat proti oběma ochrannou vazbou.“⁹¹ Na tento předpis navazuje oběžník RSHA z června 1942, který byl v již zmiňovaném posudku zasazen do kontextu předpisů týkajících se Poláků: „[...] oblast platnosti principů, které byly uvedeny 5. července 1941 ve směrnicích pro zakročení proti [...] pohlavnímu styku mezi Němci a polskými civilními dělníky nebo zajatci, byla rozšířena i na české pracovní síly. Hrozící tresty [*Strafandrohungen*]

⁸⁹ Runderlaß des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei vom 10. 4. 1943, Landesarchiv Berlin (LAB), B Rep. 057-01, Nr. 158, A 67.

⁹⁰ Runderlaß des Reichsführer SS und Chefs der Deutschen Polizei vom 14. 1. 1941, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 25.

⁹¹ Runderlaß des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD vom 29. 4. 1941, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 47.

tu však byly nižší.⁹² Předpis nařizoval – až na některé výjimky – prozkoumání Čecha ve smyslu jeho „poněmčitelnosti“ [*Eindeutschungsfähigkeit*]: „Protektorátní příslušníci, kteří nejsou na základě rasově biologického vyšetřovacího nálezu nebo z jiných důvodů poněmčitelní, musejí být zatčeni. Nestačí-li úřadovně státní policie třítydenní lhůta, která jim byla dána k dispozici, musí být požádáno o převedení do koncentračního tábora.“⁹³ V návaznosti na citované výnosy vydal RSHA v dubnu 1944 ještě jeden oběžník, který se zabýval procedurou přezkoumání Čechů a jejím urychlením.⁹⁴

Dělníků z „obsazených západoevropských a severoevropských území“ se žádný zákaz pohlavního styku s Němci netýkal. Již od roku 1940 byly vydávány předpisy upravující zacházení s nimi, ale za pohlavní styk mezi nimi a Němci nehrozily žádné tresty. U těch cizinců ze severozápadní Evropy, kteří byli negermánského původu, spoléhaly nacistické úřady zejména na osvětu. Tresty hrozily tedy pouze východním dělníkům, Polákům a Čechům, jak to dokazuje i nařízení ze září 1942 „Nasazení strany při hlídání pracovních sil cizího původu za účelem obrany proti národnostně politickým rizikům“: „Na závažná národnostně politická rizika, která vyrůstají z válkou způsobeného nasazení milionů pracovních sil cizího původu, bylo poukázáno ve všech výnosech, k jejich potírání [těchto rizik] byly dány pokyny a proti ohrožení rasové jednoty [*Bestand*] německého národa pracovními silami z východu a z protektorátu bylo působeno zákazem pohlavního styku mezi těmito pracovními silami a německými soukmenovci. [...] Pro pracovní síly cizího původu z obsazených území na západě a jihovýchodě říše a ze suverénních států není pohlavní styk s Němci zakázán, ale kvůli udržení rasové substance německého národa přesto nežádoucí.“⁹⁵

Tento přístup je zcela zřetelný i v interním předpise drážďanského gestapa, podle něhož měli být Poláci, východní dělníci, dělníci z bývalých pobaltských států a dělníci nepolského původu z generálního gouvernementu za pohlavní styk trestáni smrtí, u Čechů byl zakázán, zatímco u ostatních cizinců (s výjimkou germánských národů: Vlámů, Holanďanů,

⁹² Viz Záznam berlínské prokuratury, s. 261.

⁹³ Runderlaß des Reichsicherheitshauptamts vom 13. 6. 1942, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 47.

⁹⁴ Runderlaß des Reichsicherheitshauptamts vom 27. 4. 1944, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 85.

⁹⁵ Runderlaß des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern vom 5. 9. 1942, LAB Rep. 057-01, Nr. 158, A 54.

Dánů a Norů, u nichž nebyl nijak regulován) byl jen nežádoucí.⁹⁶ Předpis z října 1943 pak ruší zákaz pohlavního styku s Němci pro Lotyšy a Estonce: „[...] vyslovený zákaz pohlavního styku lotyšských a estonských pracovních sil s německými soukmenovci je s okamžitou platností zrušen. Zákaz ovšem i nadále zůstává v platnosti pro pracovní síly z Litvy.“⁹⁷

2.2.3 Jednotící obecné předpisy

Jak již bylo řečeno, ztělesňovalo nucené nasazení cizinců v říši rozpor mezi hospodářskými tlaky a ideologickými představami, a tak stále silnější ekonomický pragmatismus vyžadoval jasnou odpověď v ideologické rovině. Od podzimu 1941 pracovaly nacistické úřady na předpisu, který by sjednotil dosavadní nařízení a stal se základem pro další opatření.

Na jednání v prosinci 1941 v RSHA, kde se pod předsednictvím Reinharda Heydricha sešli zástupci nejdůležitějších nacistických úřadů a kde vznikl „Pracovní kruh pro bezpečnostní otázky při pracovním nasazení cizinců“, podle protokolu Reinhard Heydrich uvedl: „[...] a tak je třeba rozhodně čelit pokusu odsunout rasovou a národnostní otázku na poválečné období.“⁹⁸ Dále z jeho projevu vyplynulo, že připravované nucené nasazení Rusů nabízelo příležitost, jak napravit absentující jednotné vedení nuceného nasazení, co se týče „náboru, nasazení či zacházení“. V této souvislosti dělil cizince do čtyř skupin: do první řadil „cizince [*Fremde*], kteří žijí v říši: Poláky a Čechy“, přičemž konstatuje: „Polská otázka je vyřešena. Češi ještě proseti nejsou.“⁹⁹ Za poněmčitelné považoval Heydrich 40–60 % Čechů.¹⁰⁰ „Možná se dá prosetí a oddělení docílit pracovním nasazením,“ uzavřel Heydrich úvahy o první skupině.¹⁰¹ V druhé skupině figurovaly: „[...] pracovní síly stejného kmene naverbované v obsazených oblastech. Vlámové, Holanďané, Dánové, Norové.“ Ve třetí pak „spřátelené [národy] cizího kmene (Italové, Španělé, Chorvati, Slováci, Maďaři, Bulhaři)“ a v poslední

⁹⁶ Merkblatt der Geheimen Staatspolizei, Staatspolizeileitstelle Dresden vom 16. 11. 1942, citováno podle: August, Jochen (1992): *Herrenmensch und Arbeitsvölker. Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939–1945*, Berlin, s. 136.

⁹⁷ Runderlaß des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei, Allgemeine Erlaßsammlung.

⁹⁸ Vermerk vom Vertreter des Reichsnährstandes Schwarz vom 3. 12. 1941, Bundesarchiv R 16/162, B1.1.

⁹⁹ Tamtéž.

¹⁰⁰ Viz projev R. Heydricha ze 4. 2. 1942 v Praze, cit. in: Kárný, Miroslav a kol. (1991): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha, s. 212.

¹⁰¹ Vermerk vom Vertreter des Reichsnährstandes Schwarz vom 3. 12. 1941, Bundesarchiv R 16/162, B1.1.

„ostatní cizí národy [*Fremdvölkische*]“.¹⁰² Zástupce ministerstva zahraničí si z tohoto jednání poznamenal: „Je jasné, že zacházení s Poláky, Čechy a Rusy připravuje pro vnitroněmecká místa výrazně méně těžkostí než zacházení s cizinci spojeneckých a spřátelených národů,“¹⁰³ protože se mají, jak zdůraznil Heydrich, „kvůli snadnějšímu přístupu udržovat a nasazovat na úrovni válečných zajatců (nižší plat, ubytování v barácích)“.¹⁰⁴

Pokus o sjednocení přístupu k jednotlivým národům a o jejich jednotnou hierarchizaci přinesl v prosinci 1942 obsáhlý tajný Himmlerův výnos o „Obraně proti rizikům z nasazování cizinců“. Cizinci byli podle rasově-politických kritérií rozděleni do čtyř skupin: „Skupina A – Italové [...], skupina B – příslušníci germánských národů (Vlámové, Dánové, Norové, Holanďané) [...], skupina C – příslušníci negermánských národů, s nimiž jsme spojenci nebo s nimiž jsme spojeni na základě kulturního a celoevropského významu (Slováci, Chorvati, Rumuni, Bulhaři, Maďaři, Španělé, Francouzi.“¹⁰⁵ Pro skupinu C výnos stanoví: „Musejí poznat díky chápavému a spravedlivému přístupu, že jsou považováni za příslušníky váženého národa budoucí Evropy.“¹⁰⁶ Do poslední skupiny D pak byli zařazeni „příslušníci negermánských – slovanských národů, které žijí více či méně pod bezprostřední vládou Německé říše (protektorátní příslušníci, Srbové, Slovinci, pracovní síly z Pobaltí, Poláci, cizí pracovní síly nepolské národnosti z generálního gouvernementu a včleněných území, východní dělníci)“.¹⁰⁷ O zacházení s těmito cizinci výnos uvádí: „Nutnost pevného vedení pracovních sil náležejících do skupiny D a nutnost dodržování zvláště jasného odstupu od nich – způsobená extrémními rasovými rozdíly a politickými poměry – při korektním a spravedlivém zacházení se již odrazila ve vydaných výnosech.“¹⁰⁸ Následně oběžník stanovuje zacházení s příslušníky dané skupiny v různých situacích (např. pohlavní styk, usazování se, prevence, oddělení národností, ubytování), přičemž skupina D podléhá opatřením nejtvrdějším: „Že u pracovních sil příslušející ke skupině D je třeba dbát na obzvláště přísnou disciplínu, je samozřejmé.“¹⁰⁹

¹⁰² Tamtéž.

¹⁰³ Citováno podle Herbert (1999), s. 477, pozn. 125.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 179.

¹⁰⁵ Runderlaß des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei vom 7. 12. 1942, SÚA 110–11–5, ka. 87.

¹⁰⁶ Tamtéž.

¹⁰⁷ Tamtéž.

¹⁰⁸ Tamtéž.

2.3 Podmínky nuceného nasazení Čechů

Nucenou práci vykonávali mladí Češi nejen v soukromých průmyslových podnicích, ale i v říšských firmách a organizacích (pošty, dráhy); nebezpečné byly zejména různé polovojenské organizace (*Technische Notbilbe, Luftschutz* aj.), určené k odklizení trosk po náletech. Češi byli nasazováni – navzdory původním plánům – převážně do průmyslových měst a oblastí v přilehlých říšských župách. I přes počáteční ideologické zábrany nacistů jich nejvíce pracovalo v sudetské župě, dále pak ve Vídni a Berlíně. Početné skupiny Čechů se nacházely také v Horním a Dolním Rakousku, v Sasku a Dolním Slezsku.¹⁰⁹

Není možné obecně popsat podmínky, za jakých museli Češi v říši žít a pracovat. Lišily se totiž podle místa nasazení, druhu práce, fáze války či míry předsudků okolních Němců. Přesto existují momenty společné většině totálně nasazených. Cizinci, tedy i Češi, museli být ubytováni v táborech.¹¹⁰ Většinou se jednalo o dřevěné táborové baráky nebo o sály starých budov. Vytápění bylo často nedostatečné a do sálů zatékalo. Hygienické podmínky byly velmi špatné – studená voda, toalety v otřesném stavu, plno myší, blech, vši a štěnic. Stravování bylo ubohé – Eintopf (voda, mrkev, tuřín a kousičky salámu, nebo voda, nudle a mléko). Podávala se také třeba červená řepa, nahnilé a zkyslé brambory ve slupce, žito rozemleté v polévce, vařené zelí, do něhož se přimíchávala mrkev aj. Bylo to však po vyčerpávající práci a často bez snídaně to jediné, co k jídlu bylo. Češi sice mohli dostávat balíčky z domova, ty však mnohdy došly až po několika týdnech, kdy bylo všechno ztvrdlé, plesnivé, nebo vykradené. Na rozdíl od některých jiných národů a postižených skupin však zpravidla nehladověli. Čeští totálně nasazení, vytržení ze svých domovů, museli velmi tvrdě pracovat v drsných podmínkách, někdy i dvanáct hodin denně, šest dní v týdnu, byli vystaveni neustálému nebezpečí náletů a vsudypřítomné šikaně, zvláště pak ze strany všemocných „lagerführerů“. Lékařská péče byla často nedostatečná a navíc museli někdy nuceně nasazení pracovat i v horečkách a po úrazech. Na druhou stranu měli v době volna

¹⁰⁹ Tamtéž.

¹¹⁰ Vyhodnoceno podle statistického časopisu *Der Arbeitseinsatz im (Groß-)Deutschen Reich*, roč. 1938–1944, Berlin: Der Beauftragte für den Vierjahresplan/Der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz.

¹¹¹ Zpočátku bylo relativně snadné najít si ubytování v soukromí, ale postupem času, kdy tomu bránily předpisy, byl život „na privátě“ výjimkou.

někdy i možnost sportovního či kulturního vyžití nebo návštěvy okolí svého tábora.¹¹²

Co se týče srovnání s jinými národy, patřili Češi sice mezi diskriminovanou skupinu zahraničních dělníků slovanské rasy z obsazeného území; tomu odpovídaly i níže popsané diskriminační předpisy, které je znevýhodňovaly oproti dělníkům ze západní Evropy nebo ze států spřátelených s Německem. Ve srovnání s Poláky a tzv. východními dělníky však na tom, zejména z důvodu hospodářského významu protektorátu, byli lépe: zpravidla neměli omezenou svobodu pohybu, nemuseli nosit zvláštní označení, neodváděli speciální dávky a za přestupky jim hrozily nižší tresty, v průměru také uměli lépe německy a dostávali se ve větší míře ke kvalifikované práci. To vše jim umožňovalo o trochu důstojnější život.

O tom, jak vypadalo zacházení s Čechy nuceně nasazenými do Německa v praxi, vypovídá například zpráva Franze Seibotha, jenž zodpovídal za péči o české dělníky v říši. V lednu 1943 píše: „Ve způsobu, jak je s nimi zacházeno, se Češi umístili za Italy, příslušníky germánských národů a negermánských spřátelených zemí a trochu před východními dělníky a Poláky.“¹¹³ Dále zmiňuje, že toto nepatrně lepší postavení neplatilo všude a nevycházelo z žádných předpisů. Naopak prý v nařízeních a novinových článcích figurovali čeští dělníci skoro vždy v poslední skupině. Seiboth si také všímá rozšířené praxe, že tam, kde byli Češi nasazeni ve větším počtu, pouze s Němci a podle své profese, dostávalo se jim lepšího zacházení, než když museli pracovat jako nekvalifikovaní dělníci v podnicích s více národnostmi. V takovém případě se jejich postavení lišilo od Poláků jen minimálně.¹¹⁴

O vyjasnění státoprávní pozice a zlepšení postavení Čechů nasazených do říše usiloval především z obav před „nežádoucím vlivem nálad na politickou situaci v Čechách a na Moravě“¹¹⁵ i státní sekretář při Úřadu říšského protektora K. H. Frank. O českých dělnících psal, že „jsou v některých župách stavěni na roveň s německými dělníky, v jiných naproti tomu s dělníky východními“.¹¹⁶ Svě žádosti adresoval přímo říšskému vůdci SS a vrch-

¹¹² Popis životních podmínek sestaven podle vzpomínek žadatelů o odškodnění v archivu Kanceláře pro oběti nacismu. Viz také Mainuš (1970), s. 104nn.

¹¹³ Zpráva Ing. Franze Seibotha, činného v oblasti zacházení s českými dělníky v říši při úřadu pověřence říšského komisaře za upevňování německé národnosti z 21. 1. 1943, SÚA 110–11–5, ka. 87.

¹¹⁴ Tamtéž.

¹¹⁵ Viz dopisy K. H. Franka H. Himmlerovi a M. Bormannovi z 10. 2. 1943, SÚA 110–11–5, ka. 87.

¹¹⁶ Tamtéž.

nímu veliteli německé policie Heinrichu Himmlerovi, říšskému vedoucímu Martinu Bormannovi a říšskému vedoucímu Německé pracovní fronty (DAF) Robertu Leyovi. Ti proti jeho snaze neměli vážnější námitky, a tak se K. H. Frankovi formální posílení pozice českých nuceně nasazených dosáhnout podařilo.¹¹⁷

2.4 Počty nuceně nasazených Čechů

Vzhledem k neexistenci poválečné evidence Čechů nasazených na práce do říše je možné jejich počet pouze odhadovat. Mark Spoerer, vycházející z početního stavu Čechů v říši v létě 1944, došel k číslu 355 000.¹¹⁸ Podobným postupem se experti z Nathan Associates Inc. dostali k počtu 379 500.¹¹⁹ Odhady československé poválečné vlády, českých soudních znalců, ekonomů i historiků, které jsou poněkud nadhodnocené, se od sebe mnoho neliší a pohybují se okolo 600 000.¹²⁰

Podle statistik v časopise *Arbeitseinsatz* se nejvíce Čechů v říši nacházelo v září 1943: 286 663.¹²¹ O rok později v září 1944, když bylo provedeno poslední zveřejněné sčítání, jejich počet o něco klesl: 276 340.¹²² Jak již bylo řečeno, nezahrnují tyto počty všechny osoby, které v říši pracovaly, nýbrž jen ty, které se tam v okamžiku sčítání nalézaly. Naopak poslední kumulovaný počet českých nuceně nasazených, uvedený v protektorátní Statistické ročence za duben 1944 (401 763)¹²³, může některé nasazené

¹¹⁷ Viz odpovědi z osobního štábu H. Himmlera z 22. 2. 1943, od M. Bormanna z 9. 3. 1943, od R. Leye z 29. 3. 1943 a záznam ze 17. 5. 1943 ze schůzky u generálního zplnomocněnce pro pracovní nasazení konané 13. 5. 1943.

¹¹⁸ Viz kapitola II.1.3 Počty nuceně nasazených.

¹¹⁹ Viz nezveřejněný manuskript Nathan Associates (1999): *Forced Labor under the Third Reich*, Washington.

¹²⁰ Počet 600 000 nuceně nasazených Čechů se například objevuje i v posudku Leopolda Chmely vypracovaného na základě poválečného výzkumu ministerstva ochrany práce a sociální péče (Chmela, Leopold /1946/: *Hospodářská okupace Československa – její metody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*, Praha). K jeho závěrům se kloní i František Mainuš (viz Mainuš /1970/, s. 95n.), který navíc po započítání Čechů z tzv. Sudet a Slováků dochází k číslu přesahujícímu 750 000, či Miroslav Kárný (viz Kárný, Miroslav (1991): „Der ‚Reichsausgleich‘ in der deutschen Protektoratspolitik“, in: Herbert, Ulrich (1991), s. 44.

¹²¹ Viz *Der Arbeitseinsatz im (Groß-)Deutschen Reich*, č. 2–3/1944 (31. březen 1944), Berlin: Der Beauftragte für den Vierjahresplan / Der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz.

¹²² Viz tamtéž, č. 11/12 z 30. prosince 1944.

¹²³ Viz *Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren*, roč. 4, 1944, Praha.

obsahovat vícekrát.¹²⁴ Ovšem na druhou stranu nezahrnuje tento údaj následující skupiny Čechů na nucených pracích: nasazení z tzv. Sudet, nasazení k polovojenským organizacím a dále tisíce tzv. zákopníků. Je tedy možné, že se celkový počet civilních nuceně nasazených Čechů může pohybovat i v rozmezí 400 000–450 000.

III. Odškodnění bývalých nuceně nasazených a jiných obětí nacismu Spolkovou republikou Německo a německými podniky

1. Období předcházející jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených

1.1 Období do pádu železné opony

1.1.1 Postavení bývalých nuceně nasazených v kontextu odškodnění obětí nacismu Spolkovou republikou Německo

Nacistický režim a 2. světová válka po sobě zanechaly miliony obětí. Z hlediska pozdějších právních norem regulujících jejich odškodnění Spolkovou republikou Německo je třeba rozlišit nejméně tři hlavní skupiny poškozených:¹²⁵

– německé válečné oběti – vojáci a civilní obyvatelé Německé říše poškození válečným jednáním (např. váleční invalidé, němečtí váleční zajatci či oběti náletů); náhrada škod příslušníkům této skupiny v Německu probíhala a stále probíhá jako zaopatření válečných obětí (*Kriegsopferversorgung – KOV*)¹²⁶ a do konce roku 1998 na něj bylo vydáno 415,5 miliard DM¹²⁷

¹²⁴ Více než jednou mohou ve statistikách kumulovaného počtu nasazených figurovat osoby, které se z rozličných důvodů z říše vrátily (z důvodu nemoci, útěku apod.) a byly poté pracovními úřady opět nasazeny. V takovém případě byly ve statistikách, podle nichž byl celkový počet osob nasazených do říše sestavován, vykázány vícekrát.

¹²⁵ Srov. Saathoff, Günter (1998): „Die politischen Auseinandersetzungen über die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit im Deutschen Bundestag – politische und rechtliche Aspekte“, in: Barwig, Klaus (ed.) (1998): *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte*, Baden-Baden, s. 49.

¹²⁶ KOV probíhá v rámci Spolkového zákona o zaopatření (*Bundesfürsorgegesetz*).

¹²⁷ Viz Brodesser, Hermann-Josef; Fehn, Bernd Josef; Franosch, Tilo; Wirth, Wildfried (2000): *Wiedergutmachung und Kriegsfolgenliquidation: Geschichte – Regelungen – Zahlungen*, München, s. 250.

- ostatní válečné oběti – občané jiných států poškození válečným jednáním (viz výše), mezi nimiž zaujímají výraznou pozici váleční zajatci; odškodnění těchto obětí považovala SRN vždy za součást mezinárodního práva, a to zejména práva reparačního¹²⁸
- oběti nacismu – osoby pronásledované a poškozené nacistickým režimem; kompenzace újem způsobených nacistickým bezprávím jsou v německé terminologii označovány jako „náprava“ (*Wiedergutmachung*) a zahrnují celou řadu právních norem i mezinárodních smluv; koncem roku 1998 dosáhla celková výše těchto plateb 105,9 miliard DM.¹²⁹

Toto členění obětí nacismu a 2. světové války vycházející z platných německých právních norem obsahuje úskalí týkající se klasifikace některých skupin obětí. Jde zejména o obtížně stanovitelnou hranici mezi válečnou obětí a obětí nacismu.¹³⁰ Přitom právě zařazení do jedné či druhé kategorie mělo – jak ještě později uvidíme – pro uplatnění nároku na odškodnění zásadní význam.

Poválečnou nápravu křivd obětem nacismu iniciovali v tehdy ještě obsazeném Německu spojenci, zejména USA. Jednalo se jednak o navrácení ukradeného majetku¹³¹ a jednak o finanční dávky obětem postiženým nacistickým pronásledováním, zpočátku zejména těm potřebnějším. Již v roce 1946 byly v americké okupační zóně vydány zákony na zemské úrovni, které „za účelem nápravy počítaly s předběžnými platbami a dávkami na obnovení zdraví, na profesní vzdělávání, na založení hospodářské existence nebo na odvrácení situace nouze jakož i na důchody pozůstalým rodiným příslušníkům“.¹³² Jednotící normou se v americké zóně stal

¹²⁸ Viz Saathoff (1998), s. 49.

¹²⁹ Viz Brodesser (2000), s. 249.

¹³⁰ Je například polský válečný zajatec, převedený protiprávně do civilního statutu a poté diskriminovaný a poškozený jako nuceně nasazený, válečnou nebo nacistickou obětí?

¹³¹ Německé spolkové zákonodárství rozlišuje v rámci individuální nápravy křivd způsobených nacistickým režimem (*Wiedergutmachung*) dvě oblasti: jednak právo restituční (*Rückerstattungsrecht*) a jednak právo odškodňovací (*Entschädigungsrecht*). Restituční právo se zabývá navrácením zjištěného majetku, odškodňovací právo náhradou ostatních osobních a majetkových škod. Centrální právní normou v oblasti restitucí majetku zabaveného nacisty se stal Spolkový restituční zákon (*Bundesrückerstattungsgesetz – BRüG*) z 19. 7. 1957, později několikrát novelizovaný. Vzhledem k šíři problematiky navrácení zabaveného majetku však toto téma nebude součástí této práce.

¹³² Zpráva spolkové vlády *Bericht über alle Leistungen, die aufgrund der verschiedenen Gesetze und sonstigen Regelungen zur Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts vom Bund und von den Ländern gewährt worden sind* z 31. 10. 1986, BT-Drucksache 10/6287, s. 8. Dále citováno jako Zpráva spolkové vlády *Bericht über alle Leistungen*.

Zákon o odškodnění (USEG),¹³³ který se později stal i součástí spolkového práva.

Spolkový zákon o odškodnění obětí nacistického pronásledování (BEG)

Spolková republika Německo se v roce 1952 v Převodní smlouvě (*Überleitungsvertrag*)¹³⁴ mimo jiné zavázala, „že na základě práva platného v americké okupační zóně vydá právní předpisy pro odškodnění jednotné pro celou spolkovou republiku [...]“¹³⁵ a že „pro přiznání náhrady [nebude] rozhodné ani místo vzniku škody, ani státní příslušnost poškozeného“.¹³⁶ Touto jednotnou právní normou se stal Spolkový zákon o odškodnění obětí nacistického pronásledování (*Bundesentschädigungsgesetz – BEG*)¹³⁷ z 24. 6. 1956 se zpětnou platností od 1. 10. 1953, který nahradil původní nedokonalý odškodňovací zákon ze září 1953.¹³⁸

Oficiální materiály hodnotí BEG jako výsledek „důkladné a pečlivé přípravy“, který „přinesl celou řadu změn ve prospěch pronásledovaných“.¹³⁹ Ale charakter spolkového odškodňovacího zákonodárství zůstal spíše restriktivní. „Očekávání rozsáhlé nápravy křivd [spáchaných nacistickým režimem] německým zákonodárcem [...] se ukázalo jako klamné“,¹⁴⁰ konstatuje Günter Saathoff, dlouholetý bojovník za odškodnění nuceně nasazených a člen strany BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN,¹⁴¹ a upozorňuje navíc, že jednání SRN zde bylo „dobrovolné jen podmíněně“, když „daleko spíše

¹³³ USEG byl Jihoněmeckou zemskou radou vydán 26. 4. 1949.

¹³⁴ Převodní smlouva byla uzavřena mezi SRN a okupačními mocnostmi 26. 5. 1952 (BGBl. II 1954, s. 57, 181, 194).

¹³⁵ Zpráva spolkové vlády *Bericht über alle Leistungen*, s. 8. Günter Saathoff parafrázuje stejnou pasáž Převodní smlouvy takto: „SRN se [...] zavázala, že na základě práva platného v americké okupační zóně vytvoří rozsáhlé spolkové zákonodárství za účelem odškodnění osob pronásledovaných nacismem.“ (Saathoff /1998/).

¹³⁶ Krejčí, Jan: „Reparace a některé další nároky vůči Německu, vyplývající z Mnichovské dohody a Druhé světové války“, in: Kural, Václav; a spol. (1998): *Krajanské organizace sudetských Němců v SRN. Studie o sudetoněmecké otázce, část II*, Praha, s. 70.

¹³⁷ BGBl. I s. 559. BEG byl v roce 1965 novelizován Konečným zákonem o odškodnění (*BEG-Schlussgesetz*).

¹³⁸ Šlo o první spolkový odškodňovací zákon z 18. 9. 1953, který doplnil USEG a nazýval se Spolkový doplňující zákon (*Bundesergänzungsgesetz – BErgG*).

¹³⁹ Zpráva spolkové vlády *Bericht über alle Leistungen*, s. 9.

¹⁴⁰ Saathoff (1998), s. 51.

¹⁴¹ Günter Saathoff se později stal členem představenstva spolkové nadace.

bylo cenou zaplacenou spojencům za suverenitu SRN, která jí teprve umožňovala členství například v NATO¹⁴².

Omezení platnosti BEG jen na úzký okruh obětí bylo dáno několika jeho ustanoveními. Kromě velmi krátkých registračních lhůt to byly zejména definice oběti nacismu, „subjektivně-osobní princip teritoriality“ a „diplomatická doložka“.

Žádat o odškodnění podle BEG bylo možné pouze do konce roku 1969. Pronásledovaný nacistickým režimem, a tudíž oprávněný ke vznesení nároku však byl pouze ten, kdo mohl prokázat, že trpěl „typicky nacistickým bezprávím“. K této specifické diskriminaci mělo podle zákona docházet pouze při pronásledování kvůli „politickému přesvědčení a z důvodu rasy, vyznání nebo světónázoru, díky němuž tyto osoby utrpěly osobní nebo věcné škody“.¹⁴³ Nucená práce jako taková přitom za typicky nacistické bezpráví považována nebyla. Odškodnění mohli tedy bývalí nuceně nasazení obdržet pouze tehdy, pokud splňovali zmíněná kritéria nacistického pronásledování.¹⁴⁴ Tato možnost se však nevztahovala na oběti, které neměly určitý územní vztah ke Spolkové republice Německo.¹⁴⁵

Poškozené osoby ze střední a východní Evropy, které přes zmíněná omezení kritéria pro odškodnění splňovaly, však stejně zůstaly kvůli tzv. diplomatické doložce z odškodnění vyloučeny, protože žily v době před skončením registrační lhůty v zemi, s níž SRN neudržovala diplomatické styky.¹⁴⁶ Platby do těchto států nebylo podle BEG možné provádět.¹⁴⁷ Hall-

¹⁴² Saathoff (1998), s. 51.

¹⁴³ § 1 BEG. Článek VI Konečného zákona o odškodnění (*BEG-Schlussgesetz*) zavedl ještě kategorii poškozeného z důvodu národnosti (*Nationalgeschädigte*), i pro tyto oběti však platila ostatní níže zmíněná restriktivní ustanovení zákona.

¹⁴⁴ Rozhodnutí o tom, kdo tato kritéria splňuje a kdo ne, příslušelo státním úřadům. O jejich přístupu nejlépe svědčí veřejná debata, která se v SRN rozpoutala v 80. letech: v jejím středu stály tzv. zapomenuté oběti (*vergessene Opfer*), tedy například nuceně sterilizovaní, Romové, homosexuálové, ale zejména i nuceně nasazení. Výsledkem této diskuse byly určité platby nejpotřebnějším „zapomenutým obětem“.

¹⁴⁵ Podle tzv. subjektivně-osobního principu teritoriality mohl odškodnění obdržet pouze ten, kdo měl k 31. 2. 1952 trvalé bydliště v oblasti platnosti BEG, nebo kdo „se před tímto datem vystěhoval, byl deportován či vyhoštěn a měl poslední trvalý pobyt na území, které 31. prosince 1937 patřilo k Německé říši, pokud ovšem v době rozhodování nemá bydliště nebo trvalý pobyt na území států, s jejichž vládami SRN neudržuje diplomatické styky“ (§ 4 /1/c BEG).

¹⁴⁶ Spolková vláda však podle § 4 (4) BEG mohla rozhodnout, „ke kterým státům, s jejichž vládami SRN diplomatické styky neudržuje, bude přístupováno tak, jakoby s nimi diplomatické styky udržovány byly“.

¹⁴⁷ Zajímavý je v této souvislosti fakt, že svým válečným veteránům vyplácela SRN dávky do celého světa bez omezení.

steinova doktrína,¹⁴⁸ jež byla produktem i symbolem studené války, znamenala pro oběti ze střední a východní Evropy významný diskriminační prvek, který působil ještě dlouho po navázání diplomatických styků, v podstatě až do druhé poloviny 90. let.¹⁴⁹

Globální dohody mezi SRN a západoevropskými státy

Profitovat z BErG/BEG však nemohla ani většina obětí ze západní Evropy. Spolková vláda byla na tento fakt upozorňována od samého počátku existence spolkového odškodňovacího zákonodárství.¹⁵⁰ Za nejkřiklavější příklad považovali spojenci například nuceně nasazené Francouze podléhající v říši nelidskému zacházení a francouzské vězně koncentračních táborů.¹⁵¹ Již tehdy se spolková vláda bránila poukazem na reparační charakter těchto nároků a opírala se přitom o Londýnské ujednání o německých zahraničních dlužích – bude pojednáno později –, které tuto otázku mělo již vyřešit. Když však ani nový odškodňovací zákon z roku 1956 nepřinesl možnost tzv. západním pronásledovaným (*Westverfolgte*) odškodnění nárokovat, musela SRN čelit spojenému tlaku západoevropských vlád.¹⁵² Ty jí v červnu 1956 zaslaly shodné nóty, ve kterých požadovaly vyplacení dávek nezohledněným obětem svých zemí. I přes nechuť jak západoněmecké veřejnosti, tak i spolkové vlády zvítězily zahraničněpolitické zájmy SRN a spolková republika nabídla ústy svého ministra zahraničí von Brentana „charitativní řešení“ ve výši přibližně 100 milionů DM, které by nezakládalo obávaný precedens pro nároky států střední a východní Evropy.¹⁵³ Nakonec však byla spolková vláda přinucena vstoupit do bilaterálních jednání, jejichž výsledkem byly globální dohody o odškodnění

¹⁴⁸ Hallsteinova doktrína, která byla vládou SRN zveřejněna ve vládním prohlášení 23. září 1955, byla pojmenována podle svého iniciátora, státního tajemníka a Adenauerova zahraničněpolitického poradce Waltera Hallsteina a spočívala v zásadě nenavázat či neudržovat diplomatické styky se zeměmi, které udržují či naváží diplomatické styky s NDR.

¹⁴⁹ Viz kapitola III.1.2.2 Postoj sjednoceného Německa k otázce odškodnění bývalých nuceně nasazených v kontextu nových kompenzací obětem nacismu.

¹⁵⁰ Například již 10. 12. 1953 zaslala Spojenecká vysoká komise spolkové vládě nótu, ve které ji za tento fakt kárala.

¹⁵¹ Srov. Herbert, Ulrich: „Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer“, in: Herbst, Ludolf; Goschler, Constantin (ed.) (1989): *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*, München, s. 285.

¹⁵² Šlo o vlády Belgie, Dánska, Francie, Lucemburska, Nizozemí, Norska, Řecka a Velké Británie, k nimž se později připojily vlády Itálie, Rakouska, Švédska a Švýcarska.

¹⁵³ Viz Herbert, Ulrich: „Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer“, in: Herbst (1989), s. 285.

s 11 západoevropskými státy a smlouva o finančním vyrovnání s Rakouskem. SRN si v jednáních sice udržela svou právní pozici ohledně dobrovolnosti plateb i okruhu adresátů dávek, ale v praxi paušální sumy rozdělovaly úřady té které země. Odškodnění tedy bylo v některých případech vypláceno i bývalým nuceně nasazeným.¹⁵⁴

Lucemburská smlouva a Haagské protokoly

Odškodnění od Německa však očekávaly zejména oběti přeživší holocaust. S jejich zástupci se SRN také pokusila dohodnout nejdříve – ještě před vznikem spolkového odškodňovacího zákonodárství i před Londýnským ujednáním o německých zahraničních dlužích. Požadavky židovských obětí hájily především jejich americké organizace a nově vzniklý stát Izrael. Ve své nótě vítězným mocnostem z března 1951 poukazovala izraelská vláda na zodpovědnost celého německého národa za zločin nacistického režimu spáchaného na Židech. Dále upozornila na skutečnost, že Izrael – jakožto stát, který poskytl pronásledovaným obětem útočiště – je oprávněn žádat po Německu reparace jako odškodnění židovského národa.¹⁵⁵ I přes značný odpor části izraelské veřejnosti a záměr spolkové vlády nevstupovat do žádných právně zakotvených reparačních závazků byly ještě v květnu 1951 zahájeny tajné rozhovory mezi spolkovým kancléřem Adenauerem, zástupci Izraele a prezidentem Jewish Conference on Material Claims against Germany (JCC),¹⁵⁶ Nahumem Goldmannem. SRN se v nich zavázala k brzkému vzniku spolkového odškodňovacího zákonodárství. Následná tajná jednání vyústila v září 1952 v uzavření Lucemburské smlouvy s Izraelem a podpis Haagských protokolů s JCC.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Dohody byly uzavřeny v letech 1959–1964 a jednotlivým zemím byly vyplaceny následující sumy (v milionech DM): Belgie – 80, Dánsko – 16, Francie – 400, Itálie – 40, Lucembursko – 18, Nizozemí – 125, Norsko – 60, Rakousko – 101, Řecko – 115, Švédsko – 1, Švýcarsko – 10 a Velká Británie – 11. Viz Zpráva spolkové vlády *Bericht über alle Leistungen*, s. 50.

¹⁵⁵ Nóta z 12. 3. 1951 se vztahovala na Německo jako celek a vláda Izraele v ní žádala od Německa jako celku 1,5 miliardy dolarů za začlenění 500 000 pronásledovaných, přičemž dále upozorňovala na to, že splnění těchto požadavků je podmínkou pro mezinárodní zrovnoprávnění Německa. Viz Brodesser (2000), s. 29.

¹⁵⁶ Conference on Jewish Material Claims against Germany (Jewish Claims Conference) se sídlem v New Yorku vznikla na podzim 1951 sloučením více než 20 židovských organizací. Podrobnosti viz níže v podkapitole Role Jewish Claims Conference.

¹⁵⁷ V Haagském protokolu č. 1 (BGBl. II 1953, s. 85) se SRN zavázala provést v chystaném restitučním a odškodňovacím právu změny ve prospěch pronásledovaných, a to nad rámec závazků z Převodní smlouvy. Na základě Lucemburské smlouvy a Haagského protokolu

Londýnské ujednání o německých zahraničních dlužích

Zásadní význam při snaze o odškodnění nucené práce měla otázka, zda se jedná o uplatňování individuálních nároků soukromých osob, nebo o vymáhání nároků reparačních. V otázce reparací sehrálo klíčovou roli Londýnské ujednání o německých zahraničních dlužích (*Londoner Schuldenabkommen – LSA*) z 27. 2. 1953.¹⁵⁸

Do této dohody, která „jakoby mimochodem obsahovala nejdůležitější reparační ujednání, jehož se německá vláda po 2. světové válce účastnila“,¹⁵⁹ vstoupilo „řešení tohoto problému [tj. reparační otázky] jaksi zadními vrátky“.¹⁶⁰ V první řadě totiž šlo o urovnání německých předválečných dluhů a poválečných závazků. Mladá spolková republika, vědoma si důležitosti vyřešení této otázky pro hlavní cíl západoněmecké zahraniční politiky – integraci do západního společenství, deklarovala svoji připravenost všem závazkům dostát. Současně však upozorňovala na svou slabou finanční sílu i na jednání o odškodnění s Izraelem a JCC.¹⁶¹ Také proto dosáhla, konkrétně vedoucí německé delegace Hermann Josef Abs, velmi dobrého výsledku. (SRN měla zaplatit 7,3 miliardy USD během 12 let.) Navíc se německé delegaci za souhlasu USA, jako hlavního věřitele, i ostatních západních spojenců podařilo předsunout otázku dluhů před řešení problematiky reparací.¹⁶² Článek 5 (2) LSA, jenž se časem stal pověstným, stanoví: „Eine Prüfung der aus dem Zweiten Weltkrieg herührenden Forderungen von Staaten, die sich mit Deutschland im Kriegszustand befanden oder deren Gebiet von Deutschland besetzt war, und von Staatsangehörigen dieser Staaten gegen das Reich und im Auftrage des Reiches handelnde Stellen oder Personen [...] wird bis zu der endgül-

č. 2 (BGBl. II 1953 s. 35, 94 a 128) vyplatila SRN ve formě zboží, služeb i přímých plateb 3,5 miliardy DM pro židovské oběti v Izraeli i mimo něj. Oběti ze střední a východní Evropy však z tohoto odškodnění zůstaly vyloučeny. Viz také níže v podkapitolách Pozice Izraele a Role Jewish Claims Conference.

¹⁵⁸ BGBl. II 1953, s. 331.

¹⁵⁹ Rumpf, Helmut (1973): „Die deutsche Frage und die Reparationen“, in: *Zeitschrift für ausländisches und öffentliches Recht und Völkerrecht (ZaöRV)*, 33, s. 344–370, zde 347. Citováno podle Herbert, Ulrich: „Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer“, in: Herbst (1989), s. 278.

¹⁶⁰ Herbert, Ulrich: „Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer“, in: Herbst (1989), s. 278.

¹⁶¹ Tamtéž.

¹⁶² Československo ani další země střední a východní Evropy Londýnské ujednání nepodesaly. Článek 18 smlouvy vylučoval, aby k ní přistoupily státy, které neměly navázány diplomatické styky se SRN.

tigen Regelung der Reparationsfrage zurückgestellt.“¹⁶³ K úpravě reparační otázky však nikdy nedošlo.

Nepřímé odškodnění

Během několika let po porážce nacismu se spolkové republiky v otázkách odškodnění podařilo vybudovat relativně silnou právní pozici. Neustoupila z ní ani sociálně liberální koalice, která v Bonnu vládla od podzimu 1969, byť její nová východní politika vyžadovala i nové postoje v otázkách odškodnění obětí nacismu žijících za železnou oponou. SRN usilovala o malé řešení, které by pojistilo politický proces, udrželo nízké výdaje a neznamenal precedens.¹⁶⁴ Co se týče například přístupu spolkové republiky k polským nárokům, bylo jejím zájmem, aby „vznesené požadavky na odškodnění [*Wiedergutmachung*] [...] byly umlčeny [...] nepřímou cestou, aniž by byly splněny právně“.¹⁶⁵ Od počátku 70. let pak postoj spolkové republiky v otázkách odškodnění obětí nacismu charakterizuje tzv. brionská formule (*Brioni-Formel*),¹⁶⁶ podle níž měly být „dosud otevřené otázky z minulosti v zásadě řešeny dlouhodobou spoluprací v hospodářských a jiných oblastech“.¹⁶⁷

¹⁶³ Abkommen über deutsche Auslandsschulden, London, den 27. Februar 1953, in: Barwig (1998), s. 216. Český překlad in: Krejčí (1998), s. 72, zní takto: „Zkoumání pohledávek států, které byly s Německem ve válečném stavu nebo jejichž území bylo Německem obsazeno, a jejich státních příslušníků proti Říši a úřadovám nebo osobám jednajícím z příkazu Říše, které vznikly z druhé světové války, [...] je odloženo až do konečné úpravy reparační otázky.“

¹⁶⁴ Srov. Surmann, Rolf (1999): „Eine kleine Geschichte der Wiedergutmachung“, in: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 5/1999, s. 590.

¹⁶⁵ Rumpf, Helmut (1985): „Völkerrechtliche und außenpolitische Aspekte der Wiedergutmachung“, s. 343, in: *Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik Deutschland*, 3. sv., München, cit. podle Surmann (1999).

¹⁶⁶ Označení je odvozeno od názvu jadranského ostrova Brioni, na kterém proběhla jednání mezi Josipem Brozem Titem a Willy Brandtem o jugoslávských požadavcích z období 2. světové války. V závěrečném společném komuniké se objevila i níže citovaná formulka.

¹⁶⁷ Viz zpráva spolkové vlády *Umfassender Bericht über bisherige Wiedergutmachungsleistungen deutscher Unternehmen*, 3. 6. 1996, BT-Drucksache 13/4787, s. 2. Ještě předtím přistoupila SRN k odškodnění obětí pseudolékařských pokusů, a to i osob ze střední a východní Evropy. Platby nejprve realizovala prostřednictvím Mezinárodního výboru Červeného kříže a poté na základě mezistátních smluv. Po jejich uzavření vyplatila těmto obětem celkem přibližně 125 milionů DM. Smlouvy byly uzavřeny s Jugoslávií (1961; 8 milionů DM), s ČSSR (1969; 7,5 milionů DM), s Maďarskem (1971; 6,25 milionů DM) a s Polskem (1972; 100 milionů DM); 3 miliony DM byly určeny na administrativní náklady. (Ještě před uzavřením smlouvy bylo mezi československé oběti pseudolékařských pokusů rozděleno kolem 2,5 milionu DM, což znamenalo platbu mezi 25 000 až 40 000 DM na hlavu).

Konkrétně uskutečňovala SRN svůj záměr tak, že poskytla například Jugoslávii a Polsku výhodnou dlouhodobou finanční půjčku.¹⁶⁸ Za další způsob nepřímého odškodnění je možné považovat i uzavření smlouvy o důchodovém a úrazovém pojištění s Polskem, po kterém bezprostředně následovalo zvýšení penzí bývalým polským vězňům koncentračních táborů.¹⁶⁹ Podobné dohody spolková republika uzavřela již dříve s několika západoevropskými státy a Jugoslávií.¹⁷⁰ Mohla tak formou plateb za nároky, které nepovažovala za reparační, plnit určitá reparační očekávání i v zemích, ve kterých to považovala za politicky výhodné.¹⁷¹

Opoziční iniciativy ve spolkovém sněmu

V polovině 80. let propukla ve spolkové republice, mimo jiné i v souvislosti se stále hlubším vědeckým poznáním různých forem nacistického bezpráví, kontrastujícím s neměnným postojem spolkových vlád v otázkách odškodnění, široká veřejná debata o „zapomenutých obětech“.¹⁷² Tento trend se odrazil i v západoněmecké vnitropolitické agendě, kam ho vnesla nová parlamentní strana Zelených.¹⁷³

Odškodnění bývalých nuceně nasazených navrhli Zelení ve spolkovém sněmu hned v roce 1984 a činili tak až do doby, kdy sami v roce 1998 vstoupili do spolkové vlády. Od počátku ve svých návrzích požadovali, aby byl založen spolkový – a průmyslem financovaný – fond pro nuceně nasazené. Za tím účelem podali například v roce 1989 i návrh zákona, jímž by byla zřízena spolková nadace pro odškodnění nuceně nasazených.¹⁷⁴ Jejich snahy však byly stranami vládní koalice a někdy i SPD ve spolkovém sněmu blokovány.¹⁷⁵

¹⁶⁸ V případě Polska se jednalo o půjčku ve výši 1 miliardy DM.

¹⁶⁹ Srov. Herbert, Ulrich: „Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer“, in: Herbst (1989), s. 290. Herbert však upozorňuje na skutečnost, že kvůli srážkám na sociální pojištění z platů polských nuceně nasazených by individuální vyrovnání důchodových nároků na německé úrovni bylo mnohem dražší. (Otázkou však zůstává reálnost jejich uplatnění.)

¹⁷⁰ Viz Zpráva spolkové vlády *Bericht über alle Leistungen*, s. 27n. V letech 1950 až 1960 byly tyto smlouvy uzavřeny s Francií, Lucemburskem, Nizozemím, Rakouskem a Jugoslávií.

¹⁷¹ S Československem tato smlouva uzavřena nebyla. K jednání o jejím uzavření došlo teprve koncem 90. let souběžně s mezinárodními rozhovory o odškodnění bývalých nuceně nasazených. Viz III.2.1.4 Cesta zástupců obětí ze států střední a východní Evropy za jednacím stůl: příklad Polska a Česka – Česko.

¹⁷² Srov. pozn. 144.

¹⁷³ Do spolkového sněmu byli Zelení zvoleni v roce 1983.

¹⁷⁴ Viz Saathoff (1998), s. 55.

¹⁷⁵ Tamtéž.

V Evropském parlamentu ovšem, mimo jiné i díky jejich iniciativě, byla v lednu 1986 přijata rezoluce „Odškodnění bývalých otrocky nasazených v německém průmyslu“ vyzývající k odškodnění bývalých nuceně nasazených: „Evropský parlament [...] 1. považuje vyplacení odškodnění za jasný morální a právní závazek firem, které zaměstnávaly otrocky nasazené [*Sklavenarbeiter*]; [...] 4. vyzývá všechny německé podniky, které zaměstnávaly otrocky nasazené, aby zřídily fond pro vyplacení odškodnění obětem nucených prací [...]“.¹⁷⁶

Při absenci politické vůle však mohla spolková republika i nadále úspěšně blokovat veškeré snahy o přímé odškodnění bývalých nuceně nasazených. V rovině individuální se přitom opírala o restriktivní spolkové odškodňovací právo, v rovině reparační pak o Londýnské ujednání o německých zahraničních dlužích.

1.1.2 Odškodnění obětí nacismu Německou demokratickou republikou

Německá demokratická republika se, narozdíl od SRN, nepovažovala za právního nástupce Německé říše: „Německý stát, který existoval před 8. 5. 1945, byl zničen Rudou armádou a spojeneckými jednotkami a přestal existovat vyhlášením kapitulace. Zásadní změna třídní struktury Německé demokratické republiky oproti dřívějšímu německému státu nutí k závěru odmítnout i právní nástupnictví. Proto státní orgány Německé demokratické republiky neručí za závazky Německé říše ani jiných veřejných právních subjektů z doby před 8. květnem 1945.“¹⁷⁷ Navíc se NDR chápala jako jediný německý stát, který se vypořádal z militarismem a nacismem: „Německá demokratická republika, věrna zájmům lidu a mezinárodním závazkům, vymýtila na svém území německý militarismus a nacismus.“¹⁷⁸ NDR proto „zastávala názor, že tím dostála své povinnosti napravit nacistické bezpráví“.¹⁷⁹

V NDR tedy neexistovalo žádné speciální odškodňovací zákonodárství. Restituce majetku osobám pronásledovaným nacistickým režimem stejně v zemi, kde soukromé vlastnictví věcí nad rámec osobní spotřeby bylo nahrazeno vlastnictvím socialistickým, nepřicházelo v úvahu. Oběti nacismu

¹⁷⁶ Viz rezoluce *Entschädigungsleistungen für ehemalige Sklavenarbeiter der deutschen Industrie*, citováno podle Saathoff (1998), s. 54.

¹⁷⁷ Ze zdůvodnění rozsudku Nejvyššího soudu z 31. 10. 1951. Citováno podle Brodesser (2000), s. 47.

¹⁷⁸ Čl. 6 odst. 1 Ústavy NDR ze 7. 10. 1974.

¹⁷⁹ Brodesser (2000), s. 48.

dostávaly speciální dávky v rámci zdravotního, důchodového a vdovského zaopatření či péče ve stáří. Rozlišováno bylo mezi bojovníky proti fašismu a pronásledovanými fašismem.¹⁸⁰

Uplatnění požadavků na odškodnění bývalých nuceně nasazených vůči NDR bylo tedy ve srovnání se SRN ještě méně pravděpodobné. Svých reparačních nároků vůči NDR se navíc, v rámci zapojování východoněmeckého státu do vojenských struktur východního bloku a budování jeho suverénního postavení, zřekl v srpnu 1953 jak Sovětský svaz, tak i Polsko, tedy země, které jako jediné měly své reparace čerpat právě z bývalé sovětské okupační zóny.

Teprve blížící se konec východoněmeckého režimu přinesl určitou změnu v postoji vládnoucí SED k otázkám odškodnění. Snaha NDR o řešení své devizové situace zlepšením vztahů s USA a dosažením doložky nejvyšších výhod se projevila i tím, že byl nejvyšší představitel NDR, Erich Honecker, ochoten o odškodnění obětí nacismu výhledově uvažovat.¹⁸¹ Více však již nestihl.

1.1.3 Odškodnění nuceně nasazených německými podniky

Vzhledem k odmítání spolkové republiky odškodnit nucenou práci jako takovou, obraceli se bývalí nuceně nasazení také přímo na německé podniky, které za války jejich pracovní sílu využívaly. Protože se však ani tyto firmy ke své zodpovědnosti nehlásily¹⁸² a nároky svých bývalých otroků odmítaly, docházelo k soudním žalobám.

Prvním takovým úspěšným případem byl v první polovině 50. let proces Wollheim vs. I.G.-Farben.¹⁸³ Norbert Wollheim, bývalý osvětlimský vězeň přinucený k práci pro I.G.-Farbenindustrie AG Monowitz, zažaloval tento chemický koncern o 10 000 DM. Obžaloba se mimo jiné opírala o následující body: zneužití pracovní síly, nevyplacená mzda, práce v podmínkách, ve kterých neplatily předpisy o ochraně práce, nevyhovující ubytování a strava, pracovní tempo a intenzita určovaná zaměstnanci I.G.-Farben, příznačná brutalita těchto lidí, 72hodinový pracovní týden.¹⁸⁴ Obhajoba

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 48.

¹⁸¹ Arning, Matthias (2001): *Späte Abrechnung. Über Zwangsarbeiter, Schlussstriche und Berliner Verständigungen*, Frankfurt am Main, s. 29.

¹⁸² Více k historické zodpovědnosti německých firem viz kapitola II.1.4 Odpovědnost za nucenou práci v období nacismu.

¹⁸³ Podrobný popis vývoje celého procesu viz Benz, Wolfgang: „Der Wollheim-Prozeß. Zwangsarbeit für I.G.-Farben in Auschwitz“, in: Herbst (1989), s. 303–326.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 306n.

I.G.-Farben,¹⁸⁵ která se později stala do určité míry příkladem pro ostatní žalované podniky, přinesla následující argumenty: k zaměstnávání nuceně nasazených byl podnik přinucen Německou říší, za všechno, co se nuceně nasazeným stalo, nese zodpovědnost SS, NSDAP či v širším smyslu Německá říše, dnes je tedy zodpovědná Spolková republika Německo jako její právní nástupce.¹⁸⁶ Zástupci koncernu odmítali i zodpovědnost morální, například s poukazem na porci polévky navíc, kterou jejich „zaměstnanci“ na rozdíl od ostatních vězňů dostávali¹⁸⁷ a upozorňovali na skutečnost, že „kdyby je byly I.G.-Farben nezaměstnaly, byli by pravděpodobně zabiti“.¹⁸⁸

Soudní cesta se však ukázala jako velmi komplikovaná. Na jedné straně „soudy, které rozhodovaly v procesech odstartovaných bývalými nuceně nasazenými proti německým firmám, v nichž žalobci požadovali odškodnění za ušlou mzdu a zdravotní následky, jejich nároky považovaly za principálně oprávněné“,¹⁸⁹ na druhé straně je ale zamítaly buď jako předčasné či jako opožděné. Předčasně vznášely své nároky oběti ze států protihitlerovské koalice, když jejich požadavky podle německých soudců spadaly pod čl. 5 (2) Londýnského ujednání. Za promlčené naopak považovaly soudy nároky německých obětí.

Několikrát však bývalí nuceně nasazení, zejména přeživší oběti koncentračních táborů, slavili úspěch. Soudní pře se – až na jednu výjimku¹⁹⁰ – vždy vyvíjely podobným způsobem: byly urovnávány mimosoudním vyrovnáním, a to zejména proto, že se firmy chtěly vyhnout zdlouhavým soudním stáním u různých instancí a zabránit případnému obávanému precedentu.

¹⁸⁵ Vedení tohoto průmyslového gigantu, který sehrál významnou roli při plnění zbrojních a válečných plánů „Třetí říše“, čelilo na přelomu let 1947/48 v šestém z následných norimberských procesů obžalobě mimo jiné ze „zotročení a zabíjení civilního obyvatelstva, válečných zajatců a vězňů koncentračních táborů“. 13 členů představenstva bylo odsouzeno k odnětí svobody mezi jedním a osmi lety.

¹⁸⁶ Brozik, Karl: „Die Entschädigung von nationalsozialistischer Zwangsarbeit durch deutsche Firmen“, in: Barwig (1998), s. 36.

¹⁸⁷ Někteří svědci obhajoby dokonce tvrdili, že „základem pracovního systému v osvětimském podniku I.G.-Farben nebylo přinucení a nátlak, ale odměna za dobré výkony a vytvoření chuti a lásky k práci“, nebo označovali Osvětím za „prakticky rekreační tábor [Erholungs-lager], který byl někdy rád vyhledáván“. Viz Benz, Wolfgang: „Der Wollheim-Prozeß. Zwangsarbeit für I.G.-Farben in Auschwitz“, in: Herbst (1989), s. 319.

¹⁸⁸ Brozik, Karl: „Die Entschädigung von nationalsozialistischer Zwangsarbeit durch deutsche Firmen“, in: Barwig (1998), s. 36.

¹⁸⁹ Tamtéž, 38.

¹⁹⁰ Jedná se o kauzu Diamant vs. Büssing. Německý podnik proces prohrál, ale výše sumy, kterou musel Adolfu Diamantovi vyplatit, se po přepočtu rovnala 177,80 DM.

Jednání o vyrovnání vedla JCC, která také poté prostředky prostřednictvím společnosti Kompensations Treuhand rozdělovala. „Platby nebyly hrazeny jako odškodné určitých nároků poškozených, nýbrž obecně ke zmírnění utrpení, které židovští vězni koncentračních táborů během svého zaměstnání utrpěli jako nuceně nasazení kvůli nacistickým násilným opatřením,“ a jak dále zmiňuje oficiální zpráva spolkové vlády, „byly platby ze strany podniků hrazeny bez uznání právního závazku.“¹⁹¹

Následující tabulka uvádí přehled firem, které do pádu železné opony platily odškodnění svým bývalým nuceně nasazeným:¹⁹²

Firma	Celková vyplacená suma (v mil. DM)	Částka na hlavu (v DM)	Rok zahájení výplat
I.G.-Farbenindustrie	30 ¹⁹³	2 500 (do 6 měsíců) 5 000 (nad 6 měsíců)	1958
Krupp	10	3 300	1959
AEG	4	1 800	1960
Siemens ¹⁹⁴	7	3 500	1962 a 1966
Rheinmetall	2,5	1 700	1966
Feldmühle Nobel ¹⁹⁵	5	2 000	1986

¹⁹¹ *Bericht über vorbandene private Initiativen, die im Zusammenhang mit Zwangsarbeit während des Zweiten Weltkrieges ergriffen wurden*, 22. 1. 1990, BT-Drucksache 11/6286.

¹⁹² Údaje sestaveny podle *Bericht über vorbandene private Initiativen, die im Zusammenhang mit Zwangsarbeit während des Zweiten Weltkrieges ergriffen wurden*, 22. 1. 1990, BT-Drucksache 11/6286, s. 1, podle Brozik, Karl: „Die Entschädigung von nationalsozialistischer Zwangsarbeit durch deutsche Firmen“, in: Barwig (1998), s. 46 a podle Spoerer (2001), s. 248.

¹⁹³ 3 miliony DM z této sumy byly určeny pro nežidovské bývalé nuceně nasazené. Odškodnění ostatních firem v tomto přehledu bylo určeno pouze židovským obětem nucených prací.

¹⁹⁴ Kromě toho poskytla ještě firma Siemens v roce 1988 20 milionů DM. Tyto prostředky však nebyly určeny na přímé platby, ale na podporu lékařských zařízení, v nichž byli ubytováni bývalí nuceně nasazení.

¹⁹⁵ Jako právní nástupce Friedrich Flick Industrieverwaltung KGa. A.

1.1.4 Pozice bývalých nuceně nasazených v kontextu požadavků obětí nacismu a jejich zástupců

Skupinu nejhůře postiženou nacistickým pronásledováním představovali evropští Židé. Po 2. světové válce se jich do svých původních domovů vrátil pouze zlomek. Mnozí z těch, kteří holocaust přežili, našli svůj nový domov v USA či Izraeli. Nejvíce přeživších obětí nacismu pocházelo z řad příslušníků slovanských národů ze střední a východní Evropy, z nichž se také většina za pozdější železnou oponu vrátila. Ostatní pronásledovaní většinou pocházeli ze západní a jižní Evropy.

Role USA

Ve srovnání s ostatními národy bylo nacistickým pronásledováním poškozeno jen naprosté minimum občanů USA. Přesto sehrály Spojené státy jako nejsilnější západní vítězná a okupační mocnost v Německu i jako vůdčí síla v bipolárním konfliktu a cílová země mnoha pronásledovaných klíčovou roli při odškodnění obětí nacismu. Byla to právě jejich iniciativa, která proces nápravy křivd způsobených nacistickým režimem uvedla do pohybu, a jejich vliv byl výrazný i později.¹⁹⁶

Přístup USA k odškodnění obětí nacismu Německem však – podobně jako jejich postoj v německé otázce – odrážel dvě protichůdné tendence. Na jedné straně usilovaly Spojené státy o spravedlnost a snažily se, aby Německo, respektive SRN, vyvodilo důsledky ze svého selhání a neslo za ně i přímou materiální odpovědnost. Na straně druhé se tak nesmělo stát na úkor síly formujícího se západního společenství a ve prospěch vznikajícího východního bloku. A právě platby za železnou oponu, byť určené lidem pronásledovaným nacismem, považovaly Spojené státy za určité riziko. Vycházely totiž z předpokladu, že finanční prostředky zneužijí komunistické režimy. Také proto se spolkové republiky podařilo uplatnit dvojí metr: zakotvit v BEG „diplomatickou doložku“ a uzavřít dohody o odškodnění jen se svými západními spojenci a Izraelem.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Viz výše kapitola III.1.1.1 Postavení bývalých nuceně nasazených v kontextu odškodnění obětí nacismu Spolkovou republikou Německo.

¹⁹⁷ USA požadavky Izraele z počátku 50. let sice morálně podporovaly a byly ochotny i k určitému diplomatickému tlaku na spolkovou vládu, ale zároveň měly obavy, aby nedošlo k přílišnému ekonomickému oslabení SRN. Každopádně odmítaly vyvíjet v této záležitosti jakoukoli aktivitu. Tím Izrael nepřímo nutily k uznání Spolkové republiky Německo, což bylo v jejich zájmu.

Pozice Izraele

Pozice Izraele byla v souvislosti s odškodněním obětí nacismu, resp. reparacemi velmi složitá: stát, který za války neexistoval, požadoval válečné reparace za bezpráví, jež postihlo osoby, které nebyly jeho občany. Navíc musel Izrael vyřešit spor se zahraničními, zvláště americkými židovskými organizacemi, které odmítaly jeho nárok reprezentovat celý židovský svět a sloučily se do Jewish Conference on Material Claims against Germany (JCC). Mezi JCC a Izraelem došlo poté k dohodě, ve které se JCC zavázala, že bude „podporovat požadavky Izraele a nároky na individuální odškodnění obětí nacismu na celém světě, nebude však vznášet požadavky na globální odškodnění“.¹⁹⁸

Zároveň však vznášení jakýchkoli nároků vůči Německu naráželo v Izraeli na silný domácí odpor jednat s Němci o čemkoli a porušit tak neoficiální bojkot všeho německého. Zcela nepředstavitelné se tehdy Izraelcům jevilo, aby se jednalo o *Wiedergutmachung*, tedy o nápravě a jakémisi návratu do výchozího stavu.¹⁹⁹ Nakonec však „pragmatické myšlení a hospodářské potřeby, s nimiž se Izrael potýkal, přemohly [...] emocionální zábrany“²⁰⁰ a po sérii tajných jednání došlo k podepsání Lucemburské dohody mezi Izraelem a SRN. Tím Izrael dosáhl svého hlavního cíle – globálního odškodnění: SRN se zavázala, že státu Izrael vyplatí během 14 let (do konce roku 1965) 3 miliardy DM ve formě dodávek zboží a služeb, a to na „podporu, začlenění a usídlení židovských obětí nacistického pronásledování v Izraeli“.²⁰¹

Role Jewish Claims Conference

Požadavky obětí židovského původu na odškodnění ze strany Německa byly formulovány a vznášeny i různými židovskými organizacemi po celém světě, a to již od roku 1939.²⁰² Po porážce Německa jejich činnost

¹⁹⁸ Sagi, Nana: „Die Rolle der jüdischen Organisationen in den USA und die Claims Conference“, in: Herbst (1989), s. 108.

¹⁹⁹ Proto také izraelská strana označovala platby z Německa hebrejským slovem „šilumim“, které „naznačovalo, že vyplacené peníze neznamenají vymazání dluhu a ještě méně že jsou znamením odpuštění. Tento pojem, který zahrnoval platbu i odplatu, obsahoval něco bojovného, razil ale také cestu myšlenice míru (šalom).“ Viz Jelinek, Yeshayahu A.: „Israel und die Anfänge der Shilumim“, in: Herbst (1989), s. 120.

²⁰⁰ Jelinek, Yeshayahu A.: „Israel und die Anfänge der Shilumim“, in: Herbst (1989), s. 138.

²⁰¹ Brodesser (2000), s. 30.

²⁰² Viz Sagi, Nana: „Die Rolle der jüdischen Organisationen in den USA und die Claims Conference“, in: Herbst (1989), s. 99.

ještě zintenzivněla, přičemž adresátem jejich snah se nestalo Německo, ale vítězné mocnosti. Rozhodující zlom v procesu prosazování nároků těmito organizacemi přinesl rok 1951. SRN tehdy připustila možnost odškodnění židovských obětí nacismu a projevila ochotu k přímým jednáním se zástupci izraelské vlády a židovských organizací z celého světa.

Poté, co Izrael ve velmi zjitřené atmosféře na západoněmecký návrh přistoupil, „museli Židé zaujmout jednotné stanovisko, aby reparace od Německa prosadili“.²⁰³ Za účelem sjednocení postoje pro jednání s Němci měla být svolána konference hlavních židovských organizací celého světa, která by stvrdila kompromisní rozdělení pole působnosti mezi nimi a státem Izrael. Stalo se tak 26. 10. 1951 v New Yorku, kam přijeli zástupci 22 židovských organizací z celého světa.²⁰⁴ I přes značnou různorodost těchto organizací se jejich představitelům nakonec podařilo dosáhnout pevného jednotného postoje: vyslovili plnou podporu požadavkům izraelské vlády vznášet nároky na globální odškodnění obětí nacismu v Izraeli a požadovali „uspokojení všech ostatních židovských nároků včetně nároků na navrácení majetku a na individuální odškodnění a nároků nástupnických organizací“; dále požadovali zlepšení existujícího odškodňovacího a restitučního zákonodárství, urychlení příslušných procedur a přijetí patřičných zákonných úprav v oblastech, které dosud právně ošetřeny nebyly.²⁰⁵ Výsledkem konference také bylo ustavení organizace reprezentující všechny zúčastněné i v budoucích aktivitách: Conference on Jewish Material Claims against Germany (JCC).²⁰⁶

JCC, která sehrála později významnou roli i při prosazování zájmů bývalých nuceně nasazených, si dala za cíl jak podporu požadavků Izraele, tak vznášení nároků za oběti nacismu žijící mimo Izrael.²⁰⁷ Svůj cíl začala JCC plnit hned v prvním roce své existence, když v září 1952 po podpisu Haagského protokolu č. 2 obdržela od SRN 450 milionů DM pro židovské oběti mimo Izrael a zároveň zavázala spolkovou republiku Haagským pro-

²⁰³ Tamtéž, s. 107.

²⁰⁴ Šlo o organizace s národním či mezinárodním významem z USA, Velké Británie, Francie, Kanady, Austrálie, Argentiny a Jižní Afriky reprezentující široké spektrum názorů, jako např.: Jewish Agency, AJDC, World Jewish Congress, American Jewish Congress, American Jewish Committee, B'nai Brith.

²⁰⁵ Sagi, Nana: „Die Rolle der jüdischen Organisationen in den USA und die Claims Conference“, in: Herbst (1989), s. 109.

²⁰⁶ Jejím prvním předsedou se stal Nahum Goldmann.

²⁰⁷ Sagi, Nana: „Die Rolle der jüdischen Organisationen in den USA und die Claims Conference“, in: Herbst (1989), s. 109.

tokolem č. 1 k vylepšení odškodňovacího a restitučního práva ve prospěch obětí, a to nad rámec závazků z Převodní smlouvy.²⁰⁸

„Strategie Claims Conference se vyznačovala tím, že se snažila zahrnout podle priorit osudu pronásledovaných stále nové skupiny do možnosti odškodnění podle BEG. Toto činila i u fondů na zmírnění tvrdosti [*Härtefonds*] a činí tak dodnes.“²⁰⁹ Jenže v případě odškodnění nucené práce se jí to nedařilo. Nezbyvalo tedy, než se na průmysl obrátit přímo. Prvním takovým krokem bylo již zmiňované jednání s I.G.-Farben. Zpočátku byl sice postoj zástupců JCC skeptický a Wollheima při procesu nepodpořili ani finančně, ale jakmile došlo na vyjednávání o vyrovnání, vycítila nejen JCC svou příležitost: „Tak jako se, dokud celá věc vyhlížela beznadějně, velmi drželi zpět, tak nyní ovládli funkcionáři Claims Conference, United Restitution Organisation a Jewish Restitution Successor Organisation scénu.“²¹⁰ Norbert Wollheim, který prý měl „neradostné zkušenosti s ješitností prominentních zástupců židovských organizací“,²¹¹ to sice zpočátku odmítal, ale bez jejich účasti by se jednání zcela jistě neobešla.²¹² A byla to i nadále pouze JCC, které se díky značnému politickému tlaku podařilo vyjednat odškodnění bývalých nuceně nasazených židovského původu od několika dalších německých průmyslových koncernů.²¹³

Pozice obětí nacismu ze států střední a východní Evropy

Přesto či právě proto, že oběti nacismu ze střední a východní Evropy představovaly největší skupinu poškozených, byly kvůli „diplomatické doložce“ a Hallsteinově doktríně z individuálního odškodnění spolkovou republikou vyloučeny a do pádu železné opony se jim ze strany Německa nedostalo žádného zadostiučinění.²¹⁴ Rozhodujícím kritériem nebylo pronásledování nacistů

²⁰⁸ Viz Brodesser (2000), s. 31.

²⁰⁹ Brozik, Karl: „Die Entschädigung von nationalsozialistischer Zwangsarbeit durch deutsche Firmen“, in: Barwig (1998), s. 36.

²¹⁰ Benz, Wolfgang: „Der Wollheim-Prozeß. Zwangsarbeit für I.G.-Farben in Auschwitz“, in: Herbst (1989), s. 323.

²¹¹ Tamtéž.

²¹² Kromě finanční podpory to byl zvláště požadavek koncernu I.G.-Farben, aby mu bylo garantováno, že půjde o jednorázovou platbu, který mohly splnit pouze organizace legitimované nejvyšší autoritou. Srov. Benz, Wolfgang: „Der Wollheim-Prozeß. Zwangsarbeit für I.G.-Farben in Auschwitz“, in: Herbst (1989), s. 323.

²¹³ Podrobněji viz kapitola III.1.1.3 Odškodnění nuceně nasazených německými podniky.

²¹⁴ Výjimku představují pouze oběti pseudolékařských pokusů. K tomu viz pozn. 167.

tickým režimem, ale místo bydliště. K odškodnění ze strany SRN nedošlo ani formou globálních dohod, jak tomu bylo v případě západoevropských států.

Bývalí nuceně nasazení, kteří mezi oběťmi tvořili většinu, byli navíc odmítáni s poukazem na reparační charakter svých nároků. Ty je podle mezinárodního práva možné uplatňovat jen mezi dvěma státy, přičemž vlády SSSR a Polska se svých reparačních nároků vůči NDR, resp. Německu zřekly.²¹⁵ Často diskutovány jsou v této souvislosti otázky, zda se tyto akty týkají i individuálních nároků poškozených osob a zda se polské zřeknutí vztahuje na Německo jako celek.²¹⁶ Ve zcela jiné situaci se nacházelo Československo, které reparace nemělo čerpat, tak jako Polsko, ze sovětské okupační zóny, ale ze zóny americké. ČSSR se svých reparačních nároků ani nároku na individuální odškodnění svých občanů nikdy nezřekla a naopak je vůči SRN několikrát pomocí diplomatických nót vznesla.²¹⁷

Nároky bývalých nuceně nasazených nebyly však často uznávány ani v jejich vlasti. Většinou jim nebyl přiznán statut oběti, a často museli čelit i nařčení z kolaborace. Nejextrémnější podobu nabyl tento trend v SSSR, kde museli bývalí otroci při repatriaci projít tábory pod patronací KGB, z nichž byli mnozí odvezeni rovnou do stalinských pracovních táborů na Sibiři.

Někteří bývalí nuceně nasazení ze střední a východní Evropy, převážně židovského původu, však mohli profitovat z již zmiňovaných přímých jednání mezi JCC a německými podniky. Platby určené pro bývalé otroky těchto firem směřovaly i za železnou oponu.

1.2 Období po pádu železné opony

1.2.1 Důsledky tzv. smlouvy „2+4“ pro uplatňování nároků bývalých nuceně nasazených

Pád železné opony a sjednocení Německa přinesly kromě mnoha jiných změn i novou etapu v prosazování požadavků na odškodnění nuceně nasa-

²¹⁵ 22. 8. 1953 podepsali ministr zahraničí SSSR Vjačeslav Michajlovič Molotov a předseda vlády NDR Otto Grotewohl protokol, ve kterém SSSR oznámil ukončení čerpání reparací od NDR. Následující den, 23. 8. 1953, sdělila polská vláda v jednostranném prohlášení, že se usnesla na zřeknutí se dalších reparací.

²¹⁶ Blíže viz např. Saathoff, Günter: „Der Reparationsverzicht der Sowjetunion von 1953 – Hindernis für die Entschädigung von ZwangsarbeiterInnen?“, in: Barwig (1998), s. 107–110 a Kranz, Jerzy: „Zwangsarbeit – 50 Jahre danach: Bemerkungen aus polnischer Sicht“, tamtéž, s. 111–134.

²¹⁷ Například nótou MZV z 19. prosince 1966 předanou SRN prostřednictvím velvyslanectví USA v Praze, po níž následovaly další.

zených. Jednání o sjednocení Německa mezi čtyřmi vítěznými mocnostmi a dvěma německými státy vyvrcholila v září 1990 podepsáním tzv. smlouvy „2+4“.²¹⁸ Do jednání vstupovala SRN s jasnou pozicí: „Spolková vláda jakožto i vláda budoucího sjednoceného Německa má přednostní zájem na tom, aby se vzepřela jakémukoli požadavku na uzavření mírové smlouvy.“²¹⁹ Snahou kancléře Kohla totiž bylo případnou mírovou konferencí „neprobudit reparační otázku uloženou Londýnským ujednáním k hlubokému spánku“²²⁰ a „každopádně [...] vyloučit nároky na odškodnění nuceně nasazených především z východní Evropy“.²²¹ Německé straně se také nakonec za americké podpory, i přes původní sovětské představy, podařilo, aby obsahem smlouvy urovnání reparační otázky nebylo.²²² Vzhledem k tomu, že nedošlo k uzavření formální mírové smlouvy a protože smlouva „2+4“ reparační problematiku pojímá tak, jakoby neexistovala, vycházela spolková vláda z toho, že je tato otázka „de facto vyřízena“.²²³

Podobně smlouvu „2+4“ hodnotí i polský odborník na otázky odškodnění nuceně nasazených a pozdější hlavní polský vyjednavč Jerzy Kranz: „Čtyři velmoci a oba německé státy reparační otázku zamlčely.“ Ze skutečnosti, že velmoci i Německo rezignovaly na uzavření mírové smlouvy, dále vyvozuje, že reparační otázka byla urovnána, když její neřešení bylo mlčky akceptováno. „Žádný stát neprotestoval. Současně je třeba vycházet z toho, že smlouva „2+4“ ruší podmínku z čl. 5 (2) Londýnského ujednání.“²²⁴

Jiný názor zastává česká strana. Podle ní nemůže být tato otázka uzavřena, nebyla-li nastolena při jednáních o sjednocení Německa, kterých se navíc neúčastnily státy, jež by své reparační nároky mohly vznést.²²⁵

²¹⁸ Vertrag über abschließende Regelung in bezug auf Deutschland z 12. 9. 1990, BGBl. II, s. 1318.

²¹⁹ Předloha Kohlova důvěrníka, ministerského ředitele Horsta Teltschika z 15. 3. 1990, citována podle Arning (2001), s. 34.

²²⁰ Hockerts, Hans Günter (2001): „Wiedergutmachung in Deutschland. Eine historische Bilanz 1945–2000“, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, roč. 49, seš. 2, duben 2001, s. 210n.

²²¹ Srov. Arning (2001), s. 9.

²²² Srov. Heß, Burkhard: „Völker- und zivilrechtliche Beurteilung der Entschädigung für Zwangsarbeit vor dem Hintergrund neuerer Entscheidungen deutscher Gerichte“, in: Barwig (1998), s. 89.

²²³ Hockerts (2001), s. 211. Podrobněji k dnešnímu německému pohledu na reparační otázku viz Brodesser (2000), s. 183nn.

²²⁴ Kranz, Jerzy: „Zwangsarbeit – 50 Jahre danach: Bemerkungen aus polnischer Sicht“, in: Barwig (1998), s. 124.

²²⁵ Postoj české strany popsal hlavní český vyjednavč J. Šitler v rozhovoru s autorem této práce 18. 4. 2001.

Interpretace smlouvy „2+4“ se tedy různí. Jak ale ukázal další vývoj – zejména v německé jurisdikci –, znamenalo toto ujednání značné oslabení německé pozice, podle které byly nároky na odškodnění bývalých nuceně nasazených předčasné. V případě, že by soudy přijaly interpretaci, podle níž byla reparační otázka na mezinárodněprávní úrovni urovnána, nic by již nebránilo²²⁶ vznášení individuálních nároků na odškodnění za nucenou práci vůči Německu a německým firmám. Tedy za předpokladu, že takovéto individuální nároky existují.

1.2.2 *Postoj sjednoceného Německa k otázce odškodnění bývalých nuceně nasazených v kontextu nových kompenzací obětem nacismu*

V prvních letech po pádu železné opony k individuálnímu prosazování nároků na odškodnění nuceně nasazených ještě nedocházelo. Daleko spíše čekaly oběti, zejména ze střední a východní Evropy, jak se sjednocené Německo po pádu železné opony ke své zodpovědnosti za nacistické zločiny postaví.

V roce 1990 se sice SRN zavázala uzavřít s JCC dohody o „dodatkovém fondovém řešení za účelem poskytnutí odškodnění za těžké utrpení těm pronásledovaným, kteří podle zákonných předpisů SRN dosud nedostali žádné anebo dostali pouze nepatrné odškodnění“²²⁷ což také v roce 1992 uzavřením tzv. „dohody podle čl. 2“ (*Article 2-Fund, Artikel 2-Fonds*) splnila. Podle kritérií fondu však „oprávnění k příjmu dávky není dáno u osob žijících v bývalém východním bloku“.²²⁸ Duch Hallsteinovy doktriny tak zůstával i po pádu železné opony stále živý.²²⁹

Spolková republika Německo, které se podařilo dostat do situace, v níž „mohla uzavírat dohody dobrovolně a tím ve výhodné vyjednávací pozici“²³⁰ zvolila směrem na východ osvědčenou cestu globálních dohod.

²²⁶ Konkrétně by ztratil platnost čl. 5 (2) Londýnského ujednání, který podle německého stanoviska vznášení tohoto druhu nároků znemožňoval.

²²⁷ Článek 2 ujednání mezi SRN a NDR ze dne 18. září 1990 k provádění a výkladu Smlouvy o sjednocení Německa ze dne 31. srpna 1990. Citováno podle Winkler, Pavel (1998): „Oprášená Hallsteinova doktrína“, in: *Právník*, roč. 137, č. 2, s. 154.

²²⁸ Citováno podle Winkler, Pavel (1998): „Oprášená Hallsteinova doktrína“, in: *Právník*, roč. 137, č. 2, s. 155.

²²⁹ Rozšíření platnosti „dohody podle čl. 2“ na oběti ze střední a východní Evropy se bez účasti české diplomacie podařilo prosadit pod tlakem německé opozice, amerických senátorů a amerických a světových židovských organizací v roce 1997.

²³⁰ Hockerts (2001), s. 211.

Prostředky poskytnuté v jejich rámci pak považovala za jakési „náhradní“ reparace.

V letech 1991, resp. 1993 tak v Polsku, na Ukrajině, v Rusku a Bělorusku vznikají nadace, do nichž Německo vložilo celkem 1,5 miliardy DM.²³¹ Odškodnění, kterého se dostalo jednotlivým žadatelům, však nebylo co do výše srovnatelné s tím, které obdržely oběti západní: „Kvůli velkému počtu osob pronásledovaných nacismem v těchto regionech, centru německé dobovačné a vyhlazovací války, a kvůli odpovídajícímu vysokému děliteli při distribuci peněz, stačila celková suma [...] jen na to, čemu se říká humanitární gesto.“²³² O několik let později k východoevropským nadacím ještě přibyl Česko-německý fond budoucnosti²³³ a dohody o platbách obětem nacismu byly uzavřeny i s pobaltskými státy. Německá strana se snažila definitivně uzavřít otázky minulosti a pojistit si u svých východních partnerů vlastní právní pozici, podle níž je reparační otázka od smlouvy „2+4“ uzavřena. Nuceně nasazení však buď obdrželi minimální částku, nebo byli z nadačních plateb zcela vyloučeni.²³⁴

Svoji pozici v otázce odškodnění bývalých nuceně nasazených zformulovala spolková vláda ve zprávě spolkovému sněmu v roce 1996.²³⁵ SRN vycházela z toho, že bývalí nuceně nasazení nemohou své požadavky uplatňovat přímo proti státu vedoucímu válku nebo jeho podnikům, protože tyto požadavky jsou uplatnitelné pouze mezistátně v rámci reparací. Pro vypořádání těchto požadavků je pak nutná mezinárodněprávní dohoda mezi dotyčnými státy. Zahraniční nuceně nasazení proto nemohou po německých podnicích nic požadovat, nepředpokládají to ani žádné německé zákony. Dále německá vláda upozorňuje na velký rozsah reparací, které Německo po válce muselo poskytnout, a na platná a potvrzená zřeknutí se nároků na reparace ze strany Polska a SSSR, resp. jeho nástupnických států, jakož i ze strany Bulharska, Maďarska a Rumunska. V případě států, které

²³¹ Do varšavské nadace vplátila SRN na základě výměny nót z 16. října 1991 500 milionů DM. Jednání vedená zpočátku mezi SRN a SSSR pokračovala i po rozpadu Sovětského svazu. Ve výměně nót z 30. března 1993 se SRN zavázala k platbě ve výši 1 miliardy DM. Po dohodě Ukrajiny, Ruska a Běloruska obdržely nadace v Kyjevě a Moskvě po 400 milionech DM a minská nadace pak 200 milionů DM.

²³² Hockerts (2001), s. 211.

²³³ Viz kapitola III.1.2.4 Česká pozice v otázce odškodnění obětí nacismu.

²³⁴ V Polsku byli nuceně nasazení do odškodnění zahrnuti také z právních důvodů pro případný precedens. Vzhledem k jejich množství však obdrželi v průměru 500 DM na hlavu.

²³⁵ Viz zpráva spolkové vlády *Umfassender Bericht über bisherige Wiedergutmachungsleistungen deutscher Unternehmen*, 3. 6. 1996, BT-Drucksache 13/4787.

se svých nároků nezřekly, se spolková vláda opírá o argument, podle kterého by k uplatnění těchto požadavků bylo zapotřebí mezistátní smlouvy. Přitom upozorňuje na to, že druh a výši reparací podle mezinárodněprávní praxe vždy určovala mírová smlouva uzavřená po skončení bojů. Smysl reparací, které jsou součástí mírotvorného procesu, může být podle spolkové vlády naplněn pouze v přiměřeném časovém odstupu od válečného stavu. A proto reparační otázka z pohledu SRN ztratila své opodstatnění, což nejlépe vyjadřuje již zmiňovaná brionská formule. V této souvislosti spolková vláda také poukázala na založení nadací ve čtyřech státech střední a východní Evropy.

Svou pozici SRN nekorigovala ani po uzavření smlouvy o odškodnění s USA, v níž se v roce 1995 přihlásila ke svým odškodňovacím závazkům, ani po rozsudku spolkového ústavního soudu v roce 1996, který potvrdil existenci individuálních nároků bývalých nuceně nasazených.²³⁶ Dvěře k odškodnění nuceně nasazených tedy SRN držela, nezávisle na pádu železné opony, pevně zavřené po celou dobu vlády Helmuta Kohla.

1.2.3 Postoj německých podniků k odškodnění bývalých nuceně nasazených

V podstatě zcela naprázdno vyznívají i snahy obětí nucených prací získat symbolické odškodné přímo od německých podniků: „Při rozhodnutí neposkytovat individuální dávky byla rozhodující myšlenka, že bezpečné určení skutečnosti nucené práce by se jen ztěžilo obešlo bez nové byrokracie. Takováto byrokracie by pak vedla ke zdlouhavým řízením, především ale také k novému bezpráví, kvůli němuž by staré rány byly spíše otevírány než hojeny. Souhlas s individuálními dávkami by kromě toho zvýhodnil ty, kteří v průběhu let svou fyzickou a psychickou sílu získali zpět a dnes možná žijí v dobrých poměrech,“²³⁷ zdůvodňovaly některé podniky v roce 1991 své stanovisko.

Mezi německým průmyslem a spolkovou vládou panovala v otázce nároků bývalých nuceně nasazených na odškodnění naprostá shoda zájmů. V prosinci 1996 například proběhla na spolkovém ministerstvu zahraničí schůzka za účasti zástupců vlády a průmyslu, která se zabývala avizovanými žalobami

²³⁶ Podrobněji ke smlouvě viz kapitola III.1.2.6 Prosazování nároků na odškodnění bývalých nuceně nasazených u amerických soudů a k rozsudku viz kapitola III.1.2.5 Prosazování nároků na odškodnění bývalých nuceně nasazených u německých soudů.

²³⁷ Z dopisu manažerů Daimler-Benz. Citováno podle Evers, Lothar: „Verhandlungen konnte man das eigentlich nicht nennen...“, in: Winkler, Ulrike (2000): *Stiften geben. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte*, Köln, s. 224.

německých firem před americkými soudy. Zástupci německé vlády vyjádřili připravenost vystoupit v procesu jako *amicus curiae*.²³⁸ Za případnou podporu německých firem formou *amicus curiae briefs* si spolková vláda vysloužila kritiku od SPD, která navrhla zablokovat v rozpočtu ministerstva zahraničí prostředky vyhrazené na soudní výdaje ve výši 100 000 DM.²³⁹

Ještě v květnu 1998, kdy byly již podány první hromadné žaloby z titulu nucených prací proti firmě Ford a hromadné žaloby proti německým firmám byly na spadnutí, odmítal koncern VW tvrdošijně jakékoli jednání o individuálním odškodnění a hájil linii víceméně společnou celému německému průmyslu: „Právní nároky je [...] možné uplatnit vůči právním nástupcům těch institucí, které nucený nábor prováděly a které organizovaly systém koncentračních táborů. Právní nástupce je zpravidla Spolková republika Německo,“²⁴⁰ tvrdí wolfsburští manažeři a poukazují dále na dosavadní odškodnění ze strany SRN. Právní závazky koncernu Volkswagen AG k odškodnění židovských nuceně nasazených podle nich neexistují, protože soukromě právní nároky proti dnešnímu VW by bylo možné prosadit jen za předpokladu, kdyby se jednalo o právního nástupce tehdejšího Volkswagenwerk GmbH: „My jsme odjakživa [*seit jeher*] toho pojetí, že Volkswagen AG není právní nástupce firmy Volkswagenwerk GmbH založené v období nacismu [...].“²⁴¹ I kdyby však tato „právní otázka byla nazírána jinak“, nebyl by, podle zástupců koncernu, podnik VW ani potom právně zavázán splnit požadavky bývalých nuceně nasazených, protože podle pojetí spolkové vlády platí stále ustanovení z Londýnského ujednání o německých zahraničních dlužích o odložení přezkoumání reparačních nároků do konečného

²³⁸ *Amicus curiae* je pojem užívaný v americkém právu a znamená doslova „přítel soudu“. Osoba mající silný zájem na předmětu žaloby, která však není účastníkem řízení, může požádat soud o povolení činit procesní úkony, zdánlivě ve prospěch strany, avšak ve skutečnosti za účelem navrhnout racionální řešení v souladu s vlastními názory. Takové úkony osoby zvané *amicus curiae* jsou obvykle činěny v odvolacích řízeních týkajících se širokého veřejného zájmu; např. případů týkajících se občanských práv. Tyto procesní úkony, nazývané *amicus curiae briefs*, mohou činit soukromé osoby nebo vláda. (Srov. Black, Henry Campbell (1983): *Black's Law Dictionary. Definitions of the Terms and Phrases of American and English Jurisprudence, Ancient and Modern*, St. Paul, Minn., s. 85).

²³⁹ Část protokolu ze schůzky spolkové vlády se zástupci německých firem: Teilstück eines Protokolls, Bezug: 3. Besprechung der BuReg mit den Firmen am 18. 12. 1996, Betr.: Klage Fishel gegen Bayer u. a. vor einem US Gericht, <http://www.ns-zwangsarbeiterlohn.de>.

²⁴⁰ Dopis člena představenstva Klause Kockse a právníka Hans-Viggo von Hülsena zástupci bývalých vězňů koncentračních táborů nasazených u VW Klausu von Münchhausenovi, 18. 5. 1998, <http://www.ns-zwangsarbeiterlohn.de>.

²⁴¹ Tamtéž.

vyřešení reparačních otázek. Kdyby navíc „dokonce“ byl Volkswagen toho pojetí, že smlouva „2+4“ toto vyřešení přinesla, „bylo by výsledkem to, že nároky bývalých nuceně nasazených by byly promlčené“.²⁴² Odmítání přímého individuálního odškodnění však neznamená, že by VW odmítal svou morální zodpovědnost, jak tvrdí jeho zástupci, a proto bude i nadále podporovat projekty orientované zejména na budoucnost.²⁴³

1.2.4 Česká pozice v otázce odškodnění obětí nacismu

Stejně tak jako nebylo po pádu berlínské zdi odškodnění obětí nacismu prioritou německé politické reprezentace, nebylo ani v tehdejší Československu významnějším politickým tématem. Československá strana navíc podlehla iluzi, že není třeba vyvíjet zvláštní úsilí, protože sjednocené demokratické Německo přistoupí k odškodnění obětí nacismu samo. Jak vyplývá z předchozí kapitoly, opak byl pravdou.

I když se ČSFR z podobných důvodů nezúčastnila jednání o smlouvě „2+4“ a své nároky tudíž nevznesla, zareagovala tehdejší administrativa československého federálního ministerstva zahraničí. FMZV navázalo na svou dosavadní činnost a ještě v roce 1990 byla spolkové republice zaslána nota s výzvou, aby se přistoupilo k řešení otevřených problémů mezi Československem a Německem v souvislosti s 2. světovou válkou.²⁴⁴ Svůj postoj, že tuto otázku považuje za otevřenou, dala ČSFR v průběhu 90. let najevo několikrát.

Na rozdíl od Polska, Ukrajiny, Ruska a Běloruska nevznikla v ČSFR, resp. ČR po podepsání bilaterální smlouvy s Německem „usmiřovací“ nadace.²⁴⁵ Zůstalo jen u německého příslibu, pro jehož naplnění dlouho nebyla v SRN vhodná doba.²⁴⁶ Po zálohovém odškodnění obětí nacismu českým státem v roce 1994,²⁴⁷ české aktivitě a uchopení tématu německou opozicí

²⁴² Tamtéž.

²⁴³ Za tím účelem vyčlenil koncern VW již v roce 1991 12 milionů DM. Podobné platby realizovaly v roce 1998 Daimler-Benz (20 milionů DM) a v roce 1995 Hamburgische Elektrizitäts-Werke (0,5 milionu DM) a společně BASF, Bayer, Daimler-Benz, Hoechst (0,2 milionu DM). Viz Spoerer (2001), s. 248.

²⁴⁴ Podle sdělení Jiřího Šitlera v rozhovoru z 18. 4. 2001.

²⁴⁵ A to i přesto, že právní pozice ČR díky nezřeknutí se nároků vůči Německu byla silnější než pozice ostatních zemí střední a východní Evropy.

²⁴⁶ Celá záležitost se stala osobní věcí kancléře Kohla („*Chefsache*“), který ji úspěšně blokoval až do roku 1997. Důvodem byl zejména tlak ze strany sudetských Němců a CSU.

²⁴⁷ Dne 2. 11. 1994 přijal Parlament ČR zákon č. 217 o poskytnutí jednorázové peněžní částky obětem nacistické perzekuce.

byla nakonec po složitých jednáních uzavřena v roce 1997 Česko-německá deklarace. Na jejím základě byl založen Česko-německý fond budoucnosti (ČNFB). V deklaraci se německá vláda zavázala vložit do fondu 140 milionů DM. Na rozdíl od jiných nadací, do kterých státy střední a východní Evropy nepřispívaly žádnými prostředky, přislíbila vklad 25 milionů DM i ČR.²⁴⁸ Deklarace byla doprovázena dopisem ministra zahraničních věcí ČR Josefa Zieleniece, ve kterém ministr „po konzultaci s právníky“ v reakci na požadavek německé strany sděluje, že není možné, aby se ČR zřekla individuálních nároků svých občanů.²⁴⁹

Ve statutu fondu bylo zakotveno, že „většina prostředků Fondu bude využita na projekty sloužící ku prospěchu obětem nacionálněsocialistického násilí“.²⁵⁰ V souladu s tímto ustanovením schválila správní rada ČNFB „Projekt humanitární pomoci pro oběti nacionálněsocialistického násilí z Česko-německého fondu budoucnosti“, tzv. Sociální projekt – tedy odškodnění českých obětí nacismu. Jeho předkladatelem a nositelem je Koordinační komise, která je zplnomocněnou organizací Českého svazu bojovníků za svobodu a Federace židovských obcí v ČR. Sociální projekt byl schválen ve výši 90 milionů DM.²⁵¹ Prostředky byly určeny pro oběti všech národností, vystavené „nejtvrdší nacistické persekuci“ vězňením či ukrýváním se za nelidských podmínek, které nebyly dosud odškodněny „podle německých odškodňovacích zákonů a jiných aktů“.²⁵² Těmto postiženým mají být poskytovány ročně po dobu deseti let částky v rozmezí od 12 000 Kč do řádově několika desítek tisíc Kč v závislosti na délce a druhu persekuce. Příjemci těchto plateb se však

²⁴⁸ Čl. VII deklarace stanoví: „Obě strany zřídí česko-německý fond budoucnosti. Německá strana prohlašuje, že je připravena vložit do fondu 140 milionů DM. Česká strana prohlašuje, že je připravena vložit do fondu 440 milionů Kč.“

²⁴⁹ Podle sdělení Jiřího Šitlera v rozhovoru z 18. 4. 2001.

²⁵⁰ Čl. 2.2 Statutu Česko-německého fondu budoucnosti.

²⁵¹ Správní rada ČNFB (SR ČNFB) nejprve 4. 3. 1998 schválila poskytnutí zálohové částky 11 645 000 DM ještě před definitivním upřesněním projektu. Jeho dopracovaná a konečná podoba byla pak SR ČNFB schválena na jejím pátém zasedání 15.–16. 11. 1998. Celková suma 90 milionů DM zhruba odpovídá výši prostředků vynaložených českým státem na platby obětem nacismu podle zmíněného zákona č. 217/1994. Na podporu ostatních projektů (a administrativní náklady) zbylo z celkových 165 milionů DM, které vložily obě vlády do ČNFB, 75 milionů DM. Německá strana tak vlastně přislíbila 90 milionů DM na odškodnění nejhůře postižených obětí nacismu a na ostatní projekty pak SRN přispěla 50 miliony DM a ČR 25 miliony DM.

²⁵² Viz „Projekt humanitární pomoci pro oběti nacionálněsocialistického násilí z Česko-německého fondu budoucnosti“ (Sociální projekt), <http://www.fb.cz/>.

nezřekli žádných svých nároků a navíc znění Sociálního projektu výslovně stanoví, že „přijetím dávek se nevylučuje možnost přijímat humanitární nebo dobročinné příspěvky z jiných zdrojů“.²⁵³ Ve srovnání s ostatními příspěvky z ČNFB šlo o projekt nestandardní, se kterým však bylo od samého počátku počítáno. To dokazují i jednotlivá ustanovení statutu fondu.²⁵⁴

I přes svou snahu a aktivitu se bývalí čeští nuceně nasazení do kritérií Sociálního projektu nevešli. O tom, že „většina prostředků“ fondu, tedy 90 milionů DM, bude použita jen pro nejhůře postižené oběti nacismu, bylo rozhodnuto na politické úrovni ještě před vznikem ČNFB.²⁵⁵ Shody tedy bylo dosaženo v záměru poskytnout důstojnější odškodnění menšímu počtu nejvíce diskriminovaných obětí, mezi něž bývalí nuceně nasazení zařazeni nebyli.²⁵⁶

1.2.5 Prosazování nároků na odškodnění bývalých nuceně nasazených u německých soudů

Odmítavý postoj německé strany k politickému řešení otázky odškodnění nacistické nucené práce, které by bývalé nuceně nasazené uspokojilo, přiměl jejich zástupce k výraznější aktivizaci a k hledání jiných cest při prosazování svých požadavků. Zklamání z výsledků mezistátních jednání i z neměnného postoje německého průmyslu vedlo bývalé nuceně nasazené k uplatňování svých nároků i soudní cestou.

V praxi se však ukázalo, že i po pádu železné opony je tato cesta velmi komplikovaná a k cíli vede jen velmi obtížně. Prosazování požadavků na odškodnění nuceně nasazených před německými soudy přineslo celou řadu složitých problémů.²⁵⁷

Nejprve bylo nutné vyjasnit, zda nucená práce zakládá individuální nároky, přičemž v úvahu přicházely nároky veřejnoprávní a občanskopráv-

²⁵³ Tamtéž.

²⁵⁴ Pro tzv. Sociální projekt neplatí podle statutu fondu zásada přiměřeného rozdělování prostředků fondu mezi jednotlivé podporované oblasti česko-německých vztahů (čl. 5.2) a zásada přednosti společných česko-německých projektů či počínů financovaných ještě jiným sponzorem (čl. 5.3).

²⁵⁵ Podle sdělení člena správní rady ČNFB Miroslava Kunštáta, 1. 11. 2001.

²⁵⁶ Později byl správní radou schválen projekt, v jehož rámci byly Svazu nuceně nasazených poskytnuty finanční prostředky na registraci jeho členů, bývalých nuceně nasazených.

²⁵⁷ Některé z následujících otázek viz Heß, Burkhard: „Völker- und zivilrechtliche Beurteilung der Entschädigung für Zwangsarbeit vor dem Hintergrund neuerer Entscheidungen deutscher Gerichte“, in: Barwig (1998), s. 66.

ní. Odškodnění by se v tomto případě týkalo náhrady mzdy a škod na těle a zdraví vzešlých z nucené práce, u vězňů navíc ještě náhrady za škody na svobodě. Dále bylo nutné prozkoumat, zda mají být žaloby podány proti Spolkové republice Německo jako právnímu nástupci Německé říše, či proti soukromým podnikům, které nuceně nasazené využívaly. Také bylo nutné vyjasnit, v jakém vztahu jsou individuální nároky k odškodňovacímu právu SRN.

Na druhou stranu bylo nutné rozhodnout, zda tyto individuální požadavky nebyly vyřízeny mezinárodněprávními ustanoveními. Tedy zda nedošlo mezi lety 1945–1990 v mezinárodních smlouvách ke zřeknutí se nároků na odškodnění a reparace a tím i k zaniknutí nároků jednotlivých nuceně nasazených.

První žaloby byly proti SRN podány v roce 1992. Výrazné posílení pozice individuálních žalobců přinesl rozsudek spolkového ústavního soudu z května 1996,²⁵⁸ který odmítl tezi, podle které „existuje taková ‚exkluzivita‘ reparací, že individuální nároky od počátku nevznikají, protože válka je mezistátní záležitostí výlučně mezi státy“.²⁵⁹ Pod tlakem hrozícího promlčení²⁶⁰ došlo poté k podání stovek žalob proti německým firmám.

Na základě rozsudku ústavního soudu rozhodl v listopadu 1997 zemský soud v Bonnu ve věci žaloby 22 bývalých vězňů koncentračního tábora Osvětim proti SRN z titulu nucené práce. Žaloby 21 z nich byly zamítnuty s poukazem na § 8 BEG, podle kterého mohou být odškodněny pouze skutkové podstaty uvedené v BEG, přičemž tito žalobci již pobírají odškodnění podle BEG například za odnětí svobody či škody na zdraví.²⁶¹ Náhrada škody byla přiznána pouze jedné žalobkyni, na kterou se BEG kvůli jejímu bydlišti nevztahoval. Německý stát jí měl vyplatit 15 000 DM. Podobně dopadl i soudní proces u zemského soudu v Brémách v červnu 1998. Proti rozsudku zemského soudu v Bonnu se odvolali jak zamítnutí žalobci, tak spolková republika k vrchnímu zemskému soudu v Kolíně nad Rýnem. Ten v prosinci 1998 rozsudek nižší instance zrušil se zdůvodněním,

²⁵⁸ BVerfGE 94, 315, 330nn.

²⁵⁹ Heß, Burkhard: „Völker- und zivilrechtliche Beurteilung der Entschädigung für Zwangsarbeit vor dem Hintergrund neuerer Entscheidungen deutscher Gerichte“, in: Barwig (1998), s. 78.

²⁶⁰ Promlčecí lhůta byla v případě těchto nároků tříletá, měla tedy vypršet v květnu 1999.

²⁶¹ Srov. Bundesverband Information und Beratung für NS-Verfolgte (1998): *Projektentwurf: Gerechtigkeit für die Überlebende der NS-Zwangsarbeit*, <http://www.hagalil.com/bvnsv/index.htm>.

že „soudcům občanského práva nepřísluší pravomoc k rozšiřování nároků veřejnoprávního charakteru“.²⁶²

I přes celkově relativně hubený materiální výsledek představovaly tyto rozsudky zlom v praxi německé justice a otevřely nové možnosti zejména pro oběti ze střední a východní Evropy. Vhodnost a efektivnost tohoto postupu však velmi zpochybňovala skutečnost, že mezi podáním žalob a rozsudkem uplynulo pět let, přičemž následné odvolání přineslo další zdržení.

1.2.6 Prosazování nároků na odškodnění bývalých nuceně nasazených u amerických soudů

Žaloba Hugo Princze

Mnohem příznivější prostředí pro uplatnění nároků bývalých nuceně nasazených nabízely Spojené státy. Odškodnění nucené práce zde bylo součástí velkého společenského a právního tématu – žalob pramenících ze zločinů holocaustu (*Holocaust-Litigation*).²⁶³ Oběti holocaustu v roli žalobců či jejich zástupci mohli počítat s nakloněným veřejným míněním a „politickým a hospodářským prostředím, ve kterém byly žalované podniky vystaveny značným ztrátám na svém image a neustálým hrozbám bojkotů“.²⁶⁴ Přesvědčit se o tom mohla Spolková republika Německo již v roce 1995, kdy se jí soudní proces na základě žaloby amerického občana Hugo Princze proti německým podnikům²⁶⁵ podařilo odvrátit jen za cenu mezistátní dohody s USA. Obsahem dohody se stalo, v souladu s principy mezinárodního práva, odškodnění pouze amerických obětí nacismu – tedy malé skupiny postižených, kteří byli v době poškození občany USA.²⁶⁶ Výše odškodného závisela na délce věznění, ale v průměru představovala 76 000 USD na osobu.²⁶⁷

²⁶² Heß, Burkhard: „Entschädigung für NS-Zwangsarbeit vor US-amerikanischen und deutschen Zivilgerichten“, in: *Die Aktiengesellschaft*, 44, 4/1999, s. 151.

²⁶³ Šlo mimo jiné o tzv. spící konta, nevyplacené pojistky, „arizovaný“ židovský majetek, financování koncentračních táborů či navrácení ukradených uměleckých předmětů.

²⁶⁴ Heß, Burkhard: „Entschädigung für NS-Zwangsarbeit vor US-amerikanischen und deutschen Zivilgerichten“, in: *Die Aktiengesellschaft*, 44, 4/1999, s. 145.

²⁶⁵ Šlo o Mercedes Benz, Bayer, BASF a Hoechst.

²⁶⁶ Dohoda užívající termín „odškodnění“ zcela vybočuje z německé doktríny, podle které je odškodnění obětí nacismu uzavřenou záležitostí a SRN pouze dobrovolně poskytuje humanitární dávky.

²⁶⁷ Gedda, George: „Germany settles Holocaust claim“, *The Detroit News*, 22. 6. 1999.

Hromadné žaloby

Ještě výrazněji než politické a hospodářské prostředí přispěl k uplatňování nároků na odškodnění nuceně nasazených americký právní systém, který ve srovnání se systémem evropským zvyhodňuje žalobce: „rozsáhlé pravomoci, podnikatelsky myslící, agresivní advokáti, systém procesních nákladů umožňující podání žaloby bez rizika a také výhled na vysoké sumy za náhradu škod přiznané porotou zvou k uplatňování práva.“²⁶⁸ Hlavním nástrojem obětí nacismu se od roku 1996 stává institut amerického práva nazývaný hromadná žaloba (*class action*). Jejím cílem může být i dosažení mimosoudního vyrovnání, aniž by došlo k jejímu obsahovému přezkoumání.²⁶⁹

Hromadná žaloba umožňuje několika jednotlivým poškozeným žalovat v případě kolektivní škody jménem celé shodně postižené skupiny obětí, s nimiž však žalobci nemusí být domluveni. I když formálně vystupují na straně žalujících jen jmenovití reprezentanti, platí právní moc rozsudku i závaznost případného urovnání v zásadě pro všechny. Hromadná žaloba musí splňovat následující podmínky: „Mj. musejí být zažalované nároky typické pro celou skupinu [*class*] (*typicality*); ostatní členové musejí být o procesu informováni [...] a dostat možnost se [k němu] nepřipojit [...]. Nakonec musejí nejen konkrétní žalobci [*representative plaintiffs*], nýbrž i jejich advokáti zaručit, že budou celou skupinu [*class*] zastupovat čestně a přiměřeně [*fairly and adequately*].“²⁷⁰

Příslušnost amerických soudů pro žaloby týkající se zločinů, které byly spáchány německými podniky v Evropě, se odvozuje od obchodní činnosti žalovaných firem v příslušném soudním obvodu, z americké státní příslušnosti žalobce a z „Alien Tort Claims Act“,²⁷¹ zákona z roku 1789. Tato norma „otevřít přístup k americkým soudům ‚for a tort only, committed in violation of the law of nations or a treaty of the United States‘. Tento předpis, který měl původně umožnit potrestání námořních lupičů a pirátů, byl ‚znovuobjeven‘ v osmdesátých letech.“²⁷²

Specifická je v procesu hromadné žaloby i role soudce. Jeho primárním cílem je dosažení dohody, a to pokud možno ještě před začátkem samot-

²⁶⁸ Heß, Burkhard: „Entschädigung für NS-Zwangsarbeit vor US-amerikanischen und deutschen Zivilgerichten“, in: *Die Aktiengesellschaft*, 44, 4/1999, s. 145.

²⁶⁹ Tamtéž, s. 146.

²⁷⁰ Tamtéž.

²⁷¹ 28 U. S. C. § 1350.

²⁷² Heß, Burkhard: „Entschädigung für NS-Zwangsarbeit vor US-amerikanischen und deutschen Zivilgerichten“, in: *Die Aktiengesellschaft*, 44, 4/1999, s. 145.

ného procesu. „Prominentním znakem [...] je ‚odprávnění‘ [*Entrechtlichung*] sporu: Uzavření vyrovnání probíhá nezávisle na právní materii.“²⁷³ Jako pomocníka při urovnávání sporu může soud povolat zprostředkovatele (*settlement master*). Výsledkem vyrovnání pak bývá vznik odškodňovacího fondu, který dohodnuté finanční prostředky rozdělí poškozeným.

Nástroj hromadných žalob a zvýšená pozornost americké společnosti pro otázky spojené s holocaustem vynesly na scénu, kde se problematika odškodnění dosud řešila, nové aktéry: americké advokáty specializované na vznášení a urovnávání hromadných žalob. Jejich vliv se stal natolik markantní, že se začalo hovořit o diplomacii advokátů (*Plaintiff's Diplomacy*).²⁷⁴ Vzhledem k obtížné žalovatelnosti vlády suverénního státu v americkém právním systému je možné žaloby vznášet pouze proti zahraničním firmám, „ale šíře žaloby a prominentní charakter žalob si účast vlády stejně vynutí“.²⁷⁵

Jako první se o síle amerických advokátů mohly přesvědčit švýcarské banky. Hromadné žaloby proti nim byly vzneseny v roce 1996. Důvodem byl fakt, že stále disponovaly majetkem obětí nacismu, který u nich deponovaly ony samy či – po konfiskaci – nacisté. Přitom získat tento majetek zpět bylo pro dědice téměř nemožné. Po dvou letech, 12. srpna 1998, byl spor urovnán. Jednání nakonec přinesla závazek švýcarských bank Credit Suisse a UBS AG vyplatit 1,25 miliardy USD.²⁷⁶

Již v průběhu jednání se švýcarskými bankami se pozornost (kromě pojišťoven, které nevyplatily pojistky obětí holocaustu) pozvolna obracela k firmám, jež za 2. světové války využívaly práci vězňů koncentračních táborů. Zejména američtí advokáti Melvin Weiss a Michael Hausfeld z renomovaných advokátních kanceláří,²⁷⁷ mající zkušenosti právě z jednání se švýcarskými bankami, začali zkoumat možnost uplatnění hromadných žalob při prosazování nároků na odškodnění bývalých nuceně nasazených. V přípravách se velmi angažovala jejich spolupracovnice, advokátka Deborah Sturmanová, na kterou se již dříve obrátil Rudy Kennedy, bývalý osvětimský vězeň přinucený pracovat pro tamější I.G.-Farben, angažovaný v kampani za

²⁷³ Tamtéž, s. 149.

²⁷⁴ Viz Slaughter, Anne-Marie; Bosco, David (2000): „Plaintiff's Diplomacy“, in: *Foreign Affairs*, Vol. 79, No. 5, 102–116.

²⁷⁵ Tamtéž, s. 107.

²⁷⁶ Tamtéž, s. 108.

²⁷⁷ Šlo o newyorskou kancelář Milberg, Weiss, Bershad, Hynes & Lerach, L.L.P. a washingtonskou kancelář Cohen, Milstein, Hausfeld & Toll, P.L.L.C.

odškodnění bývalých nuceně nasazených. Sturmannová pak v létě 1997 také navázala spolupráci s Lotharem Eversem a jeho kolegy ze Spolkového sdružení pro informace a poradenství obětem nacismu (*Bundesverband Information und Beratung für NS-Verfolgte*) v Kolíně nad Rýnem. Jako první byla 4. března 1998 v Newarku u District Court of New Jersey zažalována americká firma Ford.²⁷⁸ Koncem srpna 1998 pak u stejného soudu byla totožnými advokátními kancelářemi podána hromadná žaloba bývalých nuceně nasazených proti koncernu Volkswagen. Již předtím podal hromadné žaloby na několik německých koncernů newyorský advokát Ed Fagan,²⁷⁹ jehož obrovskou zbraní byla práce s médii a schopnost sebe prezentace. Poté následovala celá řada dalších žalob proti německým firmám a jejich filiálkám v USA.²⁸⁰ Na podzim roku 1998 bylo u amerických soudů žalováno již téměř 20 německých podniků za svou roli při zaměstnávání nuceně nasazených.

1.2.7 Více než příklad: postoj koncernu Volkswagen a dolnosaského ministerského předsedy Gerharda Schrödera k otázce odškodnění bývalých nuceně nasazených

Nebyli to však pouze specializovaní američtí právníci, kdo přispěl k „drolení blokády“.²⁸¹ Kromě již zmíněných soudních procesů, kterým musela čelit SRN, hrozily v samotném Německu žaloby i jednotlivým německým podnikům. Velmi aktivní byl na tomto poli Klaus von Münchhausen, který byl desítkami bývalých nuceně nasazených zplnomocněn k jejich zastupování. Tento brémský politolog stál i u prvních žalob proti SRN v roce 1992 a v březnu 1998 dosáhl mimosoudního vyrovnání koncernu Diehl se svými mandanty.²⁸² Další podnik, proti němuž zahájil tažení ihned poté, byl Volkswagen.

²⁷⁸ Jednalo se zatím o jakýsi pilotní projekt, jehož se však kromě zmíněných advokátů účastnila již celá řada pozdějších účastníků jednání, mimo jiné i pozdější člen kuratoria spolkové nadace prof. Burt Neuborne. Z procedurálních důvodů byly žalovány americké firmy (Ford Werke Köln a Ford Motor Company), jejichž činnost v Kolíně nad Rýnem za války byla historiky dobře prozkoumána. Viz Evers, Lothar: „Verhandlungen konnte man das eigentlich nicht nennen...“, in: Winkler (2000), s. 223.

²⁷⁹ Šlo například o podniky BMW, Volkswagen, Daimler-Benz, Siemens, Krupp, MAN a Leica.

²⁸⁰ Například Krupp, Telefunken, Siemens, Daimler-Benz, General Motors (díky dceřině společnosti Opel), BMW, Bosch, AEG, Bayer, BASF, Rheinmetall, Mannesmann, Hoechst, Heinkel, Henkel, Continental a Degussa.

²⁸¹ Jedna z kapitol v knize M. Arninga (2001) se jmenuje „Jak se počala drolit desetiletá dlouhá blokáda“ (*Wie eine jahrzehntelange Blockade zu bröckeln begann*).

²⁸² Diskuse o roli podnikatele Karla Diehla za války se rozproudila v roce 1997 poté, co mu bylo propůjčeno čestné občanství města Norimberk.

Postoj koncernu VW k odškodnění bývalých nuceně nasazených byl pro další celkový vývoj této otázky zásadní a v mnohém ho předznamenával. Důvodem byla jednak významná pozice automobilky jako jednoho z největších a nejnámějších německých podniků a jednak propojení koncernu s nejvyššími patry německé politické scény. Spolková země Dolní Sasko je vlastníkem dvaceti procent akcií VW, což jí zaručuje místo v dozorčí radě pro jejího ministerského předsedu a ministra vnitra. Tehdejším předsedou dolnosaské vlády a tudíž členem dozorčí rady VW byl Gerhard Schröder, sociálnědemokratický kandidát na post spolkového kancléře a vyzyvatel Helmuta Kohla ve spolkových volbách v září roku 1998.

Po několikaměsíčním marném úsilí o zahájení jednání o mimosoudním vyrovnání a blokadě těchto snah jak ze strany wolfsburského koncernu, tak i z hannoverské státní kanceláře oznamuje 13. 6. 1998 von Münchhausen, že jménem třiceti bývalých židovských nuceně nasazených žijících v Izraeli podnikne všechny nutné kroky, aby koncern VW stanul před soudem z důvodu nevyplacených mezd v letech 1944/45.²⁸³ Volkswagen reaguje tiskovým prohlášením z 15. 6. 1998, ve kterém odmítá individuální odškodnění a uvádí známé argumenty, obsažené v dopise von Münchhausenovi z května téhož roku.²⁸⁴

Zcela nové tóny však najednou zaznívají z dolnosaské státní kanceláře, která se již nalézá ve víru volební kampaně. Gerhard Schröder přichází s požadavkem zřízení spolkového fondu pro odškodnění bývalých nuceně nasazených, do kterého by přispěly příslušné podniky. Navíc slíbil, že „spolková vláda vedená SPD takový fond zřídí“.²⁸⁵ Schröder se snažil zabránit tomu, aby se při své spanilé jízdě médií jako kandidát na kancléře pro příští tisíciletí nedostával do záře reflektorů v souvislosti s propíráním nacistické minulosti wolfsburského koncernu. Navíc měl dostatek instinktu a informací o chystaných žalobách, aby mu bylo zřejmé, že se celá záležitost již stěží obejde bez politického řešení.²⁸⁶ Toto téma také nabízelo

²⁸³ Tiskové prohlášení K. v. Münchhausena z 13. 6. 1998, <http://www.ns-zwangsarbeiterlohn.de>.

²⁸⁴ Obsah dopisu viz poznámka 240.

²⁸⁵ DPA, 16. 6. 1998.

²⁸⁶ Podle sdělení Jiřího Šitlera hovořil neoficiálně americký velvyslanec v SRN Kornblum již v průběhu roku 1998 o možnosti řešit celou záležitost formou německé nadace, za jejíž zřízení a fungování by SRN dostala od USA záruky o zamítnutí žalob proti německým podnikům před americkými soudy. Tehdy zejména německá strana ještě uvažovala o zárukách formou zákonného usnesení amerického kongresu. Také podle polského týdeníku *Polityka* navázali zástupci organizací amerických obětí kontakt s SPD a Zelenými již počátkem roku

Schröderovi, jehož strana se v opozici k odškodnění nuceně nasazených tradičně stavěla otevřeně,²⁸⁷ možnost profilace a vymezení se vůči svému politickému soupeři Helmutu Kohlovi. (Ten ještě koncem srpna 1998 prohlášoval, že „odškodňovací pokladna [*Wiedergutmachungskasse*] spolku nebude znovu otevřena“,²⁸⁸ a doporučil německým podnikům, ochotným pod zvyšujícím se tlakem k odškodnění nuceně nasazených, aby platby poskytl již existujícím nadacím ve střední a východní Evropě.) Navíc, jak ukázal i vývoj po volbách v roce 1998, bylo jedním ze zahraničněpolitických cílů vládní koalice SPD – BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN znovunabytí takového mezinárodněpolitického postavení, které by odpovídalo hospodářskému a geopolitickému významu SRN. Přitom uzavírání kapitol spojených s nacistickou minulostí Německa představuje jednu z podmínek splnění tohoto cíle.

Budoucí kancléř svým požadavkem na zřízení spolkového fondu, inspirovaným návrhem celozávodní rady (*Gesamtbetriebsrat*) koncernu VW, podpořil nároky bývalých nuceně nasazených, aniž tím však ohrozil právní stanovisko a pozici Volkswagenu. Avšak firma s globální působností dosahující rekordních zisků a kupující takové značky jako Rolls-Royce a Lamborghini, za něž zaplatila více než půl druhé miliardy DM, mohla jen ztěžil odolávat tlaku veřejného a zejména zveřejněného mínění. Necelý měsíc po svém zamítavém stanovisku přišlo představenstvo největšího evropského automobilového koncernu s konceptem soukromého fondu pomoci (*privater Hilfsfonds*), který „poskytne humanitární pomoc individuálním obětem“ přinuceným za války pracovat pro VW.²⁸⁹

Volkswagen sice nebyl první ani poslední, kdo se rozhodl k individuálnímu odškodnění bývalých nuceně nasazených.²⁹⁰ Celý proces však přinesl dva významné zlomy: stanovisko Gerharda Schrödera pro budoucí státní linii a postoj představenstva VW pro jednotu a argumentaci německých firem. Pro samotné oběti se ovšem zatím změnilo málo –

1998. Viz Burdzy, Pawel: Miejsce przy stole. Kulisy polskich zabiegów o odszkodowania dla niewolników III Rzeszy, in: *Polityka*, č. 24/2000.

²⁸⁷ Vlády vedené SPD však nebyly v minulosti k neodškodněným obětem nacismu ze střední a východní Evropy o nic vstřícnější než koalice jejich politických protivníků.

²⁸⁸ *Berliner Zeitung*, 22. 8. 1998.

²⁸⁹ Reuters, 7. 7. 1998.

²⁹⁰ Vlastní fond za účelem individuálních plateb zřídil kromě koncernu Volkswagen i Siemens. Před nimi ohlásila tento záměr i Degussa, která nakonec prostředky vložila až do společného fondu. Vedle nich vyplatil koncern Adlerwerke bývalým nuceně nasazeným celkem 80 000 DM a již zmiňovaný Diehl 3 miliony DM. Viz Spoerer (2001), s. 248.

spolkovým kancléřem byl stále Helmut Kohl a Volkswagen zatím ani nenaznačil, o jak vysoké platby by mělo jít. O výši odškodnění přitom nemusel s nikým jednat.

2. Jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených a jiných obětí nacismu

2.1 Zrod jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených a jiných obětí nacismu

2.1.1 Role Gerharda Schrödera a německého průmyslu; nástup rudozelené koalice

Září roku 1998 přineslo obrovský nárůst hromadných žalob proti německým podnikům v USA. Kromě soudních procesů se v USA rozběhla mediální kampaň vedená ve stejném duchu jako v případech švýcarských bank či evropských pojišťoven, některé „story“ však byly pro americkou veřejnost ještě poutavější: „Tomuto příběhu se v amerických médiích dostalo podstatně více pozornosti než sporu se švýcarskými bankami,“ napsal o výrobci pověstného Cyklonu B a zpracovateli zlata obětí holocaustu, chemickém koncernu Degussa, Peter De Thier z *Berliner Zeitung*.²⁹¹ Odborníci varovali před dynamikou, silou a až hysterií veřejného mínění v USA a poukazovali na výsledek kampaně proti švýcarským bankám.²⁹² Německému průmyslu hrozily obrovské škody.

Některé německé koncerny orientované na export do Spojených států si uvědomovaly vážnost situace a buď založily své odškodňovací fondy (VW, Siemens) či deklarovaly připravenost přispět za účelem odškodnění bývalých nuceně nasazených do společného fondu německého průmyslu (BMW). I přes společný zájem na odvrácení žalob v USA se německé firmy nedokázaly shodnout na jednotné strategii. Vyšlo to najevo v polovině září při zasedání Svazu německého průmyslu (BDI): „Konflikt probíhá exemplárně mezi BMW a koncernem Krupp. Automobiloví producenti zastupují spíše odvětví orientované na konzum, ocelářský koncern pak tradiční odvětví německého průmyslu. Oba koncerny čelí v USA hromadným žalo-

²⁹¹ Thier, Peter (1998): „Der Mercedes-Stern könnte in den USA rasch seinen Glanz verlieren. Ehemalige Zwangsarbeiter klagen gegen deutsche Industriekonzerne“, in: *Berliner Zeitung*, 4. 9. 1998.

²⁹² Kesse, Christoph (1998): „Vermeidbarer Schaden“, *Berliner Zeitung*, 4. 9. 1998.

bám. Zatímco mnichovský podnik zdůrazňuje svůj zájem na ‚urychleném řešení‘, aby se zbavil těchto nepříjemných požadavků, essenský koncern nad tím mává rukou: Již v roce 1956 zaplatil tento producent oceli deset milionů DM Jewish Claims Conference, prohlašuje vedení koncernu.“²⁹³ BDI jako zprostředkovatel tak skončil a tato role byla vyhrazena pro nového kancléře, Gerharda Schrödera.

Koncem září 1998 vyhrála v Německu volby do spolkového sněmu SPD a za svého koaličního partnera si vybrala stranu BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. Necelý měsíc po volbách mezi sebou obě strany uzavřely koaliční dohodu. Vzhledem k tradičně vstřícnému a aktivnímu postoji Zelených v otázce odškodnění jak bývalých nuceně nasazených, tak i ostatních „zapomenutých obětí“ se Schröderův předvolební slib o zřízení odškodňovacího fondu stal bez problémů součástí koaličního ujednání.²⁹⁴ Svůj cíl si budoucí vládní koalice zformulovala zcela jasně: „Rehabilitace a vylepšení odškodnění pro oběti nacistického bezpráví zůstává i nadále závazkem. Nová spolková vláda iniciuje [*auf den Weg bringen*] pro „zapomenuté oběti“ spolkovou nadaci ‚Odškodnění nacistického bezpráví‘ a za účasti německého průmyslu spolkovou nadaci ‚Odškodnění nacistické nucené práce‘.“²⁹⁵

Den po uzavření koaliční dohody se budoucí kancléř Schröder sešel s vrcholnými manažery některých žalovaných firem,²⁹⁶ kteří mimo jiné požadovali, aby se ujal prostředkování mezi nimi a americkými advokáty a vytvořil právní a politický rámec pro dohodu. Mezi manažery však znovu nepanovala shoda. Tentokrát se nelíbila zástupcům průmyslových podniků myšlenka společného postupu s německými bankami, které nečelí žalobám v důsledku využívání nucené práce, nýbrž pro jejich roli při arizacích a obchodech s ukradeným zlatem. Záměrem spolkové vlády však bylo vypořádání všech nároků obětí nacismu najednou. To se později ukáže jako jedna z největších komplikací celého procesu.

²⁹³ Arning (2001), s. 75.

²⁹⁴ Iniciativy Zelených v oblasti odškodnění bývalých nuceně nasazených viz III.1.1.1 Opoziční iniciativy ve spolkovém sněmu. Ještě v listopadu 1997 podala strana BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN ve spolkovém sněmu návrh na zřízení spolkové nadace „Odškodnění za nacistickou nucenou práci“ (*Entschädigung für NS-Zwangsarbeit*), viz BT-Drucksache 13/8956.

²⁹⁵ *Aufbruch und Erneuerung – Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert. Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN*, Bonn, 20. 10. 1998.

²⁹⁶ Schůzky se účastnili například předseda představenstva firmy Siemens AG Heinrich von Pierer, mluvčí představenstva Deutsche Bank AG Rolf Breuer a šéf koncernu VW Ferdinand Piëch.

Budoucí kancléř po schůzce deklaroval zájem na rychlém, společném a „pragmatickém“ vyřešení situace a připravenost nové spolkové vlády pomoci německému hospodářství, které podle něj „má nárok na ochranu před právními akcemi“.²⁹⁷ Za tímto účelem měla být zřízena pracovní skupina pod vedením budoucího spolkového ministra bez portfeje Bodo Hombacha. Bez bližších podrobností byl také ohlášen záměr nové vládní koalice zřídit spolkovou nadaci, která, jak prohlásil Schröder, „bude hlavně měrou financována koncerny“.²⁹⁸

Spolkový kancléř si za svůj přístup na jedné straně vysloužil pochvalu německých manažerů, na straně druhé však sklízel i kritiku, zejména od představitelů německých Židů. Schröderovým zájmem, který sám prohlašoval za národní, bylo odvrácení žalob od německých podniků a získání definitivní právní jistoty pro německé firmy před nároky obětí nacismu. Uznání příkoří spáchaných na obětech a jejich pozdní odškodnění se jeví až jako druhotné: „Vítám, že se Gerhard Schröder na rozdíl od Helmut Kohla té věci ujal. Avšak mimořádně mě irituje, když Schröder v této souvislosti prohlašuje, že jako německý kancléř je povinen chránit německý průmysl. Nedokážu tuto větu zařadit“, hodnotil roli kancléře člen Ústřední rady Židů v Německu a člen CDU Michael Friedman a dále pokračoval: „Německý průmysl není třeba chránit, nýbrž daleko spíše vyburcovat a motivovat, aby přiznal svou roli a odpovědnost. Statut oběti [*Status des Opferseins*] musí být obětem přiznán a pomocí odpovídající platby učiněn věrohodným.“²⁹⁹

Úsilí Bodo Hombacha však dávalo kritikům za pravdu. Ministr sondoval půdu nejprve v USA, kde chtěl americké vládě zprostředkovat cíl německého průmyslu: odvrácení žalob a právní jistotu do budoucna. Oběti tak zatím zůstávaly stranou.

2.1.2 Role USA a Washingtonská konference

Symbolika přelomu století a s ní spojená snaha po tlustých čarách a čistých stolech nepůsobila jen na nového německého kancléře. „Odstranit překážky na cestě do 21. století“³⁰⁰ si dala za úkol i Clintonova administrativa.³⁰¹

²⁹⁷ Citováno podle DPA, 21. 10. 1998.

²⁹⁸ Arning (2001), s. 75.

²⁹⁹ Michael Friedman v rozhovoru pro *Berliner Zeitung*, 27. 10. 1998.

³⁰⁰ Arning (2001), s. 29.

³⁰¹ Viz *Holocaust Assets: Statement by Under Secretary of Commerce Stuart Eizenstat before the House Banking and Financial Services Committee, Washington DC*, <http://www.state.gov/www/regions/eur/961219eizen.html>, 11. 12. 1996.

Již Clintonův předchůdce v úřadu prezidenta USA George Bush sice naznačoval tehdejšímu spolkovému kancléři Helmutu Kohlovi, že zatímco „během studené války neměly Spojené státy vůbec žádný zájem na tom, aby za železnou oponu plynula byt jen jedna marka, vidí se Washington nyní v podobné roli jako v roce 1945 – Amerika stojí na straně obětí“.³⁰² Teprve za vlády Billa Clintona si však USA daly za cíl vyřešit všechny problémy spojené s otevřenými restitučními nároky z doby nacismu, a to do konce roku 1999.³⁰³

Kromě již zmiňované role Spojených států při odškodnění amerických obětí nacismu či při jednání o rozšíření platnosti „ujednání podle čl. 2“ i na střední a východní Evropu iniciovaly USA koncem 90. let další procesy vedoucí k naplňování „důležitého amerického zahraničněpolitického zájmu: dosažení spravedlnosti pro přeživší holocaustu a jejich rodiny“, jak ho označil zvláštní zmocněnec pro otázky holocaustu J. D. Bindenagel.³⁰⁴ Koncem roku 1997 proběhla v Londýně konference o tzv. tripartitním zlatu.³⁰⁵ Poté bylo pod vedením bývalého amerického ministra zahraničí Lawrence Eagleburgera dosaženo shody s předními evropskými pojišťovny v otázce nevypacených pojistek obětí holocaustu.³⁰⁶ USA ve svém úsilí pokračovaly i nadále: „Nyní si režisér již nechtěl nechat vzít scénář z ruky. Neboť jako maximum si vláda Billa Clintona předsevzala toto: do voleb příštího amerického prezidenta v listopadu 2000 mělo být toto téma [otázky spojené s nápravou nacistických zločinů, pozn. T.J.] zcela ze stolu“,³⁰⁷ ohodnotil Matthias Arning aktivitu náměstka amerického ministra obchodu, Stuarta Eizenstata³⁰⁸.

³⁰² Arning (2001), s. 34.

³⁰³ Tamtéž, s. 29.

³⁰⁴ Bindenagel, J. D. (Special Envoy for Holocaust Issues): Remarks to the Ebert Foundation seminar, „The German Remembrance Fund and the Issue of Forced and Slave Labor“, 1. 11. 1999, http://www.state.gov/policy_remarks/1999/991101_bindenagel_holoc.html.

³⁰⁵ Jednalo se o zlato uloupené nacisty během války národním bankám obsazených států. Mediálně však tato diskuse splynula s debatou o zlatu obětí holocaustu. Výsledkem zmíněné konference byl newyorský International Fund for Needy Victims of Nazi Persecution spravovaný vládou Velké Británie. Prostředky do něj vložilo 18 států včetně ČR. Z fondu byly finančně podpořeny i některé díky úspěšné diplomatické aktivitě dosáhnout toho, aby v souvislosti s tímto nacistickým bezprávím nebyla spojována s provinivšími se pojišťovnami, ale aby byla chápána jako zástupce obětí.

³⁰⁶ Při washingtonské konferenci v prosinci 1998 pak vznikla Mezinárodní komise pro nároky pojistek z období holocaustu (ICHEIC). Místo pozorovatele v ní má i ČR, které se, podle sdělení Jiřího Šitlera, podařilo díky úspěšné diplomatické aktivitě dosáhnout toho, aby v souvislosti s tímto nacistickým bezprávím nebyla spojována s provinivšími se pojišťovnami, ale aby byla chápána jako zástupce obětí.

³⁰⁷ Arning (2001), s. 77.

³⁰⁸ S. Eizenstat, který byl později státním podsekretářem a poté náměstkem ministra financí a zároveň zástupce prezidenta a ministry zahraničí pro otázky holocaustu, byl na americké straně po celou dobu hlavní postavou v celé problematice odškodnění obětí nacismu.

Další významný krok Stuarta Eizenstata k vyřešení otázek spojených s požadavky obětí nacismu představovala v prosinci 1998 konference o otevřených majetkových otázkách z období holocaustu (*Washington Conference on Holocaust-Era Assets*).³⁰⁹ Hlavními tématy rokování zástupců 44 vlád a 13 nevládních organizací byly nacisty zkonfiskované umělecké předměty, nevyplacené pojistky, majetek zabavený za války židovským obcím a otázky historického výzkumu a zprostředkování problematiky holocaustu.³¹⁰

Téma nacistické nucené práce se do programu konference nedostalo. Německá delegace se prezentovala v dobrém světle a dostalo se jí z Washingtonu ujištění, že se nemusí obávat nových nároků.³¹¹ Ministr zahraničí Izraele, Levy, však ve svém vystoupení prohlásil: „Odškodnění musí být požadováno i pro muže a ženy přeměněné v otroky, jejichž těla byla zneužita pro zisk. Všechny civilizované národy odmítají otroctví a kdokoli zneužíval otrockou práci, musí poskytnout odškodnění [*reparations*] za tento ohavný zločin.“³¹² Požadavky na odškodnění nuceně nasazených v závěru konference formulovali také zástupci obětí nacismu z Ukrajiny, Ruska a Běloruska.³¹³ Otázka odškodnění bývalých nuceně nasazených byla také diskutována na okraji rokování, ale bez zástupců ze střední a východní Evropy. Snaha spolkové vlády o „pragmatické řešení“ a její taktika dohodnout se separátně opět jen se „Západem“ začínala vycházet najevo.³¹⁴

³⁰⁹ Viz *Proceedings of the Washington Conference On Holocaust-Era Assets Released by the Office of the Coordinator for the Washington Conference on Holocaust-Era Assets*, Washington, DC, duben 1999, <http://www.state.gov/www/regions/eur/holocaust/heac.html>.

³¹⁰ Na konferenci byli pozváni i čeští zástupci. Česká republika se tak v souvislosti s odškodněním obětí nacismu, nepočítaje její účast v procesu kompenzací nevyplacených pojistek, poprvé výrazněji prezentovala na mezinárodní úrovni. Kromě pozitivních ohlasů na vystoupení českých zástupců přinesla účast Česka na této konferenci i další důležitý výsledek – začal krystalizovat český přístup k podobným jednáním a tématům i tým, který se jim dále věnoval. Tento přístup spočíval ve vedoucí roli státního úředníka a týmu složeného i z expertů a zástupců obětí. Ve Washingtonu pak ČR reprezentovali vedoucí delegace Jiří Šitler za MZV ČR, Tomáš Jelínek z Kanceláře prezidenta republiky jako expert na otázky spojené s nevyplacenými pojistkami, historik Vít Vlnas, předseda Společnosti odborníků a přítel Muzea romské kultury Karel Holomek, tajemník Federace židovských obcí Tomáš Kraus, velvyslanec ČR v USA Alexandr Vondra a rada-vyslanec Antonín Hradílek, který se této agendě věnoval soustavněji.

³¹¹ Arning (2001), s. 78.

³¹² Viz *Proceedings of the Washington Conference On Holocaust-Era Assets Released by the Office of the Coordinator for the Washington Conference on Holocaust-Era Assets*, Washington, DC, duben 1999, <http://www.state.gov/www/regions/eur/holocaust/heac.html>, s. 105.

³¹³ Ruská delegace v této souvislosti prezentovala minimální sumu požadovanou pro odškodnění ruských obětí nacistických nucených prací ve výši 3,5 miliardy DM. Tamtéž, s. 1017.

³¹⁴ Arning (2001), s. 78.

2.1.3 Vznik nadační iniciativy německého hospodářství

V lednu 1999 oznámil Světový židovský kongres ústy svého výkonného ředitele Elana Steinberga, že bude „všemi silami blokovat“ fúzi Deutsche Bank s investičním domem Bankers Trust, pokud nedojde k urovnání nároků obětí holocaustu.³¹⁵ Německé bance hrozilo zamítnutí její fúze newyorským bankovním dozorem a bojkot jejích dalších aktivit. Němečtí bankéři se již dříve pokoušeli dohodnout se na řešení se zástupci obětí holocaustu a přislíbili finanční kompenzace.³¹⁶

Do celé záležitosti se však vložil Bodo Hombach, jehož snahou bylo vyřešit všechny nároky vyplývající z nacistických zločinů najednou a získat právní jistotu pro všechny postižené německé podniky. Za tím účelem se již koncem roku 1998 několikrát setkal s německými manažery a sondoval půdu v USA. Úsilí německé strany tedy nesměřovalo pouze k vyřešení požadavků bývalých nuceně nasazených, nýbrž i k urovnání majetkových a dalších nároků obětí nacismu. Snaha o jednotné řešení tak přinesla propojení těchto relativně nesourodých oblastí odškodnění.

Začátkem února 1999 představil německý diplomat svůj koncept v USA. Spolu s šéfem Deutsche Bank, Rolfem Breuerem, jednal s generálním tajemníkem Světového židovského kongresu Isaacem Singerem. Setkal se také s dalšími zástupci JCC, Stuartem Eizenstatem a členem izraelské vlády Bobby Brownem a americkými advokáty. Za právní jistotu nabídl Schröderův ministr „Fond smíření německého hospodářství“, z něhož by bylo odškodněno 80 000 až 130 000 obětí z USA, Izraele a východní Evropy. O výši sumy vložené do fondu se nejednalo, ale neoficiálně byla zmíněna částka 1,3 miliardy DM, z níž by polovinu mohly uhradit banky. Kromě toho by spolková vláda založila nadaci, z níž by byli odškodněni i nuceně nasazení u říšských organizací.³¹⁷ Další konkrétní otázky, jako například způsob získání právní jistoty pro německé firmy, měly být vyjasněny v rámci pracovní skupiny. Od Singera získal Hombach příslib souhlasu s fúzí Deutsche Bank a podle ministrových vlastních slov se za prezentovaný koncept postavily i vlády USA a Izraele.³¹⁸ USA však daly najevo, že je nejprve třeba dohodnout výši odškodnění a pak teprve jednat o právní jistotě.³¹⁹ Také z řad zúčastněných právníků zazněly i tóny

³¹⁵ *Berliner Zeitung*, 27. 1. 1999.

³¹⁶ Arning (2001), s. 78.

³¹⁷ AFP, 9. 2. 1999.

³¹⁸ Tamtéž.

³¹⁹ Arning (2001), s. 79.

mírné nespokojenosti: Hombach potřebuje „nové myšlenky“, prohlásil jeden z nich.³²⁰

Přední německé podniky byly povzbuzeny výsledky Hombachovy diplomatické aktivity. Dvanáct z nich pak 16. února 1999 po schůzce se spolkovým kancléřem oficiálně oznámilo, že zakládají Nadační iniciativu „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ (*Stiftungsinitiative „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*).³²¹ Tento krok firmy prezentovaly jako „závěrečné materiální gesto“ (*abschließendes materielles Zeichen*) ze solidarity, spravedlnosti a sebeúcty. Kromě přímých plateb obětem nacismu připomněly svoji účast na poválečném odškodnění skrze platbu daní, z nichž byla financována odškodňovací politika SRN.

Iniciativa si dala následující tři cíle: „Dát odpověď na morální odpovědnost německých firem v oblastech zaměstnávání nuceně nasazených, arizace a jiného bezpráví z doby nacistického panství, kvůli tomuto chápání nacistické minulosti podporovat humanitární a do budoucna směřující projekty a díky tomu vytvořit základy umožňující postupovat proti žalobám, zejména hromadným žalobám v USA, a také vzít opodstatnění [*den Boden entziehen*] kampaním proti pověsti naší země a jejího hospodářství.“³²²

Iniciativa se měla skládat ze dvou stejně velkých částí: z „humanitárního fondu ve prospěch bývalých nuceně nasazených a jiných skupin obětí nacismu a z vhodné nadace budoucnosti pro projekty, které mají vztah k důvodu vzniku fondu“.³²³

Zúčastněné společnosti vyjádřily také svůj předpoklad, že pro ně budou v rámci mezivládních dohod nalezeny dostatečné právní záruky. Za cíl fondu označily „kooperativní, spravedlivou, nebyrokratickou a především rychlou“ pomoc obětem nacismu, která by se měla začít realizovat 1. září 1999. Němečtí průmyslníci a bankéři uvítali záměr spolkové vlády pokračovat v započatých jednáních a úmysl začít rozhovory i s nadacemi ve Varšavě, Moskvě, Kyjevě, Minsku a Praze, přičemž deklarovali, že jejich cílem je poskytnutí humanitárních dávek nezávisle na náboženství či národnosti obětí, a vyzvali ostatní německé podniky, aby se připojily.³²⁴

³²⁰ Perger, Werner A.: „Ein Anfang. Hombachs schwierige Mission in Amerika“, in: *Die Zeit*, 7/1999.

³²¹ Zakládajícími členy iniciativy byly společnosti Allianz, BASF, Bayer, BMW, DaimlerChrysler, Deutsche Bank, Degussa-Hüls, Dresdner Bank, Krupp, Hoechst, Siemens a Volkswagen.

³²² Pressemitteilung der Bundesregierung, 16. 2. 1999.

³²³ Tamtéž.

³²⁴ Tamtéž.

Nejen slova chvály hodnotící krok průmyslu jako pozitivní průlom na cestě k odškodnění, ale i kritiku si vysloužila iniciativa německých podniků. Někteří zástupci obětí se pozastavovali nad tím, že „dlužníci sami určují, kolik zaplatí“.³²⁵ Kromě toho byla experty kritizována i neoficiálně zmíněná částka tří miliard DM, kterou by měly do fondu vložit německé firmy. Historik Hans Mommsen označil tuto sumu za nedostatečnou. Podle něj bylo nutné počítat s daleko vyšším počtem než 200 000–300 000 žadatelů o odškodnění, o kterých se doposud hovořilo. Odhady expertů se totiž pohybovaly ve výši kolem 800 000 žadatelů.³²⁶

V následujících týdnech se měl Hombach pokusit dojednat smlouvu s USA, která by německým podnikům poskytla dostatečné záruky před americkými soudy. Kromě toho však bylo nutné vyřešit ještě celou řadu dalších otázek: výši sumy vložené firmami do fondu, kritéria pro odškodnění či poměr mezi sumou určenou na odškodnění a částkou vyčleněnou pro projekty. Jednání mezi SRN a USA se však v průběhu března a dubna dostala do slepé uličky.

V druhé polovině dubna 1999 pak Stuart Eizenstat oznámil svůj záměr uspořádat v květnu ve Washingtonu mezinárodní konferenci, na které by se při jednání všech zúčastněných stran vyřešily otevřené otázky: „Jsem přesvědčen, že toho při spolupráci všech zúčastněných dosáhneme“, naznačil další vývoj Stuart Eizenstat.³²⁷ K jednomu stolu měli zasednout kromě zástupců americké a německé vlády a německého průmyslu i oběti a jejich advokáti, dále pak reprezentanti JCC a izraelské vlády, jakožto i zástupci vlád a obětí ze střední a východní Evropy.

2.1.4 Cesta zástupců obětí ze států střední a východní Evropy za jednací stůl: příklad Polska a Česka

Polsko

Během washingtonské konference sice delegace z Polska – které se v roce 1991 zavázalo, že nebude podporovat další nároky svých občanů

³²⁵ Arning, Matthias, Kappus, Monika: „Zwölf Konzerne zahlen in Fonds für NS-Opfer“, in: *Frankfurter Rundschau*, 17. 2. 1999.

³²⁶ Deupmann, Ulrich: „Bundestag unterstützt Zwangsarbeiter-Fonds“, in: *Berliner Zeitung*, 4. 3. 1999.

³²⁷ Deupmann, Ulrich: „Konferenz über Zwangsarbeiter“, in: *Berliner Zeitung*, 19. 4. 1999.

vyplývající z pronásledování nacismem³²⁸ – otázku odškodnění nuceně nasazených oficiálně netematizovala, ale spolupráce polské vlády s americkými advokáty Martinem Mendelsohnem a Michaelem D. Hausfeldem byla již tehdy v plném proudu. Zmínění američtí právníci, kteří od počátku usilovali i o prosazení nároků obětí ze střední a východní Evropy, navázali kontakty s představiteli Polska v létě 1998, když chystali podání žalob i jménem polských občanů. Pro uskutečnění svého cíle potřebovali pomoc polské vlády, kterou jim zprostředkovalo polské velvyslanectví ve Washingtonu. Jasný signál vyslala v této souvislosti vláda polské republiky v říjnu 1998 prohlášením, že „považuje myšlenku uspořádat mezinárodní konferenci za hodnotnou“.³²⁹ Začátkem prosince 1998 pak obdrželi Michael Hausfeld a Melvyn Weiss mandát polské vlády jednat se spolkovou vládou a německými podniky o odškodnění bývalých nuceně nasazených: „Jen deset procent nuceně nasazených byli Židé. Spojili jsme se proto ve vší tichosti se zeměmi z východní Evropy. Nyní máme plnou moc polské vlády mluvit v této věci společně s ní“,³³⁰ prohlásil Michael Hausfeld. K probíhajícím separátním jednáním mezi JCC na jedné straně a úřadem spolkového kancléře a německým průmyslem na straně druhé dále poznamenal, že k dohodě nemůže dojít bez účasti všech zainteresovaných stran.³³¹

Německá strana však státy střední a východní Evropy stále ignorovala. Když na přání polské strany došlo v lednu 1999 k setkání Bodo Hombacha s šéfem kanceláře polského premiéra Wiesławem Walendziakiem,³³² panovala napjatá atmosféra. Německý ministr hovořil o sumách vyplacených na odškodnění spolkovou republikou, o kritickém postoji německé veřejnosti k jednání s Polskem a o nárocích německého Svazu vyhnanců. Popřel také, že by docházelo k tajným jednáním s Američany a zástupci židovských organizací.³³³ Poté, co mu však jeho polský protějšek oznámil, že byla právě podána hromadná žaloba jménem polských obětí nucených prací,

³²⁸ Jedná se o tzv. dohodu Kastrop-Žabiński z 16. 10. 1991, na jejímž základě byla také založena Nadace polsko-německého usmíření.

³²⁹ Viz Burdzy, Paweł: „Miejsce przy stole. Kulisy polskich zabiegów o odszkodowania dla nie-wolników III Rzeszy“, in: *Polityka*, č. 24/2000.

³³⁰ *Berliner Zeitung*, 9. 12. 1998.

³³¹ Tamtéž.

³³² Setkání se zúčastnil také poradce šéfa kanceláře premiéra Bartosz Jalowiecki, pozdější šéf polské nadace a hlavní polský vyjednaváč.

³³³ Viz Burdzy, Paweł: „Miejsce przy stole. Kulisy polskich zabiegów o odszkodowania dla nie-wolników III Rzeszy“, in: *Polityka*, č. 24/2000.

změnil Hombach svůj postoj a připustil skutečnost probíhajících jednání.³³⁴ Podobnou aktivitu vyvinula polská strana i na americké půdě. Velvyslanci Kožmińskému se po schůzce se Stuartem Eizenstatem dostalo ubezpečení, že „Polsko musí být součástí procesu“.³³⁵

Česko

Česká strana se nacházela v poněkud odlišné situaci než Polsko. Velmi aktivně působila na mezinárodní úrovni při řešení otázek spojených s konfiskovaným zlatem, nevyplacenými pojistkami či navrácením ukradených uměleckých předmětů. Při přímé podpoře nároků bývalých nuceně nasazených však, i přes silnější právní pozici, než mělo například Polsko, byla mnohem opatrnější.³³⁶

Důvodů bylo několik. Jednak se jak v Praze, tak v Bonnu dostaly k moci sesterské sociálnědemokratické strany a ČSSD velmi usilovala o dobré vztahy s SPD.³³⁷ Dalším důvodem byla uzavřená česko-německá deklarace a relativně čerstvě schválený Sociální projekt Česko-německého fondu budoucnosti (ČNFB) a s tím související závazky.³³⁸ Česká strana, dbající na svou pověst a dodržující právní disciplínu, si uvědomovala, že by svým výrazným angažmá v celé záležitosti mohla porušit sjednané dohody, avšak na druhé straně bylo jasné, že pro ni není únosné, aby z celého procesu byly vyloučeny české oběti.³³⁹ Kromě toho existovala i reálná možnost nepřímého řešení této problematiky v rámci mezistátní dohody o sociálním pojištění.³⁴⁰ Oficiálně se tak Česko zatím drželo zpět

³³⁴ Tamtéž.

³³⁵ Tamtéž.

³³⁶ ČR se například nikdy nároků vůči Německu nezřekla. Srov. též kapitulu III.1.1.4 Pozice obětí nacismu ze států střední a východní Evropy a kapitulu III.1.2.4 Česká pozice v otázce odškodnění obětí nacismu.

³³⁷ Důsledkem tohoto postoje byla i skutečnost, že vláda do vedení celého jednání o odškodnění vstupovala jen minimálně.

³³⁸ Obě strany se totiž v deklaraci zavázaly, že „nebudou zatěžovat své vztahy politickými a právními otázkami pocházejícími z minulosti“.

³³⁹ Na tyto komplikované slučitelné cíle české zahraniční politiky upozornil v rozhovoru 18. 4. 2001 Jiří Šitler.

³⁴⁰ Podle sdělení Jiřího Šitlera z 18. 4. 2001 probíhaly paralelně s rozbíhajícími se jednáními o odškodnění bývalých nuceně nasazených negociace česko-německé dohody o sociálním pojištění. Její uzavření MZV ČR blokovalo, aby si pro případ ztroskotání mezinárodních rozhovorů o odškodnění ponechalo možnost vyřešit tuto problematiku podobným způsobem, jakým byla Spolkovou republikou Německo řešena v 50. a 70. letech (viz III.1.1.1 Nepřímé odškodnění).

a omezilo svou činnost na sledování vývoje celé záležitosti a mapování terénu.³⁴¹

Vědět o sobě dali Češi v lednu 1999. Tehdy v Bonnu, po pokynu z ústředí, písemně intervenoval velvyslanec ČR František Černý. Nejednalo se o přímou podporu nároků nuceně nasazených, jako tomu bylo v polském případě, nýbrž o vyjádření obav z možného tradičního rozlišování na „východní“ a „západní“ oběti a nabídku spolupráce při přípravách odškodnění. Poté, co byla založena nadační iniciativa německého hospodářství a první intervence zůstala bez odezvy, intervenoval velvyslanec Černý v únoru 1999 podruhé. Dopis se nesl v podobném duchu jako lednová intervence a navíc obsahoval uvítání vzniku nadační iniciativy.³⁴²

Ve stejném smyslu se na spolkového kancléře obrátilo i vedení Svazu nuceně nasazených (SNN), který za podpory MZV a ČNFB započal již dříve vytvářet databázi českých bývalých nuceně nasazených. Již v lednu 1999 také došlo k důležité schůzce představitelů SNN a Českého svazu bojovníků za svobodu (ČSBS) s Klausem von Münchhausenem a Lotharem Eversem.³⁴³ K prvnímu navázání kontaktu s Hombachovou pracovní komisí došlo 6. března 1999 při schůzce se Schröderovým poradcem pro otázky nuceně nasazených, historikem Lutzem Niethammerem. Setkání, při kterém „česká strana informovala o svém názoru na otázku nuceně nasazených a na způsob jejího řešení“,³⁴⁴ se nekonalo na MZV, nýbrž v rezidenci německého chargé d'affaires v Praze a zúčastnili se ho zástupci MZV, SNN a ČSBS. 29. března 1999 pak po pozvání od Bodo Hombacha měli možnost představitelé Česko-německého fondu budoucnosti prezentovat na Úřadu spolkového kancléře svou „připravenost a schopnost pomoci při zpro-

³⁴¹ Jednalo se zejména o činnost českých zastupitelských úřadů ve Washingtonu, Bonnu a Berlíně a navazování kontaktů mezi českými diplomaty a americkými či německými advokáty, polskými diplomaty a dalšími zástupci obětí. Do washingtonské konference navázali čeští diplomaté v Německu kontakt mimo jiné s Lotharem Eversem a Klausem von Münchhausenem, v USA pak byl jejich hlavním partnerem AJC.

³⁴² Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008.

³⁴³ V této době se také začíná vytvářet skupina představitelů obětí a jejich svazů, kteří se pozdějších jednání zúčastňovali. Šlo o bývalé vězně koncentračních táborů Felixe Kolmera (místopředsedy FŽO) a Oldřicha Stránského (předsedy SOPVP) a o bývalé nuceně nasazené Karla Růžičku a Karla Horáka, kteří byli místopředsedy SNN.

³⁴⁴ Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008.

středkování a přípravě odškodnění občanů ČR“.³⁴⁵ Na konci dubna, 28. 4. 1999, přišla od ministra Hombacha a státního podsekretáře Eizenstata českému ministerstvu zahraničí a Česko-německému fondu budoucnosti oficiální pozvánka k účasti na konferenci o nuceně nasazených ve Washingtonu.³⁴⁶

2.2 První fáze jednání: definice obětí a určení globální částky

2.2.1 „Hombachova éra“

První kolo plenárních rozhovorů

První mezinárodní porada o otázkách odškodnění nuceně nasazených a jiných tématech spojených s odčiněním nacistického bezpráví v souvislosti s činností německých firem se konala 11. až 12. května 1999 ve Washingtonu. Nemělo jít o klasické mezinárodní jednání. Vlády USA a SRN zde vlastně měly hrát pouze roli zprostředkovatele mezi zástupci obětí nacismu a reprezentanty německého průmyslu. Konferenci moderovali společně americký státní podsekretář Stuart Eizenstat a spolkový pověřenec pro nadační iniciativu německých podniků, ministr Bodo Hombach. Za jedním stolem se ve Washingtonu poprvé setkali kromě reprezentantů vlád USA a SRN i zástupci Izraele, Polska, Ruska, Ukrajiny, Běloruska a České republiky, manažeři německých firem sdružených do nadační iniciativy³⁴⁷ se svými právníky, američtí advokáti a reprezentanti JCC.³⁴⁸ Poprvé tak byly při jednání zastoupeny i oběti ze střední a východní Evropy, odkud byli pozváni vždy zástupci vlád a odškodňovacích nadací. Skupinu obětí, která

³⁴⁵ Tamtéž. Za Česko-německý fond budoucnosti se jednání zúčastnili předsedkyně jeho správní rady Dagmar Burešová a oba ředitelé jeho sekretariátu Tomáš Kafka a Herbert Werner. Za německou stranu byl kromě Bodo Hombacha setkání přítomen Michael Geier a Otto Löffler ze spolkového ministerstva financí.

³⁴⁶ Začátkem května 1999 se na MZV ČR konala porada všech zainteresovaných stran, na níž bylo dohodnuto, že zájmy všech obětí z ČR bude na konferenci zastupovat delegace vedená Jiřím Šitlerem z MZV ČR, ve které dále budou zástupci ČNFB a svazů obětí. Na této schůzce byla také společně s představiteli SNN, ČSBS a FŽO zformulována česká pozice pro nadcházející rozhovory. Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008.

³⁴⁷ K zakládajícím členům iniciativy mezitím přibýly další čtyři společnosti: Commerzbank, Deutz, RAG a VEBA, čímž rozšířily celkový počet zúčastněných firem na 16.

³⁴⁸ Celkem bylo pozváno asi 100 účastníků, mezi nimi například i poslanci spolkového sněmu jako pozorovatelé.

však své zástupce v celém procesu v podstatě neměla, tvořily osoby nežidovského původu pronásledované nacisty, které nepocházely ze zemí zastoupených na konferenci (tzv. zbytek světa) nebo se z nich po válce odstěhovaly.³⁴⁹ K jednání totiž byli přizváni pouze zástupci ze zemí, v nichž v 90. letech vznikly nadace odškodňující z německých prostředků oběti nacismu.³⁵⁰ Tyto nadace měly být využity pouze jako případné distribuční organizace.

Největším přínosem zasedání byl samotný fakt, že se uskutečnilo, a to ve zmíněném složení. Všechny zúčastněné strany měly možnost prezentovat své představy o řešení otevřených otázek. Ty se týkaly dvou hlavních oblastí. Jednak šlo o právní otázky v souvislosti s dosažením takového řešení, které by německým podnikům zaručovalo dostatečnou jistotu před současnými i budoucími hromadnými žalobami. A jednak šlo o problematiku spojenou se samotným odškodněním. Tedy zejména o otázku definice obětí mající nárok na odškodnění. Dále o způsob fungování odškodňovacího fondu, zpracování žádostí a vztah toho všeho k hromadným žalobám. Kromě toho měly být zároveň vyřešeny i nároky obětí nacismu spojené s činností německých bank, arizacemi a nevyplacenými pojistkami. Za cíl si účastníci konference dali vypracování takového právního rámce, který by umožnil vyřešení všech zmíněných témat, a to do 1. září 1999 – šedesátého výročí začátku 2. světové války.³⁵¹

Snaha USA o vypořádání všech individuálních nároků vyplývajících z období nacismu, resp. holocaustu, a to najednou a do konce století, korespondovala s úsilím Německa a představitelů jeho hospodářství o pověstnou „tlustou čáru“ za všemi těmito požadavky. Ambiciózní záměr vyřešit různorodé nároky obětí nacismu najednou, již tehdy kritizovaný některými

³⁴⁹ Např. bývalí srbští nuceně nasazení, oběti romského původu žijící mimo střední a východní Evropu, polské oběti žijící v USA či Italové zavřeni po svém zajetí do koncentračního tábora. I přesto, že zejména zástupci bývalých italských zajatců a nizozemských nuceně nasazených (jejich zástupce byl dokonce také členem české delegace) byli velmi aktivní, nedostávalo se jim, podle vyjádření Jiřího Šitlera, dostatečné vládní podpory a na jednání přizváni nebyli.

³⁵⁰ Kromě nich byla samozřejmě pozvána JCC zastupující židovské oběti ze všech ostatních zemí. Ze střední a východní Evropy se tak jednání nemohli zúčastnit například Srbové či Slovinci.

³⁵¹ Viz stanovisko S. Eizenstata z 12. 5. 1999, in: *Briefing on establishing a process to achieve legal closure and make payments in connection with forced and slave labor and other outstanding claims under the Nazi regime, Washington, DC, May 12, 1999*, http://www.state.gov/policy_remarks/1999/990512eizenstat_slavelabor.html.

účastníky konference zejména z Polska a Česka, nejenže značně ztížil samotná jednání, ale velmi zkomplikoval i finální fázi celého procesu. Komplikace v oblasti nároků vůči německým bankám držely v šachu přes milion obětí nucených prací, které musely na odškodnění čekat o půl roku déle.³⁵²

Konkrétním výsledkem prvního plenárního zasedání byl vznik dvou pracovních skupin. Jedna se měla zabývat právní jistotou, druhá pak definicemi obětí a jejich kategorizací. Pro vyřešení ostatních otázek nebyly zřízeny další pracovní skupiny, protože záměrem bylo navázat na již započaté aktivity a začlenit je do celého procesu: v oblasti žalob vůči německým bankám zejména v souvislosti s arizacemi,³⁵³ ale i ve spojení s nucenou prací, měl být k jednání přizván americký senátor Alfonse D'Amato, tzv. *special master* amerických soudů pro urovnání sporu s rakouskými a německými bankami; v oblasti nevyplacených pojistek se uskutečnilo jednání se šéfem pojistkové komise (ICHEIC) Lawrenceem Egelburgerem.

Pracovní skupina pro dosažení právní jistoty měla za úkol vyřešit zejména otázku, jakým způsobem mohou být německým firmám dány dostatečné záruky před americkými soudy, přičemž bylo třeba vycházet z toho, že plánovaná nadace bude fungovat pod německou správou. Jasně od počátku bylo, že základem tohoto řešení bude německo-americká smlouva.³⁵⁴ Dojednat se musela forma a obsah této dohody. Mezi Spojenými státy a Spolkovou republikou Německo mohlo jít o smlouvu schválenou parlamenty, která by vylučovala příslušnost amerických soudů v této záležitosti, nebo pouze o mezivládní dohodu (*Executive agreement*), v níž by se vláda USA zavázala k odevzdání svého prohlášení u příslušného soudu (*Statement of Interests*).³⁵⁵ Druhá varianta pak vyžadovala shodu ve formulaci amerického prohlášení.

V průběhu konference došlo také k dohodě, že američtí právníci budou seskupeni do tří skupin, které budou reprezentovat všechny advo-

³⁵² Přitom pro svůj vysoký věk umíralo tehdy na celém světě odhadem 200 oprávněných žadatelů denně.

³⁵³ Problematika tzv. spících kont nebyla u německých bank díky opatřením ze 70. let tak závažná jako u bank švýcarských.

³⁵⁴ Později přišli němečtí právníci s požadavkem uzavření podobných smluv i s ostatními zúčastněnými státy, což však nebylo přijato. Viz kapitola III.2.5.2 Jednání o společném prohlášení.

³⁵⁵ Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008.

káty zastupující oběti nucených prací. Jednou z nich byla skupina nazývaná Hausfeld–Weiss, se kterou také úzce spolupracovali zástupci ze střední a východní Evropy a díky níž se z nich také později stal jednotný a mocný blok schopný efektivně prosazovat své zájmy. Další skupina Urbach–Whinston reprezentovala ortodoxní židovskou komunitu a třetí skupinu tvořili právníci kolem dvojice Swift–Fagan.³⁵⁶ Toto rozdělení však fakticky nehrálo roli, bylo spíše výsledkem snahy zjednodušit jednání o právní jistotě pro německé podniky a o stažení žalob proti nim. Zároveň však také bylo výrazem značné různorodosti jak obětí, tak i jejich zástupců.

Pro německé firmy a spolkovou vládu byla nejdůležitější záruka, že německý průmysl nebude muset za stejné skutky platit dvakrát. Nejprve do fondu a poté na základě soudního rozhodnutí přímo obětem. V této souvislosti se také vedla diskuse, zda nese německý průmysl odpovědnost právní nebo morální. Američtí advokáti zastávali stanovisko vycházející z právní podstaty věci. Německá strana naproti tomu hájila svou pozici dobrovolné platby a morálního závazku, za které očekávala právní jistotu. Stuart Eizenstat považoval obě složky za neoddelitelné: „Je zřejmé, že se jedná o kombinaci obojího.“³⁵⁷ Spojené státy však vycházely z toho, že prioritou je vyřešení celé záležitosti nezávisle na druhu odpovědnosti.

Hlavním zájmem států ze střední a východní Evropy bylo adekvátní zohlednění jejich obyvatel, kteří byli postiženi nucenými pracemi.³⁵⁸ Německá strana, která vystupovala v podstatě jednotně,³⁵⁹ naproti tomu od počátku směřovala k co největšímu omezení osob, kterých by se odškodnění mělo týkat. Klíčová byla proto definice oběti, oprávněné žádat o odškodnění, a její kategorizace. Shoda v podstatě panovala v přístupu zohlednit rozdílnou míru utrpení jednotlivých skupin obětí i v záměru přiznat vyšší odškodnění bývalým vězňům koncentračních táborů a ghett, kde práce

³⁵⁶ Viz stanovisko S. Eizenstata z 12. 5. 1999, in: *Briefing on establishing a process to achieve legal closure and make payments in connection with forced and slave labor and other outstanding claims under the Nazi regime, Washington, DC, May 12, 1999*, http://www.state.gov/policy_remarks/1999/990512eizenstat_slavelabor.html.

³⁵⁷ Tamtéž.

³⁵⁸ Průchod svým obavám z neadekvátního přístupu dalo například Polsko po skončení prvního kola rozhovorů při návštěvě Bodo Hombacha ve Varšavě 25. května 1999. Svého polského kolegu Jerzy Widzyka musel Hombach ubezpečovat, že s Poláky nebude zacházeno jako s „druhořadými oběťmi“ (*Opfer der 2. Klasse*).

³⁵⁹ Podle vyjádření L. Everse představitelé spolkové vlády hovořili o „humanitárních dávkách“, i když cílem uvedeným v koaliční dohodě bylo odškodnění.

představovala nástroj k jejich likvidaci.³⁶⁰ Pro tuto kategorii se ustálilo označení „otrocká práce“. Daleko větší problém představovala definice druhé kategorie, pro niž se vžilo označení „nucená práce“. Německá strana zastávala od počátku stanovisko, že samotný výkon nucené práce nemůže opravňovat k odškodnění. Na odpor delegací ze střední a východní Evropy však narazila její strategie zahrnout do této kategorie „jen úzkou skupinu nejhůře postižených nuceně nasazených deportovaných na území Německa a zadržovaných v těžkých vězeňských podmínkách“.³⁶¹

Kromě toho bylo nutné vyřešit přístup k osobám nuceně nasazeným do zemědělství a pro obě kategorie i otázku, zda bude pro výši odškodnění relevantní doba strávená na otrockých či nucených pracích. Dále bylo třeba vyjasnit, zda se bude rozlišovat mezi oběťmi přinucenými pracovat pro soukromé firmy a osobami nasazenými ve státních (říšských) či komunálních organizacích.

O výši částky, kterou by měl být budoucí odškodňovací fond dotován, se prozatím vůbec jednat nemělo. Záměrem Stuarta Eizenstata bylo nejprve vyřešit kdo a jakým způsobem bude odškodněn a teprve poté začít diskusi o penězích: „Nejprve postavíme strukturu a teprve potom přejdeme ke skutečným dolarovým částkám.“³⁶²

Niethammerův model

„Poradcem spolkové vlády pro otázky odškodnění zahraničních nuceně nasazených v průmyslu za nacismu“³⁶³ byl profesor historie na jenské univerzitě Lutz Niethammer. Ten spolu s politologem Ulrichem von Allemanem připravil pro Úřad spolkového kancléře a ustavenou pracovní skupinu důvěrné dobrozdání „Odškodnění nuceně nasazených“. Svůj model, který zcela odpovídal německé vyjednávací strategii, představil poprvé veřejně počátkem června 1999 v rozhovoru pro německý deník *Die Welt*.³⁶⁴

³⁶⁰ Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008.

³⁶¹ Tamtéž.

³⁶² Viz stanovisko S. Eizenstata z 12. 5. 1999, in: *Briefing on establishing a process to achieve legal closure and make payments in connection with forced and slave labor and other outstanding claims under the Nazi regime, Washington, DC, May 12, 1999*, http://www.state.gov/policy_remarks/1999/990512eizenstat_slavelabor.html.

³⁶³ Označení Niethammera převzato z *Die Welt*, 2. 6. 1999.

³⁶⁴ Niethammer tento krok učinil, aniž by ho konzultoval s ostatními zástupci německé strany. (Sdělení Jiřího Šitlera, 3. 11. 2001)

Niethammerův koncept byl následující. Záměrem bylo „pomoci těm, kteří byli nejhůře poškozeni a kterým se daří bídě [dreckig] i dnes“.³⁶⁵ Oběti s nejtěžším osudem přitom tvořily dvě velké skupiny. Jednak to byli vězňové koncentračních táborů, nezávisle na tom, zda šlo o osoby židovského či nežidovského původu. Na jejich úrovni byli i vězňové, kteří prošli pracovní-výchovnými tábory. Druhou velkou skupinu tvořili polští nuceně nasazení a tzv. východní dělníci³⁶⁶, kteří „sice jako celek nebyli rasově pronásledováni až k vyhlazení jako tomu bylo u Židů nebo Cikánů, ale byli taktéž vystaveni rasovému pronásledování“.³⁶⁷ Z nich však měli být vyloučeni ti, kteří byli nasazeni do zemědělství, protože jejich utrpení bylo menší: „Jistě existují i v zemědělství strašné jednotlivé osudy, ale existují i tací, především ze Stalinova Sovětského svazu, kteří na dobu strávenou na německém statku vzpomínají jako na nejkrásnější čas svého života.“³⁶⁸ Odškodnění se tedy mělo týkat těch, kteří byli na práce nasazeni buď v koncentračním táboře nebo za „podmínek koncentračnímu táboru podobných“. A to pouze tehdy, trvalo-li nasazení v průměru déle než šest měsíců. První skupinu Niethammer označil pojmem „otrocky nasazení“ (*Skavenarbeiter*). Druhou skupinu pak nazýval „nuceně nasazení ve vězeňských podmínkách“ (*Zwangsarbeiter unter Haftbedingungen*). Ta měla díky svému mírnějšímu osudu dostat také nižší odškodnění.³⁶⁹

Míra utrpení však neměla být podle jenského profesora jediným kritériem pro výši odškodnění. Ta se totiž měla také orientovat podle současné životní úrovně obětí, přičemž Niethammer si za její indikátor zvolil úroveň starobních důchodů. Podle ní rozčlenil země, ze kterých pocházejí oběti, do tří skupin. První tvořily země bývalého Sovětského svazu, druhou Polsko, Česko a Izrael a ve třetí se nacházely USA, země EU, Kanada a Austrálie. Žadatelé ze střední skupiny by pak dostávali dvakrát vyšší odškodnění než oběti například z Ukrajiny a obyvatelé států ze třetí skupiny by měli nárok na částku dokonce třikrát vyšší. Podle Niethammera by tak oběti s nejvyšší životní úrovní obdrželi o něco méně a nejchudší žadatelé naopak o něco více, než by jim příslušelo na základě poměru starobních důchodů. Za výhodu tohoto

³⁶⁵ Rozhovor s L. Niethammerem v *Die Welt*, 2. 6. 1999.

³⁶⁶ Viz kapitola II.1.2.1 Civilní dělníci.

³⁶⁷ Rozhovor s L. Niethammerem v *Die Welt*, 2. 6. 1999.

³⁶⁸ Tamtéž.

³⁶⁹ Podle uvedených definic Niethammer odhadoval počty žadatelů v první skupině na 150 000 a v druhé na 450 000. Jak sám uváděl, jednalo by se asi o jednu třetinu z celkového odhadovaného počtu 1,7 milionu žijících obětí nucených prací.

modelu historik považoval jednak jeho nezávislost na národnosti a náboženství obětí a jednak výši odškodnění, která by nebyla směšná.³⁷⁰

Koncept nadační iniciativy

Jakožto „diskriminační“ byl Niethammerův model představiteli obětí striktně odmítnut. Německým podnikům však posloužil jako základ pro jejich iniciativní návrh koncepce nadačního fondu.

Již krátce po prvním kole rozhovorů si na vývoj jednání písemně stěžoval Manfred Gentz, finanční expert v představenstvu koncernu DaimlerChrysler a vůdčí postava nadační iniciativy německého hospodářství. Bodo Hombacha tehdy varoval, že vznik pracovních skupin znemožňuje „celkový přehled o rozhovorech a jejich kormidlování [steer]“, přičemž ho upozornil na to, že „stále nemá plnou důvěru v právníky reprezentující skupiny obětí“.³⁷¹ Německé společnosti, podle Gentze, nechtějí „skončit v roli toho, kdo sbírá a vyplácí peníze, aniž by mohl ovlivnit, jak budou utraceny“.³⁷²

Nadační iniciativa proto 10. června 1999 předložila svůj koncept nadačního fondu, jehož základní body prosakovaly na veřejnost již dříve. I přes explicitní zamítavá stanoviska zástupců obětí i advokátů návrh vycházel zcela z Niethammerova modelu. Obsahoval však i další body navíc, pro oběti taktéž nepřijatelné.

Nadační prostředky měly být jako „gesto smíření“ vynaloženy stejnou měrou na „humanitární pomoc“ obětem nacismu a na projekty budoucnosti.³⁷³ Mělo se jednat o dobrovolnou iniciativu na základě morální odpovědnosti a nikoli o naplnění právních závazků. Tato iniciativa pak měla přispět k dosažení trvalého právního smíru, přičemž německé podniky považovaly soudní procesy vedené proti nim za neopodstatněné: německé firmy „vycházejí – ve shodě s dosud všemi spolkovými vládami – z toho, že právní nároky proti německým podnikům za nacistické bezprávní podnikání státem neexistují“. I tak se však rozhodly ke „konečnému humanitárnímu gestu“.³⁷⁴

³⁷⁰ Niethammer přitom pravděpodobně vycházel z globální sumy kolem 3 miliard DM.

³⁷¹ M. Gentz v dopise B. Hombachovi, citováno podle Reuters, 23. 5. 1999.

³⁷² Tamtéž.

³⁷³ Projekty měly podporovat „porozumění mezi národy, sociální spravedlnost, mezinárodní spolupráci v humanitární oblasti a na poli výměny mládeže či udržování vzpomínky na ohrožení ze strany totalitních států a vlády násilí“.

³⁷⁴ Koncept nadačního fondu předložený Nadační iniciativou německého hospodářství. Viz *16 deutsche Unternehmen legen ihr Konzept für einen Stiftungsfonds vor*, 10. 6. 1999, <http://www.stiftungsinitiative.de/>.

Platby proto měli dostat žijící nuceně nasazení, kteří byli deportováni a nasazení do německých podniků jako vězni koncentračních táborů nebo za podmínek jim podobných (*Haft-, Ghetto- oder ähnliche Lagerbedingungen*).³⁷⁵ Dále osoby, které v důsledku rasového pronásledování utrpěly značné majetkové škody, a to za bezprostředního spolupůsobení německých podniků a k jejich vlastnímu prospěchu. A konečně měly být do iniciativy zahrnuty také ostatní oběti těžce postižené nacismem, pokud na bezpráví proti nim působily německé firmy.³⁷⁶

„Humanitární charakter nadace“ měl být podtržen tím, že platbu obdrží jen ti žadatelé, kterým je jí „pro jejich životní situaci zapotřebí“.³⁷⁷ Přitom bylo třeba brát zřetel na průměrnou úroveň starobních důchodů, která vyjadřovala rozdílnou kupní sílu v té které zemi. Zohledněny měly být také dosavadní odškodňovací platby od německého státu nebo německých podniků.

Nadace, která měla sídlit v Německu, měla mít možnost pověřit jiné organizace, které by realizovaly agendu spojenou s výplatami. Ty by pak rozdělily finanční prostředky do maximální výše pro ně určené. Svůj koncept považovaly německé podniky za způsob, jak obětem „rychle a nebyrokraticky pomoci“.³⁷⁸

Iniciativa dále vyzvala k účasti další podniky s tím, že se jedná o jednorázový dobrovolný příspěvek, který nemá nic společného s mírou zapojení do nacistického hospodářství. Mimoto zúčastněné společnosti vycházely z toho, že spolková vláda zřídí spolkovou nadaci, která se ujme ostatních nezohledněných obětí, zejména nuceně nasazených v zemědělství a u komunálních podniků. Podmínkou sine qua non pro vznik nadace a vložení finančních prostředků do ní byl pro německé podniky „uspokojivý, obsáhlý a trvalý právní smír“.³⁷⁹

Reakce představitelů obětí

Reakce představitelů obětí na návrh nadační iniciativy byla odmítavá až pobouřená. Lothar Evers hovořil o „nestydatosti, nezodpovědnosti a neak-

³⁷⁵ Vyloučení z nároku na odškodnění měli být váleční zajatci.

³⁷⁶ Koncept nadačního fondu předložený Nadační iniciativou německého hospodářství. Viz *16 deutsche Unternehmen legen ihr Konzept für einen Stiftungsfonds vor*, 10. 6. 1999, <http://www.stiftungsinitiative.de/>.

³⁷⁷ Tamtéž.

³⁷⁸ Tamtéž.

³⁷⁹ Tamtéž.

ceptovatelnosti“ předloženého konceptu.³⁸⁰ Unisono zněly hlasy všech zástupců obětí, advokátů i některých německých poslanců. Těmito účastníky byl také návrh odmítnut při jednání 17. června 1999 v Bonnu, kde se sešla „kategorizační“ skupina. Výsledky tohoto setkání ani druhého plenárního zasedání o pět dnů později žádné výrazné přiblížení stanovisek nepřinesly. Bylo to zčásti způsobeno i nevolí, kterou u ostatních delegací vzbudili zástupci německého hospodářství zveřejněním konceptu bez jeho předešlé konzultace v plénu.

Návrh německých manažerů odmítl i Michael Hausfeld, který předložil svůj vlastní koncept. Jeho návrh vycházel z principu, podle kterého to nemohou být obžalovaní, kdo „určuje, kolik jsou ochotni dát žalobcům – obětem nacismu“.³⁸¹ Navrhoval, aby rozdělení prostředků prováděla mezinárodně uznávaná, nezávislá komise. Advokát postavil svůj koncept na dvou pilířích. Jednak šlo o to, „aby oběti obdržely odškodnění nebyrokraticky, rychle a podle stejných kritérií“.³⁸² Přitom museli být zohledněni všichni postižení a nejen ti, kteří byli nuceni pracovat pro německé soukromé průmyslové podniky. Druhým pilířem měl být humanitární fond budoucnosti, který by byl k dispozici potomkům nuceně nasazených, ale také dnešním obětem porušování lidských práv. Honoráře advokátů, které měla podle Hausfelda určit nezávislá instance, měly být čerpány z jiných zdrojů.

Třetí kolo rozhovorů, nazývaných nyní „přípravný výbor Nadační iniciativy německých podniků“, se konalo – již bez Bodo Hombacha³⁸³ – ve dnech 12.–15. července ve Washingtonu. Ani tam nedošlo k žádnému výraznému posunu. V jeho průběhu zaujaly delegace Běloruska, Česka, Izraele, Jewish Claims Conference, Polska, Ruska a Ukrajiny spolu s organizací Bundesverband Information und Beratung für NS-Verfolgte společné stanovisko k návrhu nadačního fondu. Deklarovaly v něm svůj principiální požadavek, aby oběti a jejich zástupci nebyli pouze informováni, ale aby jejich mínění bylo v diskusi napříště vzato v úvahu. V obecné rovině označily některé prvky návrhu za nepřijatelné a navrhly konkrétní body, které musí iniciativa obsahovat, aby „splnila své cíle a získala podporu veřejnosti a její důvěru ve spravedlivé a čestné vyřešení problému“.³⁸⁴

³⁸⁰ *Kölner Stadt-Anzeiger*, 10. 6. 1999.

³⁸¹ M. Hausfeld v rozhovoru s M. Arningem pro *Frankfurter Rundschau*, 16. 6. 1999.

³⁸² Tamtéž.

³⁸³ Hombacha, který byl odvolán, aby koordinoval na Balkáně Pakt stability, zastoupil Gerd Westdickenberg ze spolkového ministerstva zahraničí.

První bod obsahoval požadavek, aby byl celý proces veden jako jednotná iniciativa německého průmyslu a německé vlády a týkal se všech druhů otrocké či nucené práce bez ohledu na to, zda byla vykonávána v soukromém či veřejném sektoru, v průmyslu či zemědělství. Delegation dále odmítly princip odvozovat výši odškodnění podle toho, ve které zemi oběť žije, potažmo podle výše průměrné penze či kupní síly. V zásadě vyjádřily souhlas s odlišením otrocké a nucené práce, avšak s výhradou, že definice nucené práce musí být dostatečně široká. Zástupci obětí se také postavili proti omezení odškodnění jen na oběti, které byly přinuceny pracovat pro německé hospodářství déle než šest měsíců. Požadovali, aby platby byly vypláceny v zásadě všem otrocky nebo nuceně nasazeným či jejich dědicům, pokud se postižený dožil 16. února 1999.³⁸⁵ V otázce započítávání dřívějšího odškodnění odmítli představitelé obětí, aby se z „kompenzace [odečítaly] platby poskytnuté podle BEG a z nadací usmíření v zemích střední a východní Evropy“, protože „problematika otrocké a nucené práce nebyla v minulosti řešena německými zákony ani nadačními iniciativami“.³⁸⁶ Dále byl požadován závazek od německých podniků, že „veřejně zpřístupní všechny dostupné archivní materiály a historické dokumenty týkající se otrocké a nucené práce [...]“.³⁸⁷ Nespokojenost ve společném stanovisku byla vyslovena i s průběhem řešení majetkových otázek, které měly být „diskutovány a dojednány na samostatném zasedání s účastí všech zainteresovaných stran jako zcela samostatná problematika“.³⁸⁸

První bod, tedy zohlednění všech druhů nucených prací nezávisle na hospodářském sektoru, byl významný zejména z hlediska Polska, Ukrajiny, Běloruska a Ruska. Na rozdíl od obyvatel těchto zemí musela většina nuceně nasazených Čechů pracovat v průmyslu, a proto nebyl vznik spolkové nadace, která by odškodnila i nuceně nasazené v zemědělství, pro českou

³⁸⁴ Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008, s. 8.

³⁸⁵ Datum navržené běloruským delegátem se vázalo ke vzniku Nadační iniciativy německého hospodářství. Určení takové hranice by znamenalo, že prodlužování jednání nepovede ke zmenšování počtu oprávněných žadatelů.

³⁸⁶ Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008, s. 9.

³⁸⁷ Zpráva L. Everse z jednání ve Washingtonu ve dnech 12.–15. 7. 1999, <http://www.nsberatung.de>.

³⁸⁸ Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008, s. 9.

stranu tak závažným zájmem. Možná diverzifikace zájmů mohla také nastat v otázce celkové částky. Zdálo se, že delegace z bývalých sovětských republik budou ochotnější dohodnout se za mnohem méně výhodných podmínek a přijmout nižší paušální sumy za předpokladu, že si je budou moci rozdělovat sami.³⁸⁹ Přesto se však delegace ze střední a východní Evropy při uplatňování svých zájmů vzájemně podporovaly, vědomy si výhod, které jim společný postup při prosazování jejich postojů přinášel.

Při vytváření jednotného postoje zástupců obětí vykristalizoval jako velmi aktivní česko-polský tandem, tvořený hlavním českým vyjednavatelem Jiřím Šitlerem a jeho polským protějškem Jerzy Kranzem, kterého později nahradil Bartosz Jalowiecki. Jejich vzájemná spolupráce znamenala pro státy střední a východní Evropy veliký přínos. Úspěšně se jim totiž, i díky úzkým kontaktům s některými americkými advokáty, jako byli Michael Hausfeld a Marty Mendelsohn, dařilo stanoviska těchto zemí koordinovat a jako neformálním mluvčím později i efektivně prosazovat.

Třetí kolo rozhovorů přineslo však jen minimální pokrok. Obě strany setrvaly víceméně na svých pozicích.

2.2.2 Pozice SRN jako *amicus curiae*: přítel koncernu Degussa

Současně s mezinárodními rozhovory o odškodnění nuceně nasazených pokračovalo v USA i nadále vedení soudních sporů proti německým podnikům před americkými soudy.³⁹⁰ Jedním z případů, jejichž rozpracovanost se nacházela ve velmi pokročilém stadiu, byly spojené hromadné žaloby proti firmě Degussa u soudu v Newarku/New Jersey. Kromě možných precedenčních dopadů byl tento proces důležitý i z jiného hlediska. Jako *amicus curiae*³⁹¹ v něm písemně vystoupila i Spolková republika Německo, a to na straně žalované německé firmy.

Spolková republika podpořila stanovisko koncernu Degussa a navrhla zamítnutí žaloby ze dvou důvodů. Jednak kvůli nepříslušnosti amerického soudu a „suverénnímu zájmu Spolkové republiky Německo“³⁹² řešit nároky tohoto typu vlastními zákony a soudy. A jednak také z důvodu chystaného vzniku nadace na odškodnění nuceně nasazených.

³⁸⁹ Tamtéž.

³⁹⁰ V polovině roku 1999 bylo podáno již více než 50 žalob.

³⁹¹ Více k pojmu *amicus curiae* viz pozn. 238.

³⁹² Viz podání Spolkové republiky Německo u U.S. District Court for the District of New Jersey v případech Burger-Fisher et al. v. Degussa AG et al. z 15. 6. 1999 (*Brief of the Federal Republic of Germany as Amicus Curiae*).

Zajímavé přitom je, že argumentace SRN je v podstatě totožná s postojem dřívějších spolkových vlád. Než přejde k obsáhlé informaci o dosavadních odškodňovacích platbách ze strany Německa, zmiňuje spolková vláda svůj „podstatný příspěvek [...] k procesu transformace, a tím k míru a prosperitě, ve střední a východní Evropě, kde je bezprávní vzešlé z 2. světové války pocitováno citelněji než v západním společenství národů“.³⁹³

Při popisu dosavadního odškodnění obětí nacismu ze strany SRN spolková vláda uznává, že vzhledem k rozsahu škod není možná adekvátní kompenzace pro všechny postižené, ale pouze pro ty, kteří trpěli nejvíce. Jejich odškodnění bylo podle SRN do „značné míry“ možné. V té souvislosti německá vláda také upozorňuje na to, že již na tyto účely vyplatila 104 miliardy DM. BEG pak označila za „obsáhlé, konečné a mezinárodně uznané řešení“, které je i nadále v platnosti a které bylo rozšířeno i na území bývalé NDR. Přitom také připomněla, že odškodnění bylo a je výsledkem úsilí všech Němců a do značné míry i německého průmyslu, z jehož daní bylo hrazeno. Odpovědnost však podle spolkové vlády leží na „Třetí říši“, která řídila válečné hospodářství, jehož součástí byly německé firmy přinuceny se stát. Nároky žalobců by tak měly směřovat vůči nástupnickému státu a mají tudíž reparační charakter. Takové nároky jsou podle spolkové vlády buď již vyřešené, nebo ztratily své opodstatnění.³⁹⁴

Dále SRN jako *amicus curiae* uvádí, že Německo již po válce mnohokrát přiznalo své morální závazky. I východoevropské státy již obdržely značné sumy ve formě „reparací, anexí, konfiskací či demontáží apod.“. Navíc se jim dostalo i plateb spolkové vlády, z nichž, jak se dnes zdá, jen málokdy byly odškodněny oběti nacismu. To se ukázalo až po pádu železné opony, a tak SRN akceptující tuto „morální výzvu“ poskytla východoevropským obětem přes 1,7 miliardy DM, což pro ně znamenalo „podporu zachraňující jejich život“. Většinou se prý jednalo o bývalé nucené nasazené.³⁹⁵

Nakonec spolková vláda představila koncept nadace vypracovaný nadační iniciativou německého hospodářství a upozornila na to, že pokračování soudního sporu může ohrozit úsilí kancléře Schrödera vytvořit nadační iniciativu.

³⁹³ Tamtéž.

³⁹⁴ Tamtéž.

³⁹⁵ Tamtéž.

Amicus curiae brief spolkové vlády obsahoval celou řadu diskutabilních bodů. Na některé z nich upozornil Lothar Evers.³⁹⁶ V obecné rovině vyjádřil překvapení nad tím, že jeden z moderátorů probíhajících rozhovorů vystupuje takto jednostranně na podporu německých podniků. Německé odškodňovací zákonodárství označil spíše za selektivní, reflektující přání SRN o integraci do západního společenství, čemuž podle něj odpovídalo i odmítání plateb přeživším obětem ze střední a východní Evropy.³⁹⁷ K faktu rozšíření platnosti BEG na území bývalé NDR Evers upozornil na dávno skončené registrační lhůty. Ostře také kritizoval tezi o výlučné zodpovědnosti státu za bezpráví spáchané na nuceně nasazených a jiných obětech nacismu a polemizoval s tvrzením, že to byly východoevropské vlády, které zabránily odškodnění svých občanů. Navíc se pozastavil nad tím, jak mohly často směšné sumy vyplacené obětem po pádu železné opony zachraňovat život.

Český ‚amicus curiae brief‘

Svou reakci na podání spolkové vlády předložila soudu v Newarku v procesu s koncerny Degussa a Siemens formou *amicus curiae brief* i česká strana. Její stanovisko z 2. srpna 1999 bylo soudkyni Dickinson R. Debevoiseové předloženo místopředsedou SNN Karlem Horákem, na jeho vypracování se ovšem rozhodující měrou podílel vedoucí české delegace Jiří Šitler.

Podání české strany nejprve upozorňuje na skutečnost, že čeští občané, kteří byli nuceně nasazeni, nikdy německou stranou odškodnění nebyli, a to ani přímo, ani nepřímo, a nikdy od ní neobdrželi žádnou humanitární pomoc.³⁹⁸ Německému *amicus curiae brief* pak česká strana výslovně opouje v pasáži, ve které označuje dosavadní způsob odškodnění obětí nacismu ze střední a východní Evropy za diskriminující. V další části českého stanoviska je konstatován cíl nacistické okupační politiky, kterým byla likvidace českého etnika. Dále je zmíněna částka 3 492 600 000 USD (v hodnotě z roku 1938) představující výši škod způsobených Německem Československu v souvislosti s využíváním nucené práce československých občanů, jak ji v roce 1945 vyčíslila československá vláda. Tato částka je zasazena do kon-

³⁹⁶ Viz Eversovy poznámky *Anmerkungen zu amicus curiae*, červen 1999, <http://www.nsbberatung.de/>.

³⁹⁷ Upozorňoval v této souvislosti i na fakt, že peníze bývalým německým vojákům a příslušníkům SS za železnou oponu vypláceny byly.

³⁹⁸ Viz podání Svazu nuceně nasazených u U.S. District Court for the District of New Jersey v případech Burger-Fisher et al. v. Degussa AG et al. z 2. 8. 1999.

textu citátu Václava Havla, který se v jiné souvislosti v únoru 1995 vyslovil pro odškodnění „zbývajících obětí nacismu“ s tím, že náhrada všech ztrát způsobených nacistickou okupací není ve finanční rovině možná.³⁹⁹ Tyto limity však podle českého *amicus curiae brief* neznamenají, že „bychom neměli k naší minulosti přistupovat korektně a pravdivě“.⁴⁰⁰

Další část českého stanoviska se pak věnuje otázce zřeknutí se českých nároků. Nejprve je soud informován o tom, že se Československo (a Česká republika) vůči Německu nikdy žádných nároků (reparačních, ani soukromých) vyplývajících z 2. světové války nezřeklo, což údajně uznává i žalovaná strana. Ta se však podle českého podání snažila tomuto tématu vyhnout tím, že tento druh nároků označila, na základě jejich uplatňování československou vládou při pařížské reparační konferenci, za nároky mezi-státní, a došla k závěru, že je již není možné uplatňovat individuálně. Česká strana poté předkládá celou řadu argumentů za účelem vyvrácení tohoto tvrzení a dochází k výsledku, že pařížská reparační dohoda se individuálních nároků nijak nedotkla.

Rozhodnutí v případě Burger-Fischer v. Degussa

K rozhodnutí v celé této kauze došlo na sklonku léta 1999. Soudkyně newarského soudu Dickinson R. Debevoiseová sice uznala oprávněnost argumentů žalující strany, nakonec však žalobu proti Degusse⁴⁰¹ 13. září 1999 zamítla mimo jiné s odůvodněním, že řešení případu nepřisluší americkému soudu, protože se jedná o „politickou otázku“, která musí být vyřešena na mezistátní úrovni.⁴⁰²

³⁹⁹ Tamtéž. Originál projevu viz Projev prezidenta republiky Václava Havla *Češi a Němci na cestě k dobrému sousedství*, Univerzita Karlova, Praha, 17. února 1995.

⁴⁰⁰ Tamtéž.

⁴⁰¹ Jednalo se o čtyři žaloby, dvě proti Degusse a dvě proti koncernu Siemens, které však byly díky své obsahové shodě řešeny jako jeden případ.

⁴⁰² Viz U.S. District Court for the District of New Jersey: Burger-Fischer v. Degussa AG, No. 98–3958 (September 1999), <http://www.lawlibrary.rutgers.edu/fed/html/ca98–3958–1.html>. Viz též shrnutí Walter, Conston, Alexander & Green, P.C.: *New Developments regarding Forced Labor Claims*, http://www.wcag.com/legal/news/w2000_13.html. Shodně rozhodl ve stejný den u stejného soudu i soudce Joseph A. Greenway Jr. v případě Iwanowa vs. Ford.

Rozhodnutí soudkyně Debevoiseové, jehož součástí je i shrnutí kontextu příslušných poválečných dohod, se na několika místech věnuje také Československu, z něhož mimochodem pocházelo 5 z 11 žalobců (*representative plaintiffs*). Nejprve si rozsudek všímá dopadů mnichovské dohody: „In September 1938 at Munich Hitler won control of Czech Sudetenland, leaving Czechoslovakia militarily defenseless. This dismemberment of that nation was completed on March 15, 1939, when German troops marched into Bohemia and Moravia,

2.2.3 Setkání historiků v Buchenwaldu: akcent na rasovou diskriminaci

Tato politická, resp. diplomatická otázka však kromě svých právních aspektů měla i rovinu historickou. Ještě před třetím kolem rozhovorů svolal Lutz Niethammer mezinárodní konferenci historiků do památníku Buchenwald.⁴⁰³ Schröderův poradce ve věci odškodnění nuceně nasazených tak chtěl nalézt odpovědi na některé otázky, které vykristalizovaly v průběhu politických jednání. Setkání odborníků charakterizoval Niethammer následovně: „Workshop není součástí politického procesu vyjednávání, ale může osmotickým způsobem zprostředkovat odborné znalosti.“⁴⁰⁴ Konference se zúčastnili přední světoví odborníci na téma holocaustu a nuceně nasazených.⁴⁰⁵

Workshop měl posloužit zejména k vyjasnění některých pojmů a k rozlišení různých skupin nuceně nasazených. Také měl vnést jasno do stále intenzivnější diskuse týkající se odhadů počtu potenciálních žadatelů.

Konsens mezi historiky panoval v odmítnutí pojmového rozlišení mezi otrockou a nucenou prací: „Z historického hlediska se rozlišení mezi otrockou a nucenou prací, které převládá v politických diskusích, jeví jako pojmově diskutabilní“,⁴⁰⁶ shodli se účastníci konference.

occupied secessionist Slovakia and awarded Ruthenia to German's ally Hungary.“ Při shrnutí poválečných událostí dále upozorňuje, že zrušené nebylo jen Německo, a konstatuje: „Another development soon surfaced. The Soviet Union, instead of allowing free elections in the nations which its armies had occupied, established iron control over these nations, creating puppet communist governments as instruments of its control. Thus Poland, Bulgaria, Rumania, Hungary, Czechoslovakia, Yugoslavia and Albania entered the orbit of the Soviet Union.“ V souvislosti s únorovým převratem je zmíněn i tragický skon Jana Masaryka: „[...] in January 1948 Czechoslovakia's western oriented foreign minister was either defenestrated or fell to his death, anticipating February's Red Army supported coup imposing a pro-communist government upon Czechoslovakia.“ A konečně je Československo několikrát, jako demokratický a prozápadní stát, zmíněno v kontextu Pařížské reparační konference a plánů na poválečné uspořádání Německa: „Reduction of Germany to a pastoral economy remained the objective of the eighteen allied nations (including a still democratic, western oriented Czechoslovakia) which at the 1946 Paris Reparation Conference negotiated the Paris Agreement.“ (Srov. U.S. District Court for the District of New Jersey: Burger-Fischer v. Degussa AG, No. 98-3958 /September 1999/, <http://www.lawlibrary.rutgers.edu/fed/html/ca98-3958-1.html>.)

⁴⁰³ Workshop se pod názvem „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“ konal ve dnech 8.–10. července 1999.

⁴⁰⁴ Viz materiál pro účastníky konference s titulem *Aufgaben einer historischen Dienstleistung*.

⁴⁰⁵ Například Ulrich Herbert, Israel Gutman, Waclaw Długoborski, Czesław Luczak, Mirosław Kární, Pavel Poljan, Dietrich Eichholtz, Mark Spoerer.

⁴⁰⁶ Shrnutí výsledků konference Internationaler Workshop in Buchenwald „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“, 10. 8. 1999, s. 2. Toto pojmosloví však bylo již natolik zžitě, že se, přes pochyby historiků, užívalo i nadále.

Jako historicky nepodložené se v diskusích při konferenci ukázalo jak kritérium minimální doby nucených prací v délce šesti měsíců, tak podmínka deportace. V prvním případě bylo poukazováno na praxi v pracovních a výchovných táborech, v nichž uvěznění netrvalo zpravidla déle než deset týdnů. V druhém případě sehrála roli historická skutečnost, kdy cizinci, kteří původně odešli za prací do Německa dobrovolně, mohli skončit v nesrovnatelně horších podmínkách než osoby deportované. Dokonce ani kritérium věznění či podmínek věznění podobných nebylo historiky shledáno jako samo o sobě plausibilní. Zpochybňovala ho dobová praxe, kdy postupem času nebyli do „lágrů“ s ostatním drátem zavírání dokonce ani východní dělníci. Za nemožné považovali odborníci přiřazení nuceně nasazených k určitému hospodářskému odvětví, jako například k průmyslu, zemědělství či státnímu sektoru, a to zejména z důvodu časté fluktuace či neznalosti obětí, zda pracují pro státní či soukromou firmu.

V souvislosti s kritérii pro určení nejhůře postižených skupin se doporučují, které historici účastníkům mezinárodního jednání o odškodnění nuceně nasazených dávali, týkalo nacistického rasového pronásledování: „Rasistická diskriminace má oproti jiným definičním kritériím přednost jednoznačnosti a svého neustále působícího vlivu v praxi třetí říše. Čistě institucionální kritéria [*Zuordnungen*] jako například skutečnost věznění, život v podmínkách podobných věznění nebo předchozí deportace jsou sice významné indikátory pro tíhu osudu nuceně nasazeného, avšak v praxi k nim docházelo relativně svévolně. Při definici nejvíce postižených skupin proto musejí být všechna tři kritéria [rasová diskriminace, ohrožení života a vězeňské podmínky, pozn. T. J.] spojena, přičemž rasová diskriminace představuje základ a bezprostřední ohrožení života a život ve vězeňských podmínkách nebo podmínkách jim podobných tvoří kritéria doplňující.“⁴⁰⁷

Na základě této úvahy byl výsledkem konference návrh vytvořit následující dvě kategorie nejhůře postižených nuceně nasazených:

- I. „Vězni koncentračních a pracovních a výchovných táborů a ghett všech národností. (Museli vykonávat nucenou práci za podmínek akutně ohrožujících život.)
- II. Deportovaní nuceně nasazení v průmyslu pocházející z rasově diskriminovaných národů, zejména slovanských. (Mezi nimi představují tzv.

⁴⁰⁷ Tamtéž, s. 3.

východní dělníci a polští civilní dělníci největší a nejhůře diskriminované skupiny.)⁴⁰⁸

V této souvislosti se při konferenci odehrála i debata o postavení českých nuceně nasazených. Na rozdíl od ostatních skupin jim nebyl věnován samostatný příspěvek. Některými historiky byli zmiňováni spíše v kontextu tzv. západních dělníků. To se ukázalo i při diskusi o závěrech konference, předložených Niethammerem písemně předposlední den setkání. Ve druhé skupině nejhůře postižených nuceně nasazených totiž figurovaly pouze oběti z Polska a bývalého SSSR. Ve smyslu dosavadní diskuse s akcentem na rasovém pronásledování však někteří účastníci konference, v čele s Miroslavem Kárným, upozornili na skutečnost rasové diskriminace všech slovanských národů, která se týkala i Čechů.⁴⁰⁹ To se odrazilo i v konečném přepracovaném znění závěrů konference, v němž bylo doporučeno, jak definovat druhou kategorii obětí, rozšířeno obecně na příslušníky slovanských národů.

V otázce odhadu počtu potenciálních žadatelů o odškodnění panovala shoda v nutnosti výzkum této problematiky ještě prohloubit. Za tím účelem bylo doporučeno zřízení expertní skupiny. Uvedený odhad 150 000 obětí v první kategorii a 500 000 postižených v kategorii druhé byl označen za dolní hranici s tím, že se celkový počet oprávněných žadatelů bude pohybovat spíše v rozmezí 700 000 až jednoho milionu.⁴¹⁰

2.2.4 *Nástup Otto von Lambsdorffa a čtvrté kolo plenárních rozhovorů*

Nástup Otto von Lambsdorffa

Když poslední dvě plenární zasedání nepřinesla výrazné přiblížení stanovisek, zdálo se, že se rozhovory dostávají do slepé uličky. Bodo Hombach, „jehož působení nebylo, podle informací z Bonnu, obzvláště šťastné“,⁴¹¹ byl

⁴⁰⁸ Tamtéž, s. 4.

⁴⁰⁹ Viz kapitola II.2.2 Diskriminační předpisy pro české nuceně nasazené.

⁴¹⁰ Shrnutí výsledků konference Internationaler Workshop in Buchenwald „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“, 10. 8. 1999, s. 5.

⁴¹¹ *Kölner Stadt-Anzeiger*, 22. 7. 1999. Mimo jiné byl Hombachovi vyčítán nedostatek taktu a citu pro věc. Neformální atmosféru se podle účastníků prvního kola rozhovorů snažil navodit i tím, že postoj amerických advokátů v souvislosti s podáváním nových hromadných žalob přirovnal k přístupu muže, kterému jeho soused svěří na dobu své nepřítomnosti svou kočku s tím, aby pro ni udělal každý den něco milého. Své úlohy se muž zhostí tak, že kočku každý den roztočí za ocas, aby byla šťastná, až ji opět pustí. (Felix Kolmer, člen české delegace, poznamenal, že něco podobného zažil: šlo o děti na osvětivské rampě.)

22. července 1999 vystřídán v roli „vládního pověřence pro nadační iniciativu německých podniků“⁴¹² hrabětem Otto Lambsdorffem⁴¹³. Oficiálním zdůvodněním pro jeho jmenování byla jeho „velká mezinárodní reputace a dlouholeté zkušenosti“.⁴¹⁴

Již několik dní po svém jmenování se Lambsdorff ve Washingtonu zúčastnil setkání „právní“ pracovní skupiny, po němž prohlásil, že dosáhnout „stoprocentní právní jistoty“ nebude možné. Americká vláda dala najevo, že za předpokladu vzniku spolkové nadace pro oběti nezohledněné nadací průmyslu bude ochotna předkládat soudům své formální prohlášení, v němž oznámí svůj souhlas s nalezeným řešením.⁴¹⁵ S tímto řešením souhlasily i německé firmy. Odškodněné oběti se navíc měly svých nároků zříci i individuálně.

Čtvrté kolo plenárních rozhovorů:

zvnesení konkrétních finančních požadavků

Čtvrté kolo plenárních rozhovorů se konalo za předsednictví Stuarta Eizenstata, nyní již náměstka ministra financí USA, a Otto von Lambsdorffa 24. až 26. srpna v Bonnu. Základem jednání se stal revidovaný text nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“, předložený nadační iniciativou. Stuart Eizenstat usiloval o to, dát celému procesu určitou formu. Vyšel proto z konceptu vypracovaného německými podniky, na jehož konečné podobě se měli shodnout všichni účastníci jednání.⁴¹⁶

Jednání i nadále probíhala v jednotlivých pracovních skupinách. Poprvé přitom bylo otevřeně jednáno i o finančním rámci. Američtí advokáti zatím jako jediní přišli s konkrétními požadavky. Orientovali se přitom podle dobrovolných plateb koncernů VW a Siemens ve výši 10 000 DM na osobu. Tuto sumu považovali za minimum. Pro oběti otrockých prací pak

⁴¹² Název funkce německých vyjednavců byl některými zástupci kritizován s poukazem, že by mělo jít o vládního pověřence pro odškodnění nuceně nasazených.

⁴¹³ Bývalý ministr hospodářství (1977–1984) a předseda FDP (1988–1993), celým jménem Otto Friedrich Wilhelm von der Wenge hrabě Lambsdorff, se jako příslušník vestfálsko-pobaltské šlechty narodil roku 1926 v Cáchách.

⁴¹⁴ DPA, 23. 7. 1999.

⁴¹⁵ *Wirtschaftswoche*, 5. 8. 1999.

⁴¹⁶ Konkrétně bylo postupováno tak, že do výchozího textu byly ke sporným bodům uváděny v závorkách všechny alternativy navrhané jednotlivými delegacemi. Textu se proto přezdívalo „bracketed text“ („závorkový“ text). Rozhovory však byly komplikovány tím, že nebyly pořizovány zápisy ze samotných jednání, a tudíž neexistovaly žádné protokoly. Někteří účastníci proto často vyjadřovali nespokojenost s tím, když v následující verzi dohadovaného textu nenašli v závorkách svůj návrh.

požadovali minimálně 30 000 USD.⁴¹⁷ Německé firmy však odmítaly diskusi o individuálních částkách. Vycházely totiž z principu, podle něhož je nejprve třeba stanovit celkovou sumu, která se rozdělí mezi oběti odpovídající dojednaným definicím: „Peníze mohou být vyplaceny teprve tehdy, až bude jistý počet uchazečů“, ujišťoval o podmínce německých podniků Manfred Gentz.⁴¹⁸ O celkové sumě však zatím nehovoří.

Reakce zástupců obětí je opět bouřlivá. Návrh průmyslu považují za oddalovací manévr a odmítají zřeknutí se nároků vůči německým firmám ze strany postižených, pokud by nemělo být jasné, jakou částku obdrží. Američtí advokáti v této souvislosti hovoří o celkové sumě kolem 30 miliard dolarů. Nadační iniciativa však ústy svého mluvčího, Wolfganga Gibowského, podobné požadavky odmítla jako „absurdní“ a prohlásila, že její „představy leží značně pod [1,7 miliardami dolarů]“.⁴¹⁹ Celková částka vložená do nadace měla být předmětem jednání mezi kancléřem Schröderem a německými manažery začátkem září.

Zástupci obětí kritizovali strategii německé strany, co možná nejvíce omezit počet potenciálních žadatelů o odškodnění. Německé podniky kritiku opětovaly: „Na straně advokátů existuje výrazná tendence stále více rozšiřovat okruh možných adresátů dávek. To není ospravedlnitelné ani z historického, ani z morálního hlediska a přetížilo by to jak nadační iniciativu německého hospodářství, tak plánovanou spolkovou nadaci.“⁴²⁰ Nespokojenost pak německé firmy vyjádřily také s požadavkem na současný vznik spolkové nadace: „Zcela nově a překvapivě vytvořili někteří advokáti rozšířený junktim mezi jednáními o nadaci německého hospodářství a plánovanou spolkovou nadaci,“ když jako podmínku pro stažení žalob požadovali, aby byl uzavřen zákonodárný proces vzniku spolkové nadace.⁴²¹ Přitom pro německé hospodářství, podle sdělení německých podniků, by bylo dostatečné, kdyby byl vznik nadace pouze iniciován.

Celkově však při jednání došlo k „přiblížení stanovisek a zúžení jednotlivých problémů na jejich přesněji vymezené odlišnosti“.⁴²² S definitivní

⁴¹⁷ *Frankfurter Rundschau*, 27. 8. 1999.

⁴¹⁸ *Frankfurter Rundschau*, 25. 8. 1999.

⁴¹⁹ *Berliner Zeitung*, 27. 8. 1999.

⁴²⁰ Tiskové prohlášení nadační iniciativy *Information für die Presse*, 26. 8. 1999, <http://www.stiftungsinitiative.de>.

⁴²¹ Tamtéž.

⁴²² Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008, s. 9.

platností byl ze stolu smeten návrh vázat výši odškodnění na úroveň důchodů či stanovovat ji podle potřeby. Souhlas panoval také s principem, aby správní rada nadace mohla pověřit výkonem určitých aktivit národní fondy a nadace, které již v oblasti odškodňování působí. Jako stěžejní pro další jednání a určení výše individuálního odškodnění se ukázala nutnost preciznějších odhadů celkového počtu žadatelů v rámci přesněji definovaných kategorií.⁴²³

2.2.5 Pracovní seminář ve Florencii: upřesnění odhadu počtu obětí

Na 3. září 1999 proto Lutz Niethammer svolal do Florencie po jednom zástupci z každé delegace zúčastněné na jednáních, aby „učinili údaje a odhady dnes žijících bývalých nuceně nasazených srovnatelnější, konzistentnější a transparentnější“.⁴²⁴ Opírali se přitom o tři prameny: o údaje z databází organizací a nadací odškodňujících nacistické oběti, o výpočty na základě dobových statistik⁴²⁵ a o odhady. Závažnost tohoto setkání ukázal následující vývoj. Ač šlo pouze o pracovní seminář, stala se „florentská čísla“ základem pro pozdější rozdělování globální částky.

V kategorii A, resp. v kategorii otročké práce, došli experti k počtu 240 000 žijících bývalých vězňů koncentračních táborů a ghatt. I přes určité navýšení odhadů ze strany JCC „nepovažoval [Niethammer toto číslo] za nerealistické“.⁴²⁶ Za hlavní zdroj nejistoty pak v této kategorii označil vězně koncentračních táborů nežidovského původu z EU a jihovýchodní Evropy, u nichž se jednalo jen o velmi přibližné výpočty. O několik desítek tisíc se podle Niethammera měl zvýšit počet žadatelů v kategorii A po započítání vězňů pracovních a výchovných táborů. Otevřenou otázkou zůstal v této souvislosti osud vězňů z tzv. jiných táborů a politických vězňů zavřených nacisty ve své vlasti. Jejich poškození, jak upozorňoval Niethammer, bylo v jejich domovských státech považováno za srovnatelné s osudem vězňů koncentračních táborů. Naživu mělo být ještě 70 000 těchto obětí.⁴²⁷

⁴²³ Tamtéž.

⁴²⁴ Shrnutí pracovního semináře L. Niethammerem, 4. 9. 1999.

⁴²⁵ Viz zejména Spoerer, Mark (1999): *Wieviele ehemalige und möglicherweise entschädigungsrechtigte Zwangsarbeiter werden im Jahr 2000 noch leben? (Zweite, revidierte Schätzung vom 22. August 1999)*, Universität Hohenheim. A dále Jeske, Roland (2000): *Statistische Hochrechnung überlebender Zwangsarbeiter aus Osteuropa während des Zweiten Weltkrieges im Deutschen Reich (Konstanzer Modell)*, <http://www.uni-konstanz.de/Fu/wiwi/heiler/eig-hochr.html>.

⁴²⁶ Shrnutí pracovního semináře L. Niethammerem, 4. 9. 1999, s. 2.

⁴²⁷ Tamtéž.

Výsledný údaj týkající se žijících nuceně nasazených příslušejících do kategorie B, resp. kategorie nucené práce, činil 700 000 osob, včetně 90 000 dětí do dvanácti let. Jednalo se přitom o počet cizinců deportovaných do říše v hranicích z roku 1937, nasazených mimo zemědělství, žijících v podmínkách podobných věznění nebo jinak těžce diskriminovaných. Odhad počtu tzv. dislokovaných, tedy žijících osob, které byly na rozdíl od deportovaných nasazeny za války uvnitř svého státu, se pohyboval na stejné úrovni jako u prvně uvedených.

Důležitý vzkaz, který seminář vyslal, bylo konstatování, že je v obou kategoriích v podstatě nemožné rozlišit údaje o nasazených podle toho, zda k nasazení došlo v soukromém nebo veřejném sektoru.

Seminář se zabýval i počtem osob přinucených pracovat v zemědělství. V této oblasti experti došli k číslu 539 000 deportovaných (navíc odhadovali několik desítek tisíc dětí) a 243 000 dislokovaných, přičemž ti, kteří byli nasazeni jak do průmyslu, tak do zemědělství, byli započítáni pouze do „průmyslové“ statistiky. V této souvislosti Niethammer upozornil na to, že v průměru byl osud osob přinucených k pracím v zemědělství snesitelnější než život cizinců nasazených v průmyslu. Na druhou stranu však připomněl skutečnost, že existovaly případy brutálního zacházení i ze strany německých sedláků, a doporučil řešení této problematiky v rámci spolkové nadace.

2.2.6 *Vyjednání globální částky*

Zástupci představenstev sdružených v nadační iniciativě se 6. září 1999 sešli se spolkovým kancléřem, aby diskutovali o celkové částce, kterou vloží do fondu pro odškodnění nuceně nasazených. Jednání ale skončilo bez výsledku. Účastníci pouze konstatovali, že „došlo k pokroku při řešení otázky, jak ukončit hromadné žaloby proti německým firmám a zabránit budoucím žalobám“. Dále se také dohodli, že „vláda navrhne spolkovému sněmu zřízení spolkové nadace, v jejímž rámci by měli být odškodněni nuceně nasazení, kteří pracovali ve veřejném sektoru“, jak však uvedli, „má spolková vláda výhradu k odškodnění těch, kteří byli nasazeni v zemědělství“.⁴²⁸

Za půlrok existence nadační iniciativy přistoupily k zakládajícím členům pouze čtyři další firmy.⁴²⁹ Ostatní stále vyčkávaly, jak celý proces

⁴²⁸ Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008, s. 10.

⁴²⁹ Dalších dvacet firem mělo učinit příslib s přáním zůstat v anonymitě.

dopadne a jaká bude výsledná suma závazná pro německé podniky. Zástupci šestnácti zúčastněných společností, také pod tlakem amerických advokátů, naléhali stále více na kancléře Schrödera, aby uvedl v chod spolkovou nadaci. Ten ji však chtěl zřídit teprve tehdy, až bude dojednán průmyslový fond. Nová strategie nadační iniciativy však směřovala ke společné nadaci německého státu a hospodářství.⁴³⁰ Ještě před dalším kolem plenárních rozhovorů zveřejnila média záměr německé strany zřídit společnou veřejnoprávní nadaci, do které by německé podniky vložily čtyři miliardy DM a německý stát pak miliardy dvě.⁴³¹

Páté kolo plenárních rozhovorů: návrh společné nadace

Oficiálně pak záměr spolkové vlády a německých podniků vložit 6 miliard DM do společné nadace oznámili hrabě Lambsdorff a Manfred Gentz při dalším kole jednání 6. až 7. října 1999 ve Washingtonu. Již po předchozích vyjádřeních zejména ze strany amerických advokátů, kteří považovali za základ sumu v dvojciferné miliardové výši, byla nabídka německé strany všemi zástupci obětí odmítnuta. Některými účastníky byla dokonce označena za „urážející“ s odůvodněním, že by po jejím rozdělení dostávaly některé oběti v kategorii B v průměru 1 000–2 000 DM na hlavu.⁴³² Manfred Gentz se přitom vyslovil v tom smyslu, že k tomuto návrhu neexistuje alternativa.⁴³³ Ve svém stanovisku se pak nadační iniciativa vyjádřila takto: „S velkým politováním musíme nyní vzít na vědomí, že kvůli neshodě s výší peněžních částek budou zdrženy výplaty těm, kterým jsou nejvíce třeba. Jestliže tito přeživší budou muset i nadále čekat, pak je to více než tragické.“⁴³⁴

Hrabě Lambsdorff upozornil, kolik úsilí německou stranu tato nabídka stála a vyjádřil s ní spokojenost. Na druhou stranu však již předtím naznačil, že se nemusí jednat o poslední slovo.⁴³⁵ Jako „dobrý základ“ přivítal nabídku německé strany americký vyjednávač Stuart Eizenstat.⁴³⁶

⁴³⁰ Arning (2001), s. 95.

⁴³¹ *Tageszeitung*, 30. 9. 1999 a *Frankfurter Rundschau*, 7. 10. 1999.

⁴³² Lothar Evers v pořadu ZDF *Morgenmagazin*, 8. 10. 1999. Někteří američtí advokáti přitom požadovali 13 000–15 000 DM pro oběti v kategorii B.

⁴³³ *Frankfurter Rundschau*, 8. 10. 1999.

⁴³⁴ Tiskové prohlášení nadační iniciativy *Pressemitteilung der Stiftungsinitiative*, Washington, 7. 10. 1999, <http://www.stiftungsinitiative.de>.

⁴³⁵ *Berliner Zeitung*, 8. 10. 1999.

⁴³⁶ *Stern Online*, 8. 10. 1999.

Kromě diskuse o globální sumě přineslo jednání ve Washingtonu posílení pozice zástupců obětí ze střední a východní Evropy: „Americká strana poprvé připustila, že oběti ze států SVE [střední a východní Evropy, pozn. T. J.] měly doposud malý prospěch z minulých či stávajících německých odškodňovacích programů.“⁴³⁷ I moderování rozhovorů doznalo značné změny do určité míry ve prospěch států střední a východní Evropy. Ta se projevila pozastavením úmorné práce s tzv. *bracketed text*.⁴³⁸ Místo toho byl navržen jiný postup, který měl státům střední a východní Evropy přinést větší míru flexibility pro zohlednění jejich specifik.

Návrh spočíval ve vzniku společné nadace státu a průmyslu, do které by byla vložena globální částka. Ta by byla podle určitého klíče rozdělena pro jednotlivé oblasti fungování nadace.⁴³⁹ Prostředky určené k odškodnění otrocky nasazených by rozdělovala přímo spolková nadace. Naproti tomu by vyplácení bývalých nuceně nasazených (kategorie B) bylo přenecháno jednotlivým národním nadacím s tím, že by každá z nich obdržela určitou paušální sumu stanovenou podle dohodnutého kritéria. Jako nejdůležitější kritérium pro alokaci globální částky se jevil počet deportovaných nuceně nasazených. Z této paušální sumy by pak jednotlivé nadace mohly odškodnit i oběti nesplňující kritéria kategorie B (například nasazené v zemědělství či tzv. dislokované).⁴⁴⁰

Způsob alokace globální částky s sebou přinášel určité riziko konkurence mezi jednotlivými zástupci obětí, mezi které měla být suma rozdělena. Z jejich pohledu proto bylo velmi důležité, aby i nadále svůj postup úzce koordinovali a nesoustředili se na získání co největšího podílu z alokovaných peněz. Model jako takový jimi odmítnut nebyl, ale bylo z jejich strany požadováno přesné vymezení jednotlivých kategorií a navýšení globální sumy, protože navržený mechanismus výplat by mohl vést ke snížení výše individuálního odškodnění na citovanou sumu 1 000 až 2 000 DM. Dobrá spolupráce se pak projevila při setkání zástupců obětí 3. listopadu 1999 ve Varšavě,

⁴³⁷ Viz Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války, ze dne 12. 7. 2000, s. 2.

⁴³⁸ Více o „bracketed text“ viz pozn. 416.

⁴³⁹ Návrh rozdělení 6 miliard DM vypadal následovně: 2,2 mld. DM pro kategorii A, 2 mld. DM pro kategorii B, 400 mio. DM pro jiné újmy (pseudolékařské pokusy apod.), 600 mio. DM pro arizace a pojistky, 700 mio. DM pro fond budoucnosti a 100 mio. DM pro jiné výdaje a administrativu.

⁴⁴⁰ Viz Evers, Lothar: *Schadenersatz für NS-Zwangsarbeit. Verhandlungen in Washington am 6. und 7. Oktober 1999*, 18. 10. 1999, <http://www.nsberatung.de>.

kde polská delegace předala ostatním delegacím „non-paper“ k německo-americkému návrhu, který „akcentoval nepřijatelnost vyřazování některých skupin nuceně nasazených – zejména pracovníků v zemědělství – a formuloval nepřijatelnost diskusí o celkové částce, aniž se řeší otázka kategorií“.⁴⁴¹

Šesté kolo plenárních rozhovorů: hrozí krach jednání

Ještě před začátkem šestého kola plenárních rozhovorů, konaného 16.–17. listopadu 1999 v Bonnu, oznámil hlavní německý vyjednaváč hrabě Lambsdorff po rozhovoru se spolkovým kancléřem Schröderem a jeho ministrem financí Eichelem, že německý stát je ochoten zvýšit svůj vklad do chystané nadace o miliardu DM na celkové miliardy tři. Zcela na konci jednání pak zástupci německého hospodářství zveřejnili – mezitím již tiskem ohlášenou – nabídku taktéž zvýšit vklad o miliardu DM s tím, že další navýšení je vyloučeno. Dohromady tedy německý návrh zněl: 8 miliard DM.

Svůj krok však průmysl spojil s následujícími podmínkami: souhlasem všech účastníků s touto nabídkou, rozsáhlou právní jistotou nejen v USA, ale i v ostatních zúčastněných státech i v samotné SRN a dostatkem času na vybrání finančních prostředků (slíbené miliardy nebyly zatím zúčastněnými podniky ještě ani pevně přislíbeny).⁴⁴² Stanovisko německých podniků, podle něhož touto nabídkou byla dosažena hranice, nad kterou nemůže podíl německého hospodářství jít, podpořil i hrabě Lambsdorff a prohlásil, že on sám teď bude ve shodě se spolkovým kancléřem proti jakýmkoli tlakům na navýšení částky od průmyslu. Tyto tlaky by, podle jeho názoru, mohly již jen celou věc ohrozit.⁴⁴³

Advokát Ed Fagan předložil současně s nabídkou německé strany studii Thomase Kuczynského,⁴⁴⁴ zpracovanou v Nadaci pro sociální dějiny při univerzitě v Brémách, založenou na „metodice přepočtu říšských marek s použitím indexů životních nákladů vyjádřených v dnešní reálné hod-

⁴⁴¹ Viz Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války, ze dne 12. 7. 2000, s. 2.

⁴⁴² Tiskové prohlášení nadační iniciativy *Mitteilung für die Presse*, 17. 1. 1999, <http://www.stiftungsinitiative.de>.

⁴⁴³ Evers, Lothar: *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Verhandlungsrunde am 16. und 17. November 1999 in Bonn*, 23. 11. 1999.

⁴⁴⁴ Kuczynski, Thomas (1999): *Entschädigungsansprüche für Zwangsarbeit im „Dritten Reich“ auf der Basis der damals erzielten zusätzlichen Einnahmen und Gewinne*, Brémy, nezveřejněný manuskript.

notě DM⁴⁴⁵. Výsledkem této studie bylo vyčíslení zisků německých firem a německého státu ze zaměstnávání nuceně nasazených. Souhrnná částka by podle této metodiky činila 180,5 miliard DM.⁴⁴⁶

Při samotných jednáních mezi USA, SRN a zástupci obětí, která částečně probíhala i separátně, se Eizenstat s Lambsdorffem snažili jednotlivé delegace odděleně přimět k souhlasu s celkovou částkou. Na plenárním zasedání 17. listopadu 1999 se Jewish Claims Conference k celkové částce oficiálně nevyjádřila, „nicméně bylo zjevné, že v případě souhlasu ostatních účastníků a s podmínkou, že z této částky obdrží podstatný díl, je s její výší ochotna souhlasit“.⁴⁴⁷ Američtí právníci naopak návrh jasně odmítli a žádali až 15 miliard DM.

Státy střední a východní Evropy dokázaly i nadále svůj postup koordinovat. Jménem všech středoevropských a východoevropských delegací označil český vyjednavč Jiří Šitler diskusi o globální sumě za „pochybenou“, protože dosud nebyla jasná ani kritéria pro jednotlivé kategorie, ani statistické údaje o počtech žijících obětí a ani částky vyplácené individuálním obětem. Teprve po vyjasnění těchto otázek by bylo možné přistoupit k určení celkové sumy, která se pak podle odhadu delegací ze střední a východní Evropy měla pohybovat v rozmezí 10–15 miliard DM.⁴⁴⁸

V listopadu 1999 tak jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených a jiných obětech nacismu dospěla po devíti měsících od vzniku nadační iniciativy do kritického bodu. „Bylo stanoveno, že do příštího jednání si musí všechny delegace vážně rozmyslet další kroky, aby nedošlo ke krachu vyjednávacího procesu.“⁴⁴⁹ Na druhou stranu hovořila německá strana ještě před rozhovory neoficiálně o částce v rozmezí 6–10 miliard DM. Také nebyl v Bonnu prezentován žádný návrh na rozdělení globální sumy, což dávalo naději na další jednání.

⁴⁴⁵ Viz Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války, ze dne 12. 7. 2000, s. 3.

⁴⁴⁶ Tento Faganův krok označil mluvčí nadační iniciativy Gibowski za „čistou divadelní inscenaci“, která věci neslouží a je navíc „zcela nereálná“. Podporu neměli Fagan či Wittl často ani mezi zástupci obětí. Někteří advokáti v nadsázce prosili novináře, aby Fagana nenazývali jejich kolegy. Ostré kritiky se Faganovi dostalo i ze strany tehdejšího prezidenta Ústřední rady Židů v Německu Ignatze Bubise, který americkému právníkovi vyčetl, že jsou pro něj celá jednání pouze „business“, a odmítl diskusi s ním.

⁴⁴⁷ Viz Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války, ze dne 12. 7. 2000, s. 3.

⁴⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁴⁹ Tamtéž.

Situace však byla vážná i proto, že po zamítnutí hromadných žalob proti koncernu Degussa v září u soudů v New Jersey nabírala v USA obrátky opět mediální kampaň proti německým podnikům organizovaná zejména americkými advokáty. Melvyn Weiss využíval i svého politického vlivu a inicioval například předložení zákona v obou komorách amerického parlamentu, který by „americké soudy učinil výslovně příslušné pro žaloby bývalých nuceně nasazených“.⁴⁵⁰

Roztrpčení z aktivit amerických advokátů daly německé podniky najevo ústy svého hlavního vyjednaváče Manfreda Gentze, kterému se po skončení bonnského kola rozhovorů jako jedinému z účastníků bez souhlasu ostatních podařilo dostat při tiskové konferenci za řečnický pult. Příležitosti využil ke zpochybnění legitimace amerických advokátů při jednání, když prohlásil, že „neví, za koho vlastně mluví“,⁴⁵¹ Přitom právě je označil za jediné, kteří blokují dosažený kompromis. Pro advokáty to byla „hozená rukavice“⁴⁵² a jejich reakce byla ostrá: „Humanitární duch se z celého procesu vytratil. Jedná-li se pouze o obchodní záležitost, použijeme všechny naše zbraně jak v jednacím sále, tak mimo něj,“ prohlásil Melvyn Weiss.⁴⁵³

Nespokojenost se způsobem jednání německé strany však zaznívala i z řad ostatních zástupců obětí, kterým „před očima vyvstávaly zločiny Německa ve válce“ a kteří si „dnes od Němců nechtěli nechat diktovat žádné předpisy“. Měl to být „příkrý a odmítavý postoj německé strany“, který je tolik provokoval.⁴⁵⁴ Celá záležitost se v průběhu jednání stávala pro všechny zúčastněné čím dál více otázkou cti.⁴⁵⁵

Koalice obětí zůstala i po šestém kole jednání pohromadě a dále směřovala k výsledku překračujícímu „dosavadní stín spolkových odškodňovacích zákonů“.⁴⁵⁶ Čím dál vlažnější však bylo zapojení Jewish Claims Conference, která od počátku považovala otázku odškodnění víceméně za své téma, které bylo internacionalizováno díky americkým advokátům.⁴⁵⁷ Představitelé

⁴⁵⁰ Mink, Andreas: „Eklat in Washington. Die Zwangsarbeits-Debatte – heftige Kritik am deutschen Stiftungs-Vorschlag“, *Aufbau*, 15. 10. 1999.

⁴⁵¹ Arning (2001), s. 81.

⁴⁵² Tento příměr použil Matthias Arning, viz tamtéž.

⁴⁵³ Tamtéž.

⁴⁵⁴ Mink, Andreas: „Eklat in Washington. Die Zwangsarbeits-Debatte – heftige Kritik am deutschen Stiftungs-Vorschlag“, *Aufbau*, 15. 10. 1999.

⁴⁵⁵ M. Hausfeld a M. Weiss například rezignovali na své honoráře.

⁴⁵⁶ Mink, Andreas: Eklat in Washington. Die Zwangsarbeits-Debatte – heftige Kritik am deutschen Stiftungs-Vorschlag, *Aufbau*, 15. 10. 1999.

⁴⁵⁷ Tamtéž.

JCC by se, jak již bylo řečeno, na rozdíl od ostatních zástupců obětí spokojili s nižší globální sumou. Předpokladem však bylo, že obdrží požadovanou paušální částku. Zároveň nekladla JCC takový důraz na přesné definice obětí, přičemž pro ni kategorie B představovala otázku v podstatě zanedbatelnou. V zájmu obětí ze střední a východní Evropy však byla jasná kritéria pro individuální odškodnění a maximální část prostředků na ně vyčleněná, protože jejich přístup k existujícím fondům, které by případně prostředky rozdělovaly, byl omezený. Zástupci delegací ze střední a východní Evropy navíc na rozdíl od JCC nebyli zastoupeni u jednání o majetkových otázkách,⁴⁵⁸ což přinášelo rozdílné zájmy i v této otázce.

Setkání delegací států střední a východní Evropy v Praze: důraz na otázku alokace globální částky

První samostatné jednání delegací států střední a východní Evropy se uskutečnilo 2.–3. prosince 1999 v Praze. Setkání navazovalo na tradici koordinačních porad organizovaných českými nebo polskými vyjednávacími týmy před každým kolem jednání. Jednání za vydatné podpory Michaela Hausfelda upevnilo jednotný postoj zástupců Běloruska, Česka, Polska, Ruska a Ukrajiny a ukázalo, že snahy německé strany o narušení této koalice separátními jednáními se minuly účinkem. Zejména Hausfeld, vědom si rizika vzájemné konkurence jednotlivých skupin obětí při rozdělení celkové sumy a následného oslabení jejich pozice, usiloval o dohodu, jejímž obsahem by bylo procentuální rozdělení globální – ať už jakkoli vysoké – částky.

Výsledkem pražského jednání takováto dohoda byla. V závěrečném komuniké delegace nejprve upozornily, „že by se jednání neměla soustřeďovat pouze na výslednou globální částku, [protože] stejně důležitá je i alokace této částky: mezi jednotlivé kategorie a v rámci těchto kategorií“.⁴⁵⁹ A dále pak delegace prezentovaly svůj návrh alokačního klíče, podle kterého by celková suma měla být rozdělena. Klíč se týkal rozdělení globální částky jak do jednotlivých kategorií škod a dalších nákladů,⁴⁶⁰ tak

⁴⁵⁸ Člen jedné nejmenované delegace ze střední Evropy tento fakt označil za „Mnichov light“.

⁴⁵⁹ Viz *Agreement of Central and Eastern European Delegations Regarding the German Joint Public and Private Foundation*, Praha, 3. 12. 1999.

⁴⁶⁰ Návrh počítal s následujícím procentuálním rozdělením globální částky: otrocké a nucené práce – 88,39 %, majetkové újmy – 4,64 %, fond budoucnosti – 3,87 %, jiné škody – 1,16 %, administrativa – 1,55 %, archivace a dokumentace – 0,3 %. Otázka pojistek vzhledem k probíhajícím jednáním s ICHEIC řešena nebyla.

mezi jednotlivé skupiny obětí a organizace je zastupující.⁴⁶¹ Vyjednávači se také dohodli na vymezení kategorií A a B, na poměru výše individuálního odškodnění 2 ku 1 ve prospěch otrockých prací i na konkrétní globální částce „v rozmezí 10 až 15 miliard DM“.⁴⁶²

Dosažení dohody nebylo jednoduché zvláště kvůli pozici ruské delegace, která nebyla s původním návrhem spokojena. Počítala pravděpodobně s tím, že by v separátních jednáních s německou stranou dosáhla více. Spokojena s původním návrhem nebyla zcela ani strana česká, která však měla na dohodě – i jako hostitel celého jednání – eminentní zájem, protože by z bilaterálních jednání s Němci jistě vyšla hůře. Nakonec však kompromisu, po korekci jednotlivých podílů, dosaženo bylo. Jeho podstatou bylo přesvědčení všech zúčastněných, že jim společný postup zaručuje výhodnější podmínky než separátní jednání.

Dosažení dohody v otázce globální částky

Ještě před pražským setkáním varoval Stuart Eizenstat zástupce obětí ze střední a východní Evropy před možným krachem jednání. V takovém případě by totiž německé podniky založily své vlastní fondy a mnoho obětí by na odškodnění nedosáhlo. Dále jim vzkázal, že německé straně sdělil svou představu ohledně globální částky, která by se měla pohybovat mezi 10 a 11 miliardami DM.⁴⁶³

8. prosince 1999 vypršela lhůta na rozmyšlenou. Američtí advokáti odmítli nabídku německé strany ve výši 8 miliard DM a navrhli další jednání. Jejich požadavek nyní zněl: 10 miliard DM plus administrativní náklady. „Bylo nám dáno na srozuměnou, že by Němci měli být nyní přece jen ochotni zvýšit svou nabídku z nynějších 8 na 10 miliard DM“, prohlásil Burt Neuborn.⁴⁶⁴ Německý průmysl jednání o jakémkoli zvýšení svého příspěvku odmítal. Hrabě Lambsdorff byl však optimistický. Po výměně dopisů mezi americkým prezidentem Clintonem a spolkovým kancléřem Schröderem 15. prosince 1999 pak konečně mohl ohlásit dosažení dohody.

⁴⁶¹ Ukrajina – 4,67 % v kategorii A, 37,21 % v kategorii B; Bělorusko – 7,32 %, 13,14 %; Rusko – 2,32 %, 14,01%; Česko – 2,31 %, 8,27 %; Polsko – 25,69 %, 24,42 %; zbytek východní Evropy – 3,16 %, 1,60 %; JCC Izrael – 22,24 %, 0,00 %; JCC US – 12,57 %, 0,00 %; JCC na západě – 3,22 %, 0,00 %; Romové na západě – 0,39 %, 0,00 %; zbytek EU – 16,12 %, 1,33 %.

⁴⁶² Viz *Agreement of Central and Eastern European Delegations Regarding the German Joint Public and Private Foundation*, Praha, 3. 12. 1999.

⁴⁶³ *Frankfurter Rundschau*, 4. 12. 1999.

⁴⁶⁴ *Handelsblatt*, 12. 12. 1999.

Slavnostně byla dohodnutá globální částka ve výši 10 miliard DM oznámena za přítomnosti ministrů zahraničních věcí USA a SRN Madeleine Albrightové a Joschky Fischera při sedmém kole plenárních rozhovorů konaných 17. prosince 1999 v Berlíně. Přitom polovinu měly zaplatit německé podniky a polovinu německý stát. Význam dohody podtrhl i spolkový prezident Johannes Rau, který po skončení jednání přijal účastníky konference ve svém sídle a jménem německého národa se obětem nucených prací omluvil: „Vzpomínám dnes na všechny, kteří museli pod německou nadvládou vykonávat otrockou a nucenou práci a prosím jménem německého národa o odpuštění. Jejich utrpení nezapomeneme.“⁴⁶⁵

I přes slavnostní charakter jednání upozorňovali někteří jeho účastníci, že „jakákoli částka není odpovědí na potřeby individuálních obětí“.⁴⁶⁶ Zbývalo totiž vyřešit ještě celou řadu otevřených témat: dosažení právní jistoty, kritéria jednotlivých kategorií, alokační klíč, administrativní náklady, pojistky, platby amerických podniků zaměstnávající těsně před válkou ve svých německých pobočkách nuceně nasazené či volný přístup ke všem relevantním archivním materiálům. Jednání tedy ještě zdaleka ukončena nebyla.

2.3 Druhá fáze jednání: rozdělení globální částky

2.3.1 Vyjasňování pozic jednotlivých stran

Nejdůležitějším bodem následující fáze mezinárodního jednání o odškodnění nuceně nasazených se po dojednání globální částky stalo její rozdělení. Zástupci obětí se sešli ve dnech 10. a 11. ledna 2000 ve Washingtonu. Představitelé států střední a východní Evropy zde prezentovali zástupcům JCC a některým zúčastněným americkým advokátům své stanovisko, podle něhož by maximum celkové sumy mělo být vyhrazeno pro přímé individuální platby obětem otrockých a nucených prací. Důvodem jejich postoje byla již výše zmíněná obava z nerovného přístupu k fondům s obecně definovaným zadáním pod správou JCC či německé strany.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Projev prezidenta J. Raua ze 17. 12. 1999, *Spiegel Online*, 18. 12. 1999.

⁴⁶⁶ Vyjádření českého vyjednavče Šitlera, viz *Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války*, ze dne 12. 7. 2000, s. 3.

⁴⁶⁷ Viz *Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války*, ze dne 12. 7. 2000, s. 4.

Na společném pozičním dokumentu se země střední a východní Evropy dohodly 27. a 28. ledna ve Washingtonu. Dokument obsahuje souhlas s dojednanou částkou, ale zároveň i požadavek na její spravedlivé rozdělení. Zástupci zemí na východ od bývalé železné opony se při své argumentaci opírali o fakt, že nacistickým obětem z těchto států se dostalo pouze jedno procento sumy rozdělené mezi ostatní pronásledované. Proto požadovali, aby těmto obětem byly nyní vyplaceny 4/5 z dohodnuté celkové částky.⁴⁶⁸

Svůj alokační návrh prezentovali zástupci obětí ze střední a východní Evropy ostatním účastníkům během osmého kola plenárních rozhovorů, konaného na přelomu ledna a února 2000 ve Washingtonu. Zde se podle očekávání zcela jasně ukázalo, že otázka alokace globální sumy představuje velmi složitý problém. Výrazně se totiž nyní začaly rozcházet i zájmy dosud jednotných účastníků. Odlišné cíle než státy střední a východní Evropy, které i nadále velmi účinně spolupracovaly s právními týmy Michaela Hausfelda, Martina Mendelsohna a Myroslava Smorodského, totiž sledovala JCC a některé advokátní skupiny.⁴⁶⁹

Výsledky jednání nebyly uspokojivé: „Moc jsme nepokročili. [...] Názo-ry na rozdělení peněz se značně rozcházejí“, znělo ve Washingtonu z Lambsdorffova okolí.⁴⁷⁰ Základní rozdíl panoval v otázce částky vyčleně- né na přímé platby obětem otročských a nucených prací. Představa německé strany se pohybovala kolem 7,7 miliardy DM.⁴⁷¹ Zástupci ze střední a východní Evropy požadovali miliard devět, a to zejména na úkor fondu budoucnosti. Německá strana dala najevo, že „o tom se bude možné bavit“.⁴⁷² Někteří advokáti usilovali o to, aby byla tato otázka vyřešena jen v kruhu zástupců obětí bez účasti německé strany.

Své alokační návrhy mohli jednotlivé delegace zástupců obětí a ame-ričtí advokáti představit při jednání se Stuartem Eizenstatem 14. února 2000 v předvečer dalšího plenárního zasedání. Při něm advokáti upozorni- li na zájem německých podniků na dostatečně dotovaném fondu budouc-

⁴⁶⁸ Tamtéž.

⁴⁶⁹ Tamtéž.

⁴⁷⁰ *Frankfurter Rundschau*, 3. 2. 2000.

⁴⁷¹ Jednou miliardou měl být dotován fond budoucnosti a další miliarda měla být vyhrazena na majetkové škody, zbylých 300 milionů DM pak na honoráře advokátů a administrativní náklady nadace.

⁴⁷² *Frankfurter Rundschau*, 3. 2. 2000.

nosti. Za nepřijatelnou částku vyčleněnou pro fond měli zástupci průmyslu považovat sumu nižší než 500 milionů DM.⁴⁷³

Ani deváté kolo rozhovorů, které proběhlo v Berlíně 16.–17. února 2000, nepřineslo očekávaný průlom: „Mezi Claims Conference a Východoevropany existují stále rozdílné zájmy“, hodnotil Konrad Matschke z JCC skutečnost, že účastníci jednání ze střední a východní Evropy usilovali o snížení částky určené pro majetkové škody ve prospěch přímých plateb bývalým otrocky a nuceně nasazeným.⁴⁷⁴

Vyložení kritický okamžik se však při jednání odehrál v souvislosti s českou delegací. Ještě před jednáním rozšiřovala německá strana alokační klíč obsahující i částky vyčleněné pro jednotlivé partnerské nadace. Dokument označený jako „německý návrh na alokace“ počítal pro oběti nacismu v Česku pouze s částkou ve výši 200 milionů DM.⁴⁷⁵ Na tento návrh, jehož realizace by znamenala značné omezení paušální sumy určené pro oběti v Česku – česká delegace usilovala o částku dvojnásobnou –, zareagoval písemným protestem i český ministr zahraničních věcí Jan Kavan. Česká delegace jeho dopis s „nesouhlasným stanoviskem proti zpochybnování kritérií a alokací dohodnutých mezi delegacemi zastupujícími oběti“⁴⁷⁶ předala 16. února 2000 spolkovému ministru zahraničí Joschkovi Fischerovi. Při jednáních však přesto k distribuci návrhu došlo. „Česká delegace proto na protest opustila jednání a vrátila se teprve poté, když německá a americká strana potvrdily, že budou respektovat alokační klíč dohodnutý mezi jednotlivými delegacemi států SVE.“⁴⁷⁷

2.3.2 Pozice jednotlivých stran a dosažený výsledek

Do desátého kola rozhovorů konaného 6.–8. března 2000 ve Washingtonu vstupovaly všechny delegace se stejnými cíli jako dosud.⁴⁷⁸ Zástupci obětí ze střední a východní Evropy usilovali o co nejvyšší částku na přímé platby obětem otrockých a nucených prací, která by každé jednotlivé nadaci

⁴⁷³ Viz Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války, ze dne 12. 7. 2000, s. 4.

⁴⁷⁴ *Frankfurter Rundschau*, 16. 2. 2000.

⁴⁷⁵ Tamtéž.

⁴⁷⁶ Viz Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války, ze dne 12. 7. 2000, s. 4.

⁴⁷⁷ Tamtéž.

⁴⁷⁸ Následující shrnutí pozic vychází z rozhovoru s českým vyjednavatelem J. Šitlerem z 18. 4. 2001 a ze shrnutí výsledků jednání od L. Everse *Ergebnisse der Verhandlungen am 7. und 8. März 2000 in Washington*, 12. 3. 2000, <http://www.nsberatung.de/>.

umožnila získat dostatečně velkou paušální sumu. Tím by omezili případnou nespokojenost poškozených s výší sumy či okruhem odškodněných. Mohli by totiž přiměřeně zohlednit i oběti, pro které se s odškodněním nepočítalo, aniž by to výrazně postihlo ostatní oprávněné žadatele. Za tím účelem požadovaly delegace ze střední a východní Evropy snížení částek v ostatních oblastech. Česká strana navíc usilovala o zapojení do procesu vypracovávání kritérií pro odškodnění majetkových křivd.

Jewish Claims Conference měla naopak zájem na dostatečně vysoké sumě určené pro odškodnění majetkových škod. Usilovala totiž o distribuci částky vyhrazené k financování sociálních projektů jako náhrady majetku, o něž se nikdo nepřihlásí (*erbenloses Vermögen*). Ostatní zástupce obětí se snažila získat příslibem, že v projektech zohlední především postižené ze střední a východní Evropy. Samy tamější oběti však na základě svých zkušeností upřednostňovaly jako distributora prostředků místní nadace.

Většina amerických advokátů měla oproti JCC zájem na dostatečném odškodnění majetkových škod nahlášených konkrétními osobami. Lothar Evers tento zájem vysvětloval tím, že za tento typ uplatněných nároků mohli advokáti nejspíše obdržet honorář.⁴⁷⁹

Zástupci německých podniků usilovali o dostatečné krytí fondu budoucnosti, což by zvyšovalo naději na příspěvek firem, které se nehlásí ke své zodpovědnosti nebo které vznikly teprve po skončení 2. světové války. V zájmu německého hospodářství bylo také adekvátní vyřešení nároků vůči pojišťovnám.

Německá vláda měla v podstatě shodný zájem s německými podniky. O trochu méně kladla důraz na fond budoucnosti, na druhou stranu více usilovala o dostatečnou rezervu pro tzv. zbytek světa, který neměl při jednáních své zástupce.

Cílem americké vlády bylo vyřešení celé záležitosti do začátku prezidentské předvolební kampaně. Zároveň bylo jejím zájmem i to, aby SRN nebyla vyvázána z nároků, které nebudou spolkovou nadací odškodněny. Tím však otevírala ožehavou reparační otázku.

Oficiálně své alokační návrhy předložily pouze německá strana a delegace ze střední a východní Evropy.⁴⁸⁰ Stuart Eizenstat pak navrhl

⁴⁷⁹ Evers, Lothar: *Ergebnisse der Verhandlungen am 7. und 8. März 2000 in Washington*, 12. 3. 2000, <http://www.nsberatung.de/>.

⁴⁸⁰ Ty kromě toho požadovaly, aby o vzniklých úrocích z částky vložené do nadace rozhodlo její kuratorium.

kompromisní alokační klíč.⁴⁸¹ Jednotlivé alokační návrhy vypadaly následovně:

Oblast	Německý návrh v mld. DM	Návrh zemí SVE v mld. DM	Eizenstatův návrh v mld. DM
Otrocká a nucená práce	7,7	9,0	8,1 ⁴⁸²
Majetkové a jiné škody	1,0	0,6	1,0 ⁴⁸³
Fond budoucnosti	1,0	0,1	0,7
Informační kampaň, administrativa, honoráře	0,3	0,3	0,2

Přes značné výhrady vyslovili s kompromisním návrhem souhlas všichni účastníci jednání až na delegace ze střední a východní Evropy, které ho odmítly po velmi vzrušené debatě. Odmítaly souhlasit s částkou nižší než 8,5 miliardy DM pro oběti otrockých a nucených prací. Velmi tvrdě hájila tuto pozici zejména polská strana a celé jednání skončilo v konfliktní atmosféře.⁴⁸⁴

16. března 2000 obdržely státy střední a východní Evropy americký non-paper, v němž USA zopakovaly svůj návrh ze 7. března, přičemž o výnosy z úroků měly být navýšeny částky pro oběti otrockých a nucených prací pouze z těchto zemí. Nikoli tedy suma pro JCC či „zbytek světa“. Tento modifikovaný návrh byl pak přijat při jedenáctém kole plenárního jednání uskutečněném 21.–23. března 2000 v Berlíně.⁴⁸⁵

⁴⁸¹ Kompromis spočíval oproti německému návrhu v navýšení částky pro otrocky a nuceně nasazené, čerpané z očekávaných úrokových výnosů a z přesunu určité sumy z tzv. švýcarského bankovního fondu.

⁴⁸² Pro oběti žijící v ČR by z této sumy podle způsobu výpočtu připadlo 409 mil. DM, resp. 417 mil. DM.

⁴⁸³ 700 mil. DM na majetkové škody, 250 mil. DM na škody na pojistkách a 50 mil. DM na tzv. ostatní škody.

⁴⁸⁴ Viz Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války, ze dne 12. 7. 2000, s. 4.

⁴⁸⁵ Celkově tedy na přímé platby bývalým nuceně a otrocky nasazeným bylo vyčleněno 8,25 miliardy DM, z nichž na oběti žijící v ČR připadlo 423 milionů DM.

Na pořadu dne však zůstávala celá řada problémů. Těžiště jejich řešení se však již od konce roku 1999 začalo přesouvat na půdu spolkového sněmu. Delegation státní střední a východní Evropy se dohodly, že budou ve spolupráci pokračovat i během zákonodárného procesu v německém parlamentu.

2.4 Schvalování zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“

2.4.1 Průběh schvalovacího procesu zákona o zřízení nadace

Obě strany nové vládní koalice se na vzniku spolkových nadací s cílem odškodnit bývalé nuceně nasazené a jiné „zapomenuté“ oběti nacismu dohodly již v říjnu 1998. O rok později bylo jasné, že vznikne nadace společná, kam vloží prostředky jak německé podniky, tak německý stát. Přitom bylo dohodnuto, že půjde o spolkovou veřejnoprávní nadaci zřízenou v Německu podle německého práva. Ještě v průběhu vrcholících jednání o globální sumě připravilo spolkové ministerstvo financí návrh Zákona o zřízení Nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“, jenž byl datován 26. listopadu 1999.

Kromě celé řady nových, dosud nediskutovaných problematických ustanovení byla největším problémem tohoto návrhu skutečnost, že do značné míry nerespektoval výsledky mezinárodního jednání a nevycházel z již dohodnutých řešení. Některé otázky, které účastníci plenárních rozhovorů považovali za uzavřené, byly tedy znovu otevřeny. Výsledkem mezinárodních jednání tak v některých případech bylo pouze to, že věc byla předdiskutována.⁴⁸⁶ V průběhu celého zákonodárného procesu však došlo k řadě změn a k zapracování mnoha připomínek. Konečná verze zákona tak výsledky mezinárodních jednání do značné míry odráží. K ní však vedla dlouhá a komplikovaná cesta. Spolkový sněm byl totiž postaven před delikátní problém. Na jedné straně měla být zastupitelským sborem suverénního státu založena veřejnoprávní nadace, na stranu druhou však bylo nutné, aby fungování této nadace odpovídalo výsledkům mezinárodních jednání, zejména s ohledem na dosažení právní jistoty.

Vládní návrh zákona, který zejména díky roli poslanců ze strany BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN, ale i některých sociálních demokratů doznal změn ve

⁴⁸⁶ Situaci navíc komplikovala zmiňovaná absence zápisů a protokolů z mezinárodních rozhovorů.

prospěch obětí, byl spolkovým kabinetem schválen 22. března 2000, tedy ještě před jedenáctým plenárním zasedáním v Berlíně, při kterém byla docílena dohoda v otázce alokačního klíče. Jeho první čtení ve spolkovém sněmu proběhlo 14. dubna 2000. Návrh zákona, který byl z důvodu urychlení zákonodárného procesu předložen společně všemi parlamentními frakcemi, představil ve vládním prohlášení spolkový kancléř Gerhard Schröder společně s hlavním německým vyjednavatelem hrabětem Otto von Lambsdorffem. Nová verze zákona byla spolkovým ministerstvem financí zpracována 16. května 2000. Samotnými poslanci spolkového sněmu byl však tento návrh „jako základ k dalším diskusím definitivně odmítnut“.⁴⁸⁷ V rámci druhého čtení uspořádal parlamentní výbor pro vnitřní záležitosti veřejné slyšení. Delegation zúčastněné na mezinárodních jednáních a přizvaní experti tedy mohli před poslanci spolkového sněmu prezentovat 7. června 2000 své připomínky k návrhu zákona.⁴⁸⁸ „Ukázalo se, že veřejné slyšení bylo klíčovým prvkem při projednávání zákona, protože svým politickým charakterem umožnilo formální kontakt zástupců delegací a poslanců spolkového sněmu.“⁴⁸⁹ Poslední fáze schvalovacího procesu, při které bylo ještě možné konečné znění zákona ovlivnit,⁴⁹⁰ probíhala ve dnech 26.–30. června 2000, kdy výbor pro vnitřní záležitosti probíral připomínky k jednotlivým bodům. Jak se ukázalo, dokázali poslanci spolkového sněmu, konkrétně členové výboru pro vnitřní záležitosti, maximálně využít rámce daného výsledky mezinárodních jednání a vypracovat tak zákon odrážející daleko více postoje všech parlamentních stran i stran zúčastněných na mezinárodních rozhovorech. Zákon byl nakonec přijat drtivou většinou poslanců spolkového sněmu 6. července 2000.⁴⁹¹ Spolková rada ho poté stejně jednoznačně přijala o osm dní později 14. července 2000. Ve spolkové sbírce zákonů pak Zákon o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ vyšel a v platnost vstoupil 11. srpna 2000.⁴⁹²

⁴⁸⁷ Viz Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války, ze dne 12. 7. 2000, s. 5.

⁴⁸⁸ Veřejné slyšení tematizovalo zejména otázku celkové částky pro tzv. zbytek světa, která byla po separátních jednáních s JCC snížena v její prospěch z původních 800 milionů DM na 540 milionů DM.

⁴⁸⁹ Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. světové války, ze dne 12. 7. 2000, s. 5.

⁴⁹⁰ Požadavky české strany v této fázi prosazoval přímo ve Spolkovém sněmu II. tajemník ZÚ ČR v Berlíně Jan Sechter.

⁴⁹¹ Pro hlasovalo 556 poslanců, proti 42 a 22 se hlasování zdrželo.

⁴⁹² *Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“* z 2. 8. 2000, BGBl. I. s. 1263–1269.

2.4.2 Vývoj znění sporných ustanovení zákona a pozice států střední a východní Evropy

Duch zákona a otázka „tlusté čáry“

Návrh zákona z 26. listopadu 1999, vypracovaný pod vedením ministerského úředníka a dlouholetého odborníka na reparační a odškodňovací problematiku Otto Löfflera, se i přes svůj tajný charakter dostal na veřejnost, kde se mu dostalo značné kritiky. Nebyla to pouze konkrétní ustanovení návrhu, která odporovala výsledkům plenárních rozhovorů, ale celý jeho duch, jenž zrcadlil pozici předchozích německých vlád a německého hospodářství. V rozporu s cílem koaliční dohody nešlo o zákon o nadaci pro odškodnění bývalých nuceně nasazených a jiných obětí nacismu, ale o normu „zřizující nadaci ‚Připomínka, odpovědnost a budoucnost‘“. Tento posun v pojmenování zákona charakterizoval i právní pozici, z níž spolkové ministerstvo financí při jeho tvorbě vycházelo. Jako „zákon o ochraně německého hospodářství“ ho charakterizovala poslankyně spolkového sněmu za PDS Ulla Jelpke.⁴⁹³

Důvodová zpráva k listopadovému návrhu zákona se nese v podobném tónu jako například *amicus curiae brief* Spolkové republiky Německo v případě Degussa či prohlášení německého průmyslu z 16. února 1999: „Společná nadace podniků a státu splní morální, ne právní závazky. Po značných reparačních odběrech spojenců, zřeknutí se dalších reparací ze strany mnoha států zúčastněných ve válce, realizaci restitučních zákonů [...], po založení nadací smíření ve Varšavě, Moskvě, Minsku a Kyjevě, jejichž prostředky byly použity převážně ve prospěch bývalých nuceně nasazených, po srovnatelných opatřeních v ostatních státech střední a východní Evropy [...] neexistují žádné právní nároky na další odškodnění. [...] Při vědomí skutečnosti, že se německé podniky rozličnými způsoby zapojily do nacistického bezpráví, má však být pomocí nadace vyslán dodatečný konečný signál morální odpovědnosti.“⁴⁹⁴

Základní myšlenkou návrhu pak bylo učinit tlustou čáru za minulostí. Zřízení nadace, do které měla být vložena dohodnutá konečná částka

⁴⁹³ Jelpke, Ulla; Lötzer, Rüdiger: „Geblieden ist ein Skandal – Ein Gesetz zum Schutz der deutschen Wirtschaft“, in: Winkler (2000), s. 235–250. U. Jelpke se za svou frakci zúčastnila mezinárodních rozhovorů.

⁴⁹⁴ Důvodová zpráva k návrhu zákona z 26. 11. 1999. *Begründung des Gesetzes. Allgemeiner Teil*, in: *Entwurf eines Gesetzes zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*. Stand: 26. November 1999, s. 9.

a která by odškodnila úzce vymezený okruh nejvíce postižených obětí zřeknuvších se svých dalších nároků, měla do budoucna představovat jedinou možnou instanci, u níž by bylo možné uplatňovat jakékoli požadavky vůči Německu a jeho podnikům vyplývající z období nacismu. Tím by byl německým firmám zaručen právní smír: „Doplňujíc dosavadní ustanovení a dávky by [nadace] měla ukončit diskuse o dalších opatřeních a poskytnout právní smír všem zúčastněným. Proto nadace přebírá všechny možné nároky [vyplývající] z opatření nacistického bezpráví. Nároky vůči třetím budou se vstupem zákona v platnost vyloučeny.“⁴⁹⁵

Součástí tohoto řešení mělo být i individuální zřeknutí se dalších nároků vůči německému státu a německým podnikům ze strany obětí. Toto prohlášení se mělo týkat jakýchkoli požadavků v souvislosti s nacistickým bezprávím a mělo být učiněno při podání žádosti o odškodnění, tedy ještě před obdržením peněz.⁴⁹⁶

Návrh zákona projednáváný v prvním čtení se nesl v podobném duchu jako listopadový koncept, avšak některé problematické formulace byly zmírněny či zcela vypuštěny.⁴⁹⁷ Značnými změnami však duch zákona prošel v závěrečné fázi schvalování. Zákon byl poslanci spolkového sněmu opatřen preambulí, jež jasně pojmenovávala bezpráví a odpovědnost: „Uznáváje, že nacistický stát přivodil otrocky a nuceně nasazeným těžké bezpráví deportacemi, vězněním, vykořisťováním i vyhlazováním prací a dalším mnohým porušováním lidských práv, [že] německé podniky, které se nacistického bezpráví účastnily, nesou historickou odpovědnost, které musejí dostát, [že] podniky sdružené v nadační iniciativě německého hospodářství se k této odpovědnosti přihlásily, [že] učiněné bezpráví [...] nemůže být ani finančními dávkami odčiněno, [...] přihlašuje se Německý spolkový sněm k politické a morální zodpovědnosti za oběti nacismu [...]“.⁴⁹⁸

V otázce individuálního zřeknutí se dalších nároků došlo také ke změně obsahu tohoto prohlášení ve prospěch obětí. Poškození se vůči německému státu nemuseli vzdát všech požadavků souvisejících s nastic-

⁴⁹⁵ Tamtéž. *Begründung zu § 16*, s. 20.

⁴⁹⁶ Viz § 16 odst. 2 návrhu zákona o zřízení nadace *Entwurf eines Gesetzes zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*. Stand: 26. November 1999, s. 7.

⁴⁹⁷ Viz *Entwurf eines Gesetzes zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*, 13. 4. 2000, BT-Drucksache 14/3206.

⁴⁹⁸ Viz preambule zákona *Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“* z 2. 8. 2000, BGBl. I. s. 1263–1269.

kým bezprávím, ale pouze těch, které byly spojeny s nucenou prací nebo majetkovými škodami.⁴⁹⁹ Navíc konečná formulace příslušného ustanovení znamenala, že se odškodněný s obdržáním platby za osobní újmy nevzdává nároků za majetkové škody a naopak.⁵⁰⁰

Postoj jednotlivých stran k otázce tlusté čáry za odškodněním obětí nacistu je obsažen v obecné části důvodové zprávy k návrhu zákona. SPD v ní poukázala na koaliční dohodu, která v budoucnosti novou úpravu této problematiky nevylučuje. Koalice CDU/CSU naopak jasně prohlásila, že tento zákon považuje „z finančního – ne morálního – hlediska“ za konečnou úpravu otázky spojené se zločiny nacistického režimu.⁵⁰¹ BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN podobně jako SPD poukázali na koaliční dohodu a konstatovali, že oběti se mohou zříci nároků pouze za to, za co obdrží platby, a není je tudíž možné nutit, aby se zřekly dávek, které jim budou příslušet teprve v budoucnosti „např. díky nové zákonné či mimozákonné úpravě“. FDP se ve svém stanovisku otázky tlusté čáry vyhnula. PDS naopak zcela jasně prohlásila, že pro ni zákon žádnou tlustou čáru za nacistickým bezprávím nepředstavuje a oznámila, že bude návrhy týkající se obětí nacistické epochy i problematiky odškodnění vznášet i v budoucnu.⁵⁰²

Kritéria žadatele o odškodnění a česká pozice

Vedle otázky výše globální částky a problematiky zajištění právní jistoty představovalo jeden z nejdůležitějších bodů jednání také téma definice a kategorizace žadatelů o odškodnění. Jak již bylo výše zmíněno, bylo při mezinárodních jednáních dosaženo v této otázce shody v několika důležitých bodech. Konečnou podobu kritérií však museli zformulovat němečtí zákonodárci.

Listopadový návrh zákona z dílny spolkového ministerstva financí však mnohé výsledky mezinárodních politických i odborných jednání nerefletoval a v mnohém tak diskusi vracel o několik měsíců zpět. Znovu se v něm objevilo časové kritérium: tedy doba minimálně dvou měsíců, které musel

⁴⁹⁹ Toto prohlášení se tedy netýkalo například nároků na vrácení zabavených uměleckých předmětů.

⁵⁰⁰ § 16 odst. 2 zákona o zřízení nadace.

⁵⁰¹ Kromě toho vyjádřili poslanci frakce CDU/CSU naději, že podobným způsobem bude zpracováno i bezpráví, které se událo v Evropě po skončení 2. světové války, a zdůraznili, že tento zákon nemůže znovu oživovat reparační otázku.

⁵⁰² Viz důvodová zpráva k návrhu zákona *Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*, 4. 7. 2000, BT-Drucksache 14/3758, s. 21.

otrocky či nuceně nasazený na pracích strávit.⁵⁰³ Tato podmínka však byla ze zákona odstraněna ještě před jeho prvním čtením. Jinak definice otrocké práce (kategorie A), která se objevila v listopadovém návrhu, doznala do konečné podoby jen minimum změn.⁵⁰⁴

Daleko složitější byla otázka definice nucených prací (kategorie B). Německá strana sice od počátku rozhovorů dávala jasně najevo, že pro ni samotný fakt nucené práce důvod k odškodnění nepředstavuje, avšak okruh bývalých nuceně nasazených majících nárok na odškodnění byl v návrhu zúžen na oběti přinucené pracovat a žít v „jiných vězeňských podmínkách než [platných pro] kategorii A“.⁵⁰⁵ Další omezení – kromě již zmíněné minimální délky nasazení – představovala podmínka deportace nuceně nasazeného ze svého domovského státu na území říše v hranicích z roku 1937.⁵⁰⁶

Určité extenzivnější pojetí definice přinesl již návrh zákona předložený spolkovému sněmu k prvnímu čtení. Ten jednak rozšiřuje teritorium, za nějž nese Německo a jeho podniky odpovědnost, i na „území obsazená Německou říší“. A dále pak rozvolňuje samotné kritérium vězeňských podmínek: nuceně nasazený musel být „vězněn za jiných podmínek než uvedených pod číslem 1 [tj. kategorie A, pozn. T. J.] nebo vystaven podmínkám věznění podobných nebo srovnatelně zvláště těžkým životním podmínkám“.⁵⁰⁷

Klíčovou se v tuto chvíli stala důvodová zpráva k návrhu zákona. Ta za podmínky podobné věznění považovala zejména „značné a stále úředně strážené omezení svobody pohybu“.⁵⁰⁸ Charakteristické prvky těchto podmínek pak představovaly „stálá policejní kontrola, noční razie a nástupy, stejně tak jako stálá izolace od okolního světa“.⁵⁰⁹ Naopak v tomto smyslu nedostačo-

⁵⁰³ § 11 odst. 1 věta 1 č. 1 a 2, *Entwurf eines Gesetzes zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*. Stand: 26. November 1999.

⁵⁰⁴ Šlo o změny, které reagovaly na vznik rakouského Fondu smíření a nutnost rozdělení odpovědnosti mezi Německo a Rakousko.

⁵⁰⁵ Kategorie A se týkala vězňů koncentračních táborů nebo jiných srovnatelných vězení a ghett.

⁵⁰⁶ § 11 odst. 1 věta 1 č. 2, *Entwurf eines Gesetzes zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*. Stand: 26. November 1999.

⁵⁰⁷ § 11 odst. 1 věta 1 č. 2, *Entwurf eines Gesetzes zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*, 13. 4. 2000, BT-Drucksache 14/3206.

⁵⁰⁸ Důvodová zpráva k § 11 odst. 1 věta 1 č. 2 návrhu zákona, *Entwurf eines Gesetzes zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*, 13. 4. 2000, BT-Drucksache 14/3206.

⁵⁰⁹ Tamtéž.

valo „omezení na určité místo, například [...] vesnici, když se dotčný v rámci území jemu přiděleného místa mohl volně pohybovat“.⁵¹⁰

„Srovnatelně zvláště těžkým životním podmínkám“ pak podle důvodové zprávy byli „vystaveni zejména nuceně nasazení z Polska či bývalého Sovětského svazu, jejichž prostor pohybu a ostatní životní podmínky byly mimořádně zúženy kvůli zvláštním předpisům nacistického režimu diskriminujícím jejich národnostní skupinu“.⁵¹¹

Citovaná definice nucené práce a její výklad sice znamenaly značný posun od počátečních formulací, ale zejména pro českou delegaci byly nepřijatelné. Hrozilo totiž nebezpečí, že české oběti budou podruhé vyloučeny z německých odškodňovacích plateb. Poté co jako obyvatelé východního bloku nemohli profitovat z globálních dohod uzavřených SRN, mohlo se tak nyní stát kvůli argumentům srovnávajícím jejich osud se západoevropskými dělníky. Česká strana proto zahájila intenzivní snahu o ještě širší výklad stanovených kritérií.⁵¹² Při své aktivitě měla podporu jak některých poslanců spolkového sněmu zejména ze strany Zelených, PDS, ale i SPD, tak i amerických advokátů, odborníků a zástupců obětí. Její snaha, vzhledem k těžšímu osudu Poláků a tzv. východních dělníků, směřovala k odlišení Čechů od neslovanských nuceně nasazených, kteří v trestněprávní rovině nebyli zdaleka tolik diskriminováni jako čeští dělníci,⁵¹³ a ke zpochybnění teritoriálního vymezení původu obětí.⁵¹⁴ Opírala se přitom o nacistickou rasovou hierarchii, která se odrážela v platných předpisech a podle níž patřily slovanské národy vedle Židů a Romů k těm nejvíce diskriminovaným.

Výsledkem české aktivity byl nakonec výklad, který všem obětem slovan-ského původu zjednodušil prokazování nucené práce a umožnil jejich snadnější odškodnění: „Jako ‚srovnatelně zvláště těžké životní podmínky‘ jsou proto míněny především takové podmínky, které vyplývaly ze specifické diskriminace nuceně nasazených slovan-ského původu kvůli zvláštním nacistickým předpisům (včetně známého vnitřního hierarchizování diskriminace

⁵¹⁰ Tamtéž.

⁵¹¹ Tamtéž.

⁵¹² Například Jan Sechter sledoval jednání a až do poslední chvíle vedl rozhovory s německými poslanci přímo ve spolkovém sněmu.

⁵¹³ Viz kapitola II.2.2 Diskriminační předpisy pro české nuceně nasazené.

⁵¹⁴ Upozorňovala například na to, že pokud bude kritériem místo, odkud došlo k nasazení, mohl by tak být z odškodnění vyloučen Polák nasazený z českého Hlučínska, či naopak by Lotyšové a Estonci byli postaveni na roveň s východními dělníky, kteří podléhali jiným předpisům.

nacistickým státem jako třeba u ‚východních‘ dělníků, polských, slovinských, slovenských, jugoslávských nebo českých nuceně nasazených).“⁵¹⁵

2.4.3 Ostatní sporná ustanovení zákona a pozice států střední a východní Evropy

Kromě sporné definice kritérií nucené práce, důležité zejména pro českou stranu, existovala k návrhu zákona ze strany zástupců obětí ze střední a východní Evropy celá řada dalších připomínek. Za účelem jejich efektivnějšího uplatnění pokračovaly tyto státy ve spolupráci osvědčené z mezinárodních jednání.⁵¹⁶ Společnou pozici k návrhu zákona dohodly delegace těchto zemí 5. května 2000 ve Varšavě. V další, výše zmíněné, verzi návrhu zákona z 16. května 2000, kterou připravilo spolkové ministerstvo financí, byly ze sedmi hlavních a deseti vedlejších připomínek zohledněny pouze dvě. K následné schůzce delegací ze střední a východní Evropy pak došlo 31. května 2000, kde byla tato skutečnost výrazně kritizována s tím, že by další ignorování stanoviska zástupců těchto zemí mohlo ohrozit úspěšné uzavření celého procesu. Před veřejným slyšením, uspořádaným 7. června 2000 výborem pro vnitřní záležitosti spolkového sněmu, se delegace států SVE sešly na velvyslanectví ČR v Berlíně a zformulovaly společný text, přednesený před poslanci spolkového sněmu polským zástupcem Bartoszem Jalowieckým.⁵¹⁷ Svůj postoj pak zástupci států SVE koordinovali až do samotného přijetí zákona.⁵¹⁸ Připomínky se týkaly zejména následujících bodů:

Složení kuratoria⁵¹⁹ – v kuratoriu měly být zastoupeny všechny delegace, které se účastnily mezinárodních jednání, a navíc zástupci romských obětí a spolkových ministerstev a zákonodárných sborů. Návrh zákona v prvním čtení počítal se složením kuratoria, které by početně zvýhodno-

⁵¹⁵ Viz důvodová zpráva k § 11 odst. 1 věta 1 č. 2 návrhu zákona *Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*, 4. 7. 2000, BT-Drucksache 14/3758.

⁵¹⁶ Kromě toho však vyvíjely i individuální aktivitu: česká delegace například zaslala prostřednictvím dopisu velvyslance své připomínky předsedovi spolkového sněmu a jednotlivým poslancům již 12. dubna 2000.

⁵¹⁷ Ve svém projevu Jalowiecki zejména odmítl zpochybňování dohodnutých alokačních kvót a řešení otázky nedostatečné částky pro tzv. zbytek světa na úkor států SVE. Přitom poukázal na skutečnost, že oběti těchto zemí tvoří většinu všech obětí a byly navíc v dosavadním odškodnění ze strany SRN znevýhodňovány.

⁵¹⁸ Popis konečného znění zákona viz III.3.1 Zákon o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“.

⁵¹⁹ Kuratorium je nejvyšším statutárním orgánem nadace.

valo německou stranu. Navíc mělo po vyplacení odškodnění, nejspíše však po uplynutí čtyř let, dojít ke zúžení kuratoria a některé delegace v něm měly své zástupce ztratit. To se týkalo například i České republiky a Běloruska.⁵²⁰ Státy střední a východní Evropy proto jednak žádaly, aby němečtí zástupci tvořili polovinu všech členů kuratoria, a také odmítly omezení členství Česka a Běloruska v kuratoriu na určitou dobu.⁵²¹ Ve schváleném zákoně nakonec došlo k úpravě složení kuratoria ve prospěch zástupců obětí. Nadpoloviční většina míst však zůstala vyhrazena pro německou stranu.⁵²² Zcela odstranit se ovšem podařilo záměr omezit dobu členství některých členů kuratoria.

Splátky – z důvodu zamezení vyčerpání paušálních sum, přidělených jednotlivým partnerským organizacím, ještě před odškodněním všech oprávněných žadatelů počítal návrh zákona s výplatou obětem ve dvou splátkách. V kategorii A měla první splátka obnášet 50 % celkové přiznané částky a v kategorii B pouhých 35 %. Druhá splátka měla následovat až po zpracování všech žádostí o odškodnění a mohla se, podle celkového počtu oprávněných žadatelů, pohybovat až do výše oněch zbývajících 50 % (resp. 65 %). Zástupci ze zemí SVE usilovali o co nejvyšší první splátku a za „nejspravedlivější a nejvíce žádoucí“ označili jednorázovou platbu.⁵²³ V konečné verzi zákona však model dvou splátek ve zmíněné výši zůstal nezměněný, ovšem zástupcům států SVE se podařilo doplnit dotyčné ustanovení o pravomoc kuratoria nadace umožnit partnerské organizaci na její vlastní žádost zvýšení první splátky, za předpokladu, že nedojde k překročení paušální sumy.⁵²⁴

⁵²⁰ Toto opatření bylo pro českou delegaci samozřejmě zcela nepřijatelné, protože by značně omezilo vliv ČR na pozdější fungování nadace zaměřené zejména na podporu projektů z fondu budoucnosti.

⁵²¹ Viz písemná stanoviska států střední a východní Evropy k návrhům Zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ z 5. 5. 2000 a 31. 5. 2000.

⁵²² Viz § 5 odst. 1 zákona o zřízení nadace. Z 27 členů jmenují spolkový kancléř (1 – předseda), nadační iniciativa (4), spolkový sněm (5), spolková rada (2) a spolková ministerstva financí (1) a zahraničí (1) celkem 14 zástupců. Zbýlých 13 členů jmenují po jednom vlády ostatních zúčastněných států (7), vláda USA navíc jednoho advokáta (1), a představitelé jiných zúčastněných i nezúčastněných organizací zastupujících oběti (5): JCC, romské organizace, Vysoký komisař OSN pro uprchlíky, Mezinárodní organizace pro migraci a Spolkové sdružení pro informace a poradenství obětem nacismu.

⁵²³ Viz písemná stanoviska států střední a východní Evropy z 5. 5. 2000 a 31. 5. 2000 k návrhům Zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“.

⁵²⁴ Viz § 9 odst. 9 zákona o zřízení nadace. Většina partnerských organizací této možnosti v různé míře využila. Například oběti v Česku a Polsku tak nezávisle na kategorii dostaly v první splátce již 75 % celkové přiznané částky.

„Jiná vězení“ (*andere Haftstätten*) – výsledkem mezinárodních jednání byla i dohoda, podle které měli být do kategorie A (otrocká práce) zahrnuti nejen vězni koncentračních táborů uvedených v příloze BEG, ale i oběti vězněné v jiných nacistických vězeňských zařízeních. Návrh zákona stanovoval, jaké podmínky byly pro tato jiná vězení charakteristické.⁵²⁵ Důležitou otázkou však zůstávalo, kdo bude o srovnatelnosti jednotlivých „lágrů“ s koncentračními tábory rozhodovat. Návrh zákona tuto pravomoc uděloval kuratoriu. Budoucí partnerské organizace naopak usilovaly o to, aby si v rámci přidělených prostředků samy rozhodly, která „jiná vězení“ odpovídají kategorii otrockých prací. Delegace zemí SVE považovaly opačný postup za pomalejší a byrokratičtější, což by bylo v rozporu s výsledky mezinárodních jednání.⁵²⁶ Nakonec však zůstalo u původního návrhu a rozhodování o zařazení jednotlivých vězeňských zařízení do kategorie A zůstalo v kompetenci kuratoria.⁵²⁷

Vstup zákona v platnost – původní návrh zákona počítal s tím, že vstup zákona v platnost ohlásí spolkové ministerstvo financí poté, až budou spolkové nadaci dány k dispozici všechny prostředky příslibené německými podniky. To u zemí SVE narazilo na odpor. Podle konečné verze tak měl zákon vstoupit v platnost dnem jeho vyhlášení ve sbírce zákonů, jak se také stalo.⁵²⁸ Zákon však byl navíc doplněn o ustanovení, podle kterého mohl být s vyplácením nadačních prostředků započato teprve tehdy, až jedná vstoupí v platnost německo-americká vládní dohoda a jednak, což bylo mnohem závažnější, až bude zajištěna „dostatečná právní jistota pro německé podniky“. Splnění těchto podmínek měl oznámit spolkový sněm.⁵²⁹

Zástupcům států SVE se dále podařilo uplatnit připomínku týkající se možnosti vytvořit podkategorie pro oběti otrockých prací (kategorie A).⁵³⁰

⁵²⁵ Podle § 12 odst. 1 zákona o zřízení nadace to jsou nelidské podmínky věznění, nedostatečná strava a chybějící lékařská péče.

⁵²⁶ Viz písemné stanovisko států střední a východní Evropy z 31. 5. 2000 k návrhu zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“.

⁵²⁷ Viz § 5 odst. 5 zákona o zřízení nadace. Kuratorium později pravomoc schvalovat (ne však odmítat) jednotlivá vězení jako srovnatelná s koncentračními tábory přenesla na představenstvo nadace. Ani to však nezabránilo průtahům při odškodnění některých obětí.

⁵²⁸ § 20 zákona o zřízení nadace. Čekání na konstatování právní jistoty pak od vstupu zákona v platnost trvalo téměř 10 měsíců.

⁵²⁹ Viz § 17 odst. 2 zákona o zřízení nadace.

⁵³⁰ Viz § 9 odst. 8 zákona o zřízení nadace. Poškozeným zařazeným do těchto podkategorií mohla být snížena přiznaná výše odškodnění podle „tíže osudu“. Tato možnost byla důležitá zejména pro polskou stranu, protože finanční prostředky vyjednané pro oběti z tzv. jiných vězení mohly být z části použity pro Poláky nasazené v zemědělství.

- Nezohledněny naopak zůstaly mimo jiné následující požadavky:
- řešení otázky dědických nároků podle dědického práva platného v daném státu⁵³¹
 - zjednodušení procesu a zbavení povinnosti nového podání žádosti pro poškozené, kteří již o odškodnění v jiné souvislosti žádali⁵³²
 - zřeknutí se dalších nároků vůči Německu a německým firmám až při převzetí platby⁵³³
 - použití částky vyhrazené na základě mezinárodních jednání k úhradě administrativních nákladů a honorářů advokátů i k pokrytí administrativních nákladů partnerských organizací⁵³⁴
 - rozdělení sumy určené k odškodnění „jiných osobních újem“ mezi partnerské organizace podle klíče podobného tomu, podle kterého byla alokována globální částka.⁵³⁵

2.5 Jednání o německo-americké mezivládní dohodě a závěrečném prohlášení

Na mezinárodní úrovni měl být celý proces vyjednávání o odškodnění nuceně nasazených a jiných obětí nacismu završen jednak německo-americkou mezivládní dohodou a jednak společným prohlášením všech zúčastněných. Tyto akty měly stvrdit výsledky mezinárodních vyjednávání a být základem pro právní jistotu německých podniků.

⁵³¹ § 13 odst. 1 zákona o zřízení nadace. Toto ustanovení přesně vymezuje, kdo a jakým způsobem může za zaměřého žadatele uplatňovat nárok na přiznání platby. Problematika spojená s otázkami dědických nároků zůstala z velké části otevřená a byla řešena v rámci následného procesu fungování nadace.

⁵³² Požadavek se týkal § 14 zákona o zřízení nadace. V pozdějších jednáních o podobě formuláře žádosti prosadili zástupci partnerských organizací velmi jednoduchou podobu tohoto dotazníku. Oběti žádající o odškodnění poprvé museli vyplňovat formulář obsáhlejší, ale bylo alespoň dosaženo jeho výrazného zjednodušení a zkrácení na polovinu.

⁵³³ Viz § 16 odst. 2 zákona o zřízení nadace. Zřeknutí se nároku se nakonec stalo součástí zmíněného formuláře žádosti a stejně jako on bylo předmětem následných jednání. Žadatelé se tedy dalších nároků museli zříci již při podání žádosti s tím, že zřeknutí se bude platné při obdržení první splátky.

⁵³⁴ § 9 odst. 12 zákona o zřízení nadace. Partnerské organizace si své administrativní náklady musely hradit z paušálních částek, které jim byly přiděleny v mezinárodních jednáních. V rámci následně dojednaných partnerských dohod mezi nimi a spolkovou nadací si každá organizace dohodla výši svých administrativních nákladů vyjádřenou procentem z celkové rozdělované sumy.

⁵³⁵ Viz § 9 odst. 3 zákona o zřízení nadace. Podle tohoto ustanovení mají partnerské organizace žádosti pouze zpracovat, ale jejich vyplacení mělo být provedeno centrálně. Na konkrétní podobě celého procesu nebyly organizace schopny se velmi dlouho dohodnout.

2.5.1 Jednání o německo-americké mezivládní dohodě

Jednání o mezivládní dohodě mezi spolkovou republikou a Spojenými státy byla velmi složitá. Německá strana, které šlo o definitivní uzavření otázek spojených s nároky obětí nacismu, zpočátku usilovala o smlouvu schválenou parlamenty. Právní jistotu pro německé podniky před americkými soudy nakonec však kvůli postoji USA měla přinést pouze mezivládní dohoda. Spojené státy se pak měly zavázat k předložení tzv. *statement of interest* při žalobách obětí nacismu u amerických soudů. V tomto svém prohlášení měla americká vláda soudcům doporučit, aby žaloby zamítli, přičemž měla poukázat na to, že to je v americkém zahraničněpolitickém zájmu a podepsaná dohoda představuje „spravedlivé a přiměřené vyřešení odškodnění“ pro nucené nasazené a jiné skupiny obětí nacismu. Znění amerického stanoviska mělo být součástí přílohy mezivládní dohody.

Kromě formulace *statement of interest* představovala při jednání problém definice německého podniku a zejména otázka reparací. Ukázalo se totiž, že obě strany, které usilovaly o to, aby se tato dohoda nedotýkala poválečných ujednání, tak činily ze zcela protikladných zájmů. Spolková republika měla na mysli zejména smlouvu „2+4“, a otázku reparací tak považovala za uzavřenou. Spojené státy tím naopak zdůrazňovaly skutečnost, že se reparačních nároků nikdy nezřekly. Výsledná kompromisní formulace zavazuje USA k tomu, že tyto nároky nebudou v budoucnu vznášet. Otázku, zda existují či nikoli, tak obchází.

Jednání o mezivládní dohodě navíc doprovodila výměna dopisů, která fixovala dohodu o právním smíru pro německé podniky. Samuel R. Berger, poradce amerického prezidenta pro bezpečnostní politiku, a Clintonova právní poradkyně Beth Nolanová zaslali své stanovisko Michaelu Steinerovi, poradci německého spolkového kancléře pro zahraniční a bezpečnostní politiku, 16. června 2000. Ten jim svou odpověď odeslal 5. července 2000.⁵³⁶

2.5.2 Jednání o společném prohlášení

Právníci německých firem zpočátku navrhovali, aby byly obdobné bilaterální dohody uzavřené i se státy střední a východní Evropy.⁵³⁷ To však

⁵³⁶ Popis konečného znění německo-americké mezivládní dohody viz III.3.3 Německo-americká mezivládní dohoda.

⁵³⁷ Viz Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. světové války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008, s. 3.

nebylo v zájmu ani SRN, ale ani jejích východních partnerů. Vzhledem k právním systémům v těchto zemích, neumožňujícím podání hromadných žalob, nebylo pro spolkovou republiku nutné smlouvy uzavírat. Navíc Německo nepřistupovalo k celému procesu jako k mezistátnímu jednání,⁵³⁸ protože nároky obětí v právní rovině neuznávalo. Také bylo třeba, aby závěrečný dokument potvrdili američtí advokáti. Ani státy SVE, a zejména ČR, do žádných mezinárodněprávních závazků vstupovat nechtěly, aby nemohl být jejich krok interpretován jako zřeknutí se nároků jejich občanů. V otázce formy tak panovala shoda. Mělo jít o závazek pouze v politické a morální rovině, čemuž odpovídala i změna v názvu dokumentu: z původně navrhovaného „závěrečného aktu“ (*final act*) se stalo „společné prohlášení“ (*joint statement*). K jeho slavnostnímu podpisu došlo 17. července 2000 v Berlíně při závěrečném dvanáctém plenárním zasedání.

Pozice zemí střední a východní Evropy

Ačkoli měli společné prohlášení podepsat všichni zúčastnění, připravovaly jeho znění pouze německá a americká strana. Ostatním účastníkům dávaly návrhy pouze na vědomí. Státy SVE podobně jako v případě připomínek k zákonu o zřízení nadace svá stanoviska koordinovaly. Ze strany SRN a USA však při uplatňování svých připomínek narážely na nevstřícný postoj. Paradoxně se jim tedy dařilo účinněji ovlivňovat tvorbu zákona, jehož znění bylo zcela v kompetenci německý poslanců, než formulace dokumentu, jež měly podepsat.

Kromě procedury vzniku společného prohlášení kritizovali zástupci zemí SVE zejména skutečnost, že dokument nezdurazňuje nevyváženost dosavadního odškodnění ze strany SRN na úkor obětí ze střední a východní Evropy. V tomto smyslu se výtky týkaly i zvoleného slovníku, který podle zástupců ze zemí SVE akcentoval morální a humanitární rovinu a přecházel historickou odpovědnost. V otázce právního smíru byly země SVE ochotny učinit k jeho zajištění pouze kroky v rámci svých národních právních systémů. Odmítaly tedy závazek, který by otevřel cestu přijímání nových právních norem. Nesouhlas také vyjednaváči ze střední a východní Evropy vyslovili se spojováním právního smíru v oblasti nucených prací s garancemi pro banky a pojišťovny. Uvedené

⁵³⁸ Jednalo se o „přípravný výbor pro založení nadace“.

připomínky, s výjimkou posledně jmenované, se jim nakonec podařilo prosadit. Došlo k tomu však až několik hodin před slavnostním podpisem, kdy česká, polská a ruská delegace oznámily, že společně prohlásí nepodepíší.

Zajímavý tah týkající se reparační otázky provedla Česká republika v souvislosti s ukončením mezinárodních jednání. Čeští diplomaté již od listopadu 1999 připravovali výměnu nót mezi ČR a USA, v nichž by americká vláda České republice potvrdila, že se uzavřené dohody nebudou dotýkat české pozice v reparační otázce. Po velmi intenzivní diplomatické činnosti pak ČR nótu od Spojených států s tímto zněním obdržela krátce před podpisem společného prohlášení a německo-americké dohody. Dokument, v němž USA potvrzují, že „rozhodnutí, která upravují následky 2. světové války“ jsou „historickými skutečnostmi“, které nemají být zpochybňovány, a všechny „otázky týkající se opatření učiněných proti německému majetku v bývalém Československu“ zůstávají odškodněním nuceně nasazených nedotčeny, nebyl německou stranou přijat nijak vřele. Podle vyjádření českých diplomatů se tak Česká republika, která se reparačních nároků vůči Německu nikdy nezřekla, chtěla pouze pojistit proti případným reparačním nárokům ze strany sudetských Němců, aniž by je však sama v budoucnu chtěla uplatňovat.⁵³⁹ Své stanovisko také zafixovala jeho přečtením před podpisem společného prohlášení.⁵⁴⁰

3. Výsledky

Mezinárodní jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených, která byla zahájena v květnu 1999 ve Washingtonu, tedy skončila po dvanácti kolech jednání, o patnáct měsíců později, v červenci 2000 v Berlíně podpisem společného prohlášení všech zúčastněných. Nedílnými součástmi celého procesu se stalo i schvalování Zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ a vyjednávání bilaterální smlouvy mezi USA a SRN. Tyto dokumenty vytvořily právní rámec pro odškodnění a daly odpověď na všechny stěžejní a většinu ostatních otázek.

⁵³⁹ DPA, 13. 7. 2000.

⁵⁴⁰ Popis konečného znění společného prohlášení viz III.3.2 Společné prohlášení.

3.1 Zákon o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“

Zákon o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“⁵⁴¹ má dvacet paragrafů a je doprovázen důvodovou zprávou, která obsahuje jeho zdůvodnění jak obecné, tak i k jednotlivým jeho bodům. Obsahem zákona jsou ustanovení upravující jak vznik, účel, strukturu a fungování nadace samé, tak i způsob distribuce nadačních prostředků, okruh adresátů a průběh registrace žadatelů a jejich vyplácení. Mnohé otázky ovšem zůstaly otevřené a jejich řešení se stalo předmětem činnosti kuratoria a představenstva nadace, stanov nadace a následujících smluv mezi spolkovou nadací a jejími partnerskými organizacemi.

3.1.1 Preambule zákona

V preambuli zákona spolkový sněm jasně pojmenoval bezprávní způsobené otrocky a nuceně nasazeným nacistickým státem, uznal historickou odpovědnost německých podniků, které se na tomto bezprávní podílely, i její přijetí podniky sdruženými v nadační iniciativě německého hospodářství. Spolkový sněm se přihlásil i ke své vlastní morální a politické odpovědnosti při vědomí, že pro většinu obětí tento zákon přichází pozdě a žijícím jejich prožití utrpení odčinit nemůže. Němečtí zákonodárci dále v preambuli projeví přesvědčení, že tímto zákonem, německo-americkou dohodou a společným prohlášením všech zúčastněných dojde k dosažení „dostatečné míry právní jistoty německých podniků a Spolkové republiky Německo zvláště ve Spojených státech amerických“.⁵⁴²

3.1.2 Účel, struktura a orgány nadace

Jako účel veřejnoprávní nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“, jejímž sídlem se stal Berlín, stanovil zákon jednak poskytnutí plateb – prostřednictvím partnerských organizací – bývalým nuceně nasazeným a osobám postiženým jiným bezprávním z doby nacionálního socialismu a jednak vytvoření fondu „Připomínka a budoucnost“ (*Erinnerung und Zukunft*), z něhož by byly podporovány projekty sloužící „porozumění mezi národy, zájmům přeživších obětí nacistického režimu, výměně

⁵⁴¹ Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ z 2. 8. 2000, BGBl. I. s. 1263–1269.

⁵⁴² Preambule zákona o zřízení nadace.

mládeže, sociální spravedlnosti, vzpomínce na ohrožení totalitními režimy a vládou násilí a mezinárodní spolupráci“, jakož i projekty ve prospěch dědiců obětí.⁵⁴³ Prostředky do nadace měly vložit německé podniky sdružené v nadační iniciativě německého hospodářství a německý stát. Jak všechny společnosti dohromady, tak i spolek měly zaplatit po pěti miliardách DM. Nejvyšším orgánem nadace se stalo kuratorium, které rozhoduje o všech základních otázkách týkajících se úkolů a fungování nadace.⁵⁴⁴ Jemu je zodpovědný druhý nadační orgán: představenstvo, které vykonává běžnou agendu a realizuje usnesení kuratoria. Je zodpovědné zejména za rozdělování prostředků partnerským organizacím a za hospodaření nadace. Představenstvo také nadaci zastupuje navenek. Stanovy nadace určuje kuratorium. Právní dohled nad nadací přísluší nejprve spolkovému ministerstvu financí a po čtyřech letech pak spolkovému ministerstvu zahraničí.

3.1.3 Distribuce nadačních prostředků

Osobní újmy

K realizaci plateb žadatelům o odškodnění za otrocké a nucené práce a za jiné nacistické bezpráví v celkové výši 8,1 miliardy DM bylo určeno sedm partnerských organizací. V zemích střední a východní Evropy se jimi staly: Nadace polsko-německého porozumění, nadace usmíření a porozumění v zemích bývalého Sovětského svazu a Česko-německý fond budoucnosti. Jejich kompetence je dána teritoriálně a jsou tudíž příslušné pro oběti žijící na území státu, v němž partnerská organizace sídlí, nezávisle na původu či občanství žadatele.⁵⁴⁵ Pro oběti židovského původu z ostatních zemí se stala příslušnou JCC a pro ostatní byla vybrána Mezinárodní organizace pro migraci (IOM). Z nadačního jmění byla partnerským organizacím vyčleněna následující suma, kterou nesmějí při vyplácení odškodnění překročit a z níž musejí hradit i své administrativní náklady:

⁵⁴³ § 2 odst. 2 zákona o zřízení nadace.

⁵⁴⁴ § 5 odst. 5 zákona o zřízení nadace. Složení kuratoria viz pozn. 522. V pravomoci kuratoria například bylo i určení, která vězení splňují kritéria srovnatelnosti s koncentračními tábory, která zákon definoval v § 12 odst. 1 zákona o zřízení nadace.

⁵⁴⁵ Zákon stanoví, že rozhodující je trvalé bydliště k 16. únoru 1999.

Partnerská organizace	Polsko	Ukrajina ⁵⁴⁶	Rusko ⁵⁴⁷	Bělorusko ⁵⁴⁸	Česko	IOM	JCC
Suma v milionech DM	1 812	1 724	835	694	423 ⁵⁴⁹	540	2 072

- Z těchto prostředků pak partnerské organizace musejí vyplatit:⁵⁵⁰
- 15 000 DM vězňům koncentračních táborů ve smyslu § 42 odst. 2 BEG⁵⁵¹
 - do 15 000 DM vězňům zavřeným v jiných vězeních nebo ghettech, kteří tam byli přinuceni pracovat
 - do 5 000 DM nuceně nasazeným deportovaným na území Německa v hranicích z roku 1937 nebo na území Německem obsazené, kde byli přinuceni pracovat v průmyslovém podniku nebo ve státním sektoru a kteří byli vězněni nebo podléhali podmínkám věznění podobným nebo srovnatelně obzvláště těžkým
 - do 5 000 DM obětem jiného nacistického bezpráví.⁵⁵²

Z odškodnění byli explicitně vyloučeni váleční zajatci.⁵⁵³

V případě, že žadatel již dříve obdržel platbu za nucenou práci od německých podniků, musí mu být tato částka odečtena od sumy, která mu byla partnerskou organizací přiznána. Platby z prostředků SRN se naopak nezapočítávají, protože nucená práce nebyla nikdy Spolkovou republikou Německo odškodněna.

Partnerské organizace mohly zohlednit rozdílnou míru utrpení i v rámci jednotlivých kategorií – kromě první skupiny obětí, tedy vězňů koncentračních táborů – a vytvořit podkategorie s odstupňovanou výší odškodnění. Žadatelé o odškodnění dostávali přiznanou platbu ve dvou splátkách. V případě, že by odškodněných osob bylo více, než organizace očekávala,

⁵⁴⁶ Ukrajinská nadace je příslušná i pro oběti z Moldavska.

⁵⁴⁷ Ruská nadace je příslušná i pro oběti z Lotyšska a Litvy.

⁵⁴⁸ Běloruská nadace je příslušná i pro oběti z Estonska.

⁵⁴⁹ Tato částka umožňovala, aby bylo zhruba 7 000 obětí v kategorii A odškodněno ve výši 15 000 DM a 63 000 obětí v kategorii B a jiných obětí nacismu ve výši 5 000 DM.

⁵⁵⁰ Viz §§ 9 a 11 zákona o zřízení nadace.

⁵⁵¹ Na základě pozdějších prováděcích předpisů je možné přinucení k práci v koncentračních táborech předpokládat.

⁵⁵² Jedná se o tzv. otevírací doložku (§ 11 odst. 1 věta 2 zákona o zřízení nadace), kterou mohly partnerské nadace použít podle vlastního uvážení. Nesměly však přitom překročit sumu pro ně vyčleněnou, ani snížit částku vyplácenou vězňům koncentračních táborů.

⁵⁵³ § 11 odst. 3 zákona o zřízení nadace. Později se vedly intenzivní diskuse o polských a italských válečných zajatcích. Jejich výsledkem byla shoda zahrnout tyto oběti do odškodnění v případě, že skončili v koncentračním táboře nebo byli převedeni do civilního statutu.

bude možné snížit výši odškodnění v rámci druhé splátky. Ta tak mohla být vyplacena až po ukončení procesu prověřování žádostí. Na skončení případných odvolacích řízení nebylo nutné čekat, pokud si nadace vytvořila rezervu ve výši 5 procent celkové sumy.

V případě, že by partnerské organizaci prostředky naopak přebývaly, mělo rozhodnout kuratorium o jejich dalším využití.

Kromě prostředků rozdělovaných přímo partnerskými organizacemi bylo 50 milionů DM vyčleněno na jiné osobní škody vzniklé v souvislosti s nacistickým bezprávím. Tuto sumu měla rozdělit zvláštní komise při IOM, přičemž partnerské organizace byly pověřeny registrací těchto obětí a posouzením žádostí.⁵⁵⁴

Majetkové újmy

Celkem byla na kompenzaci majetkových újem vyčleněna 1 miliarda DM. 150 milionů DM mělo být rozděleno mezi oběti, které byly poškozeny na majetku v souvislosti s rasovým pronásledováním a za podstatné účasti německé firmy, a které dosud odškodnění nemohly nárokovat, protože nesplňovaly kritéria místa bydliště daná v BEG. 50 milionů DM bylo určeno pro uhrazení ostatních majetkových škod, které vznikly v souvislosti s jiným než rasovým pronásledováním. Pro vyplacení obou těchto skupin obětí byla příslušná již zmíněná tříčlenná komise při IOM. Na kompenzaci nevyplacených, případně zkonfiskovaných pojistek, které neměly být vypořádány komisí ICHEIC, bylo vyčleněno 150 milionů DM. Tato suma byla ICHEIC poskytnuta, aby ji poškozeným rozdělila podle svých pravidel. 300 milionů DM bylo vyčleněno pro JCC na sociální účely ve prospěch osob přeživších holocaust.⁵⁵⁵ Zbylých 350 milionů DM pak mělo být použito pro humanitární fond ICHEIC. Z případných úrokových výnosů nadačních prostředků (nepočítaje v to fond „Připomínka a budoucnost“)

⁵⁵⁴ Jde o tzv. „catch-all-clause“, tedy teoretickou záruku, že na jedné straně budou německým firmám poskytnuty „všeobíhající“ právní jistoty a na straně druhé budou moci být u spolkové nadace uplatněny jakékoli nároky z období nacismu. Zákon však toto ustanovení precizuje ve prospěch obětí postižených pseudolékařskými pokusy nebo smrtí či těžkým zdravotním poškozením dítěte umístěného do tzv. domova pro děti nuceně nasazených (*Zwangsarbeiterkinderheim*). Teprve po odškodnění této skupiny umožňuje zákon přejít ke kompenzacím i jiných těžkých zdravotních škod. O tom, že šlo o záruku pouze teoretickou, svědčí fakt, že prostředky nestačily ani na plné odškodnění prvně jmenované skupiny.

⁵⁵⁵ Z toho byla JCC povinna převést 24 milionů DM v prospěch IOM za účelem sociálních projektů pro romské oběti.

mělo být poskytnuto nejvýše 50 milionů DM ICHEIC na vyrovnání škod zahraničních dceřiných společností německých pojišťoven.

Fond „Připomínka a budoucnost“

Na projekty podporované z fondu „Připomínka a budoucnost“ bylo vyčleněno 700 milionů DM, přičemž 100 milionů mohlo být využito jako rezerva pro odškodnění za pojistky.

Administrativní náklady spolkové nadace
a výlohy amerických advokátů

Náklady na činnost spolkové nadace a výlohy amerických advokátů, definované zákonem, měly být pokryty z 200 milionů DM k tomu vyčleněných.

3.1.4 Průběh registrace a jiná ustanovení zákona

O odškodnění bylo možné žádat pouze osobně. V případě, že poškozený byl oprávněn žádat o odškodnění za osobní újmy (otrocká a nucená práce, jiné nacistické bezprávi či jiné osobní újmy) a zemřel po 15. únoru 1999, přecházelo oprávnění k podání žádosti na zákonem určené právní nástupce.⁵⁵⁶ Při podání žádosti o odškodnění za majetkové újmy podmínka dožití se 16. února 1999 neplatila a případní právní nástupci tak o kompenzaci majetkových škod mohli v zákonem stanoveném pořadí žádat nezávisle na dni úmrtí poškozeného. Právní osoby byly z podání žádosti vyloučeny, výjimku však představovaly náboženské obce a organizace, které byly za přispění německých podniků poškozeny na majetku. Lhůta na podání žádosti o odškodnění byla zákonem stanovena na osm měsíců od vstupu zákona v platnost.⁵⁵⁷ Partnerské organizace byly povinné spolu se spolkovou nadací uspořádat informační kampaň zaměřenou na potenciální žadatele. Žadatelé museli své žádosti doložit doklady nebo je „učinit

⁵⁵⁶ Žádost si mohly podat jeho manžel/ka a děti. Nezanechal-li žadatel po sobě ani manžela či manželku, ani děti, mohli žádat jeho vnuci, poté byli na řadě jeho sourozenci. Neměl-li žadatel ani ty, nastupovali jako oprávnění žadatelé dědicové podle závěti.

⁵⁵⁷ Výjimkou byla IOM, u níž byla lhůta stanovena na dvanáct měsíců. Ostatní organizace mohly kuratorium požádat o prodloužení lhůty až na jeden rok. Zákon vstoupil v platnost 12. srpna 2000 a registrační lhůty měly tudíž končit 12. dubna 2001. Všechny partnerské organizace požádaly o prodloužení této lhůty o čtyři měsíce na 12. srpna 2001. Ani to se však poslancům spolkového sněmu nezdálo dostatečné, a proto novelizovali toto ustanovení a umožnili podávat žádosti až do 31. prosince 2001.

věrohodné jiným způsobem“.⁵⁵⁸ Partnerské organizace jim v tom měly aktivně pomáhat. Za tím účelem byly oprávněny vyžadovat informace od státních úřadů a veřejných institucí.⁵⁵⁹ Při podání žádosti byl poškozený povinen podepsat zřeknutí se dalších nároků z titulu otrockých a nucených prací a majetkových újem vůči SRN a všech nároků vůči německým podnikům v souvislosti s nacistickým bezprávím. Přiznání odškodnění bylo zcela v kompetenci partnerské organizace. Spolková nadace měla pravidelně po oznámení potřeby od partnerských organizací a po „přiměřené kontrole“ dávat potřebné prostředky k dispozici. Poprvé se tak mělo stát až poté, kdy vstoupí v platnost německo-americká mezivládní dohoda a spolkový sněm konstatuje dostatečné právní záruky pro německé podniky. Pro případ stížností obětí na rozhodnutí partnerské organizace měly být u každé z nich zřízeny nezávislé stížnostní komise, u kterých by se žadatelé mohli proti posouzení své žádosti odvolat.

Zákon dále definoval podmínky, jaké muselo splňovat vězení srovnatelné s koncentračním táborem,⁵⁶⁰ a pojem „německého podniku“⁵⁶¹ a stanovil vstup zákona v platnost na den následující po jeho vyhlášení.

Jak již bylo řečeno v úvodu této kapitoly, vyžadovala mnohá ustanovení zákona další upřesnění. Další důležité kroky pro realizaci odškodnění tudíž představovaly jednak partnerské smlouvy mezi spolkovou nadací a jejími partnerskými organizacemi a jednak rozhodnutí kuratoria. Zásadním problémem také byla otázka, kdy nastane „dostatečný“ právní smír pro německé podniky.

3.2 Společné prohlášení

Dokumentem završujícím celý proces vyjednávání o odškodnění nuceně nasazených, který podepsali zástupci všech zúčastněných stran, se stalo „Spo-

⁵⁵⁸ § 11 odst. 2 zákona o zřízení nadace.

⁵⁵⁹ § 18 zákona o zřízení nadace. Oprávnění bylo omezeno v případě, že tomu bránila jiná zákonná norma nebo zájmy žadatele o svou ochranu. Zákonodárcům se nepodařilo najít způsob, jak přimět k otevření svých archivů německé podniky. Ty dokonce v případě takového ustanovení hrozily žalobou před spolkovým ústavním soudem.

⁵⁶⁰ Viz pozn. 525.

⁵⁶¹ § 12 odst. 2 zákona o zřízení nadace. Definice německého podniku se objevuje jak v německo-americké dohodě, tak ve společném prohlášení. Německá strana měla zájem na jejím širokém pojetí, aby se právní záruky týkaly co nejširšího počtu firem. Paradoxně tak měla shodný zájem s českou stranou, která chtěla ochránit české podniky zabrané za 2. světové války Němci.

lečné prohlášení u příležitosti závěrečného pléna k zakončení mezinárodních rozhovorů o přípravě nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“⁵⁶². Prohlášení podepsané zástupci vlád Běloruska, Izraele, Polska, Ruska, Česka, Ukrajiny, Německa a Spojených států, dále představiteli nadační iniciativy německého hospodářství, Jewish Claims Conference a americkými advokáty se skládá z preambule, čtyř bodů, devíti podbodů a čtyř příloh. Je dokumentem politického charakteru a shrnuje výsledky dosavadních jednání.

Preambule prohlášení obsahuje kromě poukazu na záměr německých podniků učinit „závěrečné humanitární gesto morální odpovědnosti“ i uznání úmyslu spolkové republiky a německých podniků převzít morální a historickou odpovědnost za otrockou a nucenou práci, majetkové újmy a jiné nacistické bezpráví. Zúčastněné strany se zadostiučiněním konstatovaly, že utrpení otrocky a nuceně nasazených uznal a omluvil se za ně jménem německého národa i německý spolkový prezident. Dále vyjádřily souhlas s tím, že „nadace představuje znamení solidarity s oběťmi žijícími ve státech střední a východní Evropy, a také slouží k tomu, aby poskytla prostředky obětem ze střední a východní Evropy, které většinou jen málo profitovaly z dosavadních odškodňovacích a restitučních programů“. Preambule obsahuje také souhlas s tím, že částka 10 miliard DM je konečnou sumou vloženou do nadace německým státem a podniky. Další příspěvky do nadace od jiných donátorů jsou však vítány. V závěru preambule pak účastníci jednání uznávají, že nadace poskytne značné platby obětem nacismu, a shodují se na společném cíli dosažení právního smíru pro německé podniky a na skutečnosti, že je v jejich společném zájmu, aby nadace byla jedinou právní možností a výlučným fórem pro uplatnění všech nároků vůči německým podnikům z období nacionálního socialismu a 2. světové války. Uznávají přitom také, že nadace nepředstavuje základ pro nároky vůči SRN a jejím státním příslušníkům.

První bod samotného prohlášení obsahuje souhlas všech zúčastněných se vznikem nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“, s její strukturou i s alokačním klíčem.⁵⁶³ Celkový výsledek a rozdělení finančních prostředků pak účastníci jednání označili „za daných okolností“⁵⁶⁴ za spraved-

⁵⁶² *Joint Statement on occasion of the final plenary meeting concluding international talks on the preparation of the Foundation „Remembrance, Responsibility and the Future“*, Berlín, 17. 7. 2000.

⁵⁶³ Alokační klíč je jako příloha B součástí společného prohlášení.

⁵⁶⁴ *Joint Statement on occasion of the final plenary meeting concluding international talks on the preparation of the Foundation „Remembrance, Responsibility and the Future“*, Berlín, 17. 7. 2000.

livé vůči obětem a jejich dědicům, přičemž zájmy bývalých nuceně nasazených, jiných obětí, jakož i dědiců prohlásili za „náležitě zohledněné“. První bod společného prohlášení také konstatuje, že nadace slouží k vyplacení prostředků nuceně nasazeným, a to navíc k dosavadním platbám ze strany Německa, a dále že díky nadaci budou prováděny platby i v případech, kdy „55 let po válce pachatele [*wrongdoer*] není možné zjistit nebo již neexistuje“.⁵⁶⁵

Ve druhém bodě prohlášení se všichni účastníci přihlašují k hlavnímu humanitárnímu cíli nadace vykázat co nejrychleji výsledky a zavazují se ke „kooperativní, poctivé a nebyrokratické“ spolupráci za účelem rychlého vyplacení obětí.

Následující bod pak obsahuje princip rovnoprávnosti všech žadatelů nezávisle na jejich rase, náboženství či státní příslušnosti a dále závazek těch zúčastněných, kteří sami budou rozdělovat prostředky, že budou postupovat spravedlivě, podle kritérií daných zákonem o zřízení nadace.

Čtvrtý bod v devíti krocích stanoví další postup: Německo a německé podniky vloží po pěti miliardách DM do spolkové nadace. Německo a USA uzavřou mezivládní dohodu, která bude obsahovat závazek Spojených států přispět k získání širokého a trvalého právního smíru pro německé podniky. Vlády zúčastněných států ze střední a východní Evropy a Izraele provedou k dosažení tohoto právního smíru nutná opatření v rámci svých vnitrostátních právních systémů. Německé podniky vloží svůj podíl do nadace v okamžiku, kdy bude dosaženo převedení všech žalob uvedených v přílohách C a D k jednomu soudu, a jakmile dojde před americkými soudy k závaznému zamítnutí (*dismissal with prejudice*) všech žalob proti německým firmám vycházejících z období nacismu a 2. světové války, bude moci začít vyplacení. Tento podbod dále stanoví harmonogram splátek německé vlády a také možnost vlády uhradit partnerským organizacím část zřizovacích nákladů předem. Německé podniky byly také zavázány k uhrazení přiměřené částky na informační kampaň o nadačních platbách a dále k zajištění minimálně 100 milionů DM úroků vložených poté do nadace. Následující podbod popisuje postup amerických a německých advokátů vedoucí k zamítnutí žalob. Další kroky pak měly být následující: Německo zřídí přípravný výbor pro nadaci za účelem informační kampaně a příprav registrace žádostí o odškodnění (po domluvě s partnerskými organizace-

⁵⁶⁵ Tamtéž.

mi). Američtí advokáti budou požadovat zamítnutí všech podaných i všech dalších žalob proti německým podnikům před americkými soudy. SRN a USA nechají vstoupit v platnost vzájemnou mezivládní dohodu a Spojené státy nato dají zaprotokolovat prohlášení svého zájmu (*Statement of Interest*). Německá vláda vybidne německé podniky k otevření jejich archivů týkajících se období nacismu a 2. světové války.

Jak již bylo řečeno, obsahuje společné prohlášení čtyři přílohy: příloha A obsahuje definici německého podniku podle §§ 12 a 16 zákona o zřízení nadace, obsahem přílohy B je alokační klíč, přílohou C je seznam žalob proti německým podnikům před americkými soudy podaných advokáty, kteří se účastnili mezinárodních jednání, seznam těchto žalob podaných naopak advokáty, kteří se plenárních rozhovorů neúčastnili, je obsahem přílohy D.

3.3 Německo-americká mezivládní dohoda

Německo-americká mezivládní dohoda⁵⁶⁶ obsahuje preambuli, pět článků a tři přílohy. Navíc ji doprovází i již zmiňovaná výměna dopisů. Obsahem dohody je souhlas obou stran, že nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ bude považována za jediné možné fórum pro uplatnění nároků vůči německým podnikům v souvislosti s obdobím nacismu a 2. světové války. Principy fungování nadace jsou popsány v příloze A této dohody. SRN se zavázala, že zajistí, aby nadace patřičně informovala o své existenci, svých cílech a adresátech plateb. Součástí prvního článku je také způsob řešení žalob proti německým pojišťovnám.

Ve druhém článku se zavazují USA k informování příslušných amerických soudů pomocí prohlášení svého zájmu (*Statement of Interest*), které se stalo obsahem přílohy B a které obsahovalo vyjádření vlády USA, že je v zahraničněpolitickém zájmu Spojených států, aby byly žaloby proti německým firmám zamítnuty a aby byla německá spolková nadace výlučným fórem pro jejich uplatnění.

V dalším článku se obě strany shodly, že cílem dohody je i dosažení právního smíru pro německé podniky v souvislosti s obdobím nacismu a 2. světové války, přičemž se tato dohoda nedotýká žádných „jednostranných rozhodnutí nebo dvoustranných či mnohostranných dohod regulují-

⁵⁶⁶ *Abkommen zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Vereinigten Staaten von Amerika über die Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“.*

cích důsledky éry nacionálního socialismu a 2. světové války“.⁵⁶⁷ USA se přitom zavázaly, že „nebudou vznášet žádné reparační nároky vůči Spolkové republice Německo“.⁵⁶⁸

Přílohy dohody, jak již bylo zmíněno, obsahují principy spravování nadace, obsah prohlášení americké vlády (*Statement of Interest*) a definici německého podniku.

IV. Závěr

Více než rok trvala mezinárodní jednání o odškodnění bývalých nuceně nasazených a některých dalších obětí nacismu. Kromě vlád Spojených států a Spolkové republiky Německo se jich zúčastnily vládní delegace Běloruska, Česka, Polska, Ruska, Ukrajiny a Izraele, zástupci židovské Claims Conference, německého hospodářství a amerických advokátů hájících zájmy obětí. Výsledkem rozhovorů byl v roce 2000 vznik spolkové nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“, do níž německý stát a německé hospodářství vložily po pěti miliardách DM. Z těchto deseti miliard DM dostaly oběti nucených prací a jiného nacistického bezpráví z celého světa jednorázovou platbu za své utrpení a z části této sumy budou navíc financovány i projekty související s hlavním posláním nadace.

Cesta k tomuto výsledku však trvala nikoli více než rok – trvala více než pět desetiletí. Již krátce po skončení války iniciovaly Spojené státy ve své okupační zóně odškodnění obětí nacismu a spolu s ostatními západními spojenci zavázaly v roce 1952 mladou Spolkovou republiku Německo, aby v odškodňování nejen pokračovala, nýbrž aby ho i zdokonalila. Jestliže USA vycházely z toho, že odškodnění přeživších nacistických obětí je akt spravedlnosti a závazek SRN, jehož splněním se dostane podpory lidem nacházejícím se většinou v sociální nouzi v důsledku nacistického pronásledování, stalo se jeho provádění v SRN spíše zahraničněpolitickým instrumentem v rukou západoněmeckých politiků.

Na proces realizace odškodnění působilo přitom několik faktorů. Přístup politické reprezentace SRN k tématu odškodnění byl vnitropoliticky

⁵⁶⁷ Článek 3 odst. 2 dohody. *Abkommen zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Vereinigten Staaten von Amerika über die Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“.*

⁵⁶⁸ Článek 3 odst. 3 dohody. Tamtéž.

negativně ovlivňován jednak zdrženlivým postojem západoněmecké veřejnosti a zpočátku také stavem státních financí. Na druhou stranu si však spolkový kancléř Konrad Adenauer byl vědom skutečnosti, že vypořádání se s oběťmi nacistického bezpráví představuje podmínku pro splnění jeho největšího zahraničněpolitického cíle – integrace SRN do západního společenství jako rovnoprávného partnera. Vcelku restriktivnímu přístupu západoněmeckých politiků, soudců a úředníků k odškodnění obětí nacismu pak nejvíce pomohla rozvíjející se studená válka a postoj Spojených států, které neměly zájem na jakýchkoli platbách za železnou oponu.

Spolková republika Německo si tak dokázala vybudovat poměrně silnou právní pozici, která jí umožňovala, aby sama – podle svých zahraničněpolitických zájmů – rozhodovala, koho odškodní. V tom spočívala její síla i zranitelnost zároveň. Na jedné straně mohla diktovat pravidla, na straně druhé mohla být kdykoli vystavena vnějšímu i vnitřnímu politickému (a později i ekonomickému a mediálnímu) tlaku, pod nímž, i přes udržení své právní pozice, okruh adresátů odškodnění různými způsoby stále rozšiřovala, aniž by však, právě kvůli lpění na své právní pozici, získala definitivní právní jistotu před dalšími nároky obětí.

Podobně jako spolková republika opevnily se i západoněmecké podniky právními argumenty a schovaly se i s nimi pod ochranu svého státu. Také ony však někdy nedokázaly odolat cílenému tlaku obětí a několikrát svolily k vyrovnání se s nimi.

Vzhledem k této konstelaci došlo k diskriminaci dvou – z velké části se překrývajících – největších skupin poškozených: bývalých nuceně nasazených na jedné straně a všech obětí nacismu ze střední a východní Evropy na straně druhé. Politický tlak na vypořádání jejich nároků se dlouho tříštil o železnou oponu. V otázce bývalých nuceně nasazených se vnější podpora západních spojenců SRN nedala očekávat jednak pro její příbuznost s problematikou reparační a jednak proto, že byla na západ od Německa již částečně vyřešena. Podpora těchto nároků uvnitř SRN pak dlouho narážela na malé povědomí o tomto tématu. Tlak států ze střední a východní Evropy se zase více či méně ztrácel v přetlačování obou mocenských bloků.

Pád železné opony přinesl Německu kromě jeho sjednocení i výrazný diplomatický úspěch na poli reparací, potažmo odškodnění obětí nacismu. Podařilo se mu mlčky přejít reparační otázku a tím ji „vyřešit“, aniž by došlo k její úpravě. Tato právní konstrukce tak Německu i nadále pojistila onu relativně výhodnou pozici toho, kdo může určovat, kolik a komu zaplatí, avšak musí být připraven na vznášení dalších nároků vůči sobě.

Předcházet tlaku obětí a států ze střední a východní Evropy se SRN pokusila v politické rovině formou dohod, na jejichž základě vznikly počátkem devadesátých let ve čtyřech zemích střední a východní Evropy odškodňovací nadace dotované Německem. O tom, do jaké míry je problematika odškodnění zpolitizovaná, se mohly přesvědčit zvláště české oběti nacismu, které kvůli silným německým vnitropolitickým tlakům musely na svou satisfakci čekat ještě o šest let déle.

Možnému tlaku obětí domáhajících se náhrady od německého státu a německého hospodářství za nucenou práci v období nacismu však SRN nepředcházela a o vlastní politické řešení tohoto problému se ani nepokusila. Konzervativní spolkové vlády, příslušní ministeriální úředníci i šéfové německých podniků setrvali stále na osvědčených pozicích, neuvědomili si včas nutnost politického řešení a podcenili závažnost nových faktorů, které celý spor o odškodnění obětí nacismu zasadily do zcela nového kontextu, a navíc nedocenili možnosti zástupců obětí, které jim nová situace nabízela k efektivnímu prosazování svých požadavků.

Nejdůležitější nový prvek, který se v procesu odčiňování nacistického bezpráví objevil, byl posun celé agendy na globální úroveň mezinárodních vztahů. Dosud byly otázky odškodnění vždy řešeny buď jednostrannými kroky SRN, nebo dvoustrannými dohodami mezi ní a stranou zastupující některé z obětí.⁵⁶⁹

Ke globalizaci celého procesu došlo z několika důvodů. Jeden z nich představuje místo, jaké při vnímání své minulosti i současnosti přisoudila americká společnost tématu holocaustu. Díky senzitivitě, s jakou americké veřejné mínění reagovalo na odhalování stále živého důsledku genocidy evropských Židů, jakým byla prosperita evropských bank a pojišťoven či německých podniků založená na zneužití majetku či práce obětí, a díky vlivným pozicím některých zástupců obětí se na americké mediální a politické scéně objevilo závažné téma. Navíc došlo v USA v druhé polovině devadesátých let k právnímu uchopení tohoto tématu pomocí nově využívaného institutu hromadných žalob. Ten s sebou kromě nákladných procesů a rizika závratně vysokých částek vysouzených obětmi přinášel i škody na dobrém jméně žalovaných společností.

⁵⁶⁹ Tento posun byl, i díky angažmá USA, natolik silný, že SRN považovala za nutné pomoci formálních znaků zabránit zdání mírové konference. (Například tím, že oficiálně označovala jednání za přípravný výbor nadační iniciativy německého hospodářství či důrazem na nemezistatní a nemezínárodněprávní úroveň rozhovorů.)

Německé podniky orientované na export a usilující o globální působnost, pro které by problémy na americkém trhu a komplikace při fungování v rámci amerického hospodářství znamenaly značné finanční ztráty a ohrožení jejich plánů, tak byly díky souběžnému mediálnímu, politickému a právnímu tlaku vystaveny obrovským ekonomickým rizikům. Docházelo-li k mimosoudním vyrovnáním s oběťmi již od konce 50. let, jednalo se o případy svým rozsahem i dopadem nesrovnatelně menší.

Spolková republika Německo, které by ekonomické problémy největších německých podniků samozřejmě také přinesly hospodářské potíže, začala navíc pod vládou sociálních demokratů a Zelených ve své zahraniční politice v daleko větší míře usilovat o pozici, která by odpovídala jejímu hospodářskému i geopolitickému potenciálu. Mediální a politický tlak v USA však snahu hrát výraznější roli v mezinárodních vztazích značně komplikoval.

Síla mediálního a politického tlaku podporovaného hrozbou soudních procesů a rizikem poškození image žalovaných podniků i jejich domovské země stavěla německé společnosti a SRN, usilující o posílení své role ve světové ekonomice a politice, před problém, který vyžadoval globální politické řešení.

Kromě globalizace celého procesu sehrála svou roli i skutečnost, že nová německá vládní koalice přinesla nový vnitropolitický přístup k otázce odškodnění obětí nacismu, když zejména strana Zelených usilovala o platby „zapomenutým obětem“ již od svého příchodu do spolkového sněmu v polovině 80. let a ve svém úsilí pokračovala i po převzetí vládní odpovědnosti.

Dalším důležitým novým prvkem na poli odčinění nacistického bezpráví byla role, jakou sehrály oběti ze střední a východní Evropy. I přes výše zmíněné faktory, zasazující jednání o kompenzacích bývalým nuceně nasazeným do nového kontextu, směřoval tento proces zpočátku k víceméně tradičnímu řešení, když se zástupci spolkové vlády a německého průmyslu snažili dohodnout za účasti americké vlády na relativně omezeném řešení s americkými oběťmi a jejich advokáty. Přizvání zástupců vlád a nadací ze střední a východní Evropy se však později ukázalo jako rozšíření celého procesu o novou dimenzi. I když se s nimi zpočátku příliš nepočítalo, dokázali si v průběhu jednání mimo jiné i svým sebevědomým a kvalifikovaným přístupem vydobýt pozici rovnocennou s ostatními účastníky. K tomu přispěla zejména jejich spolupráce s některými americkými advokáty a později i s poslanci spolkového sněmu jim nakloněnými, kteří díky nové vnitropolitické konstelaci měli mnohem silnější pozici než dříve. Působení států střední

a východní Evropy tak také přispělo k překonávání stále přežívajících zbytků železné opony a k vlastní zahraničněpolitické emancipaci.

Intenzivní kontakty mezi zástupci obětí a německými poslanci představují další z charakteristických prvků celého procesu. Hovořili se tedy v této práci o „německé straně“, je to vždy v souvislosti s německou delegací přítomnou na samotných jednáních. Ta se skládala převážně z ministeriálních úředníků, činných v oblasti odškodnění obětí nacismu již dlouho před příchodem rudo-zelené koalice, a zástupců německého hospodářství a nereprezentovala tedy zdaleka všechny relevantní německé politické síly, které v procesu odškodnění působily. Kvůli silné pozici německé administrativy, jejíž pojetí odškodnění se po nástupu nové spolkové vlády mnoho nezměnilo, a vlivu německého hospodářství došlo k určitému rozporu mezi předvolebními sliby Gerharda Schrödera a závazky v koaliční dohodě mezi SPD a BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN na jedné straně a postojem německé vlády a její delegace při vyjednávání na straně druhé. Podobný rozdíl panoval i mezi spolkovou vládou a některými poslanci vládních stran v přístupu k tvorbě Zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“. Právě tito členové parlamentu pak velmi vstřícně reagovali na připomínky zástupců obětí ze zemí střední a východní Evropy a významně tak v jejich prospěch ovlivnili konečnou podobu Zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“.

Mezinárodní jednání o odškodnění bývalých nucených prací a některých jiných obětí nacismu a jeho výsledky bývají na jedné straně prezentovány jako humanitární gesto či jako akt solidarity a dobré vůle německých podniků, na straně druhé jako oboustranně výhodný obchod. I přesto, že zrod rozhovorů, jejich obsah i cíl, kterým bylo nalezení ceny právního smíru, obchodní jednání připomínaly a bez politické vůle vyvolané soudními žalobami by se v tomto rozsahu pravděpodobně vůbec neodehrály, byl humanitární duch v celém procesu přítomen až do samého jeho konce, kdy žijící oběti obdržely svou finanční satisfakci. Díky účasti obětí na samotných jednáních i díky obrovské vlně mediálního zájmu o jejich osudy a díky mnoha novým impulsům, které dostalo historiografické zpracování této látky, přinesly mezinárodní rozhovory kromě finančního odškodnění a právního smíru i morální satisfakci osobám, jejichž utrpení bylo často znevažováno či zapomenuto. Široká veřejná diskuse, další odborný výzkum i činnost fondu „Připomínka a budoucnost“ jsou navíc základem pro další poznání mnohočetnosti forem nacistického bezpráví a jiného porušování základních lidských práv a svobod.

Seznam základních pramenů a literatury

1. Historický exkurs

a) Nepublikované prameny

- Bundesarchiv Abteilung Koblenz
 - RD 19/3 Allgemeine Erlaßsammlung des RSHA
 - R 16/162, B1.1. Reichsnährstand/Reichsbauernführer
- Landesarchiv Berlin
 - B Rep. 057-01 Ermittlungsverfahren der Generalstaatsanwaltschaft bei dem Kammergericht Berlin
- Staatsarchiv Münster
 - OP Oberpräsidium Münster
- Státní ústřední archiv
 - ÚŘP Úřad říšského protektora
 - MSZS Ministerstvo sociální a zdravotní správy
 - MHP Ministerstvo hospodářství a práce
 - fondy 109, 110 a 114
- Archiv Kanceláře pro oběti nacismu při Česko-německém fondu budoucnosti

b) Publikované prameny

Der Arbeitseinsatz im (Groß-)Deutschen Reich. Hrsg: Der Beauftragte für den Vierjahresplan/ Der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz (1938–1944), Berlin.

Kárný, Miroslav a kol. (1987): *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“.* Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratba, in: Sborník k problematice dějin imperialismu, sv. 21, Praha.

Kárný, Miroslav a kol. (1991): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha,* Praha.

Sachstandsvermerk in der Voruntersuchungssache gegen Bernhard Baatz wegen Mordes, Staatsanwaltschaft bei dem Kammergericht Berlin.

Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren, Hrsg: Statistisches Zentralamt in Prag (1944).

c) Literatura

August, Jochen (1992): *Herrenmensch und Arbeitsvölker. Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939–1945,* Berlin.

Berliner Geschichtswerkstatt e.V. (1998): „Totaleinsatz“. *Zwangsarbeit in Berlin 1943–1945.* *Tschechische Zeitzeugen erinnern sich,* Berlin.

Bubeníčková, R., Kubátová, L., Malá, I. (1969): *Tábory utrpení a smrti,* Praha.

Eichholtz, Dietrich (2000): Zwangsarbeit in der deutschen Kriegswirtschaft. Unter besonderer Berücksichtigung der Rüstungsindustrie, in: Winkler (2000), s. 10–40.

Havlíková, Jana; Vondryšková, Lucie (2004): *Místo určení: Sársko. Češi nuceně nasazení vzpomínají,* Praha.

- Herbert, Ulrich (1986): *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin, Bonn.
- Herbert, Ulrich (1999): *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn² (Erstauflage 1985).
- Herbert, Ulrich (ed.) (1991): *Europa und der „Reichseinsatz“: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*, Essen.
- Hilberg, Raul (1994): *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt/Main, 3 sv.
- Houser, Jaroslav (1967): Nucená práce a okupantské právo, in: *Právně historické studie*, č. 13/1967.
- Chmela, Leopold (1946): *Hospodářská okupace Československa – její metody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*, Praha.
- Jelínek, Tomáš; Hořák, Martin (ed.) (2006): *Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí: informační materiál pro učitele dějepisu*, Praha.
- Jelínek, Tomáš (2006): Češi na nucených pracích v říši, in: Jelínek (2006).
- Jeske, Roland (2000): *Statistische Hochrechnung überlebender Zwangsarbeiter aus Osteuropa während des Zweiten Weltkrieges im Deutschen Reich (Konstanzer Modell)*, <http://www.uni-konstanz.de/Fu/wiwi/heiler/eig-hochr.html>
- Kárný, Miroslav (1991): Der „Reichsausgleich“ in der deutschen Protektoratspolitik, in: Herbert (1991), s. 26–50.
- Kárný, Miroslav, Milotová J. (1989): Od Neuratha k Heydrichovi, in: *Sborník archivních prací*, roč. 39, č. 2, s. 281–394.
- Kokošková, Zdenka a kol. (2004): *Museli pracovat pro Říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*, Státní ústřední archiv v Praze.
- Kolektiv pracovníků Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB (2003): *„Nepřichází-li práce k Tobě...“ Různé podoby nucené práce ve studiih a dokumentech*, Praha.
- Král, Václav (1959): *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 1–3, Praha.
- Kuczynski, Jürgen (1964): *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*. Bd. 6: *Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland 1933–1945*, Berlin.
- Lotfi, Gabriele (2000): *KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich*, Stuttgart, München.
- Luczak, Czeslaw (1999): *Zwangsarbeit der Polen im Dritten Reich im Zweiten Weltkrieg*, Warschau.
- Mainuš, František (1970): *Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945*, Brno.
- Nathan Associates (1999): *Forced Labor under the Third Reich*, Washington.
- Niethammer, Lutz (1999): *Internationaler Workshop in Buchenwald „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“*, Universität Jena.
- Olšovský, R. a kol. (1963): *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945*, Praha.
- Shrnutí výsledků konference *Internationaler Workshop in Buchenwald „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“*, 10. 7. 1999.
- Spoerer, Mark (1999): *Wieviele ehemalige und möglicherweise entschädigungsberechtigte Zwangsarbeiter werden im Jahr 2000 noch leben? (Zweite, revidierte Schätzung vom 22. August 1999)*, Universität Hohenheim.
- Spoerer, Mark (2001): *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*, Stuttgart, München.
- Spoerer, Mark (2000): *Zwangsarbeit im Dritten Reich – Fakten und Zahlen*, <http://www.uni-hohenheim.de/>.

Stiftung „Polnisch-Deutsche Aussöhnung“ (1998): *Polnische Zwangsarbeiter in Österreich in den Jahren 1939–1945*, Warschau.

2. Odškodnění bývalých nuceně nasazených

a) Prameny

Agreement of Central and Eastern European Delegations Regarding the German Joint Public and Private Foundation, Praha, 3. 12. 1999.

Amicus curiae brief české strany v případě Degussa podaný místopředsedou SNN.

Amicus curiae brief německé vlády v případě Degussa.

Aufbruch und Erneuerung – Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert. Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN, 20. 10. 1998.

Bericht über alle Leistungen, die aufgrund der verschiedenen Gesetze und sonstigen Regelungen zur Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts vom Bund und von den Ländern gewährt worden sind z 31. 10. 1986, BT-Drucksache 10/6287.

Bericht über vorhandene private Initiativen, die im Zusammenhang mit Zwangsarbeit während des Zweiten Weltkrieges ergriffen wurden, 22. 1. 1990, BT-Drucksache 11/6286.

Holocaust Assets: Statement by Under Secretary of Commerce Stuart Eizenstat before the House Banking and Financial Services Committee, Washington DC, z 11. 12. 1996, zveřejněno na internetové stránce <http://www.state.gov/www/regions/eur/961219eizen.html/>.

Pisemná stanoviska států střední a východní Evropy z 5. 5. 2000 a 31. 5. 2000 k návrhům Zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“.

Předkládací zpráva o jednáních o odškodnění občanů nasazených na nucené práce německou stranou v letech 2. války, usnesení Vlády ČR ze dne 29. 9. 1999, č. 1008.

Rozhodnutí soudkyně Debevoiseové ve věci Burger-Fischer v. Degussa A.G., 65 F. Supp. 2d 248 (D.N.J. 1999).

Stanoviska a dokumenty nadační iniciativy německého hospodářství zveřejněné na internetové stránce <http://www.stiftungsinitiative.de/>. (SRN, USA, německý průmysl)

Stanoviska německé spolkové vlády zveřejněné na internetové stránce <http://www.bundesregierung.de/>.

Stanoviska Stuarta Eizenstata zveřejněné na internetové stránce <http://www.state.gov/www/regions/eur/holocausthp.html>.

Umfassender Bericht über bisherige Wiedergutmachungsleistungen deutscher Unternehmen, 3. 6. 1996, BT-Drucksache 13/4787.

Vybrané dokumenty německé spolkové vlády, německého spolkového sněmu a koncernu Volkswagen a vybraná korespondence Klause von Münchhausena, zveřejněno na internetové stránce <http://www.ns-zwangsarbeiterlohn.de/>.

Zápisy z jednání pořízené členem české delegace Lotharem Eversem a zveřejněné na internetové stránce <http://www.nsberatung.de/>.

Závěrečná zpráva o jednáních se Spolkovou republikou Německo o odškodnění občanů nasazených na nucené práce v letech 2. sv. války, z 12. 7. 2000.

Zápis ze zasedání Committee on Banking and Financial Services, U.S. House of Representatives k tématu World War II Assets of Holocaust Victims, zveřejněno na internetové stránce <http://commdocs.house.gov/committees/bank/hba58652.000/>.

b) Rozhovory

Rozhovor s hlavním českým vyjednavatelem Jiřím Šitlerem 18. 4. 2001 v Praze.

c) Základní právní normy

Gemeinsame Erklärung anlässlich des abschließenden Plenums zur Beendigung der internationalen Gespräche über die Vorbereitung der Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ z 17. 7. 2000, BGBl. 2000 II, 1383.

Mezivládní německo-americká smlouva *Abkommen zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Vereinigten Staaten von Amerika über die Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*, BGBl. 2000 II, 1372.

Návrh Zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ z 26. 11. 1999 (*Entwurf eines Gesetzes zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*).

Návrh Zákona o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ z 13. 4. 2000 (*Entwurf eines Gesetzes zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*), BT-Drucksache 14/3206.

Spolkový zákon o odškodnění obětí nacistického pronásledování z 18. 9. 1953, *Bundesgesetz zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung (BEG)*, BGBl. 1953 I, 1387.

Statut Česko-německého fondu budoucnosti, www.fondbudoucnosti.cz.

Zákon o poskytnutí jednorázové peněžní částky obětem nacistické perzekuce, č. 217/1994 Sb.

Zákon o zřízení nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ z 2. 8. 2000 (*Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*), BGBl. 2000 I, 1263.

d) Literatura

Arning, Matthias (2001): *Späte Abrechnung. Über Zwangsarbeiter, Schlußstriche und Berliner Verständigungen*, Frankfurt am Main: Fischer.

Barwig, Klaus (ed.) (1998): *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte*, Baden-Baden: Nomos.

Bazyler, Michael J. (2001): *The Holocaust Restitution Movement in Comparative Perspective*, <http://www.gainfo.org/SFPT/MichaelBazylerHolocaustRestitutionComparedJune2001.htm>

Benz, Wolfgang (1989): Der Wollheim-Prozeß. Zwangsarbeit für I.G.-Farben in Auschwitz, in: Herbst (1989), s. 303–326.

Black, Henry Campbell (1983): *Black's Law Dictionary. Definitions of the Terms and Phrases of American and English Jurisprudence, Ancient and Modern*, St. Paul, Minn.

Brodesser, Hermann-Josef; Fehn, Bernd Josef; Franosch, Tilo; Wirth, Wildfried (2000): *Wiedergutmachung und Kriegsfolgenliquidation: Geschichte – Regelungen – Zahlungen*, München: Beck.

Brozik, Karl (1998): Die Entschädigung von nationalsozialistischer Zwangsarbeit durch deutsche Firmen, in: Barwig (1998), s. 33–47.

Evers, Lothar (2000): Verhandlungen konnte man das eigentlich nicht nennen..., in: Winkler (2000), s. 222–234.

Eizenstat, Stuart (2003): *Imperfect Justice: Looted Assets, Slave Labor, and the Unfinished Business of World War II*, New York.

Handl, Vladimír; Hon, Jan; Pick, Otto (1998): *Vztahy SRN ke státům střední Evropy od roku 1990*, Praha: ÚMV.

Herbert, Ulrich (1989): Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer, in: Herbst (1989), s. 273–302.

- Herbst, Ludolf; Goschler, Constantin (ed.) (1989): *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*, München: Oldenbourg.
- Heß, Burkhard (1999): Entschädigung für NS-Zwangsarbeit vor US-amerikanischen und deutschen Zivilgerichten, in: *Die Aktiengesellschaft*, 44, 4/1999, s. 145–154.
- Heß, Burkhard (1998): Völker- und zivilrechtliche Beurteilung der Entschädigung für Zwangsarbeit vor dem Hintergrund neuerer Entscheidungen deutscher Gerichte, in: Barwig (1998), s. 65–92.
- Hockerts, Hans Günter (2001): Wiedergutmachung in Deutschland. Eine historische Bilanz 1945–2000, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, roč. 49, č. 2, duben 2001, s. 167–214.
- Hockerts, Hans Günter; Moisel, Claudia; Winstel, Tobias (ed.) (2006): *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*, Göttingen.
- Jelínek, Tomáš; Kučera, Jaroslav: Ohnmächtige Zaungäste. Die Entschädigung von tschechoslowakischen NS-Verfolgten, in: Hockerts (2006).
- Jelinek, Yeshayahu A. (1989): Israel und die Anfänge der Shilumim, in: Herbst (1989), s. 119–138.
- Jelpke, Ulla, Lötzer, Rüdiger (2000): Geblieben ist ein Skandal – Ein Gesetz zum Schutz der deutschen Wirtschaft, in: Winkler (2000), s. 235–250.
- Kolektiv pracovníků Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB (2007): *Odškodnění 2000–2006. Česko-německý fond budoucnosti a platby obětem otročké a nucené práce*, Praha, Česko-německý fond budoucnosti.
- Kranz, Jerzy (1998): Zwangsarbeit – 50 Jahre danach: Bemerkungen aus polnischer Sicht, in: Barwig (1998); s. 111–134.
- Krejčí, Jan: Reparace a některé další nároky vůči Německu, vyplývající z Mnichovské dohody a Druhé světové války, in: Kural, Václav a spol. (1998): *Krajanské organizace sudetských Němců v SRN. Studie o sudetoněmecké otázce, část II*, Praha, s. 65–74.
- Kuczynski, Thomas (1999): *Entschädigungsansprüche für Zwangsarbeit im „Dritten Reich“ auf der Basis der damals erzielten zusätzlichen Einnahmen und Gewinne*, Bremen: Stiftung für Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts.
- Pinto-Duschinski, M. (1998): *Nazi Slave Labor: The Unfinished Campaign for Compensation – a preliminary account*, London: The Holocaust Educational Trust.
- Proceedings of the Washington Conference On Holocaust-Era Assets Released by the Office of the Coordinator for the Washington Conference on Holocaust-Era Assets*, Washington, DC, duben 1999, <http://www.state.gov/www/regions/eur/holocaust/heac.html/>.
- Rumpf, Helmut (1973): Die deutsche Frage und die Reparationen, in: *Zeitschrift für ausländisches und öffentliches Recht und Völkerrecht (ZaöRV)*, 33, s. 344–370.
- Rumpf, Helmut (1985): Völkerrechtliche und außenpolitische Aspekte der Wiedergutmachung, s. 343, in: *Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik Deutschland*, 3. sv., Mnichov.
- Saathoff, Günter (1998): Die politischen Auseinandersetzungen über die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit im Deutschen Bundestag – politische und rechtliche Aspekte, in: Barwig (1998), s. 49–63.
- Saathoff, Günter (1998^a): Der Reparationsverzicht der Sowjetunion von 1953 – Hindernis für die Entschädigung von ZwangsarbeiterInnen?, in: Barwig, s. 107–110.
- Saathoff, Günter; Jansen, Michael (2007): *Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht. Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*, Göttingen.

- Sagi, Nana: Die Rolle der jüdischen Organisationen in den USA und die Claims Conference, in: Herbst (1989), s. 99–118.
- Shrnutí výsledků konference *Internationaler Workshop in Buchenwald „Daten und Begriffe in der NS-Zwangsarbeiterfrage“*, 10. 7. 1999.
- Schwarz, Walter, in Zusammenarbeit mit dem Bundesminister der Finanzen (ed.) (1974–1998): *Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik*, 7 Bde. München. (offiziell)?
- Slaughter, Anne-Marie, Bosco, David (2000): Plaintiff's Diplomacy, in: *Foreign Affairs*, Vol. 79, No. 5, s. 102–116.
- Spiliotis, Susanne Sophia (2003): *Verantwortung und Rechtsfrieden. Die Stiftungsinitiative der deutschen Wirtschaft*, Frankfurt am Main.
- Surmann, Rolf (1999): Eine kleine Geschichte der Wiedergutmachung, in: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 5/1999, s. 585–594.
- Walter, Conston, Alexander & Green, P.C. (2000): *New Developments regarding Forced Labor Claims*, http://www.wcag.com/legal/news/w2000_13.html.
- Winkler, Pavel (1996): Majetkoprávní otázky ve vztahu ke Spolkové republice Německo, in: *Právník*, roč. 135, č. 1, s. 32–44.
- Winkler, Pavel (1998): Oprášená Hallsteinova doktrína, in: *Právník*, roč. 137, č. 2, s. 151–160.
- Winkler, Ulrike (2000): *Stiften geben. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte*, Köln: Papy-Rossa.

e) Tisk

Přehled tisku k tématu odškodnění obětí nacismu vytvořený sdružením Der Bundesverband Information und Beratung für NS-Verfolgte. (Články zejména z německého a amerického tisku v období od května 1999 do července 2000).

f) Výběr internetových stránek obsahujících dokumenty, které se týkají odškodnění bývalých nuceně nasazených (platných ke dni 18. 11. 2001)

- <http://www.ig-zwangsarbeit.de/> (Interessengemeinschaft der ehemaligen Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter unter dem NS-Regime)
- <http://www.nsberatung.de/zwangsar.htm> (Der Bundesverband Information und Beratung für NS-Verfolgte)
- <http://www.ns-zwangsarbeiterlohn.de/> (Die Lohnforderungen von NS-Zwangsarbeitern /von Münchenhausen/)
- <http://www.state.gov/www/regions/eur/holocausthp.html> (U.S. Department of State – Holocaust Issues)
- <http://www.stiftungsinitiative.de/> (Stiftungsinitiative der deutschen Wirtschaft)
- <http://www.usembassy.de/policy/holocaust/> (U.S. Diplomatic Mission – Information Resource Centers: Holocaust Issues)

Anotace

Práce se zabývá procesem odškodnění nuceně nasazených. Autor se zabývá nejprve neochotou poválečné Spolkové republiky Německo odškodnit bývalé nuceně nasazené a posléze i okolnostmi, které vedly k nastartování procesu, na jehož konci

bylo odškodnění uskutečněno. Jádrem práce je detailní popis diplomatického procesu v letech 1999–2000, který za účasti představitelů SRN, německého průmyslu, USA, států střední a východní Evropy a představitelů obětí dospěl k řešení, v jehož rámci byla vytvořena nadace se základním kapitálem 10 miliard marek, hrazených po jedné polovině německým státem a německým průmyslem.

Abstract

This study deals with the process of compensation of Forced Labourers. It describes first the unwillingness of Germany to deal with the problem of Forced Labour and then the circumstances that set off a process that finally led to compensation. The core of the study is a very detailed description of diplomatic negotiations in the years 1999–2000, in the course of which representatives of the Federal Republic of Germany, the German industry, the USA, the states of Central and Eastern Europe and of the victims finally agreed to set up a foundation, funded one half each by the German state and by the German industry.

Klíčová slova

nucená práce, Spolková republika Německo, Česko-německý fond budoucnosti, odškodnění nuceně nasazených

Keywords

Forced Labour, Federal Republic of Germany, Czech-German Fund for the Future, Compensation of Forced Labourers

Název práce v AJ

Compensation of Forced Labourers. Forced Labour for the German economy during the World War II and its compensation: starting positions – negotiations – results

AUTOŘI

PhDr. MARKÉTA NĚMCOVÁ

Od roku 2002, kdy úspěšně absolvovala Fakultu sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (obor mezinárodní teritoriální studia), se věnuje oblasti marketingové komunikace a public relations. Šest let pracovala v AMI Communications, přední české public relations agentuře, kde měla na starosti korporátní a produktovou komunikaci developerských a farmaceutických společností. V současné době působí v King Sturge, mezinárodní poradenské společnosti v oblasti realit, kde má na starosti marketing a public relations.

JUDr. PhDr. PETR MLSNA, Ph.D.

Je členem katedry německo-rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd a zaměřuje se dlouhodobě na problematiku německého ústavního systému a na otázky německého hospodářství, zejména s důrazem na energetiku, pracovní trh a historický vývoj německého hospodářství. Působí též na katedře ústavního práva Právnické fakulty UK v Praze, kde se specializuje na komparaci ústavních systémů a na problematiku legislativní činnosti a normotvorby. Profesionálně pracuje jako ředitel Odboru vládní legislativy Úřadu vlády ČR.

PhDr. TOMÁŠ JELÍNEK

Studoval historii, politologii a mezinárodní teritoriální studia na univerzitách v Erlangenu, Düsseldorfu a Praze. V roce 2002 absolvoval německá

a rakouská studia na Fakultě sociálních věd UK v Praze, kde je v současné době externím doktorandem. Tématem nucené práce za nacionálního socialismu a kompenzacemi obětí nacismu se zabývá již od roku 1999, kdy se zúčastnil mezinárodních jednání o odškodnění nuceně nasazených. V letech 2000–2005 vedl Ověřovací a dokumentační oddělení v Kanceláři pro oběti nacismu Česko-německého fondu budoucnosti. Od roku 2005 působí v tomto nadačním fondu jako jeho ředitel.

S T U D I A

TERRITORIALIA

XI – 2008

Na zlomu dějin. Studie k německým a rakouským dějinám po roce 1945

SBORNÍK PRACÍ
KATEDRY NĚMECKÝCH A RAKOUSKÝCH STUDIÍ
IMS FSV UK

Redakční rada: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc. (předseda)
doc. PhDr. Luboš Švec (výkonný tajemník)
doc. PhDr. Miloš Calda, prof. PhDr. Jan Křen, DrSc.,
prof. PhDr. Michal Reiman, prof. PhDr. Lenka Rovná, CSc.,
doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc., PhDr. Miroslav Kunštát, Ph.D.,
prof. PhDr. Svatava Raková, CSc.

Prorektor-editor: prof. PhDr. Mojmír Horyna
Editor: PhDr. Jan Ryjáček, Ph.D.
Recenzovali: PhDr. Ota Konrád, Ph.D.
PhDr. Miroslav Kunštát, Ph.D.

Obálku navrhla Kamila Schüllerová
Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1
Praha 2009

Sazba a zlom: DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
Vydání 1.

MK ČR E 18588

ISSN 1213-4449